

PM

Pro Memorie

Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

JAARGANG 2 (2000)

AFLEVERING 1

Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht (OVR)
Uitgeverij Verloren BV te Hilversum

Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

Redactie

G.F.M. Bossers (UvA), secretaris
E.C. Coppens (KUN)
S. Faber (VUA)
D. Heirbaut (RU Gent)
F. Keverling Buisman (RA Gelderland, UvA)
R.C.H. Lesaffer (KUB en KU Leuven)
P.L. Nève (KUN en KUB)
C.H. van Rhee (UM)
T.J. Veen (UvA), voorzitter
K. Velle (RA Beveren)

Uitgever

Uitgeverij Verloren
Postbus 1741
1200 BS Hilversum
www.verloren.nl
e-mail: verloren@wxs.nl

Correspondentie en boeken ter recensie:

Dr. G.F.M. Bossers
Leerstoelgroep rechtsgeschiedenis
Faculteit der Rechtsgeleerdheid
Universiteit van Amsterdam
Postbus 1030, 1000 BA Amsterdam
tel. ++ 31 (0)20-5253447
fax ++ 31 (0)20-5253495 of ++ 31 (0)20-5253408
e-mail: bossers@jur.uva.nl
Bezoekadres: Oudemanhuispoort 4-6

Prof.Dr. D. Heirbaut
Vakgroep Grondslagen van het recht
Universiteit Gent
Faculteit der Rechtsgeleerdheid
Universiteitstraat 4, B-9000 Gent
tel. ++ 32 (0)9-2646840
fax ++ 32 (0)9-2646707
e-mail: dirk.heirbaut@rug.ac.be

Pro Memorie wordt uitgegeven onder auspiciën van de Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht. Het is een in twee afleveringen per jaar verschijnend Nederlands-Vlaams rechtshistorisch tijdschrift dat gratis wordt toegezonden aan alle contribuanten van de Stichting OVR.

De Stichting OVR stelt zich krachtens artikel 2 van haar Statuten ten doel het uitgeven en ontsluiten van rechtsbronnen in de ruimste zin van het woord, het publiceren van verslagen van haar werkzaamheden en van mededelingen omtrent hetgeen voor de kennis van het oud-vaderlandse recht belangrijk is, alsmede het vestigen van een of meer leerstoelen op het gebied van de studie van de bronnen van het oud-vaderlandse recht.

De Stichting OVR geeft Werken uit voor de publicatie van bronnen. Ze publiceert in het tijdschrift *Pro Memorie* voornamelijk artikelen, kronieken, opiniërende stukken en recensies. De Stichting heeft een bijzondere leerstoel 'oud-vaderlands recht, in het bijzonder het onderzoek der bronnen' aan de Universiteit van Amsterdam; deze leerstoel wordt thans bezet door Prof.Dr. F. Keverling Buisman.

Contribuantenadministratie van de Stichting OVR:

Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht
Rijksarchief in Gelderland
Markt 1, 6811 CG Arnhem
tel. ++ 31 (0)26-4420148
fax ++ 31 (0)26-4459792
e-mail: gelderland@rad.archief.nl
Postgiro in Nederland 20430
Postrekening in België 000-0142199-94

Jaarcontributie voor 2000: f 35,- / 640 BEF, voor 2001 € 20,-

Losse nummers: de prijs wordt per aflevering vastgesteld. De prijs van dit nummer is f 35,- / 640 BEF.

REDACTIONEEL

Deze tweede aflevering van *Pro Memorie* omvat één vel (32 bladzijden) meer dan het eerste nummer (verschenen op 12 november 1999, de dag waarop onze mederedacteur Randall Lesaffer in Tilburg oreerde). En dat nummer, dat dan ook in zijn eentje een jaargang vormde, was dubbel zo dik geworden als in eerste instantie was voorzien. Toch mogen de contribuanten van OVR (hun aantal is van 321 in december 1999 gestegen tot 346 eind juni 2000) dit jaar nóg een aflevering van *Pro Memorie* tegemoet zien. Het zijn tekenen die erop wijzen dat het tijdschrift in een behoefte voorziet. Hopelijk zijn het ook de voorboden van een verdere groei. Groei van het aantal Belgische en Nederlandse juristen, historici, archivisten en andere belangstellenden die financieel (als contribuant van OVR) en intellectueel (als scribent in *Pro Memorie*) willen bijdragen aan de bloei van de beoefening van de rechtsgeschiedenis der Nederlanden. Het bestuur van OVR roept alle contribuanten op minstens één nieuwe contribuant te winnen. Het zal zich nog buigen over de vraag welke ledenwerfprestaties met een zwaar verzilverd OVR-lepeltje zullen worden beloond.

Dat de redactie de boekenkast van de lezer dit jaar kan verrijken met twee nummers die beide een forse omvang hebben, is financieel mogelijk doordat niet alleen kan worden geput uit de contributies van OVR. Evenals in 1999 heeft het Belgische ministerie van Justitie in 2000 een subsidie van 100.000 BEF toegekend voor de uitgave van *Pro Memorie*. Dank aan de verantwoordelijke ministers, in 1999 Tony Van Parys, in 2000 Marc Verwilghen. Samenwerking van *Pro Memorie* met wijlen de (Nederlandse) werkgroep strafrechtsgeschiedenis en toekenning van een subsidie door het Meertens-Bianchi-fonds (Amsterdam) moet resulteren in het reeds genoemde, in de herfst verschijnende bijzondere nummer met artikelen en enkele recensies over (voornamelijk 19e- en 20e-eeuwse) strafrechtsgeschiedenis.

OVR is zich rond de millennium-wisseling gaan bewegen op terreinen die de Stichting en haar rechtsvoorganger (de Vereeniging OVR, die de facto trouwens bijna een eeuw lang (1879-1975) functioneerde als was ze een Stichting) in het verleden niet of nauwelijks tot haar werkgebied rekenden. Daarom bestaat bij het bestuur van OVR behoefte aan verdere bezinning op de toekomst en op contact daarover met de achterban. Het is wellicht wenselijk de contribuanten nauwer bij het werk van OVR te betrekken. Een goede gelegenheid om met vakgenoten van gedachten te wisselen over de toekomst van OVR en van *Pro Memorie* is het op vrijdag 17 en zaterdag 18 november 2000 te houden XVIe Belgisch-Nederlandse rechtshistorisch congres. Ter afsluiting van dat samenzijn zal ondergetekende daarom een causerie houden over 'OVR: verleden, heden en toekomst'.

Het XIVE Belgisch-Nederlandse rechtshistorisch congres wordt in samenwerking met het rechtshistorisch dispuut De Vierschaar georganiseerd door de rechtshistorici van de Universiteit van Amsterdam en van de Vrije Universiteit in de Nederlandse hoofdstad. Het zal grotendeels plaats vinden in de Van Eeghenstraat 222 te Amsterdam: de meeste bijeenkomsten zullen worden gehouden in het gebouw van de Stichting tot bevordering van de Notariële Wetenschap, die zo vriendelijk is ons gratis gastvrijheid te verlenen. Gezien het verheugend grote aantal sprekers dat zich aanmeldde (naar de huidige stand 24: 14 Nederlanders, 9 Vlamingen en 1 in Maastricht werkende Italiaan), bleek het wenselijk enkele parallelzittingen te organiseren. Daarvoor heeft Dr. C.M. Cappon (die het leeuwendeel van de feitelijke organisatie voor zijn rekening neemt, bij wie men nadere inlichtingen kan bekomen en bij wie men zich ook kan inschrijven: cappon@jur.uva.nl) een zaaltje gereserveerd in het restaurant waar geluncht wordt.

De organisatoren van het congres hopen op een grote opkomst van Belgische en Nederlandse rechtshistorici, op prachtige lezingen en op een vruchtbare gedachtenwisseling. Zij zullen de mogelijkheid onderzoeken om de op 17 en 18 november gehouden voordrachten in *Pro Memorie* te publiceren.

Amsterdam, 10 juli 2000

T.J.V.

RECHTSHISTORICI UIT DE LAGE LANDEN: INTERVIEW MET PH. GODDING

‘Ik ben nog een oude Belg.’

Philippe Godding (*1926) is bij juristen, rechtshistorici en historici vooral bekend omwille van zijn imposante *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle*. Toch is hij allesbehalve een *homo unius libri*. Hij heeft uitvoerig gepubliceerd over de meest uiteenlopende rechtshistorische onderwerpen.¹ Na zijn studies aan de Université Libre de Bruxelles (rechten in het Nederlands en geschiedenis in het Frans) heeft hij een boeiende carrière bij het Brussels parket gehad en was hij decaan van de Franstalige juridische faculteit van Leuven tijdens de verhuizing van die faculteit naar Louvain-la-Neuve en nog zoveel meer. *Pro Memoria* vond het daarom meer dan de moeite waard om hem te interviewen in de gebouwen van de rechtenfaculteit van zijn Louvain-la-Neuve.

Recht of geschiedenis

Ja, dat is een dilemma geweest. Het begon reeds voor de universiteit, want toen moest ik kiezen. Ik had aan geschiedenis gedacht en dat heb ik ook gekozen, maar mijn vader zei: “Ja, maar, pas maar op hé, want geschiedenis daar zijn niet veel loopbanen open. Doe maar liever rechten.” En zo heb ik beide gedaan. Dat was in die tijd niet zo moeilijk. In de twee eerste jaren hadden rechten en geschiedenis nog een gezamenlijk programma, met natuurlijk bijkomende vakken voor de historici en voor de juristen. De grote massa van examens deed ik in juni, het overige in september. Dat viel nog mee. Het kwam niet veel voor, neen, want vanzelf ging het natuurlijk niet. Ook Gilissen heeft de combinatie van beide gedaan, maar dat wist ik toen niet. Tegenwoordig is het echt vrij moeilijk rechten én geschiedenis te studeren. Toch heb ik enkele studenten gehad die het gelukt is, doorgaans historici die na hun studies ook rechten hebben gedaan. Men heeft voor hen een bijzonder programma opgesteld, zodat ze vrijgesteld waren van een gedeelte van de algemene vakken, maar het is toch vrij zwaar. Gelijktijdig zou het niet meer te doen zijn.

¹ Voor een overzicht van de publicaties tot aan zijn emeritaat, zie de bibliografie in: Ph. Godding, *Bilan d'un historien du droit*, (Louvain-la-Neuve 1991). Daarna verschenen tot dusver nog drie boeken en veertig andere publicaties (exclusief boekbesprekingen).

Recht én geschiedenis = rechtsgeschiedenis

De keuze voor de rechtsgeschiedenis was eigenlijk door de feiten gedwongen. Toen ik een onderwerp moest kiezen voor mijn licentiaatsverhandeling geschiedenis, heeft mijn leermeester, Paul Bonenfant, mij zo aangesproken: “Je doet geschiedenis en rechten, dus moet je een onderwerp kiezen op het gebied van de institutionele geschiedenis of de rechtsgeschiedenis.” Hij was geen jurist, maar het was voor hem zo zelden het geval om iemand te zien aankomen die ook studeerde in de rechten, dat hij het leuk vond om juist daar gebruik van te maken door een studie te laten maken over een onderwerp (grondeigendom in Brussel in de middeleeuwen) dat hij aan andere historici niet zou gegeven hebben.

Studies in het Frans of in het Nederlands

Toen ik nog in de kandidaturen zat, heb ik een keuze moeten maken of ik mijn studies in de rechten in het Frans zou volgen of in het Nederlands. Dat was van belang voor een mogelijke loopbaan in de magistratuur. Nu had ik een kozijn die magistraat was. Hij was ook in Antwerpen geboren en had daar een deel van zijn loopbaan gehad. “Pas op”, zei hij, “want als je kiest voor een loopbaan als magistraat te Brussel, dan moet je, als je een Frans-talig diploma hebt, een examen afleggen over je kennis van het Nederlands, en de mensen die geboren zijn in het Nederlandstalige gedeelte van het land, maar die studeerden in het Frans hebben het bijzonder moeilijk.” Dat was een goede raad, en ik heb het omgekeerde gedaan. Ik heb een diploma van doctor in de rechten in het Nederlands en ik heb daarna examen over de grondige kennis van het Frans afgelegd. Dat was geen formaliteit, want men ondervroeg over de kennis van het recht in het Frans. Zo hadden mijn ondervragers een Burgerlijk Wetboek voor zich. Zij openden het, zoals de bijbel, en dan: “Dat artikel, bespreek mij dat artikel.” Eén of twee jaar na de studies gedaan te hebben leek dat niet zo eenvoudig. Enfin, uiteindelijk viel het nog mee. Dat was dus nodig, zo kon ik te Brussel benoemd worden. Iedere magistraat werd verondersteld zowel in het Frans als in het Nederlands te kunnen optreden, schrijven en zoveel meer. Dan was het veel gemakkelijker voor het hoofd van het parket om de mensen daar te plaatsen waar het nodig was. Tegenwoordig is hij daarin belemmerd: “Die, ha, hij kent geen Nederlands; die, hij kent misschien Frans, maar hij is van de Nederlandstalige rol, dus mag hij niet zetelen in die zaak, natuurlijk.” Ik vind het ellendig dat de toestand zo is, dat het een zo geweldig politiek probleem geworden is om die plaatsen te kunnen invullen.

Na een stage in de advocatuur ...

Er bestonden toen geen assistenten en ik had niet de mogelijkheid om een mandaat van het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek te vragen. In 1950 ben ik getrouwd en moest ik onmiddellijk als advocaat beginnen werken, want normaal moest men drie jaar stage lopen als advocaat vooraleer een benoeming in de magistratuur kon plaatsvinden. Van oktober '50 tot in juli '53 ben ik advocaat geweest en stagiair. Ik had gelukkig een zeer goede stagemester die mij wat vrije tijd liet, zodat ik nog naar het archief kon gaan werken.

... naar de magistratuur

Dat was mijn volgende dilemma, in al mijn jaren als magistraat: wat mocht ik van mijn tijd wijden aan rechtsgeschiedenis en wat moest ik eigenlijk voor mijn professionele activiteiten voorbehouden. Dat is altijd een gewetensvraag geweest in die periode. Dat was niet zeer comfortabel.

Hoe een substituut toch nog aan een proefschrift kan werken

Iemand die het moet doen, die doet meer dan iemand die over nogal veel tijd beschikt en die het natuurlijk gemakkelijk neemt, maar in mijn geval had ik het voordeel dat ik niet gedwongen was als substituut om altijd op bepaalde uren aanwezig te zijn op het parket. 's Morgens normaal wel, maar 's namiddags was het de gewoonte dat men zo rond drie uur op het parket kwam en soms wel tot zeven à acht uur bleef. Dat was het ogenblik waarop men normaal voor de procureur des Konings moest komen. Hij belde ons soms op rond zes uur of zo, ook om te zien of wij nog actief waren. Dus kon ik nogal vaak in het begin van de middag naar het archief gaan, en dat was vrij gemakkelijk, want het archief van, bijvoorbeeld, de Commissie Openbare Onderstand toen, dat was in de Hoogstraat, en dat is net onder het Paleis van Justitie; en het Algemeen Rijksarchief, dat was ook niet ver. Dat was voor mij hét ogenblik van de dag. In het laatste jaar voor mijn proefschrift klaar kwam,² had ik bovendien het geluk een procureur des Konings te hebben die zeer veel begrip had voor wat ik deed. Die heeft mij voor dat laatste jaar aangeduid om als substituut te zitten in één van de burgerlijke kamers van de rechtbank. Dat bestaat nu niet meer in dezelfde mate. Het was eigenlijk een gevolg van de wet van 1919, dacht ik, die kamers met één rechter in het leven had geroepen. Voordien was het altijd met drie rechters, en daarom moest het openbaar ministerie een advies geven in al die burgerlijke zaken.³ Dat was heel

² *Le droit foncier à Bruxelles au moyen âge* (Bruxelles 1961).

³ In Nederland is een advies van het openbaar ministerie in burgerlijke zaken sedert de jaren dertig van de twintigste eeuw alleen nog verplicht in cassatieprocedures.

interessant en het vergde minder werk. Men kon zich vergenoegen om een werkelijk advies te geven in belangrijke zaken. De andere, dat was formeel. Ik heb veel geluk gehad met de wijze waarop het werk was ingericht. Wel was er veel te doen. Dat is nu nog erger geworden op het parket.

Het werk op het parket: een nuttige ervaring voor de rechtshistoricus

Ik ben bijzonder gelukkig geweest om zo met de rechtsgeschiedenis te kunnen doorgaan, jazeker, maar ik heb ook veel genoten van mijn professionele loopbaan. Daarnaast heb ik een officieuze stage gedaan aan het parket van het hof van cassatie. Ik heb daar eigenlijk research moeten verrichten ten behoeve van de magistraten. Dat was natuurlijk bijzonder interessant, maar toen was dat uitzonderlijk.

Of mijn onderwijs er anders zou hebben uitgezien als ik die professionele periode niet zou hebben gehad? Er zijn zoveel dingen die volgens het wettelijk systeem niet kunnen en die men alleen door de praktijk ontdekt. Dat is natuurlijk ook belangrijk voor de rechtshistoricus, want hij geeft zich er rekenschap van dat de praktijk van het recht niet noodzakelijk aan de theorie beantwoordt. Een voorbeeld: als men een onderzoeksrechter moet aanwijzen om een zaak formeel te reconstrueren, een aanhoudingsbevel te verlenen enzovoort, dan vraagt men zich af als de zaak ingewikkeld is: “Wie heeft er dienst vandaag. Nee, deze, ik vrees dat het zal mislukken ... Ik zal tot morgen wachten, want dan is het die andere die dienst heeft, en dat is een betere onderzoeksrechter...” En er zijn talrijke van die dingen.

Het is waar dat ik altijd liever werkte in de documenten van de praktijk dan in de normatieve. Ik houd niet erg van rechtstheorie, wel van het recht dat het dagelijks leven van de eenvoudige burger betreft. Dat maakt het leven, dat zijn geen abstracte begrippen ... Dat men op een dag soms wel honderd processen-verbaal moet lezen, betekent dat men zoveel over het leven van onze medeburgers ontdekt.

Zo zaten er veel positieve aspecten aan mijn werk, veertien jaar lang, als magistraat aan het parket te Brussel. Eén daarvan was ook het werken in een team, wat ik sedertdien nooit meer heb gedaan. Ik vond het heel leuk om als jonge magistraat, als ik een probleem had, bij mijn gebuur te gaan om raad te vragen. Er was een zeer goede verstandhouding en samenwerking tussen de parketmagistraten, wat de rechters doorgaans missen. Zij zijn alleenstaande figuren.

De praktijk van het recht in het rechtshistorisch onderwijs

In 1966 werd ik te Leuven benoemd, alleen voor vakken in de geschiedenis, namelijk voor het seminarie middeleeuwse geschiedenis, in afwisseling met Genicot, en voor een andere cursus. Ik heb toen zeer vlug een college gekregen, begrippen van het recht, *éléments de droit*,

Prof. Godding tijdens het interview

voor historici. Dat was voor mij een aangenaam college, want de historici waren toen misschien met 20 à 30. Ik had het vooral over de basisbestanddelen van het burgerlijk recht, die het dagelijks leven van de mens kunnen beïnvloeden. Ze kwamen dan met vragen, bijvoorbeeld over een probleem van een vriend van de conciërge. Het was heel aardig om zo het recht wat levendig te maken. Ik heb dat tot op het einde gedoceerd en dat viel erg mee.

Later stond ik in voor de cursussen geschiedenis van het recht en van de instellingen, en historische kritiek in de rechtenfaculteit. We moesten aanstaande juristen doen begrijpen welk belang historische kritiek kon hebben. Dat was zomaar niet gegeven en het vinden van de beste methode was moeilijk. Ik ben begonnen met een ex cathedra-college. Dat was niet doeltreffend. Weliswaar is theorie onderwijzen niet zeer moeilijk, maar historische kritiek is eigenlijk weinig theorie. Het eigenlijke probleem is de toepassing van de begrippen. Daarom heb ik het ex cathedra-college in de jaren zeventig afgeschaft en vervangen door een syllabus met de theorie. En dan gaf ik mijn college over documenten, commentaren op documenten, wijze van becommentariëren enzovoort. Daarbij hoorden ook praktische oefeningen in groepen, met mijn assistenten. Dat was de wijze waarop wij historische kritiek gaven. Zolang er geld was, gingen de zaken goed, maar enkele jaren voor mijn emeritaat, heeft men de praktische oefeningen geschiedenis afgeschaft en vervangen door oefeningen die niet zo diep gingen.

Daarnaast was er nog een seminarie rechtsgeschiedenis in het laatste jaar rechten. Bij ons zijn er een zeer groot aantal seminaries. Iedere student moet een seminarie kiezen en er is een beperkt aantal studenten per seminarie, namelijk vijftien. Ik heb altijd veel studenten gehad, omdat degenen die naar mijn seminarie kwamen, blij waren iets anders dan hedendaags recht te doen. Ik moest natuurlijk onderwerpen kiezen, die ze in staat waren te behandelen. Ik kon ze bijvoorbeeld niet laten werken op middeleeuwse documenten. Dus heb ik gekozen om hen dan met documenten uit de negentiende of de achttiende eeuw, prachtig schrift natuurlijk, te laten werken en over onderwerpen waaraan ze gezamenlijk konden werken. Het idee was dat al die studenten over hetzelfde hoofdonderwerp werkten, ieder voor zijn deel, en dat ze in staat waren met kennis van zaken over dat hoofdonderwerp te discussiëren. Dat kon dan gaan om huwelijkscontracten, testamenten, en onder andere ook over wetgeving inzake stedenbouw. Dat was dan ook ieder voor zijn eigen streek. Het was ook voor hen belangrijk dat ze bij hun stadsarchief konden werken of bij een notaris. Het was ook belangrijk dat men kennis kon maken met die notaris.

Onderwijs is voor de studenten

Waarvoor bestaat het onderwijs? Onderwijs is voor de studenten. Dus moet je rekening houden met hun capaciteiten. Natuurlijk kan men nu geen onderwijs geven zoals men het vijftig jaar geleden gaf. Het publiek is niet hetzelfde. Ook zijn er veel meer studenten, omdat iedereen naar de universiteit komt. Dat zie je ook in Frankrijk. Ze hebben een overvloed van studenten in de geschiedenis, maar wat doen ze daar? Ze hebben eigenlijk geen seminarie; ze hebben geen licentiaatsverhandeling; ze worden licentiaat zonder iets meer geschreven te hebben dan een soort paper. Het zal onvermijdelijk zijn ... Ik ben heel blij in mijn periode te hebben geleefd, dat is zeker.

Het onderwijs bij Gilissen...

Mijn eerste contact met de rechtsgeschiedenis was al vroeg, want ik had reeds in het tweede kandidatuursjaar les van Gilissen. Dat was toen Historische inleiding tot het burgerlijk recht. Die colleges waren misschien eerder ontmoedigend. Ze waren heel interessant, maar Gilissen was iemand die zoveel wist en die dacht dat iedereen zoveel moest weten, dat zijn syllabussen nogal dik waren en vol stonden met namen, data enzovoort. En dat was voor de studenten nogal afschrikkend. Hij was heel eenvoudig en iemand met wie een student zeer gemakkelijk omging, maar hij was ook iemand die een zo geweldige werkcapaciteit had, dat het moeilijk was om hem daarin te volgen. Zijn dik boek, *Historische inleiding tot het recht*, dat is de laatste vorm van zijn syllabi. Daar kunt u nagaan of een student verstandig is of niet, want indien hij details onthoudt, heeft hij eigenlijk niet alles

goed begrepen, maar als hij zo de evolutie kan volgen, zelfs als hij namen niet weet, dan is dat iets anders, en ik denk dat Gilissen ook zo oordeelde.

...en bij Bonenfant

Bonenfant was mijn lesgever voor de historische methode. Hij inspireerde geen enthousiasme, maar hij was iemand die u een methode leerde, en dat is het voornaamste natuurlijk.

Het onderzoek: burgerlijk recht en gewoonterecht

Het strafrecht is gemakkelijker te verstaan voor leken, en dat is soms de reden waarom rechtshistorici die geen juristen zijn aan strafrecht doen, en vaak op voortreffelijke wijze. Ik vond het interessanter de studenten uit de geschiedenis begripen te geven van het alledaags burgerlijk recht. Het burgerlijk recht is toch één van de domeinen van het recht waar de toepassing van de algemene principes van het recht bijzonder vaak voorkomt. Dat heeft me altijd geïnteresseerd, ook reeds op het parket, bijvoorbeeld toen ik bij de bijzondere afdeling van het parket voor de burgerlijke stand werkte, en bij een kamer waar alle problemen in verband met het personenrecht werden behandeld (behalve echtscheiding: twee andere kamers deden toen in Brussel niets anders). Hier kwamen heel interessante problemen op menselijk gebied aan de orde.

En waarom zoveel aandacht besteed aan het gewoonterecht? Er zijn zoveel werken over het Romeins recht, zelfs over de invloed van het Romeins recht in de latere periode, maar waar bij ons een leemte bestond, dat was over het inheemse gewoonterecht. Daarom heb ik op dat terrein gewerkt, en dat was ook de eigenlijke trend van Gilissen. Dat is niet om te zeggen dat Romeins recht geen belangrijk deel van de rechtsgeschiedenis is, maar er moet toch iemand zijn voor de andere onderdelen ervan.

Le droit privé, ondanks een val uit een boom en een verhuizing

Het is niet zomaar uit de lucht komen vallen. Daar moest wel iets komen. Dat had eigenlijk reeds Dekkers gewild. Dat is niet gelukt. Gilissen had het ook gepland, maar het bleef bij de uitgave van zijn syllabus. Sedert Defacqz, of liever Britz, hadden wij geen algemene rechtsgeschiedenis voor onze gewesten. De aanleiding voor mij was, zoals ik trouwens in mijn inleiding schrijf, dat Van Caenegem mij gevraagd had om iets te schrijven over de zakelijke rechten, voor een afdeling rechtsgeschiedenis, die hij gepland had in de *Algemene Praktische Rechtsverzameling*. Ik ben daarmee begonnen, want dit was een stof waarmee ik

vanaf het begin bezig was, een materie die ik goed kende. Toen ik zag dat dat project niet verder ging, heb ik gezegd: ik heb reeds iets, ik zal daar verder aan werken. Na mijn decanaat heb ik als cadeau een sabbatjaar gekregen, maar ik ben ondertussen uit een boom gevallen. Juist toen ik nog decaan was. Ik was bezig een boom te snoeien en ben van de ladder gevallen. Ik heb daar een wervel gebroken en toen ben ik voor een tijdje belemmerd geweest, vooral om in de tuin te werken. Ik heb dat sabbatjaar dankzij het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek gehad, maar ik heb toch een deel ervan moeten wijden aan mijn eigen verhuizing uit Brussel naar Louvain-la-Neuve. Dat was ook iets, want wij hebben vijf kinderen en wij woonden in één van die oude Brusselse huizen met veel verdiepingen, zeer hoog, en we hadden vastgesteld dat we de kinderen vervingen met boeken naarmate ze van huis weggingen.

... en dankzij een volhardende echtgenote

Mijn vrouw had een index op fiches gemaakt en die fiches waren bij de drukker toen de drukkerij door brand werd getroffen. Onmiddellijk heeft zij alles opnieuw gedaan. Ze was bereid ook een index bij mijn laatste boek, *Le Conseil de Brabant*, te maken, maar ik heb toch getracht een index met de computer te maken. Dat was niet gemakkelijk en het verliep ook niet zonder problemen, want ik heb gemerkt, enige tijd geleden, dat in negen gevallen bij de aanduiding van de bladzijden een cijfer weggevallen is. Dat zou niet het geval geweest zijn indien ik aanvaard had dat mijn vrouw nogmaals de index zou gemaakt hebben. Dat heeft ze me achteraf toch gezegd.

De geografische afbakening van het werk: de Zuidelijke Nederlanden

Neen, natuurlijk, het is arbitrair. Ik heb daarover uitleg gegeven. Men moet ergens afbakenen. Waar? Het is altijd arbitrair. Het leek me dat al die streken die ik in mijn verhaal betrokken heb toch zaken gemeen hebben. Men kan daartegen zeggen dat die streken verder ook nog iets gemeen hebben met andere streken, maar dan doet u iets te algemeen. Dat was het gevaar, dat men ook hetzelfde kon schrijven voor West Europa, een prachtig boek over “*Droit privé en Europe occidentale*”. Dat moest onvermijdelijk meer aan de oppervlakte blijven, anders is het niet te doen. Maar de keuze voor de Zuidelijke Nederlanden komt niet voort uit een soort Belgicistische reactie, helemaal niet. Natuurlijk, ik ben in 1926 geboren. Ik ben groot geworden met op school leergangen over Belgische geschiedenis. Ik ben nog een oude Belg, maar eigenlijk zonder *laudator temporis acti* te zijn. Ik geef me er goed rekenschap van dat de zaken evolueren. Ik heb geen problemen daarmee. Ik weet wel wat de nadelen zijn van de huidige toestand, dat het zo gecompliceerd geworden is om

beslissingen te treffen in ons land, dat is het opvallende, maar gelukkig zijn we niet bezig met op elkaar te schieten.

De indeling volgens het plan van het Burgerlijk Wetboek

Ik heb daarover in een inleiding gezegd: ja ...wat is nu privaatrecht? Wat wij tegenwoordig als privaatrecht beschouwen, is niet wat de juristen in de negentiende eeuw ervan vonden. En uiteraard, die indeling bestond nog niet in de middeleeuwen, maar ik schrijf wél voor hedendaagse mensen. Dat is het, want de mensen die het boek gebruiken, die zijn gewoon aan zekere categorieën van rechten en ze moeten dat kunnen terugvinden, zelfs indien die categorieën niet helemaal dezelfde inhoud hebben. Dat is onvermijdelijk. Als u voor mensen uit uw eigen generatie schrijft, dan moet u zo schrijven, dat zij het begrijpen.

De negentiende eeuw komt nog

De negentiende eeuw is zeer belangrijk. Ik heb mijn werk over het burgerlijk recht in het Ancien Régime ondernomen volgens het boek van Defacqz, die zeer belangrijk blijft, en het boek van Britz, maar de negentiende eeuw moet uiteraard ook gedaan worden. Men is daarmee bezig. Mijn vroegere assistent Claude Vael, die is een jurist, en zijn proefschrift gaat over het handelsrecht in de negentiende eeuw. En het strafrecht uit die tijd, er zijn ook mensen die zich daar mee bezighouden, zoals Xavier Rousseaux en mevrouw Dupont-Bouchat hier in Louvain-la-Neuve.

Een andere grote liefde: Brabant

Ik heb nooit veel werk kunnen verrichten op andere archieffondsen dan de Brabantse. Er zijn ook uitzonderingen, zoals een artikel over testamenten in Vlaanderen en een tekstuitgave van Naamse bronnen, maar het gaat toch vooral om Brabant. De traditie was dat men in Brussel in het bijzonder Brabant bestudeerde. Bonenfant heeft een hele reeks proefschriften geïnspireerd over Brabant in de middeleeuwen: er was het boek van Kerremans; er was het boek van Mina Martens; Yttébrouck was eveneens een leerling van Bonenfant, en ik heb zopas het laatste 'proefschrift van Bonenfant' van de pers gebracht, mijn boek over de raad van Brabant. Bonenfant had mij overigens nooit van de raad van Brabant gesproken. Dat is pas later gekomen. Ik heb een eerste lezing hierover gegeven in de jaren zeventig, een eerste artikel begin van de jaren tachtig en ik heb er daarna – voor al die *libri amicorum* wordt u gedwongen iets te schrijven – enkele artikelen over geschreven. Ik had die registers van de raad van Brabant kunnen lenen dankzij de Algemene Rijksarchivaris,

toen ik op vakantie was in het begin van de jaren zestig. Ik heb dat aandachtig kunnen lezen en het onderzoek kunnen afronden. Daar ben ik heel blij mee.

Andere publicaties

Al had ik, wat het onderzoek betreft, geen team om te leiden, ik heb vaak moeten meewerken aan een bijzonder thema, de visie van de rechtshistoricus geven voor een gezamenlijk werk, en dat heeft ook aanleiding gegeven tot artikelen. Het is louter toeval dat ik mij ondermeer heb beziggehouden met de pastorieën in de negentiende eeuw. Waarom? Welja, het is de redactie van het *Journal des Tribunaux* die mij een beslissing gezonden heeft van een rechtbank over de eigendom van een pastorie, en dat artikel was het eindresultaat. Dat was eigenlijk een negentiende-eeuws onderwerp. En gemene gronden bijvoorbeeld, in Aywaille in Wallonië. Ze hebben daar nog gemene gronden, andere dan bossen, die door de gemeente worden bestuurd. Dat was ook een heel interessant geval. Weer was hedendaagse rechtspraak voor mij aanleiding daarover iets rechtshistorisch te schrijven.

In 1981-1982 zijn er achtereenvolgens drie artikelen van mij verschenen: het ene ging over de zestiende/ zeventiende eeuw (over de praktische oefeningen van de universiteit van Leuven), het volgende betrof de Vrede van Valenciennes van 1114, en het derde had betrekking op de negentiende eeuw. Dat is ook het aangename van de rechtsgeschiedenis voor de beoefenaar ervan: hij is niet beperkt tot een bepaalde periode.

Nederland(er)s – Frans(en)

Als rechtshistoricus heb ik altijd meer contact gehad met Nederlandse dan met Franse collega's en dat hangt samen met het feit dat ik lang lid ben geweest van de redactie van het *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*. Daar werd alles in het Nederlands behandeld. Ik heb de gewoonte mensen in hun eigen taal aan te spreken, maar er is één geval waar het niet lukt, dat is het geval waar de ander ook hetzelfde principe heeft!

Onderwijs, onderzoek... en administratie

Ik heb geleerd dat in ieder vak routine zit. Op het parket bracht de bediende u op een gegeven ogenblik in de dag zo een hoop stukken om te ondertekenen. U moest maar ondertekenen, zo vlug mogelijk. Zo heeft men met één van mijn collega's een grapje uitgehaald door hem zijn ontslag te laten ondertekenen. Hij had niets gemerkt. Toen ik als hoogleraar werd benoemd, dacht ik: "Nu is het gedaan", maar er kwamen juist jaren, waarin een steeds grotere hoeveelheid administratief werk aan hoogleraren te beurt viel.

Decaan van de Franstalige rechtenfaculteit in Leuven bij de verhuizing naar Louvain-la-Neuve

Het grappigste van de situatie was dat ik als decaan werd verkozen in 1979, het laatste jaar in Leuven, voor de verhuizing naar Louvain-la-Neuve. We zijn in tachtig verhuisd en opmerkelijk is dat men mij in Leuven als decaan van de Franstalige rechtenfaculteit heeft gekozen, hoewel ik van Antwerpen was en mijn studies had gedaan aan de Université Libre in Brussel, en nog in het Nederlands daarbij. Ik had met die verhuizing geen probleem. Zo heel lang heb ik niet in Leuven gedoceerd en ik had er, zoals gezegd, mijn studies niet gedaan. Voor mij was dat geen belangrijk probleem, maar voor mijn collega's, degenen die in Leuven gestudeerd hadden, die in Leuven doceerden ... Dat de universiteit opeens moest uitwijken, dat was een ramp.

De faculteit rechten had een eigen bibliotheek, en ik was decaan samen met Van Dievoet. We hadden een heel goede verstandhouding. De splitsing van de bibliotheek hebben wij niet zoals in de hoofdbibliotheek gedaan: even nummers naar de KUL en oneven nummers naar de UCL. Bij ons is het gedaan door gelijkaardige boeken bijeen te houden. Wij hebben allen een behoorlijk begin van de bibliotheek kunnen meenemen en dit is daarna aangevuld.

Het heeft alles bijeen enkele jaren gekost. Wij waren ook bezig met de plannen voor de huisvesting. We moesten een naam geven aan de lokalen. Ik heb er natuurlijk voor gezorgd dat alle belangrijke namen uit de geschiedenis van het recht, Savigny enzovoort, allemaal hier aanwezig zijn. Het decanaat was een zware, maar zeer interessante ervaring, omdat u dan de mensen leert kennen, en dat is nu eenmaal de voornaamste taak van de decaan: de onvermijdelijke problemen, persoonlijke problemen te regelen. Verder is er niets. Mijn vrouw heeft een dagboek gehouden tijdens de jaren dat ik hier decaan was. Ik wist het niet, en naderhand heeft zij mij gezegd dat dit was voor het geval dat ik zoveel werk zou hebben dat ik daardoor zou overleden zijn of ernstig ziek geworden, om te kunnen tonen aan de universiteit: "Kijk eens wat hij allemaal gedaan heeft."

Wat nu in ieder geval wel opvallend is, is dat we hier in de rechtenfaculteit de beste samenwerking hebben met de rechtenfaculteit van Leuven, want in het derde jaar moeten de studenten verplicht een vak in het Nederlands of in het Engels volgen. Dit vak mogen ze in het Nederlands volgen bij een hoogleraar van de KUL die het hier komt geven, ofwel in het Engels, bij Alain Wijffels. In het vierde jaar moeten de studenten nog een verplicht vak volgen in het Nederlands of in het Engels. Daarbij zijn er studenten die een keuzevak volgen in Leuven en omgekeerd.

De bezigheden van een emeritus

Hier dicht bij de universiteit, waar ik woon, heb ik geen tuin, alleen een terras, dat is gewoon voor oude mensen (dat ben ik bijna). Ik kan toch nog mijn tuin onderhouden. Die

ligt in Schepdaal, tussen Brussel en Ninove, op ongeveer vijftien kilometer van Brussel. Daar heb ik ongeveer één hectare, vooral met fruitbomen en schapen. Om de twee dagen ga ik daarheen.

Met onderzoek voortgaan is niet zonder gevaren. Ik geef me er goed rekenschap van dat op mijn leeftijd bijvoorbeeld het geheugen niet meer zo goed werkt als vroeger. Soms schrik ik als ik vaststel dat ik iets reeds eerder heb gezien, maar ik me dat niet herinner. Natuurlijk, een tweede maal bekijkt u dat met een andere blik, maar, enfin, het is toch verveelend. Dus is het nu tijd om wat uit te rusten, geen boeken meer te schrijven, wel misschien tekstuitgaven. Voor emeriti is dat een verstandige passe-temps. Dat is net zoals een kruiswoordraadsel of een patience met de kaarten. Je kunt het nemen en laten, en je moet niet zoveel per uur doen, want het is een kwestie van documenten over te schrijven en eventueel uitleg te geven.

Zelfrelativering

De betekenis van mijn onderzoekingen ... Dit is wat ik denk: mijn werk bestaat uit goed afgebakende onderwerpen, maar ik heb eigenlijk nogal laat in mijn leven als historicus geleerd dat men eerst vragen moet stellen, en niet zomaar een onderwerp mag kiezen en dan de documenten behandelen. Wat dit aangaat, heb ik veel geleerd van mijn assistenten. Toen ik in Leuven als hoogleraar werd benoemd, dat was in de jaren zestig, was er geld genoeg, ook voor assistenten. Dat was een jonge generatie die mijn aandacht getrokken heeft op een methodische kant, die voor mij nieuw was. Ten andere, ik heb altijd alleen gewerkt, net zoals in de negentiende eeuw. Ik ben nog een negentiende-eeuws historicus.

Een voorganger uit de negentiende eeuw: Defacqz, auteur van een geschiedenis van het Belgisch privaatrecht

Wat Defacqz betreft, men heeft mij op de Academie gevraagd een notitie over hem te schrijven voor de *Biographie nationale*. Ik heb dat gedaan, want het is een man die een heel interessante carrière heeft gehad, niet alleen als rechtshistoricus, maar ook als magistraat – hij was eerste voorzitter van het Hof van Cassatie op het einde van zijn carrière – en als grootmeester van de loge. Ik heb bijkomend onderzoek gedaan in de akten van de praktijk, want in één van zijn biografische nota's wordt er allusie gemaakt op mensen die zijn privéleven aangevallen hadden. Hij was een heel deftige man die vrijgezel was, en per toeval was hij gestorven op 31 december in 1871. Wel, ik heb de dagbladen genomen van januari, en daar was een heftige aanval van de *Bien Public* van Gent, tegen Defacqz, als grootmeester van de loge natuurlijk. De *Bien Public* was één van de radicaal-clericale dagbladen. Enkele dagen daarna komt er in de *Courrier de Bruxelles*, dat is ook een katholiek dagblad maar mati-

ger, een brief van een onderpastoor van de kerk van de Zavel, die zegt: “Maar neen, Defacqz dat was een heel brave mens, want ieder jaar gaf hij geld om de arme jongens die hun eerste communie moesten doen helemaal nieuw aan te kleden en hij had een kind geadopteerd, dat hij als algemeen legataris⁴ heeft benoemd en dat hij heeft laten studeren bij de Zusters.” Ik heb naar het testament van Defacqz gezocht en het met veel moeite gevonden. Ik heb evenwel nog iets gevonden dat interessanter is, namelijk de inventaris van zijn inboedel en van het huis. Die was er omdat hij geen wettige kinderen had. Als algemeen legataris had hij aangeduid een meisje van achttien jaar oud dat de natuurlijke dochter was van zijn gouvernante. En daar, in die inventaris van meer dan vijftig bladzijden, zeer fijn geschreven, daar staat een beschrijving van zijn herenhuis in Brussel, vlak tegenover de kerk van de Karmelieten. Nu is het verdwenen, maar het is beschreven van de kelder tot de zolder met alles wat zich daarin bevond. Niet alleen zijn bibliotheek – daar vindt u de beschrijving van al de boeken van zijn bibliotheek, alleen maar rechtshistorische boeken-, maar ook zijn kelder, al de flessen, al de soorten wijnen. Dat is eigenlijk een buitengewoon document waarmee we ons kunnen inbeelden hoe iemand, een eerste voorzitter van het Hof van Cassatie, toen leefde. Zoveel paar hemden, omdat men toen de was maar tweemaal per jaar deed. Defacqz doceerde rechtsgeschiedenis aan de Université Libre de Bruxelles, waarvan hij één van de stichters was. Eerst een opgelegd vak, was het daarna een keuzevak geworden. Eén van zijn biografen vertelt dat, toen hij student was, ze maar met hun drieën waren die dit college volgden. Welnu, honderd jaar nadien had Gilissen voor hetzelfde keuzevak net hetzelfde aantal studenten, mij inbegrepen. Dit om het belang van de rechtsgeschiedenis te relativeren, zowel in de negentiende eeuw als nu.

De toekomst van de rechtsgeschiedenis

Ik ben geen optimist, maar in elk geval geen pessimist. De toestand hier in België, bijvoorbeeld, beschouw ik reeds met de ogen van een historicus. En voor wat rechtsgeschiedenis betreft, daar kan ik weinig over zeggen, maar het is wel een feit dat de kennis van talen zoals Latijn en Grieks zeer achteruit gaat. Ik ben nog van een generatie die Grieks-Latijnse humaniora heeft gedaan, maar nu wordt dit toch uitzonderlijk. Dat draagt er toe bij dat bij ons hier studenten voor middeleeuwen steeds minder in getal worden.

Er zijn nu trouwens minder rechtshistorici aan Franstalige zijde in België dan aan Nederlandstalige zijde en daar komen de meeste rechtshistorici uit Gent.

⁴ In het Belgisch recht is de persoon die door een testament het geheel van de nalatenschap verkrijgt geen erfgenaam, maar een algemene legataris.

... is in goede handen

In Saint-Louis te Brussel⁵ doceert Robert Jacob de geschiedenis van het privaatrecht, maar zijn hoofdbaan ligt in Frankrijk, en Jean-Marie Cauchies die ook hier college geeft voor historici. Aan de UCL ben ik opgevolgd door onder meer mevrouw Dupont en Xavier Rousseaux, en vooral Alain Wijffels. Dat was ook de reden waarvoor ik mijn emeritaat een jaar vroeger nam, want hij was toen beschikbaar en ik kon hem hier deeltijds laten benoemen, maar voor hem is het natuurlijk moeilijk. Iedereen weet dat hij altijd op weg is.

⁵ Een kleinere universiteit te Brussel waar Ph. Godding ook actief geweest is.

RESTANTEN VAN OUD-GERMAANS RECHT IN DE LEX FRISIONUM

1. De oudste Friese wet

Aan het begin van een indrukwekkende hoeveelheid ons overgeleverde Friese rechtsbronnen uit de middeleeuwen staat de Lex Frisionum. Deze ‘wet der Friezen’ behoort tot de *leges barbarorum* of volksrechten. De volksrechten zijn uitgevaardigd in het Merovingische en daaropvolgende Karolingische rijk van de Franken, ruwweg in de periode 500-800. De Lex Frisionum is in vergelijking met andere volksrechten laat ontstaan, in het kader van het streven van Karel de Grote om het gewoonterecht van de tot het Frankische rijk behorende Germaanse stammen te laten optekenen en waar nodig te verbeteren, zoals de Annalen van Lorsch (*Annales Laureshamenses*) uit het jaar 802 vermelden. Het ontstaan van de Lex Frisionum (en ook van de Lex Saxonum) wordt daarom in verband gebracht met de Rijksdag te Aken van 802, temeer daar ook Einhards biografie over Karel de Grote (*Vita Karoli*) daarvoor aanknopingspunten biedt.¹

De Lex Frisionum ontstaat relatief laat omdat de onderwerping van Friesland door de Franken een zaak is van lange adem. Als hofmeier van de Merovingische koning verovert Pippijn II (de Middelste) in de periode van 689 tot 695 grote delen van Friesland tussen Zwin en Vlie op de Friese koning Radbod. In 714 weet Radbod terrein terug te winnen, maar na diens dood in 719 hervat Pippijns zoon Karel Martel het veroveringswerk. Met zijn zege op de Friezen onder leiding van hun aanvoerder Bubo in 734 (slag bij de Boorne), is Friesland van Zwin tot Lauwers Frankisch gebied. In de jaren na 785 rondt Karel de Grote de verovering tot de Wezer af, al heeft hij nog tot 804 de handen vol aan het neerslaan van het verzet van Friezen die gemene zaak maken met de Saksen.²

Als volksrecht bevat de Lex Frisionum zowel van oudsher geldend Fries gewoonterecht als nieuw, door de Franken geïntroduceerd recht. Kenmerk van alle volksrechten is dat zij worden samengesteld in een tijd waarin zich ingrijpende maatschappelijke veranderingen voltrekken, met verregaande gevolgen voor het recht. De Frankische koningen, die de *leges barbarorum* laten samenstellen, doen dat in het kader van de vestiging van hun koningschap. Met de opkomst van dit koningschap verandert de oude Germaanse samenleving radicaal: van een gemeenschap die wordt beheerst door de vrije leden ervan, transformeert ze in een staat met een monarch aan het hoofd. Een samenleving die (althans

¹ H. Siems, *Studien zur Lex Frisionum* (Ebelsbach 1980), p. 167-168.

² I.H. Gosses en N. Japikse, *Handboek tot de Staatkundige Geschiedenis van Nederland* (3de druk, bewerkt door R. Post en N. Japikse, 's-Gravenhage 1947), p. 24-28 en Siems, a.w., p. 178.

voor haar vrije leden) geen overheid kent, wordt een staat mét overheid. Daar komt bij dat de Frankische koningen het christendom introduceren onder de Germanen. Ook dit heeft grote gevolgen voor het recht. Het recht van de *leges barbarorum* berust ten dele op het oude gewoonterecht van de stammen waarvoor zij worden uitgevaardigd, maar bevat ook elementen die uitdrukking geven aan het nieuw gevestigde monarchale en christelijke gezag.

Wil men inzicht krijgen in het Germaanse recht, zoals dat gold vóór de vestiging van het Frankische koningsgezag en vóór de kerstening van de Germanen, dan zal men moeten zoeken naar die bepalingen in de *leges barbarorum*, die zeker of vrijwel zeker op zulk Oud-Germaans³ recht gebaseerd zijn. Een houvast bij dat zoeken bieden de oudste ons overgeleverde beschrijvingen over de Germanen van de Romeinse auteurs Tacitus en Caesar. In dit artikel wordt getracht dergelijke Oud-Germaanse bepalingen te onderscheiden in de *Lex Frisionum*. Deze *Lex* is daarvoor geschikt om een aantal redenen.

In de eerste plaats valt aan te nemen dat de ons overgeleverde versie van de *Lex Frisionum* geen definitieve versie is, maar een ontwerp van wet. Er zijn bepalingen in opgenomen waarvan betwijfeld mag worden of ze – gezien de inhoud van andere *leges barbarorum* – in deze vorm de eindstreep hebben gehaald, als de wet inderdaad is uitgevaardigd, of, indien de wet in werkelijkheid nooit is uitgevaardigd, die eindstreep überhaupt zouden hebben gehaald.

In de tweede plaats zijn de Friezen, zoals gezegd, pas laat onderworpen door de Frankische koningen. Het Oud-Germaanse recht, het recht van voor de kerstening en voor de Frankische overheersing, heeft zich daardoor in de Friese gebieden langer kunnen handhaven en ontwikkelen dan in andere Germaanse gebieden.

In de derde plaats zijn de Friezen vrijwel tegelijk met de Saksen onderworpen door de Franken. Als de *Lex Frisionum* inderdaad is uitgevaardigd zou dat gebeurd zijn in of omstreeks hetzelfde jaar als de *Lex Saxonum*, te weten 802. De beide wetten laten zich daardoor goed vergelijken. De *Lex Saxonum* draagt, anders dan de *Lex Frisionum*, het karakter van wetgeving die door de overwinnaar is opgelegd aan de overwonnenen. Daaruit zijn conclusies te trekken ten aanzien van bepalingen in de *Lex Frisionum*.

In de vierde plaats bevat de *Lex Frisionum* bepalingen die aantoonbaar een heidens, dat wil zeggen een niet-christelijk, karakter hebben.

Deze redenen rechtvaardigen het gebruik van de *Lex Frisionum* bij het verwerven van inzicht in de aard van het Oud-Germaanse recht. Met stelligheid te bewijzen valt er weinig of niets. Daarvoor zijn de bronnen te schaars, bovendien valt er af te dingen op de weinige beschikbare bronnen. Dé bron voor kennis over de oude Germanen bijvoorbeeld, Tacitus' *Germania*, heeft de middeleeuwen overleefd in maar één handschrift. Van de *Lex Frisionum*

³ Met Oud-Germaans recht wordt hier steeds bedoeld Germaans recht van voor de kerstening en voor de vestiging van het Frankische koningsgezag.

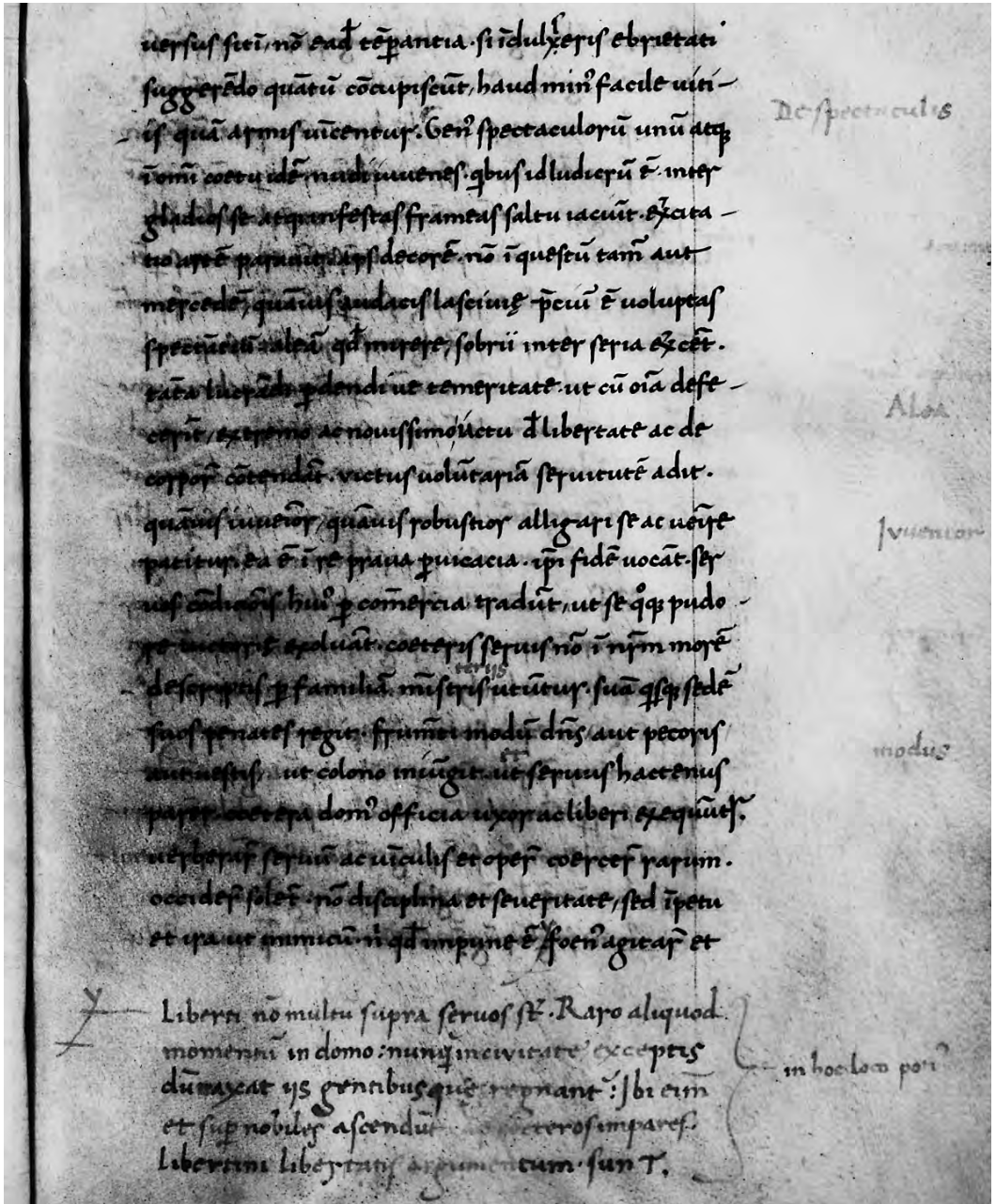
is geen enkel handschrift bekend. De oudste editie die wij kennen stamt uit 1557 en is gepubliceerd door Ioannes Herold uit Bazel in diens verzamelwerk van Germaanse volksrechten: *Originum ac Germanicarum antiquitatum libri*. Zonder deze uitgave zou de Lex Frisionum niet bewaard zijn gebleven en alle latere uitgaven van de Lex zijn op deze editio princeps gebaseerd. Een zekere behoedzaamheid is daarom geboden. Herold zelf deelt in zijn werk mee dat hij zich bij de samenstelling ervan liet leiden door bewondering voor het dappere Germanenvolk en door de drang bij te dragen aan de verheerlijking van Duitsland.⁴

2. De Germanen in Romeinse ogen

De belangrijkste historische bron voor onze kennis over de Germanen is *De origine et situ Germanorum liber*, in het jaar 98 na Christus geschreven door de Romeinse geschiedschrijver Publius Cornelius Tacitus. Zijn werk behandelt in relatief kort bestek de gewoonten van de Germanen in het algemeen en (nog veel compacter) van verschillende Germaanse stammen in het bijzonder. Om kort te gaan, Tacitus veegt ten aanzien van de Germanen veel op één hoop. De vraag is daarom in hoeverre zijn werk, meestal kortweg *Germania* genoemd, betrouwbaar is. Het antwoord hangt af van de mogelijkheid om Tacitus' mededelingen te verifiëren aan de hand van andere en latere bronnen. Een voorbeeld is te vinden in *Germania* 6, waarin staat dat het een schande is voor een Germaan om in de strijd zijn schild te verliezen. Dat deze mededeling betrouwbaar is, valt af te leiden uit het oudste overgeleverde volksrecht van de Salische Franken uit omstreeks 500 na Christus. Dit bepaalt dat iemand, die een ander er ten onrechte van beschuldigt zijn schild weggeworpen te hebben, 3 schellingen moet betalen (*Pactus legis Salicae* XXX § 6). Uit deze bepaling, deel uitmakend van een boeiende opsomming van strafbaar gestelde beledigingen, blijkt dat verlies van het schild nog bij de Salische Franken voor oneervol doorgaat.

Naast Tacitus' werk zijn in mindere mate de nog oudere mededelingen van Gaius Iulius Caesar over de Germanen in diens *De bello Gallico* (circa 50 voor Christus) van belang. Honderdvijftig jaar ligt er tussen de geschriften van beide Romeinen. Vergelijking van hun werk leert dat de Germaanse stammen in die periode sedentair moeten zijn geworden. Caesar schrijft dat eigendom van grond onbekend is onder de Germanen. Eens per jaar krijgen de families, die de stam vormen, van hun aanvoerders een stuk grond toegewezen. Het jaar daarop worden zij gedwongen verder te trekken. Zo wordt voorkomen dat de krijgslust verslapt en dat sterkere stamleden hun grondbezit uitbreiden ten koste van zwakkere leden (*De bello Gallico*, 6, 22, 2-4). Tacitus vermeldt dat de Germanen dorpen bewonen, al verbaast hij zich over het primitieve karakter van de huizen (*Germania* 16).

4 Siems, a.w., p. 75-78.

Alle bekende handschriften van Tacitus' Germania stammen af van een (vermoedelijk in 1458 vervaardigd) afschrift van een manuscript uit de 9e eeuw: te weten van de zgn. Codex Hersfeldensis (ca. 830-850). Een van de beste ons overgeleverde handschriften van de Germania is het in de Leidse universiteitsbibliotheek berustende manuscript waarvan hier de bladzijde met Germania 25 (beginnend op regel 15) over de positie van horigen in het algemeen, en in stammen met een koning in het bijzonder, is gereproduceerd. Het is een in 1640 door Iouanus Pontanus vervaardigd handschrift, danwel een afschrift van het door Pontanus vervaardigde manuscript.

Beide auteurs beschrijven de vechtlust van de Germanen. Rooftochten buiten de stamgrenzen dienen om de jeugd te oefenen in het krijgsbedrijf, zegt Caesar (*De bello Gallico*, 6, 23, 6-7). Als de stam langere tijd vrede kent, sluiten jonge edelen zich aan bij oorlogvoerende volkeren om roem te zoeken, aldus Tacitus (*Germania* 14). De adel beschikt over een gevolg van krijgers, die slechts te onderhouden zijn door deel te nemen aan strooptochten en oorlogen. Een Germaan verkeert liever op het slagveld dan op het bouwland, zegt Tacitus (*Germania* 14).

De belangrijkste rechtsgemeenschap van de Germanen wordt gevormd door de familie of, zoals de Nederlandse rechtshistoricus Immink zegt, het geslacht (de familie in uitgebreide zin).⁵ Volgens Caesar organiseren de Germanen zich alleen in oorlogstijd. Dan kiezen ze aanvoerders. In tijden van vrede bestaat er geen overheid, maar zorgen de leidende mannen voor de rechtspraak en beslechten zij onenigheden (*De bello Gallico*, 6, 23, 4-5). De stam is in oorsprong weinig meer dan een krijgsgemeenschap. Tacitus wijst erop dat een Germaanse strijdmacht is opgebouwd langs familie- en geslachtslijnen (*Germania* 7). Hieruit valt af te leiden dat de opbouw van de gemeenschap en van de krijgsmacht in feite samen vallen. De Germanen zijn op het niveau van de stam militair georganiseerd.

Het belang van de familie blijkt uit de rol die de ‘pater familiae’⁶ speelt. Hij raadpleegt in huiselijke kring de goden, zoals de priester dat voor de hele stam doet (*Germania* 10). Hij oefent gezag uit over andere leden van de familie en over horigen (*Germania* 25). De familiebanden zijn nauw. Jongens staan hun ooms even na als hun eigen vader en bij veel stammen geldt de bloedband als heilig (*Germania* 20). Een man die wil trouwen koopt zijn aanstaande vrouw vrij uit het familieverband waarvan zij deel uitmaakt (*Germania* 18) en verwerft vervolgens de volledige zeggenschap over haar (*Germania* 19). De familie moet op één vitaal punt wijken voor de stam: deze (dat wil zeggen de volksvergadering van vrije mannen) beslist wanneer jongemannen weerbaar zijn. In een volksvergadering ontvangen zij vervolgens schild en speer. Zo worden zij lid gemaakt van de gemeenschap, zegt Tacitus (*Germania* 13). Hieruit blijkt opnieuw het belang van de stam als krijgsgemeenschap.

De vrijen besturen de stam in de volksvergadering, die in latere bronnen ook ding, *malus* of *folkething* wordt genoemd. Er wordt vergaderd op vaste tijdstippen en bij onvoorziene gebeurtenissen (*Germania* 11). In latere bronnen wordt in dit verband gesproken van respectievelijk een echt (of ongeboden) ding en van een geboden ding. Volgens Tacitus wordt in de volksvergadering een nadeel van de Germaanse vrijheid zichtbaar. De leden komen ter vergadering aan wanneer hen dat uitkomt en met dit talmen gaan soms enkele

5 A. S. de Blécourt, *Kort begrip van het oud-vaderlands burgerlijk recht* (bewerkt door H.F.W.D. Fischer, 7de druk, Groningen 1969), p. 97 en P.W.A. Immink, *De wording van staat en soevereiniteit in de Middeleeuwen* (collegedictaat, 2de druk, Groningen 1969), p. 21 en P.W.A. Immink, *La liberté et la peine, Étude sur la transformation de la liberté et sur le développement du droit pénal public en Occident avant le XIIe siècle* (uitgegeven door P. Sarolea, Assen 1973), p. 29; zie ook de relativering van Immink in diens *Verspreide geschriften* (Groningen 1967), p. 183, noot 7.

6 Onduidelijk is of met deze figuur een vader in de zin van gezinshoofd wordt bedoeld of een nog boven deze huisvader geplaatst familiehoofd, een figuur die wel wordt aangeduid als ‘alderman’. Zie E.J.J. van der Heijden, *Aantekeningen bij de geschiedenis van het oude vaderlandse recht* (6de druk, bewerkt door B.H.D. Hermesdorf, Nijmegen-Utrecht 1958), p. 26.

dagen verloren.⁷ Wanneer het de menigte belieft neemt men – gewapend – zijn plaats in. Dan nemen de priesters de leiding: zij gebieden stilte en zijn vanaf dat moment belast met de orde van de vergadering (*Germania* 11). Deze orde staat in latere bronnen bekend als de dingvrede.

In de volksvergadering worden politieke besluiten genomen en er wordt recht gesproken. Men kiest er de aanvoerders, die het bevel hebben over honderd man en de lagere rechtspraak verzorgen in de dorpen en de streek (de pagus of gouw). De volksvergadering beslist ook over oorlog en vrede (*De bello Gallico* 4, 19, 2) en over halsmisdrijven die de hele stam raken, met name verraad, desertie, lafheid en ontucht. Als men bij ontucht denkt aan bijvoorbeeld incest is duidelijk dat het hier gedragingen betreft, die de weerbaarheid van de stam aantasten. Verraders en deserteurs worden opgehangen, laffe en ontuchtige lieden in een moeras verdronken. De achtergrond is, zegt Tacitus, dat men misdaden te kijk wil stellen en schanddaden aan het oog wenst te onttrekken (*Germania* 11 en 12). In een ander verband, namelijk dat van de oorlogsvoering, meldt Tacitus dat alleen priesters iemand ter dood mogen brengen. Zij handelen niet om te straffen en niet op bevel van een aanvoerder, maar op bevel van de godheid, die de strijders bijstaat (*Germania* 7).

Besluiten worden bij unanimitieit genomen. Er vindt geen individuele stemming plaats, maar de gemeenschap stemt als geheel.⁸ Afkeuring wordt geuit door gemor, goedkeuring van voorstellen door de speren tegen elkaar te slaan (*Germania* 11). Hoewel vrijen rechtens gelijk zijn, kennen de discussies een rangorde. Eerst wordt geluisterd naar de koning of naar de aanvoerders van de stam, vervolgens geven kwaliteiten als leeftijd, adeldom, krijgsverrichtingen en welbespraaktheid de doorslag (*Germania* 11). Tacitus tekent wel aan dat het in de discussies meer aankomt op *auctoritas* dan op *potestas*: zo luistert men naar de koning meer vanwege het gezág van diens advies dan omdat hij *mácht* heeft om te bevelen.

Voor niemand is het voortekenen en de loting zo belangrijk als voor de Germaan, zegt Tacitus. Het lot wordt op eenvoudige wijze geraadpleegd. Van een boom wordt een takje gesneden, dat vervolgens in kleine stukjes wordt verdeeld. Deze krijgen een merkteken en worden over een kleed uitgeworpen. De priester pakt drie stukjes op en raadpleegt het lot aan de hand van de merktekens. Luidt het ongunstig, dan vindt voor de rest van de dag geen beraadslaging plaats. Gunstige oordelen moeten nog door voortekens bevestigd worden (*Germania* 10). Belangrijke voortekenen worden afgeleid uit de vlucht en de geluiden van vogels, zegt Tacitus, en hij tekent aan dat de Germanen dit gebruik delen met anderen (ook de Romeinen kenden het). Een typisch Germaans gebruik daarentegen vormt het letten op voortekenen en waarschuwingen van paarden. De stam beschikt over schimmels, die gehouden worden op gewijde plaatsen in het woud. Gespannen voor een heilige wagen geven ze met hun hinniken en briesen aanwijzingen aan de priester of de koning.

7 De Galliërs, die dit probleem ook kenden, hadden een radicale oplossing om het te onderdrukken, althans voor spoedeisende vergaderingen in verband met een dreigende oorlog. Wie als laatste in zo'n vergadering arriveerde werd voor het oog van alle aanwezigen gefolterd en ter dood gebracht (*De bello Gallico*, 5, 56, 1-2).

8 J.Ph. de Monté ver Loren, *Hoofdflijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling* (6de druk, bewerkt door J.E. Spruit, Deventer 1982), p. 23.

Geen voorteken is belangrijker dan dit, zegt Tacitus. Niet alleen voor het volk, maar ook voor de adel en de priesters. Deze beschouwen zichzelf als dienaren van de goden, terwijl de paarden doorgaan voor vertrouwelingen van de godenwereld (*Germania* 10). Ook uit latere bronnen blijkt dat het paard essentieel is in de Germaanse samenleving. In de Lex Frisionum is diefstal van paarden één van de weinige misdrijven die bedreigd worden met de dood.

Tacitus noemt nog een manier om voortekenen te raadplegen. Bij een naderende oorlog tracht men de hand te leggen op een vertegenwoordiger van de stam waarmee men wil strijden. Deze wordt gedwongen de wapens op te nemen tegen een lid van de eigen stam. De uitkomst van het gevecht wordt als bepalend gezien voor het verloop van de te voeren oorlog (*Germania* 10). Dit ritueel keert in latere bronnen terug als de gerechtelijke tweekamp, waarmee geschillen tussen partijen worden beslecht.

Er is al gewezen op de orde tijdens de volksvergadering, de dingvrede. De Germanen kennen meer vredes, zoals de stamvrede, de vrede binnen een geslacht en de huisvrede. Vrede betekent in dit geval een door het recht beheerste toestand van rust.⁹ Een Germaan kan in conflict komen met de hele stam door diens vrede te breken of met een bepaalde familie door haar huisvrede te breken. In beide gevallen wordt de vredebreker vijand en geraakt hij in vete. In het eerste geval met de hele stam, in het tweede geval met de familie (eigenlijk het geslacht). De héle familie, wel te verstaan. De Germaan is evenzeer verplicht de vijandschappen van zijn verwant over te nemen als diens vriendschappen, zegt Tacitus (*Germania* 21). Hij ziet daar een gevaar in. Bij de bestaande vrijheid zijn vetes des te gevaarlijker. Toch zijn vetes bestemd om tot verzoening te leiden, zegt hij. Zelfs een doodslag kan met een vaste hoeveelheid trek- of kleinvee worden gezoend. Deze genoegdoening is bestemd voor de hele familie van het slachtoffer (*Germania* 21).¹⁰

De voor een doodslag te betalen genoegdoening staat in de latere bronnen bekend als 'weergeld'. Het is een gefixeerd bedrag, waarvan de hoogte afhankelijk is van de stand waartoe het slachtoffer behoort. Kennelijk is deze fixatie in Tacitus' tijd al een feit, gezien diens mededeling dat 'een vaste hoeveelheid' vee moet worden betaald. Voor verwondingen moet blijkens latere bronnen een 'zoengeld' worden betaald. Partijen kunnen het zowel in rechte als buitengerechtelijk eens worden over de hoogte van de vergoeding. In beide gevallen zien de gelaedeerden of diens nabestaanden af van een vete. Immink benadrukt dat de genoegdoening deel uitmaakt van het veterecht en derhalve met straf of boete niets te maken heeft.¹¹

9 Immink, *De wording van staat en soevereiniteit in de Middeleeuwen* (collegedictaat), p. 29.

10 De manier waarop Tacitus zich uitdrukt ('... zelfs een doodslag...') doet vermoeden dat het systeem van de zoengelden als zodanig hem niet vreemd voorkomt. De Twaalfartelenwetgeving van de Romeinen kende het ook, maar alleen voor kleinere verwondingen. Voor zwaardere delicten kende zij de gelaedeerde het recht toe de dader te doden, zij het onder toezicht van de toentertijd opkomende Romeinse overheid. Zie W. Kunkel, *Römische Rechtsgeschichte* (5de druk, Köln-Graz 1967), p. 37-40.

11 Immink, a.w., p. 37.

Wie de stamvrede breekt, anders dan door gedragingen waarvoor hij ter dood wordt gebracht, moet volgens Tacitus genoegdoening geven in de vorm van een hoeveelheid paarden en vee. Een deel hiervan vervalt aan de getroffen of diens verwanten, een deel aan de stam of de koning (*Germania* 12). Uit andere bronnen is bekend dat met deze genoegdoening evenzeer een vete wordt afgekocht, maar dan met de hele stam. De uiterste consequentie van deze vete is vredelooslegging. De vredebreker wordt vijand van alle stamleden en wordt uit de stam verbannen. Hij moet zich in de wildernis als een wolf of weerwolf (*wargus*) in leven zien te houden. Alle stamleden hebben het recht de vredeloos gelegde te doden.¹²

De mededelingen van Tacitus en Caesar betreffen alle Germaanse stammen en hun enorme woongebied. Voor de rechtsvorming kan het verschil uitmaken of een stam woont in het bosrijke centrum van het continent of aan de zee. Zowel Caesar als Tacitus had een bepaald doel voor ogen met zijn rapportage. Caesar wilde verslag uitbrengen over de voortgang van zijn veroveringswerk in Gallië. Tacitus trachtte met zijn werk over de Germanen mede het in zijn ogen decadente Rome van zijn tijd een spiegel voor te houden van een volgens hem in moreel opzicht zuiverder samenleving. Beide klassieken kennen daarom hun beperkingen. Toch is het opmerkelijk hoezeer in het latere Germaanse recht, en het Friese in het bijzonder, elementen opduiken die aansluiten bij de beschrijvingen van vooral Tacitus. Dit betreft de vete, het afkopen daarvan, het werpen van het lot, de plaats van de vrijen in de samenleving en het optreden van priesters.

3. De Lex Frisionum

De Lex Frisionum wordt samengesteld op last van de zegevierende Franken en markeert daarom belangrijke veranderingen in Friesland. De Nederlandse rechtshistoricus Algra veronderstelt dat de Friezen steeds bij bijzondere gebeurtenissen, die ingrijpen in hun status, hun verworven vrijheden op schrift stelden om naleving daarvan te verzekeren.¹³ Algra werkt deze hypothese uit ten aanzien van gebeurtenissen ná het ontstaan van de Lex Frisionum.¹⁴ Er is echter geen beletsel om deze Friese reactie ook aanwezig te achten ten tijde

¹² Immink, *La liberté et la peine*, p. 47-50.

¹³ N.E. Algra, 'Een datering van het 'jong' Schoutenrecht', in *It Beaken*, jiergong 59 (1997, nr. 2), p. 58-59.

¹⁴ Zie N.E. Algra, 'The Relation between Frisia and the Empire from 800-1500 in the Light of the Eighth of the Seventeen Statutes', in *Amsterdamer Beiträge zur Älteren Germanistik*, Band 49 (1998), p. 6-18, waar het besluit van Lodewijk de Vrome uit 814 om alle vrije Friezen tot zijn fideles te maken in verband wordt gebracht met het ontstaan van een oerversie van de latere Zeventien Keuren, de Tien Keuren of Magnuskeuren. Zie ook N.E. Algra, *Zeventien Keuren en Vierentwintig Landrechten* (2de druk, Doorn 1991), p. 278-279 en p. 370-371, waar het ontstaan van de Vierentwintig Landrechten wordt gerelateerd aan de belening van de Utrechtse bisschop met de Friese graafschappen Westergo en Oostergo in 1086. Zie voorts N.E. Algra, 'Rechtshistorische aspecten van het Landrecht der Vriesne', in Ph. Breuker (red.), *Landrecht der Vriesne: tekstuitgave en commentaar* (Leeuwarden 1996), p. 180-181, waar het Landrecht der Vriesne – in oudere literatuur bekend als het Oud Schoutenrecht – beschreven wordt als een reactie op het condominiumverdrag van 1165, waarbij Friesland onder gedeeld gezag komt van de bisschop van Utrecht en de graaf van Holland. Zie tenslotte Algra, 'Een datering van het 'jong' Schoutenrecht', p. 58-81, waarin staat hoe het Jong Schoutenrecht wordt ontwikkeld rond 1250, nadat de Hollandse graaf Willem II Rooms Koning is geworden en zijn handen uitstrekt naar Friesland.

van de totstandkoming van die Lex. Aan de samenstelling van de Lex Frisionum hebben inheemse kenners van het recht meegewerkt, die in de Lex met name worden genoemd. Deze wijzen of ‘sapientes’,¹⁵ Saxmund en Wlemar, zijn mogelijk te vergelijken met de asega’s uit de latere Friese rechtsbronnen. Een asega is geen rechter, want recht wordt gesproken door de volksvergadering. De asega speelt daarbij wel een belangrijke rol. Hij kent het recht en ziet toe op een juist procesverloop.¹⁶ De bedoelde figuur stemt min of meer overeen met de priester in *Germania* 11, die belast is met het handhaven van de dingvrede. In hoeverre deze functionaris figureert in de Lex Frisionum is omstrepen. In de Lex komt eenmaal een ‘iudex’ (een ambtsdrager met een rechterlijke functie) voor (Lex Frisionum IV, 3), die bepaalt met hoeveel eedhelpers men moet zweren niet schuldig te zijn aan het doden van de slaaf of het vee van een ander. Gezien deze taakomschrijving ligt het voor de hand deze iudex te vereenzelvigen met de latere asega. Gerbenzon komt tot deze conclusie,¹⁷ maar betwijfelt of deze ook te trekken valt ten aanzien van de tweede vindplaats voor het begrip ‘iudex’ in de Lex. In Lex Frisionum XIV, 4 wordt een onschuldseedsprocedure beschreven die zich afspeelt ten overstaan van ‘iudices’. Deze rechterlijke ambtsdragers kunnen bestaan hebben uit bijvoorbeeld een graaf of schout enerzijds en een asega anderzijds, zegt Gerbenzon, maar het gezelschap kan evengoed gevormd zijn door bijvoorbeeld twaalf gelijkwaardige *lagamen*¹⁸ die als rechters optraden.¹⁹ Gerbenzon gaat er overigens vanuit dat de asega al bestond voor de Frankische onderwerping van Friesland,²⁰ een visie die sterk wordt betwijfeld door Köbler.²¹

Aan te nemen valt in elk geval dat ‘wijzen’ of priesters ook onder de Friese koningen optraden.²² Zij zullen kennis hebben gehad van de gebruikelijke zoen- en weergelden. Mede hierom werden zij ingeschakeld bij het te boek stellen van het gewoonterecht in de *leges*, en niet alleen in Friesland. In de proloog van de Lex Salica en van de Lex Baiuvariorum worden ook zulke inheemse geleerden genoemd.²³ Niet uit te sluiten valt dat de ‘sapientes’ – kinderen van hun volk toch – getracht hebben om inheemse rechtsgebruiken te verankeren in het op last van de Frankische koning opgetekende volksrecht. Als de tekst van de Lex Frisionum uitsluitend uit keizerlijke pennen was gevloeid, zouden sommige, aantoonbaar heidense, bepalingen er niet in zijn terechtgekomen. Daarmee is duidelijk dat de ons overgeleverde versie van Herold geen daadwerkelijk door Karel de Grote afgekondigde

15 Mogelijk is deze naam bedacht door de eerste uitgever van de Lex Frisionum, Ioannes Herold. Zie Algra, *Zeventien Keuren en Vientwintig Landrechten*, p. 257 en Siems, p. 148-151.

16 Algra, ‘Rechtshistorische aspecten van het Landrecht der Vriesne’, p. 97.

17 P. Gerbenzon, ‘Der altfriesische Asega, der altsächsische Eosago und der althochdeutsche Esago’, in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, deel XLI (1973), p. 88-89.

18 Lagamen treden in het middeleeuwse Angelsaksische recht op als oordeelvinders (en mogelijk rechters). De instelling is wellicht van Scandinavische herkomst. Zie Gerbenzon, a.w., p. 80-84.

19 Gerbenzon, p. 89.

20 Gerbenzon, p. 91.

21 G. Köbler, ‘Zu alter und Herkunft der Friesischen Asega’, in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, deel XLI (1973), p. 93-99. Zie ook: G. Köbler, ‘Der oberdeutsche Esago, Ein Beitrag zur Lehre vom gemeingermanischen Gesetzessprecheramt’, in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, deel XL (1972), p. 501-537.

22 Algra, ‘Rechtshistorische aspecten van het Landrecht der Vriesne’, p. 98.

23 Siems, p. 144.

Lex kan zijn. De onder Karels verantwoordelijkheid gegeven volksrechten zijn christelijke leges. Ook de Lex Frisionum kent tal van christelijke bepalingen. Voorbeelden zijn het verbod op zondagsarbeid (titel XVIII), de bescherming van de kerk (titel XVII, 2 en *Additio Sapientum* I, 1), het verbod om slaven aan heidenen te verkopen (titel XVII, 5) en bepalingen met betrekking tot het huwelijk (*Additio Sapientum* IIIa, 76, 77, 78).²⁴ Het feit echter dat in de Lex ook voorchristelijke regels opduiken, doet vermoeden dat de overgeleverde versie een werkdocument is, een ontwerp van wet, waaraan naast Wlemar en Saxmund verschillende (mogelijk ook Frankische) deskundigen hebben meegewerkt.²⁵

Dat bij het samenstellen van de Lex Frisionum is uitgegaan van bestaand recht blijkt al uit het feit dat de Lex Frisionum onderscheidt naar gebieden. Het gebied waarvoor de wet wordt gegeven valt uiteen in Midden-Friesland (tussen Vlie en Lauwers, zie Lex Frisionum XIV, 2), Oost-Friesland (tussen Lauwers en Wezer, zie XIV, 4) en West-Friesland (tussen Vlie en Sincfal, het Zwin bij Brugge, zie XIV, 3). In deze gebieden gelden onderling verschillende weergelden. Ook bepaalde procedures verschillen per gebied, zoals voor het bepalen van iemands schuld aan de dood van een man in een volksoploop (Lex Frisionum XIV). Waar onderling verschillende tarieven en procedures opduiken, mogen we een eerste indicatie vermoeden dat de betreffende materie steunt op ouder recht. Hiermee is natuurlijk niet gezegd dat het in zijn in de Lex Frisionum overgeleverde vorm ook werkelijk het pre-Frankische, Oud-Germaanse recht is waarnaar wij op zoek zijn.

Een voorbeeld moge dit laatste verduidelijken. Zoals alle volksrechten bevat de Lex Frisionum uitgebreide lijsten met zoengelden, waarmee toegebrachte verwondingen kunnen worden vergoed. De eerste lijst is te vinden in titel XXII ('De Dolg'), telt 89 verschillende bepalingen en wordt afgesloten met een 'Epilogus'. Daarin staat dat alle genoemde zoengelden de vrije man betreffen en dat deze moeten worden omgerekend voor edelen en horigen. Een tweede lijst is opgenomen in *Additio Sapientum* II/IIIa²⁶ en bevat 68 bepalingen die worden toegeschreven aan Wlemar, gevolgd door 17 bepalingen van Saxmund. Tenslotte moet nog tot de Lex Frisionum worden gerekend een 11 bepalingen tellende lijst met zoengelden van Wlemar (*Iuditia Wlemari*), die in Herolds uitgave ten onrechte is opgenomen in de Lex Thuringorum.²⁷ Voor alle lijsten met zoengelden geldt dat ze sterk zijn geïnspireerd door de Lex Alamannorum en de nog oudere *Pactus Alamannorum*.²⁸ Daarom kan – afgezien van enkele bepalingen die wel worden aangetroffen in de Lex Frisionum, maar niet in andere volksrechten – de inhoud van de lijsten buiten beschouwing blijven bij het zoeken naar Oud-Germaans recht. Het bestaan van de lijsten is wel van bete-

24 Uit dit laatste voorbeeld blijkt dat ook de Friese sapientes christelijke bepalingen hebben opgetekend.

25 Dit valt af te leiden uit de verschillende taalvarianten binnen de lex. Zie Siems, p. 203.

26 In Herolds tekst duikt in *Additio Sapientum* II, 10 ineens een nieuwe titel III op, waarna de nummering van de afzonderlijke bepalingen opnieuw begint. Het betreft hier duidelijk een dubbel telling, want na de lijst met zoengelden staat een nieuwe titel III ('De eo qui alteri viam contradixerit'). In latere uitgaven van de Lex Frisionum, bijvoorbeeld die van G. Franz en K.A. Eckhardt, is deze fout gecorrigeerd. Siems volgt de tekst van Herold en onderscheidt de beide titels III door toevoeging van een letter: *Additio Sapientum* IIIa en IIIb. Deze methode wordt hier gevolgd.

27 Siems, p. 9.

28 Siems, p. 355-360.

kenis. Binnen de lijsten duiken regionale verschillen op, waaruit blijkt dat de Friezen ook voor de Frankische onderwerping een systeem van zoengelden hebben gekend. De weerslag daarvan in de Lex Frisionum is echter dermate beïnvloed door andere leges, dat onduidelijk is hoe de Friese lijsten oorspronkelijk samengesteld moeten zijn geweest. Op een beperkt aantal bepalingen zal, zoals gezegd, wel de aandacht worden gevestigd, omdat ze alleen voorkomen in de Lex Frisionum.

Het Friese volksrecht bevat op twee plaatsen onmiskenbaar heidense bepalingen. Er wordt in alle literatuur op gewezen. Het gaat om Lex Frisionum V, 1, waarin staat dat een moeder het recht heeft haar eigen kind te doden, en om Additio Sapientum XI, waarin wordt bepaald dat wie een tempel schendt naar de vloedlijn bij de zee moet worden gebracht, waar zijn oren en geslachtsdeel worden afgesneden en waar hij wordt geofferd aan de goden die hij heeft getart. Opmerkelijk is dat in deze laatste bepaling het woord ‘frantum’ wordt gebruikt voor wat onmiskenbaar een heidens heiligdom moet zijn. Elders in de Lex Frisionum wordt een christelijke kerk aangeduid met het woord ‘ecclesia’²⁹ of ‘basilica’.³⁰ Dat met ‘frantum’ een heidense tempel wordt bedoeld, en dat het met het doden van de schender ernst is, blijkt ook uit Lex Frisionum V, 1. Daarin wordt, naast het kind dat door de eigen moeder mag worden omgebracht, ook degene die een ‘frantum’ schendt genoemd als persoon, die ter dood kan worden gebracht zonder dat betaling van een weergeld verschuldigd is. De vermelding van de schending van het Germaanse heiligdom in de Lex Frisionum berust mogelijk op een ooit gebeurd incident. De bepaling zou in dat geval een voorbeeld zijn van casuïstiek. Zie hiervoor paragraaf 7 over het optreden van de zending Willibrord in Friesland.

Deze twee bepalingen bevatten zonder enige twijfel voorchristelijk recht. Andere bepalingen met Oud-Germaans recht, van voor de kerstening en voor de Frankische onderwerping, dringen zich niet zo vanzelf op en zullen moeten worden gevonden. Daarvoor is eerst vereist de bepalingen in de Lex Frisionum, die in Friesland zijn geïntroduceerd bij het vestigen van het Frankische koningsgezag, aan te wijzen en buiten beschouwing te laten. Bepalingen, waarvan kan worden aangenomen dat ze zogenaamd Frankisch ‘koningsrecht’ of typisch christelijk recht bevatten, zijn de volgende:

Lex Frisionum III: in verschillende paragrafen van deze titel over diefstal is sprake van een aan de koning te betalen weer- en/of vredegeld.

Lex Frisionum VII: in de tweede paragraaf wordt aangegeven dat de betreffende regeling ontleend is aan het ‘edict van de koning’, een capitulaire of koninklijke verordening.³¹

Lex Frisionum VIII: de rover moet een vredegeld betalen.³²

29 Zie bijvoorbeeld Lex Frisionum XVII, 2.

30 Zie bijvoorbeeld Lex Frisionum XIV, 1.

31 Siems, p. 173 en 207-211.

32 Op zich hoeft een ‘vredegeld’ niet te duiden op Frankische invloed. Ook in het Germaanse recht ten tijde van Tacitus bestond het al. Zie diens *Germania* 12. Omdat onmogelijk met zekerheid valt vast te stellen of het hier om zo’n Oud-Germaans of om een Frankisch vredegeld gaat, wordt deze bepaling toch buiten beschouwing gelaten.

Lex Frisionum IX: in de paragrafen 1, 8, 14, 15, 16 en 17 duikt een aan de koning te betalen weergeld op.

Lex Frisionum X: bepaalt dat wie meened pleegt op heilige relieken zijn weergeld aan de koning verspeelt.

Lex Frisionum XI: in de derde paragraaf staat dat de regeling (over horigheid) ontleend is aan een capitulare.³³

Lex Frisionum XII: in § 1 wordt de heer van een slaaf³⁴ verplicht op relieken zijn eigen onschuld te bezweren als de slaaf een delict pleegt.

Lex Frisionum XVI: de bepaling verplicht tussen Lauwers en Sincfal bij doodslag tot betaling van een vredegeld van 30 schellingen. Alleen al de mogelijkheid dat hier sprake is van een boete aan de Frankische koning ('fredus') rechtvaardigt het opnemen van de bepaling in deze opsomming.³⁵

Lex Frisionum XVII: het opschrift³⁶ 'Hic Bannus est' geeft aan dat hier vermoedelijk sprake is van koningsrecht.³⁷

Lex Frisionum XVIII: stelt een verbod op zondagsarbeid in.³⁸

Lex Frisionum XX: stelt een negenvoudig weergeld op het doden van een gijzelaar en voor 'mordritum', dat wil zeggen moord (een heimelijke doodslag).³⁹

Lex Frisionum XXI: legt onder meer een aan de koning te betalen bedrag op.

Additio Sapientum I, 1 en 2: deze bepaling noemt enkele plaatsen waar iemand, die verwikkeld is in een vete, beschermd wordt door een speciale vrede. Wie deze vrede schendt moet een negenvoudig weergeld aan de koning betalen.⁴⁰

Additio Sapientum VII: bepaalt onder andere dat de overtreder zijn weergeld aan de koning moet betalen.

Additio Sapientum IX: maakt melding van een te betalen vredegeld.

Hiervoor is al aangegeven dat de lijsten met zoengelden, behoudens een enkele uitzondering, buiten beschouwing blijven. Deze zoengelden zijn opgenomen in:

Lex Frisionum XXII.

Additio Sapientum II/IIIa.

Iuditia Wlemari.

4. Bepalingen die alleen in de Lex Frisionum worden aangetroffen

Met de hier opgesomde bepalingen is ruim 65% van de Lex Frisionum opzij gezet omdat het recht betreft dat waarschijnlijk samen met het Frankische koningsgezag is ingevoerd.

³³ Siems, p. 211.

³⁴ Hier kan geen horige bedoeld zijn, omdat deze in het stelsel van de Lex Frisionum zelf een onschuldseed moet afleggen.

³⁵ Siems, p. 228.

³⁶ Waarschijnlijk was dit opschrift oorspronkelijk een noot in de marge (een glosse) in het door Herold gebruikte handschrift. Zie Siems, p. 141.

³⁷ Siems, p. 208-210 en 322-324.

³⁸ Siems, p. 340.

³⁹ Over het criterium van de heimelijkheid bij de Germanen laat Immink uitgebreid zijn licht schijnen. Zie Immink, *La liberté et la peine*, p. 44-47, *De wording van staat en soevereiniteit in de Middeleeuwen* (collegedictaat), p. 33-34 en *Verspreide geschriften*, p. 201-202.

⁴⁰ Siems, p. 167. Op de derde paragraaf van deze titel zal nog worden teruggekomen.

Dit wil natuurlijk niet zeggen dat de resterende 35% van de Lex zeker ouder Germaans recht bevat, zoals evenmin valt uit te sluiten dat sommige geëlimineerde bepalingen wel degelijk stoelen op Oud-Germaans recht van voor de kerstening en de Frankische overheersing. Maar zo er Oud-Germaans recht in de Lex te vinden is, dan toch tenminste in de restcategorie. Bij het zoeken ernaar wordt als leidraad gehanteerd dat een bepaling bijzonder is, in die zin dat zij wordt aangetroffen in de Lex Frisionum en dat een soortgelijke bepaling niet voorkomt in één van de andere volksrechten.⁴¹

Standen, weergelden en onschuldseden (titel I)

Afgezien van de al genoemde heidense bepalingen wordt de aandacht getrokken door titel I van de Lex Frisionum, waarin de weergelden bij doodslag voor de verschillende standen en de onderscheidene Friese gebieden worden genoemd. Niet zozeer de bepalingen op zich zijn bijzonder, als wel het systeem dat eraan ten grondslag ligt.⁴² Dit stelsel betreft het vereiste aantal eedhelpers voor de wegens doodslag beklagde, die een onschuldsed wil afleggen. In de Lex Frisionum is dit aantal afhankelijk van de stand van de beklagde. Wie het doden van iemand van dezelfde stand ontkent heeft in Midden-Friesland steeds elf eedhelpers nodig. Zie Lex Frisionum I, 2 voor de edele, I, 6 voor de vrije en I, 10 voor de horige. Betreft de doodslag iemand van een hogere of een lagere stand, dan wordt het aantal eedhelpers verhoogd of verlaagd. Een edele die een vrije doodt heeft (in Midden-Friesland) zeven eedhelpers nodig en drie als het slachtoffer een horige is (Lex Frisionum I, 3 en 4). Een vrije heeft 17 eedhelpers nodig bij doodslag op een edele en vijf bij doodslag op een horige (I, 5 en 7); een horige 35 bij doodslag op een edele en 23 bij doodslag op een vrije (I, 8 en 9). Omdat dit systeem ook nog eens parallel loopt aan dat van hogere of lagere weergelden naar gelang de standen verschillen, meent Siems dat hier sprake is van normgeving die bezwaarlijk als eerste wetgevende poging van de redacteurs kan worden aangemerkt.⁴³ Voor de veronderstelling dat het systeem teruggaat op een ouder stelsel pleiten de omstandigheid dat een soortgelijk stelsel alleen is aan te treffen in sommige Angelsaksische volksrechten⁴⁴ en het feit dat het systeem voor ieder van de drie Friese gebieden een eigen uitwerking heeft.

⁴¹ Dit criterium is toepasbaar dankzij Siems, die in zijn werk op basis van uitputtend rechtsvergelijkend onderzoek aangeeft of bepalingen alleen voorkomen in de Lex Frisionum en niet in andere volksrechten. Bij de te bespreken bepalingen zal worden verwezen naar de vindplaatsen voor deze mededelingen van Siems. Op zich hoeft het hier bedoelde bijzondere karakter van een bepaling niet te betekenen dat deze op Oud-Germaans recht stoelt. Ook sommige van de buiten beschouwing gelaten bepalingen hebben kenmerken, die men niet in andere volksrechten aantreft. Maar omdat we nu werken met de restcategorie van de niet buiten beschouwing gelaten bepalingen kan deze vorm van uniciteit, naast bepaalde inhoudelijke kenmerken van de bepalingen, wijzen op afwezigheid van Frankische invloed.

⁴² Siems, p. 270-271. Een soortgelijk systeem is volgens hem alleen in sommige Angelsaksische volksrechten te vinden.

⁴³ Siems, p. 274.

⁴⁴ Zie noot 42.

Samenspanning om iemand ter dood te brengen (titel II)

In de tweede titel van de Lex Frisionum wordt een materie behandeld die in geen van de andere volksrechten opduikt,⁴⁵ namelijk samenspanning om iemand ter dood te brengen. In zo'n geval moet de aanstichter ('expositor', zie Lex Frisionum II, 3, 5 en 8) van de doodslag een derde deel van het weergeld betalen als de werkelijke dader het land uit vlucht. Hij kan zich met een onschuldseed bevrijden van de op hem liggende verdenking. Als de dader in het land blijft, hoeft de aanstichter niet te betalen en kan hij zich ook niet middels een eed bevrijden, maar heeft hij vete te verduren van de familie van de gedode. Wat opvalt is dat deze bepaling de vete toestaat, terwijl de Franken in het algemeen, maar zeker onder Karel de Grote, getracht hebben de vete in te dammen. Zo stelt *Additio Sapientum* I, 1 en 2 ('De Pace Faidosi') vrijplaatsen in voor in een vete verwickelde personen. Uit deze titel blijkt weliswaar dat de Franken zich er zeer wel van bewust waren dat in Friesland vetes werden gevoerd, maar het trachten deze tegen te gaan is één ding, het vastleggen dat een vete onder bepaalde omstandigheden gevoerd moet worden, zoals in titel II gebeurt, is iets heel anders.⁴⁶ Dat de vete hier voorkomt is op zichzelf wel te verklaren. Een proces wordt in Friesland van oudsher gevoerd tussen twee personen. Het is dus niet mogelijk om meer dan één dader in rechte aan te spreken. Ook als sprake is van meerdere daders kan maar eenmaal aanspraak worden gemaakt op genoegdoening. Zie bijvoorbeeld Lex Frisionum XVII. Deze titel bepaalt dat alleen de leider van een groep, die een huis omsingelt, zijn weergeld aan de koning verbeurt; andere leden van de groep moeten de koning een boete betalen van 12 schellingen. Is, in het in Lex Frisionum II geschetste geval, de feitelijke dader zoek, dan kan de familie van het slachtoffer de aanstichter in rechte aanspreken. Is de dader nog voorhanden, dan kan het proces zich tegen deze richten, maar niet ook nog eens tegen de aanstichter.⁴⁷ Het blijft opmerkelijk dat de Lex hiervoor een vorm van vete als alternatief biedt. De Lex Saxonum kent een verwante regeling in artikel XVIII: een vrije, die een horige opdraagt een ander te doden, moet zelf de vereiste genoegdoening bieden of, als hij dat niet doet, een vete riskeren. Het Friese en Saksische recht zijn nauw verwant. Wellicht is hier sprake van ouder gewoonterecht en was het voor het Frankische koningsgezag onontkoombaar in bijzondere gevallen bepaalde gebruiken van de onderworpen stammen intact te laten. In elk geval bevestigt deze bepaling dat de vete van oudsher in Friesland werd beschouwd als een legitiem middel om geschillen te beslechten. Dat is al voldoende om Lex Frisionum II niet zomaar af te schrijven als mogelijke vindplaats van Oud-Germaans recht. De titel bepaalt bovendien dat de vete bestemd is te leiden tot verzoening tussen expositor en verwanten van het slachtoffer (zie Lex Frisionum II, 2, 3, 5, 6, 7). Hoe dit moet gebeuren zegt de Lex niet. Het ligt voor de hand te denken aan onderhandelingen. Dit voorschrift roept *Germania* 21 in herinnering: vetes zijn bestemd om tot verzoening te leiden.

45 Siems, p. 156 en 308.

46 Siems (p. 315) noemt de bepaling daarom 'erstaunlich'.

47 Algra, 'Rechtshistorische aspecten van het Landrecht der Vriesne', p. 189-190.

Doden van een pasgeboren kind door de moeder (titel V)

Titel V van de Lex Frisionum V bepaalt onder meer dat een pasgeboren kind door de moeder mag worden gedood. Het is één van de onmiskenbaar voorchristelijke bepalingen in het Friese volksrecht. Lex Frisionum V vertoont wel meer Oud-Germaanse trekken, maar tevens de invloed van de koninklijke wetgever. Het is dus geen eenvoudige titel, zij het wel een illustratieve voor de hele Lex, die immers Frankisch-christelijk recht paart aan ouder Germaans recht. De titel somt op in welke gevallen iemand kan worden gedood zonder dat betaling van een weergeld is vereist. Dat is bij overspel, als een dief wordt gevonden in het gat, waardoor hij zich toegang tot andermans huis wil verschaffen en als een brandstichter wordt aangetroffen met een fakkel in de hand. De twee laatstgenoemde gevallen betreffen in feite betrapting op heterdaad. Volgens Siems moet dat ook bij de overspelige het geval zijn, omdat *Additio Sapientum IIIa* 76 voorziet in een regeling na overspel.⁴⁸ De bevoegdheid om onder bepaalde omstandigheden een dief te doden duikt in meer volksrechten op,⁴⁹ die om een brandstichter te doden alleen in het Friese volksrecht.⁵⁰ Ook een kampvechter en krijger zijn zonder weergeld, zegt de Lex als enige onder de volksrechten.⁵¹

Gewezen is al op de twee laatste categorieën in Lex Frisionum V: de schender van een heidens heiligdom en het door de eigen moeder gedode kind. Deze laatste bepaling kent een opvallende relativering in § 2 van de titel: doodt een andere vrouw het kind, dan verbeurt zij haar weergeld aan de koning. Volgens het Friese recht van voor de Lex Frisionum had een andere vrouw het recht een kind te doden wél, zo blijkt uit het heiligenleven van Liudger (*Vita Liudgeri*), als tenminste het kind nog niet gevoed was.⁵² Siems meent dat de relativering in § 2 een niet zo geslaagde redactionele poging is van het Frankische gezag om de in § 1 toegestane kindermoord geheel te verbieden, dus ook als deze door de moeder wordt gepleegd.⁵³ Hoe de bepaling ook moet worden gelezen, het doet niets af aan het feit dat hier kindermoord in het geding is, een gebruik dat volgens Germaans recht van voor de kerstening was toegestaan.

Lotsoordeel na een oploop (titel XIV)

In Lex Frisionum XIV wordt uitputtend beschreven hoe door middel van het werpen van het lot moet worden vastgesteld wie schuldig is aan de dood van een man in een volksoploop. Op het eerste gezicht moet deze bepaling bij de eerder buiten beschouwing gelaten bepalingen worden geplaatst, omdat de geschetste ‘procesgang’ zich geheel in een chris-

⁴⁸ Siems, p. 331-332.

⁴⁹ Siems, p. 332, waar de auteur er ook op wijst dat de in de Lex Frisionum beschreven omstandigheden ontleend zijn aan de Bijbel (Exodus 22).

⁵⁰ Siems, p. 333.

⁵¹ Siems, p. 329.

⁵² Siems, p. 334-338.

⁵³ Siems, p. 337.

telijk-kerkelijke⁵⁴ context voltrekt. Gezien echter de zeer gedetailleerde uitwerking van het proces, alleen voorkomend in de Lex Frisionum, mag worden aangenomen dat de procedure teruggaat op een voorchristelijke.⁵⁵ In elk geval is de bepaling opnieuw een on-Frankische eend in de bijt, want sinds het midden van de 8ste eeuw trachten de Frankische koningen af te rekenen met alle heidense gebruiken, waaronder het toekennen van oordelende kracht aan het lot.⁵⁶ Wat Lex Frisionum XIV duidelijk maakt is dat de Friezen omstreeks 800 het lotsoordeel nog kennen. Dit sluit aan bij een beschrijving van gebeurtenissen omstreeks 700 in het heiligenleven van Willibrord (*Vita Willibrordi*) van Alcuinus van York.⁵⁷ In beide gevallen, de in de Lex genoemde volksoploop en de in de *Vita Willibrordi* beschreven heiligschennis, wordt gezocht naar de dader van een in groepsverband gepleegd vergrijp. Bij de bespreking van Lex Frisionum II is hiervoor al aangegeven dat slechts één persoon in rechte kan worden aangesproken voor een doodslag. Om die persoon te vinden moet kennelijk het lot uitkomst bieden. De geschetste procedure knoopt tot in details opvallend exact aan bij beschrijvingen van Tacitus over het lotsoordeel in *Germania* 10.

Zoengelden voor ambachtslieden (*Iuditia Wlemari X en XI*)

In *Iuditia Wlemari X en XI* (in *Herolds* uitgave XXIII en XXVIII vanwege de plaatsing in de Lex Thuringorum) vinden we enkele opvallende bepalingen. Eerder is gesteld dat de lijsten met zoengelden buiten beschouwing blijven bij het zoeken naar Oud-Germaans recht, behoudens een enkele uitzondering. Deze bepalingen vormen die uitzondering. Ze stellen het zoengeld vast bij verwonding van de handen van de harpspeler, van de goudsmid en de vrouw die ‘fresum’⁵⁸ maakt. De harpspeler en de bedoelde ambachtswrouw zijn figuren die in andere leges barbarorum niet voorkomen.⁵⁹ Een weergeld voor een gedode goudsmid⁶⁰ komt in meerdere leges voor, maar in alle gevallen gaat het blijkens de context of de hoogte van het weergeld om horigen.⁶¹ De genoegdoening die de Lex Frisionum voorschrijft in de genoemde drie gevallen wordt echter bepaald door de stand, waartoe de gelaedeerde behoort. Mogelijk waren in de Friese gebieden zowel horige als vrije ambachtslieden werkzaam. De Friese harpspeler is dankzij andere bronnen geen onbekende. In de al genoemde *Vita Liudgeri* komt de befaamde blinde Friese harpist en zanger Bernlef ter sprake. Hij bezingt de krijgsverrichtingen van de Friezen en hun koningen. De harpspeler is kennelijk belangrijk voor het verbreiden van de reputatie van vooraanstaande leden van de samenleving en geniet daarom een bijzondere bescherming. De genoemde ambachtslieden genie-

54 Lex Frisionum XIV, 1: ‘Tunc ducendi sunt ad basilicam, et sortes super altare mittendae, vel si iuxta ecclesiam fieri non potuerit, super reliquias sanctorum.’

55 Siems, p. 316-318.

56 Onder andere via het capitulare *Indiculus superstitionum et paganiarum*. Voor een opsomming van andere bronnen zie Siems, p. 317 en E.J.J. van der Heijden, *Aantekeningen bij de geschiedenis van het oude vaderlandse recht*, p. 71-72.

57 Zie hierna in paragraaf 7 over de Friese koning.

58 Een substantie die van belang is voor de productie van textiel. Zie Siems, p. 163-164.

59 Siems, p. 163.

60 En ook een ijzersmid, zie bijvoorbeeld *Pactus Legis Alamannorum* XLI, § 1.

61 Siems, p. 163.

ten zo'n bescherming ook, mogelijk omdat zij in verband staan met de vermaarde Friese handel.⁶² Fries textiel en Friese munten duiken in de vroege middeleeuwen tot ver buiten Friesland op,⁶³ waarmee duidelijk is dat de genoemde ambachtslieden belangrijk zijn voor het oude Friesland. Afgaand op de eenmaligheid van de bepalingen binnen het geheel van de volksrechten en op de ouderdom van de Friese handel (die al lang bestond toen de Lex Frisionum werd samengesteld) mag worden aangenomen dat deze bepalingen steunen op ouder gewoonterecht.

De gevolgen van vadermoord (titel XIX)

Titel XIX van de Lex Frisionum bepaalt in § 1 dat een vadermoordenaar zijn erfdeel verliest en in § 2 dat een broedermoordenaar het weergeld voor de gedode broer moet betalen aan de naaste verwant. Siems meent dat hier sprake is van een ongelukkig geformuleerde bepaling. Hij veronderstelt dat beide paragrafen elkaar aanvullen, dus dat in beide gevallen het weergeld moet worden betaald en dat de broedermoordenaar daarvoor zeker niet zijn erfdeel mag aanspreken.⁶⁴ Hoe dit ook zij, de rechtsgevolgen die de bepaling aan deze vorm van doodslag verbindt zijn uitzonderlijk. Waar het delict wordt behandeld in andere volksrechten wordt er de doodstraf op gesteld, verbanning of het verlies van het gehele vermogen van de dader.⁶⁵ De Lex Frisionum straft vadermoord dus relatief mild. In de Lex Saxonum, die zeer kwistig is met de doodstraf, komt het delict helemaal niet voor. Siems sluit niet uit dat vadermoord bij sommige Germaanse stammen als interne aangelegenheid van de familie wordt afgedaan.⁶⁶ Als die veronderstelling juist is, zal dat bij de Saksen het geval zijn geweest en blijft bij de Friezen de inmenging van de stam beperkt tot het verbinden van een mild te noemen rechtsgevolg aan deze doodslag. Dat laatste is trouwens kenmerkend voor de Lex Frisionum. Als volksrecht is zij zeer zuinig met de doodstrafen in de zeldzame gevallen waar de Lex deze wel kent, bijvoorbeeld in *Additio Sapientum* I, 3, is deze afkoopbaar. Het echte doodstrafbegrip duikt in Friesland pas op in de 14de eeuw, zoals hierna in de paragrafen 8 en 9 zal worden aangegeven. Dit kenmerk van de Lex moet terug te voeren zijn op ouder recht, zeker gezien het veelvuldig voorkomen van de doodstraf in de vrijwel gelijktijdig ontstane Lex Saxonum.

⁶² Zie voor de Friese handel Siems, p. 244-246. Zie ook A. Verhulst en R. de Bock-Doehaerd, 'Nijverheid en handel' in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 1 (Haarlem 1981), p. 195-215 en H.P.H. Jansen, 'Handel en nijverheid 1000-1300' in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 2 (Haarlem 1982), p. 163-169.

⁶³ Siems, p. 163-164 en 244-246.

⁶⁴ Siems, p. 326-327.

⁶⁵ Siems, p. 327-328.

⁶⁶ Siems p. 328.

INCIPIT LEX Frisonum. Et hæc est sim- PLA COMPOSITIO.

De Homicidijs. Tit. I.

Paragraph. I

I nobilis nobilē occiderit LXXX. sol. cōp. de qua multa due partes ad heredē occisi. tertia ad propinquos eius proximos pertineat.

Et si negauerit se illū occidisse, adhibitis secū XI. eiusdē cōditio- nis hominibus, iuret.

Si nobilis liberum occiderit. solid. LIII. & unum denarium solu- at. & si negauerit, cum. VII. sacramentalibus iuret.

Inter Laubachi & Vujsaram cum V. & Cissi similiter.

III

Si nobilis litum occiderit, XXVII. solid. uno denario minus componat domino suo, & propinquis occisi solid. IX. excepto tertia parte unius denarij. & si negauerit, cum tribus iuratoribus se excuset.

Inter Laubachi & Vujsaram & Cissi cum duobus.

Inter Vujsaram & Laubachi & Cissi cum XXX. iuret

V

Si liber nobilem occiderit LXXX. solid. cōponat, aut si negauerit cū XVII. iuret.

VI

Si liberum occiderit, solid. LIII. & unū denariū soluat. et si negauerit, cū undecim sacramentalibus iuret.

VII

Si litum occiderit, solid. XXVII. uno denario minus componat domino suo, & propinquis occisi. solid. IX. excepto tertia parte unius denarij. & si negauerit cum quinque sacramentalibus iuret.

VIII

Si litus nobilē occiderit, similiter. LXXX. solid. cōponat. aut si negauerit cū tri- gintaquinque iuratoribus sue conditionis, se excuset

Inter Laubachi & Vujsaram & Cissi cum XLVIII. iuret.

IX

Si liberum occiderit, solid. LIII. & unum denarium soluat, & si negauerit cum XIII. sacramentalibus iuret.

X

Si litum occiderit, solid. XXVII. uno denario minus componat domino suo. & propinquis occisi solidos IX. excepto tertia parte unius denarij. & si negauerit, sibi duodecim iuret.

Inter Fli & Sinesfalam Vueregildus nobilis C. solidi liberi L. liti XXV. solidi denarij III. noue monete.

Inter Laubachi & Vujsaram Vueregild. nobilis C. VI. solidi & duo denarij, liberi LIII. solidi & de- narium. liti XXVI. solidi & dimidijs, & dimidijs tremisita.

XI

Si quis homo, siue nobilis, siue liber, siue litus, siue etiam seruus, alterius ser-uum occiderit, componat eum, iuxta quod fuerit adpretiatus, & dominus eius, ipsius pretij eum fuisse sacramento suo iurauerit.

XII

Quod si quæ libet exprædictis personis, hoc homicidium se perpetrasse negaue- rit, iuxta quod summa precij occisi mancipij fuerit estimata, maiori uel minori sa- cramento, se excusare debet.

Inter Laubachi & Vujsaram suam habet compositionem.

Si seruus

Het begin van de Lex Frisionum in de editie van Herold (Bazel 1557) met titel I over het standenstelsel. In een kleiner lettertype worden de afwijkende regelingen voor Oost- en West-Friesland gegeven.

5. Op zoek naar Oud-Germaans recht

Ook in literatuur over de Lex Frisionum wordt opgemerkt dat deze ongewoon karig is met de doodstraf⁶⁷, zeker in vergelijking met de Lex Saxonum.⁶⁸ In de Lex Frisionum duikt de doodstraf in het algemeen, dus ook voor vrijen,⁶⁹ op in *Additio Sapientum* I, 3. Daarin wordt hij gesteld op de diefstal van paarden en vee en op het vernielen van een weefhut. Dit is een opvallende bepaling in de Lex. Zij raakt aan de stam als krijgsgemeenschap uit de tijd van Tacitus, maar ook aan de vestiging van het Frankische koningsgezag in de Friese gebieden. Deze bepaling geeft kortom te denken.

Bij het beschrijven van Tacitus' observaties is vermeld hoe belangrijk het paard is in de Germaanse samenleving en is vooruitgelopen op de onderhavige bepaling met de mededeling dat de diefstal van paarden één van de weinige delicten is waarop de Lex Frisionum de doodstraf stelt. De Lex doet dat in *Additio Sapientum* I, 3 ook voor de vernieling van een weefhut. Een weefhut ('screona' volgens de Lex) is een half ondergronds gelegen ruimte, waarin vrouwen plegen te werken.⁷⁰ Het merkwaardige bouwsel komt – zij het niet onder deze fraaie naam – ook voor in *Germania* 16, als toevluchtsoord voor de koude wintermaanden en als voorraadkamer, met als bijkomend voordeel dat een eventuele vijand deze ruimte al snel over het hoofd ziet. Het is dus mede een verdedigingswerk, dat ten dienste staat van de stam. Betoogd is al dat die misdragingen, waarvoor men volgens Tacitus ter dood werd gebracht, terug te brengen zijn tot tegen de weerbaarheid van de stam gerichte daden. Gezien Tacitus' mededelingen in *Germania* 16 is het logisch ook de vernieling van een weefhut tot deze daden te rekenen. De screona wordt eveneens te berde gebracht in de Lex Saxonum. Wie iets uit zo'n bouwwerk ontvreemdt, betale met zijn leven, zegt artikel XXXIII van het Saksische volksrecht.

Gaan deze regels terug tot de Romeinse tijd, toen de Germaanse stam nog primair een krijgsgemeenschap was? Of moeten we ons realiseren dat in *Iuditia Wlemari* X en XI enkele ambachtslieden worden beschermd middels een bijzonder zoengeld, onder andere vrouwen die betrokken zijn bij de productie van textiel? Waarom zou *Additio Sapientum* I, 3 niet in deze zelfde context gelezen moeten worden? De bepaling beoogt immers de diefstal van paarden en vee en de vernieling van weefhutten tegen te gaan. Mogelijk beoogt de regel bescherming van de nijverheid, iets waarvoor geen aanknopingspunten zijn te vinden in Tacitus' werk.

67 Zie bijvoorbeeld A. de Goede, *Nederlandse rechtsgeschiedenis*, Deel I (Leiden 1949), p. 219-220, met een overigens foutieve opsomming van daden waarvoor wél met het leven moest worden geboet. Zie ook Siems, p. 326, waar wordt afgerekend met pogingen om aan te tonen dat in het recht, dat van oudsher onder de Friezen gold, meer gedragingen met de dood werden bedreigd dan uit de Lex Frisionum blijkt.

68 Zie voor de doodstraf in de Lex Saxonum de artikelen XXI, XXIII, XXIV, XXV, XXVI, XXVII, XXIX, XXX, XXXII, XXXIII, XXXIV, XXXV en XXXVIII.

69 Voor niet-vrijen is de Lex Frisionum in het geheel niet mild. Zo gebiedt de Lex in XX, 3 dat een slaaf of een horige, die zijn heer doodt, onder foltering ter dood moet worden gebracht.

70 P.W.A. Immink, *L'évolution de la liberté et de la peine dans les régions non féodalises situées entre le Vlie et l'Ems* (Leeuwarden 1975), p. 15 met noot 15.

Als we dit zo zien, gaan we eraan voorbij dat de bepaling de derde paragraaf is van een titel, die in de eerste paragraaf vrijplaatsen instelt voor de 'faidosus', de in een vete verwikkelde persoon. Dat in dit laatste geval vrijwel zeker sprake is van een maatregel van het Frankische koningsgezag, wordt bevestigd door de instelling van negenvoudige weergelden, aan de koning te betalen bij schending van deze vrijplaatsen. Dit hoeft niet te betekenen dat ook de derde paragraaf Frankisch recht is, maar uit te sluiten valt het niet.

Dit alles moet onderstrepen dat het zoeken in de Lex naar voorchristelijk en pre-Frankisch recht iets oneigenlijks heeft. *Additio Sapientum I, 3* kan model staan voor het complexe karakter van de hele Lex Frisionum. De bepaling lijkt te wortelen in het door Tacitus beschreven Oud-Germaanse recht, zou daarnaast kunnen wijzen op een bepaalde ontwikkeling van het oude Friese recht sinds Tacitus' tijd, maar lijkt ook te passen in later uitgevaardigd koningsrecht. De bepaling drukt ons met de neus op het feit dat een opgetekend en bewerkt volksrecht zowel kenmerken bevat van het oude als het nieuwe, ook binnen afzonderlijke bepalingen. De ontwikkeling van het oude Friese recht is niet radicaal onderbroken door Karel de Grote en diens wetgeving. Deze historische feiten, hoe ingrijpend mogelijk ook voor destijds levende Friezen, maken onderdeel uit van de Friese geschiedenis en hebben deze niet abrupt tot stilstand gebracht of een radicale wending gegeven. Een eigentijdse auteur als de Duitse ex-president Richard von Weizsäcker vertolkt deze notie treffend met betrekking tot de recente Duitse geschiedenis. 'Die Geschichte führte zu Hitler', zegt hij. 'Sie führt auch über ihn hinaus'. Zijn conclusie is dat de geschiedenis van een land of volk in weerwil van schokkende of zelfs revolutionaire gebeurtenissen gewoon doorgaat.⁷¹ Toegespitst op recht levert dit de conclusie van P. Scholten op: 'Het recht mag in de wetgeving schijnbaar scherpe insnijdingen tonen, het meest als deze van revolutionaire geest zijn doordrongen, bewust naar het nieuwe streven, het blijft altijd gebonden aan wat de eeuwen er van maakten.'⁷² Elk zoeken naar Oud-Germaans recht onder 'wegdenking' van daarmee verweven Frankische wetgeving heeft iets oneigenlijks. Met dit besef in het achterhoofd wordt dat hier toch gepoogd op basis van de hiervoor gedane bevindingen.

6. Het standenstelsel

We beginnen daartoe met een vaststelling die hiervoor niet is gedaan, maar die zeker van betekenis is voor het mogelijk Oud-Germaanse karakter van bepalingen in de Lex Frisionum. Deze Lex is samen met de Lex Saxonum de enige onder de volksrechten, waarin de oude standenindeling, die Tacitus aantrof bij de Germanen, nog grotendeels intact blijkt

⁷¹ R. von Weizsäcker, *Die deutsche Geschichte geht weiter* (4^e druk, Berlijn 1983), p. 16.

⁷² P. Scholten, Mr. C. Asser's handleiding tot de beoefening van het Nederlands burgerlijk recht, *Algemeen deel* (3de druk, met feitelijke gegevens aangevuld door G.J. Scholten, Zwolle 1974), p. 77.

te zijn. Behalve in het Friese en Saksische recht wordt een ‘nobilis’ onder de naam ‘adalinus’ onderscheiden in de Lex Thuringorum en onder de naam ‘homo francus’ in het Ewa Chamavorum.⁷³ Deze laatste figuur duikt niet alleen op in dit volksrecht, maar ook in tal van andere Frankische documenten.⁷⁴ Immink komt tot de conclusie dat met de naam geen lid van een krachtens geboorte adellijke groep wordt bedoeld. Homo francus is volgens hem een technisch-juridische term, waarmee belangrijke leenmannen van de Frankische koning worden aangeduid.⁷⁵ Ze staan direct onder de koning aan de top van de feodale piramide en ontleen hun status aan een directe band met de monarch, tot stand gekomen omdat zij hun eed in zijn handen hebben afgelegd.⁷⁶ In bronnen uit de 9de eeuw worden ze ook wel ‘nobilis’ genoemd, maar met het optreden van het koningsgezag is dan de juridische betekenis van het begrip edele getransformeerd. Een edele is dan niet langer noodzakelijk iemand die krachtens geboorte tot een geprivilegieerde groep – de adelstand – behoort, maar krachtens zijn plaats in de rijksorganisatie.⁷⁷

Voor de edelen in de Lex Frisionum geldt dat ten tijde van de samenstelling van dit volksrecht niet, althans nóg niet. Zij zullen pas later in de rijksorganisatie worden opgenomen, wanneer Lodewijk de Vrome in 814 alle vrije Friezen tot zijn leenmannen maakt.⁷⁸ Maar de Friese samenleving die wordt aangetroffen door de Frankische koningen in de 8ste eeuw, is nog een standenmaatschappij, zoals beschreven door Tacitus. De Lex Frisionum draagt daar de sporen van.

Tacitus onderscheidt bij de Germanen edelen (nobiles), vrijen (ingenui), vrijgelatenen (liberti) en horigen (servi).⁷⁹ In de Lex Frisionum is sprake van edelen (nobiles), vrijen (liberi) en horigen (liti). Dat deze standenindeling bij de Friezen (en ook bij de Saksen) de eeuwen heeft doorstaan, houdt vrijwel zeker verband met het feit dat zij niet in die mate zijn getroffen door de zogenaamde volksverhuizing van de 4de en 5de eeuw als andere Germaanse stammen. Elders in Europa gaat in deze periode van massale migratie de adel vrijwel ten onder. Alleen het Frankische koningsgeslacht van de Merovingen weet zich in dit geweld staande te houden en mede als gevolg daarvan zijn gezag op te leggen aan andere Germaanse stammen.⁸⁰ De Friezen behouden echter hun eigen koning en adelstand, tot dat ook zij in de 8ste eeuw het hoofd moeten buigen voor de Frankische koning.

73 Siems, p. 287-297. Het Ewa Chamavorum is ook bekend onder de naam Ewa quae se ad amorem habet.

74 Zie voor vindplaatsen Immink, *La Liberté et la peine*, p. 153.

75 Immink, *La Liberté et la peine*, p. 150-176 en 193-199.

76 Immink, a.w., p. 172.

77 Immink, a.w., p. 172 en 174.

78 Nadat zijn vader Karel de Grote hen hun vrijheid had ontnomen door hen te beroven van het ‘ius paternae hereditatis’, het recht op voorvaderlijke erfgoederen. Deze maatregel, bedoeld om het de Friezen onmogelijk te maken hun veel geld kostende vetes te voeren, werd met het besluit van Lodewijk de Vrome ongedaan gemaakt. Zie Immink, *L'évolution de la liberté et de la peine dans les régions non féodalisées situées entre le Vlie et l'Ems*, p. 12-15 en Algra, ‘Rechtshistorische aspecten van het Landrecht der Vriesne’, p. 100-101.

79 Zie vooral Germania 25. ‘Servi’ wordt hier met horigen vertaald omdat Tacitus daarop doelt in Germania 25. Voorzover onder het begrip ook echte slaven vallen kan de standenindeling op deze niet van toepassing zijn. Slaven staan bij de Germanen op hetzelfde plan als dieren. Ook in de Lex Frisionum is dat nog het geval. Zie bijvoorbeeld Lex Frisionum IV.

80 Immink, *La liberté et la peine*, p. 167-168.

In paragraaf 4 is gewezen op het bijzondere stelsel van onschuldleden in titel I van de Lex Frisionum, gekoppeld aan de standenindeling. Vastgesteld is dat een zo in elkaar stekend systeem waarschijnlijk niet uitgevonden is bij het samenstellen van de Lex Frisionum, maar moet teruggaan op een al langer bestaand stelsel. Deze conclusie wordt des te geloofwaardiger in het besef dat de oude Germaanse standenindeling bij de Friezen grotendeels behouden is gebleven. Op basis van die maatschappelijke ordening kan zich het in de Lex Frisionum beschreven stelsel van weergelden en onschuldleden hebben ontwikkeld.

7. De Friese koning

De Germanen kenden stammen met en zonder koning, zo leert Tacitus. Omdat wij ons hier bezighouden met de Friezen is een beschrijving van het Germaanse koningschap relevant. De Friezen hadden immers koningen.⁸¹ Een koning, zegt Tacitus, ontleent zijn positie aan zijn adellijke afkomst, maar heeft geen onbeperkte zeggenschap (*Germania* 7 en 11). Toch signaleert de Romein een zekere ontwikkeling in het koningschap. In *Germania* 25 beschrijft Tacitus de positie van de onvrijen. Deze vallen onder het gezag van een vrije heer, maar zijn geen slaven zoals de Romeinen die kennen, zegt hij. In feite zijn het kleine boeren, horig aan hun heer, aan wie zij een deel van de opbrengst van het door hun bewerkte land afstaan. Tacitus beschrijft vervolgens de stand van de vrijgelatenen, die maar weinig zijn verheven boven de horigen. In stammen met koningen is dat volgens hem anders. Vrijgelatenen kunnen er uitstijgen boven vrijen en zelfs boven edelen, schrijft hij. Tacitus signaleert hier een allereerste aanzet tot het ontstaan van wat veel later onderdanen en nog veel later burgers zal worden genoemd. Een ontwikkeling die volgens hem met een schuin oog wordt bekeken vanuit de stammen zonder koning. Daar ontleent men er een argument aan om ieder het zijne te laten, vooral de vrije zijn vrijheid.

In *Germania* 11 zegt Tacitus dat een koning, die de volksvergadering voor zich wil winnen, het meer moet hebben van overtuigingskracht (*auctoritas*) dan van zeggenschap (*potestas*). Volgens Immink mogen we ervan uitgaan dat het Germaanse koningschap omgeven was met een behoorlijke dosis *auctoritas*, die grotendeels gebaseerd was op tradities van sacrale aard, maar geen echte *potestas* inhield. De kiem voor dat laatste was er wel, signaleert Immink, en tendensen tot ontkieming waren in Tacitus' tijd al manifest.⁸² Als belangrijke tendens ziet hij het feit dat in stammen met een koning de *fredus*, het zoengeld dat betaald moest worden na het breken van de stamvrede, werd geïncasseerd door de vorst. Immink verbindt daar de conclusie aan dat de Oud-Germaanse koning was belast met het handhaven van de stamvrede. Verder meent hij, schrijvend over de Friese landen, dat er 'zo goed

81 Immink, *Verspreide geschriften*, p. 124.

82 P.W.A. Immink, *At the Roots of Medieval Society. I. The Western Empire* (Oslo 1958), p. 40-41. Algra ziet het optreden van koningen en 'duces' (legeraanvoerders) bij de Germanen als 'eerste aanzet' voor later gegroeid overheidsgezag. Zie Algra, 'Een datering van het 'jong' Schoutenrecht', p. 60-61.

als niets' bekend is over de plaats die de koningen in het systeem hebben ingenomen ten tijde van de voor-Frankische organisatie.⁸³ Dat is wat absoluut gesteld. De bekendste van de Friese koningen, Radbod († 719), wordt in Frankische bronnen omschreven als 'gentilis dux' of aanvoerder van de stam. Hij was vrijwel zeker voorzitter van de volksvergadering, en wel als 'rechter' in oude zin. Deze doet zelf geen uitspraken, maar vordert recht, waarop de volksvergadering een besluit neemt, dat vervolgens door de rechter wordt afgekondigd.⁸⁴ De rechter ontleent zijn gezag aan het feit dat hij door de vrijen is gekozen. Zijn gezag is des te groter als hij de stam ook leidt als legeraanvoerder, zoals Radbod. In de bronnen komen we de Friese koning dan ook tegen als machtig in de zin van rijk, aanzienlijk. Een middeleeuws gezegde om uit te drukken dat het geld iemand niet op de rug groeit luidt: 'Je ne suis pas un roi de Frise'.⁸⁵ Ook later wordt rijkdom voor een vorst nog belangrijk gevonden. De oorspronkelijk West-Friese, later Hollandse graaf Floris II (1091-1122) wordt beschreven als 'zeer rijk en zeer vet', een teken van macht.⁸⁶

Koning Radbod wordt genoemd in de *Vita Willibrordi* van Alcuinus van York. Dit heiligenleven beschrijft gebeurtenissen omstreeks 700, als een storm de zendeling Willibrord doet belanden op het Friese eiland Fositesland, in latere bronnen vereenzelvigd met Helgoland. Op dat eiland is een door de Friezen vereerde bron gevestigd, waarin Willibrord bekeerlingen doopt. Hij moet zich hiervoor verantwoorden in een rechtszitting, waarin gedurende drie dagen steeds driemaal daags het lot wordt geworpen over de zendeling en diens gevolg. Het lot wijst een ondergeschikt lid van het gezelschap aan als schuldig, maar niet Willibrord en diens helpers. Uiteindelijk komt het tot een ontmoeting tussen Radbod en Willibrord, waarin beiden elkaar ervan beschuldigen het verkeerde geloof aan te hangen. De koning ziet echter af van wraak en laat Willibrord gaan, omdat het lot hem niet schuldig heeft verklaard.⁸⁷

Deze passage in Alcuinus' heiligenleven vestigt uiteraard de aandacht op *Additio Sapientium XI* ('De Honore templorum') in de *Lex Frisionum*. Wie een tempel schendt moet naar de vloedlijn bij de zee worden gebracht, waar zijn oren en geslachtsdeel worden afgesneden, waarna hij wordt geofferd aan de goden die hij heeft getart. Een niet te beantwoorden vraag is of een regeling als deze al bestond toen Willibrord zijn zendingswerk onder de Friezen aanving, of dat zij is gemaakt naar aanleiding van de in de *Vita Willibrordi* beschreven gebeurtenissen. Wat het verhaal over de heiligschennis wel leert is dat de koning een actieve rol speelt bij het handhaven van de Germaanse religie. Eerder is beschreven hoe volgens Tacitus koning en priester het lot afleiden uit het briesen en hinniken van heilige paarden. In *Germania* 10, waarin Tacitus dit beschrijft, deelt hij ook mee dat priesters zichzelf beschouwen als 'dienaren van de goden'. In het algemeen krijgt men uit Tacitus' beschrijvingen van het priesterschap de indruk dat dit bij de Germanen een soort 'ambt' is,

83 Immink, *Verspreide geschriften*, p. 124.

84 De Monté ver Loren, *Hoofdlijnen*, p. 20-24.

85 De Goede, *Nederlandse rechtsgeschiedenis*, p. 191.

86 Gosses en Japikse, *Handboek*, p. 69.

87 Algra, 'Rechtshistorische aspecten van het Landrecht der Vriesne', p. 98 en 192-193.

om het eens anachronistisch te zeggen. Heel anders beschrijft Caesar de priesters van de Galliërs, namelijk expliciet als een stand (*De bello Gallico*, 6, 13, 3). De rol van de Germaanse priester in het algemeen, en die van de Friese in het bijzonder, is tamelijk bescheiden.⁸⁸ In de *Vita Willibrordi* treden, net als in andere heiligenlevens, geen priesters op als tegenspelers van de christelijke zendelingen, maar legeraanvoerders of koningen.⁸⁹ De koning mag als lid van de volksvergadering evenzeer gebonden zijn aan de door de priesters gehandhaafde dingvrede als de andere vrije leden van de stam, bij nadere beschouwing blijkt hij toch wel wat ‘gelijker’ te zijn dan andere vrijen. Hij is mogelijk belast met het handhaven van de stamvrede, hij zit de volksvergadering voor, treedt op als legerleider en behartigt daarnaast de belangen van de godenwereld in het ondermaanse. Hij treedt, met andere woorden, ook op als een soort opperpriester, zoals tussen de regels door in *Germania* 10 al te lezen valt. Voorwaar een invloedrijk persoon. De koning is dan ook niet zomaar iemand, maar een mens die geacht wordt af te stammen van de goden.⁹⁰ Op grond daarvan neemt hij binnen de stam een bijzondere positie in. Het hangt uiteraard van de persoonlijke kwaliteiten van een koning af of hij deze positie weet te versterken en weet uit te bouwen tot een echt leiderschap. Maar die ontwikkeling wordt zeker bevorderd in tijden van oorlog, omdat de koning als legeraanvoerder dan een versterkte leiderspositie inneemt.⁹¹ De Friezen zijn zeker sinds het einde van de 7de eeuw – en wie weet nog langer – in oorlog met de Franken. Het is zeer wel mogelijk dat Friese koningen tijdens deze lange periode van oorlog hun leiderspositie wezenlijk hebben versterkt en hun stempel hebben gedrukt op de rechtsvorming.

8. De ‘eeuwige’ vete

In paragraaf 2 is uitvoerig beschreven dat de Germaanse stam in aanleg een krijgsgemeenschap is. De volksvergadering waakt vooral over de weerbaarheid van de stam. Wie deze weerbaarheid aantast riskeert de dood, omdat hij inbreuk maakt op de integriteit van de stam. Andere misdragingen tasten hooguit de integriteit van een vrije en diens familie aan. In zo’n geval komt niet de hele stam in actie, maar het gelaedeerde geslacht. Het geslacht zoekt vergelding en zo ontstaat een vete.

Nu is duidelijk dat ook het voeren van vetes ten koste gaat van de weerbaarheid van de stam. Mogelijk is al in de pre-Frankische tijd gepoogd de vete te beteugelen. Uit *Lex Frisionum* V – de titel die onder meer zegt dat een kampvechter zonder betaling van weergeld mag worden gedood – blijkt dat de gerechtelijke tweekamp bestond toen de *Lex* werd sa-

⁸⁸ Algra, a.w. p. 98.

⁸⁹ Algra, a.w. p. 98.

⁹⁰ P. Sarolea, ‘De tertio vocationis modo, Roeping en schering als onschadelijkmaking, straf en genade in het rijk der Franken in de tijd tussen Chlodovechs doop en Karolus’ kroning’, in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, deel XXIX (1961), p. 262-263.

⁹¹ Immink, *La liberté et la peine*, p. 69.

mengesteld.⁹² De tweekamp is een alternatief voor een vete tussen geslachten. Van enig streven de vete te beteugelen getuigt ook het stelsel van weergelden voor de diverse Friese gebieden, dat reeds in enigerlei vorm moet hebben bestaan toen de Lex Frisionum werd samengesteld. Of deze pogingen hebben gewerkt moet echter worden betwijfeld.

Op talloze plaatsen in de Lex Frisionum klinkt hard ingrijpen door van het Frankische koningsgezag om de vete aan banden te leggen. Vooral het veiligstellen van de zogenaamde huisvrede is veelvuldig aan de orde. In Lex Frisionum V wordt bepaald dat de op heterdaad betrapte brandstichter ('fakkel in de hand, zodanig dat het vuur dak of muren van het huis beroert') zonder betaling van weergeld mag worden gedood. In titel VII ('De Brand') worden verhoogde weergelden gesteld op brandstichting waarbij doden vallen. Titel XVII ('Hic Bannus est') bedreigt de leider van een groep die een huis omsingelt, met verbeurte van zijn weergeld aan de koning, en diens helpers met een aan de koning te betalen boete van 12 schellingen. *Additio Sapientum* I, 1 tenslotte bepaalt dat iemands woning als vrijplaats dient tijdens een vete. Dit zijn vrijwel zeker Frankische bepalingen in de Lex, maar ze zeggen des te meer over het oude Friese recht. Daarin moet de vete dominant zijn geweest, bij herhaling uitmondend in het belagen van vetevijanden in hun huis. Als in het pre-Frankische Friesland gepoogd is de vete te beteugelen, mag betwijfeld worden of dit succesvol is geweest. Precies hetzelfde kan worden gezegd van de wetgevende pogingen van Karel de Grote. We weten dat hij uiteindelijk zijn toevlucht neemt tot een draconische maatregel. Hij berooft de vrijen van hun voorvaderlijk erfgoed en daarmee van het vermogen dat nodig is voor het voeren van de kostbare vetes.⁹³ Niettemin speelt gedurende de gehele middeleeuwen de vete in de Friese gebieden een grotere rol dan in andere delen van het Frankische en latere Duitse rijk.⁹⁴ En elke keer als het kleine beetje aan centraal gezag, dat er zo nu en dan in Friesland is, wegvalt, laaien de vetes er des te heviger op.⁹⁵

De kennelijke graagte waarmee de Friezen het recht in eigen hand nemen stelt ons wel in staat enige opmerkingen te maken over de ontwikkeling van hun rechtsstelsel. Pogingen om het voeren van vetes te bedwingen zijn te zien als ingrijpen van een overheid (of een zich ontwikkelend overheidsgezag) in de sfeer van de vrijen. Immink nu onderscheidt een aantal historische fasen in wat hij noemt het doordringen van het strafbegrip in die sfeer van de vrijen.⁹⁶

Aan de basis van deze ontwikkeling staat de situatie waarin een gelaedeerde partij zichzelf recht verschaft door het voeren van een vete, tenzij verzoening mogelijk is doordat genoegdoening wordt geboden. Deze situatie behoeft geen toelichting. Zij stemt volledig overeen met de mededelingen van Tacitus in *Germania* 21. In een volgende, tweede, ontwikkelingsfase intervenueert een overheid, die de vete min of meer reguleert. Op grond hiervan wordt een veroordeelde overgedragen aan de gelaedeerde partij. Deze fase sluit aan bij be-

92 Ook in later Fries recht is deze tweekamp nog volop aanwezig. Zie bijvoorbeeld het Landrecht der Vriesne § 39 en § 42.

93 Zie noot 78.

94 Immink, *L'évolution de la liberté et de la peine dans les régions non féodalises situées entre le Vlie et l'Ems*, p. 19.

95 Algra, 'The Relation between Frisia and the Empire from 800-1500 in the Light of the Eighth of the Seventeen Statutes', p. 60.

96 Immink, a.w., p. 18.

palingen in de oudste overgeleverde volksrechten – bijvoorbeeld het volksrecht van de Sali-sche Franken uit de 5de eeuw – die de vete als het ware beschermen. Wie een man op een kruispunt vindt, door zijn vetevijanden achtergelaten zonder handen en voeten, riskeert een boete als hij het deerniswekkende slachtoffer doodt, bepaalt de *Pactus legis Salicae* in titel XLI § 11. Een boete dreigt ook voor wie een gehangene tegen de wil van diens vijand van de galg haalt (XLI § 11a). Voorts voor wie op eigen houtje een op een paal gespietst hoofd van een veteslachtoffer verwijdert (XLI § 11b). Uit de context van deze bepalingen blijkt dat de bedoelde slachtoffers vrijen zijn. In algemene zin wordt het verbod om gehangen van de galg te nemen herhaald in *Pactus legis Salicae* LXXV § 1 en § 96 voor een nog levend slachtoffer en in LXXV § 2 en § 95 voor een overleden slachtoffer, zonder dat in dit laatste geval toestemming is verkregen van een ‘iudex’, een persoon waarmee waarschijnlijk een rechter in oude zin is bedoeld.

Pas in latere fasen bedreigt de overheid bepaalde delicten met een van tevoren vastgestelde straf. Mogelijk was deze aanvankelijk nog afkoopbaar, maar allengs verdwijnt ook deze laatste mogelijkheid. Tenslotte verdwijnt ook de mogelijkheid voor de gelaedeerde partij zelf over te gaan tot executie en gaat de overheid hiervoor zorg dragen. Deze latere ontwikkelingsfasen treffen we in Friesland rijkelijk laat aan, in de *Leges Upstalsbomicae* van 1323. In daarvoor verschenen keuren en landrechten is er geen sprake van.⁹⁷ Daaruit volgt dat de *Lex Frisionum* in de termen van Immink's ontwikkelingsschema gedateerd moet worden ergens tussen de tweede ontwikkelingsfase en de latere fasen. Dat brengt ons op zo'n opvallende bepaling als *Lex Frisionum* II, waarin regels worden gegeven voor een vorm van vete, namelijk tussen de aanstichter van een doodslag en de verwanten van de gedode. Hier wordt een vete min of meer gereguleerd, zoals Immink dat omschrijft voor de tweede ontwikkelingsfase. Nu we zien waar een fase als deze in het algemeen opkomt in de tijd – namelijk tijdens het ontstaan van de oudste volksrechten, ruwweg tussen 500 en 700 – mogen we niet langer uitsluiten dat deze ‘gereguleerde’ vorm van vete al in het oude, voorchristelijke Friese recht tot ontwikkeling is gekomen. Daarvoor pleiten voorts de gedetailleerdheid van de regeling en het feit dat deze verband houdt met een kenmerk van het Friese recht, te weten dat processen slechts tussen twee personen kunnen worden gevoerd.

Natuurlijk moet hierbij worden overwogen dat elders het reguleren van vetes in de periode 500-700 kon opkomen dankzij actief optreden van het Frankische koningsgezag, kortom van een overheid. Zo'n overheid bestond niet in het oude Friesland, maar de notie dat er in het geheel geen overheidsgezag actief was moeten we enigszins relativiseren. We zijn gestuit op regelingen in de *Lex Frisionum*, waarvan mag worden aangenomen dat ze teruggaan op voor-Frankisch recht. Bijvoorbeeld het standenstelsel en de daaraan gekoppelde onschuldleden en weergelden, het werpen van het lot om de dader aan te wijzen van een in groepsverband gepleegd delict en de regelingen om vetes in te dammen. Het be-

97 Immink, a.w., p. 19.

staan van deze regelingen doet vermoeden dat in het pre-Frankische Friesland enigerlei vorm van gezag actief is geweest. Of dit gezag moet worden teruggevoerd op de koning, de volksvergadering, de priesters/wijzen of op een combinatie van deze instanties valt niet te zeggen. Gezien de ontwikkeling elders in de Germaanse wereld pleit veel voor de koning, al dan niet bijgestaan door priesters/wijzen. Meer dan een veronderstelling is dit echter niet.

9. Afkoopbaarheid van zware straffen

De Lex Frisionum is zeer zuinig met de doodstraf voor vrijen. Titel XIX bijvoorbeeld (over de vadermoord) kent, anders dan andere volksrechten, geen doodstraf voor dit vergrijp. Waar de doodstraf wel opduikt, in *Additio Sapientum* I, 3, is deze afkoopbaar. Het echte (dood)strafbegrip duikt in Friesland pas op in de 14de eeuw, zoals in de voorgaande paragraaf is aangegeven. Als de in paragraaf 3 genoemde Friese reactie op statuswijzigingen ergens constant doorklinkt in de Lex Frisionum, dan toch wel in het bijna gekunstelde ontlopen van zware straffen voor vrijen. Zie bijvoorbeeld Lex Frisionum X. Deze bepaling is veiligheidshalve als Frankisch koningsrecht buiten beschouwing gelaten, maar zij kent een redactionele wending die veelzeggend is voor de hier aan de orde zijnde problematiek. Wie meened pleegt moet zijn weergeld aan de koning betalen en verbeurt bovendien zijn hand, zegt de titel. Maar de hand is afkoopbaar met een extra weergeld. Of de Friese vrijen zich bij het samenstellen van de Lex Frisionum bewust zijn geweest van hun persoonlijke belang bij deze mildheid valt niet vast te stellen. Maar zeker is dat ze er later met graagte naar verwijzen. Zo zegt de zeventiende keur⁹⁸ dat de Fries zijn misdaden met geld mag boeten, waarbij één handschrift zelfs verwijst naar een van Karel de Grote ontvangen privilege. Verder kent deze keur een verbod op lijfstraffen. Sommige versies breiden dit zelfs uit tot een verbod om Friezen lijfstraffen op te leggen binnen het gebied van de Saksen.⁹⁹

De Lex Frisionum geeft kortom blijk van het besef dat zich vestigend overheidsgezag gepaard gaat met (dreigend) verlies van individuele vrijheid. De Friezen (want koninklijke ambtenaren zullen weinig belang hebben gehad bij het doorweven van de Lex Frisionum met dit klimaat van mildheid) lijken zich terdege bewust te zijn geweest van de risico's van deze ontwikkeling. Dat kan twee dingen betekenen: óf ze wilden gewoon vasthouden aan de traditionele vrijheid, óf ze hebben in die periode ervaren dat opkomend gezag, bijvoorbeeld inheems koningsgezag, individuele vrijheid kan absorberen.

⁹⁸ Te dateren rond 1200, mogelijk teruggaand op een nog oudere regeling. Zie Algra, *Zeventien keuren en Vierentwintig landrechten*, p. 237-279.

⁹⁹ Algra, a.w. p. 341-343 en Immink, a.w., p. 19.

10. Restanten van Oud-Germaans recht

Enkele van de titels in de *Lex Frisionum* die Oud-Germaans recht lijken te bevatten zijn zeer uitgebreid. Ze staan wat dat betreft haaks op de voor de volksrechten gebruikelijke beknoptheid. Dit geldt zeker voor *Lex Frisionum* I, II en XIV. Titel I is uitgebreid beschreven en regelt de weergelden en onschuldleden voor de verschillende standen tot in detail. Titel II, over aanstichting en de daaropvolgende vete, is eveneens uitvoerig ter sprake gebracht. Titel XIV, over het werpen van het lot na de dood van een man in een volksoploop, bevat een compleet procesformulier. In feite laten de titels een gedetailleerde uitwerking zien van door Tacitus' beschreven rechtsgebruiken van de Germanen. Andere titels voegen geheel nieuwe elementen toe aan Tacitus' beschrijving, zoals *Additio Sapientium* XI over de tempelschender.

Als volksrecht vormt de *Lex Frisionum* een verwarrende mengeling van heidense, Oud-Germaanse regelingen en in de nieuwe Frankische rechtsorde passende, christelijke regelingen. Die kenmerken lopen hier en daar volledig in elkaar over. Waar we Oud-Germaans recht menen te ontwaren, moeten we dan ook vaststellen dat in feite sprake is van in de *Lex* gereflecteerd oud recht. Zelden zal sprake zijn van recht dat in zijn oorspronkelijke vorm is neergeslagen in de *Lex*, met uitzondering van *Lex Frisionum* V en *Additio Sapientium* XI. Voor zover elders in de *Lex* Oud-Germaans recht opduikt, is vooral sprake van restanten van ouder recht. Wat vertellen deze restanten over de oude Friezen?

Ze laten een samenleving zien waarin de vrijen het voor het zeggen hebben en waarin de ene vrije de andere niet is. De samenleving is een standenmaatschappij, waarin (geleidelijk?) een pikorde tot stand komt, vrijwel zeker op grond van het vermogen van vrije leden van die gemeenschap om macht uit te oefenen. Er is geen echte overheid, maar het vermoeden is gerechtvaardigd dat een zich ontwikkelend overheidsgezag aanwezig is, waarschijnlijk geleid door de koning, mogelijk bijgestaan door wijze kenners van het recht. De machtigste vrijen, de edelen, kunnen bogen op privilegés rechtens. Hun geloofwaardigheid, hun 'eer',¹⁰⁰ is groter dan die van leden van een andere stand, zo blijkt als zij ervan beschuldigd worden zich te vergrijpen aan leden van zo'n andere, lagere stand. Zie het in de *Lex Frisionum* uitgewerkte stelsel van onschuldleden. Hier lijkt sprake te zijn van een significante ontwikkeling van het door Tacitus bij de Germanen aangetroffen stelsel. Maakt de Romein nog gewag van op standsverschillen gebaseerde *auctoritas*, als het stelsel in de *Lex Frisionum* inderdaad teruggaat op ouder recht, dan is wel degelijk sprake van *potestas* voor de machtigsten in de samenleving.

Deze ontwikkeling wortelt wellicht in het vermogen van bepaalde vrijen om macht uit te oefenen binnen de samenleving. Het middel daarvoor is geweld. De maatschappij is gewelddadig, en eigenrichting is normaal. Er wordt getracht dit geweld in te dammen, al is onduidelijk of deze pogingen uitgaan van de koning, de 'wijzen', de volksvergadering of

100 Het voert te ver om hier in te gaan op dit complexe begrip. Zie hiervoor Immink, *Verspreide geschriften*, p. 85-111.

combinaties van dezen. Wel duidelijk is dat de pogingen nauwelijks succesvol zijn. De vete, gevoerd tot in het huis van de tegenstander, blijft een belangrijke vorm van geschillenbeslechting. Dit ondanks de ontwikkeling van vormen van procesvoering, waarbij wordt gegrepen naar gerechtelijke tweekampen en godsoordelen. Het stimuleren van onderhandelingen klinkt door in Lex Frisionum II, de titel die bepaalt dat de daarin geregelde vete dient om te komen tot verzoening tussen partijen. Naarmate onderhandelingen formeler worden wint het procederen het van de vete. Pogingen dat proces in het pre-Frankische Friesland te stimuleren zijn niet succesvol. Niettemin staan ze op de politieke agenda, die waarschijnlijk wordt opgesteld onder regie van de koning, geholpen door priesters. Daarvoor pleit de doordeseming van de procesvoering met sacrale elementen, met name de toepassing van het godsoordeel en het werpen van het lot.

Aan te nemen valt dat de afhandeling van klein en alledaags leed heel wat succesvoller is geregeld. In alle Friese gebieden fungeert een systeem van zoengelden voor verwondingen en beschadigingen. Dit 'burgerlijk recht avant la lettre' behartigt niet alleen de belangen van individuele gelaedeerden, het beschermt ook 'economische' belangen van de stam als geheel. Er zijn speciale zoengelden voor verwondingen die ambachtslieden arbeidsongeschikt kunnen maken. Verondersteld mag worden dat over de hoogte van deze zoengelden is onderhandeld, mogelijk ten overstaan van een priester/wijze. Deze functionaris, te verzeenzelvigen met de latere asega, wordt door de Franken ingeschakeld bij het samenstellen van de Lex Frisionum, omdat hij richtbedragen kan noemen voor de zoengelden bij verwonding en beschadiging.

De vraag of in de Lex Frisionum nog sporen van voor-Frankisch en voorchristelijk Oud-Germaans recht zijn te vinden, moet positief worden beantwoord. Dit Oud-Germaanse recht blijkt zich omstreeks 800 te hebben ontwikkeld ten opzichte van Tacitus' bevindingen, zij het dat die ontwikkeling geen spectaculaire is geweest. In grote trekken treffen we tegen de overgang van de 8ste naar de 9de eeuw een samenleving aan, die aansluit bij de beschrijvingen van Tacitus. Wel laat de Lex Frisionum een gedetailleerde uitwerking zien van sommige, door Tacitus genoemde kenmerken van het Germaanse recht. Dit betreft met name het standenstelsel. Omdat naast dit stelsel de vete volop in zwang is gebleven, zal de dienst in het oude Friesland zijn uitgemaakt door de machtigsten onder de vrijen, de edelen. De allermachtigste van deze edelen, de koning, heeft mogelijk de hand gehad in enige regelgeving die de belangen van de gemeenschap als geheel ten goede moest komen. Het optreden van de koning duidt op de ontwikkeling van een inheems overheidsgezag, maar tot volle wasdom is dit gezag zeker niet gekomen.

HET GERAFELDE STADSRECHT VAN BEVERWIJK¹

1. Inleiding

In 1998 verscheen een boekje over het ontstaan van Beverwijk als stad.² Een aan te bevelen publicatie voor ieder die in de geschiedenis van deze streek geïnteresseerd is. De vormgeving van het boekje geeft steun aan de toegankelijkheid van de inhoud: de toepassing van moderne, digitaal gestuurde illustratietechnieken geeft een goede indruk van hoe Beverwijk er aan de hand van de thans bekende gegevens rond zijn ontstaan moet hebben uitgezien. Het is prijzenswaardig dat de tekst van het Beverwijkse stedelijk handvest van 1298 erin is opgenomen die met behulp van een vertaling toegankelijk is gemaakt. Bij alle lof voor deze publicatie wierp de behandeling van het Beverwijkse stadsrecht bij mij de vraag op of daarover niet meer was te vertellen. Het kan onderzoekers van het stadsrecht van Beverwijk toch moeilijk ontgaan zijn dat de positie van Beverwijk als stad afweek van wat gebruikelijk was bij andere Hollandse steden. Alleen al de overheersende rol van Wolfert van Borsele die feitelijk het stadsrecht verleende in de plaats van de slechts als marionet fungerende Hollandse graaf Jan I, had de schrijvers op dit spoor kunnen brengen. Bovendien leek mij de vraagstelling van de schrijvers te mager of er met betrekking tot Beverwijk misschien sprake was van tweehierigheid.

Storend vind ik het gebruik van de term ‘stadskeur’ voor de stadsrechtsoorkonde, omdat dit begrip verwarring geeft met het begrip ‘keur’ in de zin van regelgeving uitgaande van een lager overheidsorgaan, waarvoor in het moderne staatsrecht de term ‘verordening’ wordt gebruikt. Aangezien in de Hollandse steden de graaf stadsrecht verleende, ook als dat gebeurde op verzoek van de toekomstige poorters, kan men niet spreken van lagere overheid. Bovendien steunt het woordgebruik niet op de middeleeuwse bronnen. Er zou nog iets te zeggen zijn voor ‘(stads)keur’ in de gevallen waarin het desbetreffende stuk zichzelf als ‘keur’ aanduidt, zoals bijvoorbeeld het geval was bij de Zeeuwse keur van 1256, een landrechtelijk statuut waarin inderdaad sprake was van een ‘chore’ of ‘koire’. De Zeeuwse keur is evenwel een bijzonder geval omdat het initiatief ertoe uitdrukkelijk uitging van een lagere rechtskring, i.c. de machtige Zeeuwse adel, terwijl de rol van de graaf in feite slechts die was van bekrachtiger. Met het gebruik van de term ‘keur’ in het Zeeuwse situatie werd een bijzondere politieke verhouding uitgedrukt die in Holland bij de verlening van stads- en landrecht niet aan de orde was. De term ‘keur’ is in die gevallen onjuist

¹ Met dank aan Prof. Dr. P.H.D. Leupen en Prof. Dr. T. J. Veen voor hun kritische opmerkingen.

² G.P. Alders, J.G. Kruisheer, A. Schweitzer, J. van Venetien, *Het ontstaan van Beverwijk als stedelijke nederzetting* (Hilversum 1998).

en misleidend. Dit onzorgvuldige gebruik van de term is in de hand gewerkt door de redactie van de reeds verschenen delen van het nog in bewerking zijnde *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*. In het nog te verschijnen vijfde deel kan de redactie op haar schreden terugkeren; dat kan toekomstige (rechts)historici behoeden voor terminologische verwarring.³

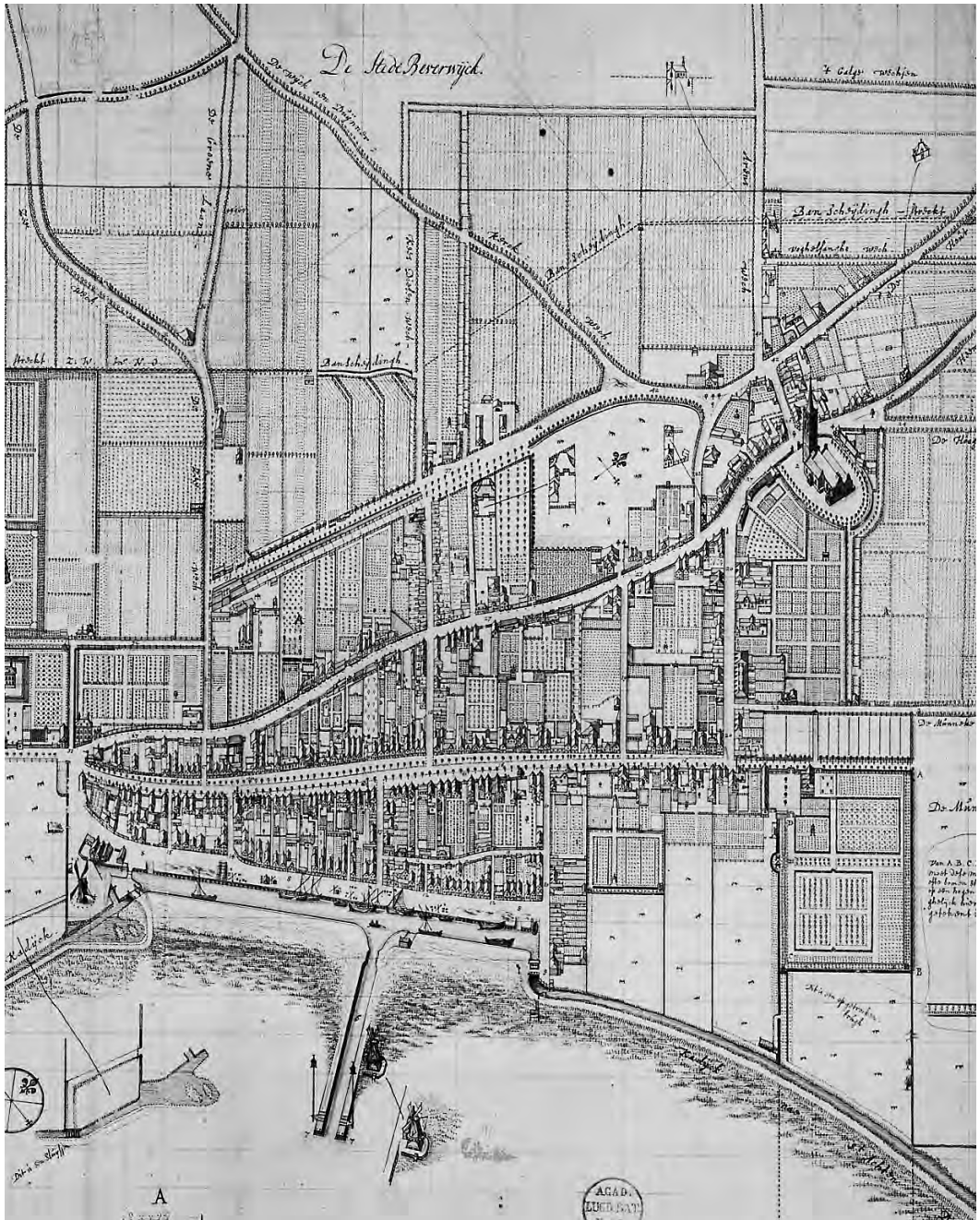
Is er niet iets meer te zeggen over het stadsrecht van Beverwijk dan in bovengenoemde recente publicatie? Ofschoon het Beverwijkse stadsrecht behoort tot hetzelfde type, namelijk van de 'Bossche filiatie', waartoe ook de stadsrechten van de andere Kennemer⁴ steden Haarlem en Alkmaar behoren, toch is de juridische, zo men wil de staatsrechtelijke positie van Beverwijk als stad te onderscheiden van die van die andere steden in Kennemerland. Met betrekking tot het Beverwijkse stadsrecht hebben de Alders c.s. zich goeddeels beperkt tot een betoog dat de twijfel erover wil wegnemen of Beverwijk in 1998 inderdaad wel 700 jaar als stad zou bestaan. Deze twijfel is ontstaan door een in 1980 verschenen artikel van J. van der Linden: 'Beverwijk later stad dan tot nu toe werd aangenomen'.⁵ Volgens Van der Linden is het maar de vraag of het Beverwijkse stadsrecht van 1298 wel een 'blijvertje' was. Naar zijn mening werden in 1299, na de politieke val en de dood van Wolfert van Borsele, alle tijdens diens machtsperiode verleende rechten, dus ook het Beverwijkse stadsrecht, ingetrokken. Zijn artikel is zelf weer een kritische reactie op het boek uit 1947 van H.J.J. Scholtens⁶, destijds burgemeester van Beverwijk, waarin deze de stadsrechtverlening aan Beverwijk van 1298 aan de orde stelde. Wat Scholtens daarover had geschreven werd aanleiding om in 1948 het 650-jarig bestaan van Beverwijk als stad te vieren. Maar als Van der Linden in zijn kritiek gelijk zou hebben, dan zou viering van het 700-jarig bestaan van de stad Beverwijk in 1998 wel erg gezocht zijn geweest. Daar hebben Alders c.s. nu iets tegenover gesteld door aannemelijk te maken dat 700 jaar geleden Beverwijk wel degelijk een stedelijk handvest heeft ontvangen dat niet naderhand ingetrokken is geweest. Hun door hun intensieve bronnenonderzoek zeer te waarden uitzetting laat ik voor wat zij is. Zij hebben echter door hun concentratie op dit ene punt enkele bijzondere andere aspecten van het Beverwijkse stadsrecht laten liggen die daarnaast nog aandacht verdienen. Terwijl in de tweede helft van de 13de eeuw in Kennemerland met zichtbaar gevolg gestreefd werd naar het tegengaan van feodalisering, dus het houden of verwerven van een onmiddellijke rechtsband met de graaf, ging de belening en stadsverheffing van Beverwijk en tegelijkertijd de belening door de graaf van een aantal buurgemeenschappen (dorpen) aan Wolfert van Borsele en later aan Jan van Beaumont, tegen deze tendens in. Het gevolg van deze beleningen was dat Beverwijk samen met deze dorpen aan het rechtsgebied van het baljuwschap van Kennemerland werd onttrokken. De vraag naar de achtergronden van

3 Theo Veen, 'Stadsrecht of stadskeur? Een terminologische opmerking, in: *Verslagen en Mededelingen [van de] Stichting tot uitgaaf van de Bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht*, Nieuwe Reeks 9 (1997), p. 121-125, en Theo Veen, 'Feest in Beverwijk' in: *Verslagen en Mededelingen [van de] Stichting tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht*, Nieuwe Reeks 10 (1999), p. 181-189.

4 Het historische Kennemerland omvatte het grootste deel van de huidige provincie Noord-Holland en omsloot ongeveer het gebied binnen de hoekpunten Petten, Schagen, Aalsmeer en Bennebroek. Buiten Kennemerland vond wel receptie van Kennemer recht plaats.

5 J. van der Linden, 'Beverwijk later stad dan tot nu toe werd aangenomen', in: *Holland* nr. 12 (1980), p. 258-263.

6 H.J.J. Scholtens, *Uit het verleden van Midden Kennemerland* (1947; ongewijzigde herdruk Arnhem 1968).

In de rechterbovenhoek de kerk gewijd aan Sint Agatha, kern van het oude dorp. Onderin de haven met evenwijdig daaraan de markt, de Breestraat, waar de nieuwe nederzetting (Bever)wijk ontstond. Het noordwesten is boven. Detail van de plattegrond van Beverwijk door Daniel van Breen, 1648-49. UB Leiden.

deze ontwikkeling en welke consequenties deze had was aanleiding voor de hierna volgende uiteenzetting.

2. De betrokkenen

Alvorens een samenvatting te geven van de gebeurtenissen rond de stadsverheffing van Beverwijk geef ik een schets van de *dramatis personae* voorzover hun positie onmiddellijk of zijdelings daarbij een rol speelde. Hoewel Beverwijk pas stad werd na de dood van graaf Floris V heeft zijn politiek gevolgen gehad tot ver na zijn regeringsperiode en daarmee ook voor de omstandigheden waaronder de verlening van stadsrecht aan Beverwijk plaatsvond. Floris V, graaf van Holland en Zeeland, heer van Friesland, regeerde van 1256 tot 1296. Zijn politiek was zeer succesvol, wat zich goed laat illustreren door de territoriale expansie van zijn graafschappen. In het noorden veroverde hij West-Friesland, in het oosten verwierf hij het Gooiland en maakte hij de uitgestrekte en van oorsprong Stichtse lenen van Amstel en Woerden tot Hollandse, grafelijke lenen, waarmee hij ze feitelijk annexeerde. Hij slaagde erin zijn positie in Zeeland 'bewester Schelde' (Walcheren en de Bevelanden) tegenover de graaf van Vlaanderen te consolideren. Ik ga voorbij aan het ingewikkelde en interessante binnen- en buitenlandse politieke spel van Floris V en beperk mij tot de ommekeer die hij kort voor de aanslag op zijn leven in zijn buitenlandse politiek bewerkstelligde. Lange tijd had de graaf zich nauw verbonden met de Engelse koning Edward I; zijn enige overgebleven zoon werd aan het Engelse hof opgevoed. In januari 1296 sloot hij plotseling een tegen Vlaanderen gericht verbond met de Franse koning. Deze nieuwe alliantie streek de Engelse koning tegen de haren. De koning reageerde door gebruik te maken van de onvrede bij een grote groep edelen die zich benadeeld voelde door de jegens hen door Floris gevoerde machtpolitiek. Aangestuurd werd op een samenzwering tegen Floris V waarin Gijsbrecht IV van Amstel en Herman VI van Woerden, verwanten van elkaar, de leiding hadden. Het doel was om de graaf naar Engeland te ontvoeren. Inderdaad werd de graaf in de zomer van 1296 tijdens een jachtpartij bij Utrecht gekidnapt en naar Muiden gevoerd. Maar toen de ontvoerders dreigden te worden ontdekt door het landvolk dat lucht van de ontvoering had gekregen, werd de graaf in paniek omgebracht. Gerard van Velsen, vermoedelijk gehuwd met een dochter van Herman van Woerden, was de hoofdschuldige aan deze wandaad.

In de politieke verwarring die toen ontstond slaagde een delegatie van Hollandse en Zeeuwse edelen er pas na enige moeite in om de Engelse koning te bewegen de jonge graaf Jan I naar Holland te laten vertrekken. Na diens aankomst in Holland wist een Zeeuws edelman, Wolfert van Borsele (1271-1299), door handig manoeuvreren de graaf, een kind nog, in zijn macht te krijgen. Van Borsele was temidden van de eigenzinnige Zeeuwse edelen een machtig man. Het geslacht Van Borsele had vanouds bezittingen in de beide Bevelanden en was verwant met het Hollandse gravenhuis. Wolfert van Borsele had door vererving het fa-

miliebezit grotendeels in handen; hij was heer van Veere. Doordat hij erin was geslaagd de jonge graaf onder zijn hoede te krijgen, was hij in staat feitelijk de grafelijke macht aan zich te trekken. Hoewel zijn optreden omstreden is, slaagde hij erin het met uiteenvallen bedreigde graafschap bijeen te houden. Hij vergat daarbij niet zijn persoonlijk belang: hij liet zich belenen met het omvangrijke goed van de van hun grafelijke lenen vervallen verklaarde samenzweerders Van Amstel, Van Woerden en Van Velsen. Toch ging hij in zijn streven naar macht te ver. Een ernstig geschil met de schepenen van Dordrecht over de uitoefening van de hoge jurisdictie leidde zijn val in. Hij en zijn baljuw van Zuid-Holland behandelden de in Delft ontboden Dordtse schepenen zo onheus dat het zelfs de Delftse schepenen in het verkeerde keelgat schoot. Wolfert, onzeker geworden over zijn veiligheid, trachtte met meenemen van graaf Jan naar Zeeland te ontkomen, maar werd tijdig naar Delft teruggehaald. Daar werd hij gevangen gezet, omdat hij de jonge graaf tegen diens wil had meegevoerd. Door een woedende menigte werd hij uit zijn gevangenis gehaald en gelynacht.

Nog in het zelfde jaar stierf ook de jonge graaf Jan I. Zijn opvolger werd Jan van Avesnes die gehuwd was met Aleid, een zuster van Floris V. Deze Jan II met wie het Henegouwse Huis zijn intrede in Holland deed, overleed in 1304. Zijn zoon, graaf Willem III, verbleef meestal in Henegouwen en liet het bestuur in Holland en Zeeland goeddeels over aan zijn jongere broer Jan van Beaumont. Willem beleende zijn broer met al het leengoed van Gerard van Velsen, dat na de dood van Van Borsele opnieuw aan de grafelijkheid was teruggevallen. Van die bezittingen maakte de stad Beverwijk deel uit.

3. Beverwijk omstreeks de stadsrechtverlening

Allereerst volgt hier een samenvatting van de gebeurtenissen rond de tijd van de stadsverheffing van Beverwijk. Tot de dood van Floris V in 1296 had Gerard van Velsen de ambachtsheerlijkheid Beverwijk van de graaf in leen. Als een van degenen die de dood van de graaf in 1296 op zijn geweten hadden werd hij van al zijn grafelijke lenen, waaronder Beverwijk, vervallen verklaard. Vervolgens liet Wolfert van Borsele, die de jonge graaf Jan I naar zijn pijpen liet dansen, zich door de graaf met de ambachtsheerlijkheid Beverwijk belenen. Onder Van Borseles invloed verkreeg Beverwijk op 11 oktober 1298 van de graaf stadsrecht. Daarbij moet in het oog gehouden worden dat de gevormde stadsvrijheid van Beverwijk niet het gehele gebied van de oorspronkelijke ambachtsheerlijkheid omvatte. Op het resterende territoir rond de stad bleef een nieuwe ambachtsheerlijkheid Wijk aan Zee en Wijk aan Duin over. Na de dood van Van Borsele in 1299 vielen deze lenen, stad en ambachtsheerlijkheid, opnieuw terug in 's graven boezem. Van Borseles nakomelingen kwamen niet voor belening in aanmerking. Vervolgens werd door graaf Willem III in 1308 Beverwijk wederom in leen uitgegeven, nu aan Jan van Beaumont en diens nakomelingen.⁷

⁷ VM II, 76 (21 juni 1308).

Met de dood van Guy van Blois in 1379 stierf dit geslacht in de mannelijke lijn uit en verviel de stad opnieuw aan de graaf. Beverwijk werd sindsdien niet meer in leen uitgegeven als men tenminste de korte periode van 1433 tot 1436 aan Jacoba van Beieren niet meerekent. Pas in 1730 verkochten de Staten van Holland, rechtsopvolgers van de grafelijkheid, de heerlijkheidsrechten van Beverwijk voor f 23.200.

Om nu het Beverwijkse stadsrecht goed te kunnen beoordelen behoort dit in een breder juridisch kader te worden geplaatst. In de eerste plaats is het nodig daarbij de rechtspositie van de landsheerlijkheid (de graaf) te betrekken, alsmede de rol van het leenrecht, het hofrecht, de heerlijke rechten en het Kennemer landrecht. Enig rechtsvergelijkend onderzoek naar de andere Hollandse stadsrechten die behoren tot de familie van het stadsrecht van 's-Hertogenbosch geeft opheldering over de herkomst en de originele tekst van enkele bepalingen. Door dit na te laten kwamen de schrijvers bijvoorbeeld tot een onbegrijpelijke vraagstelling over de uitoefening van de jurisdictie in Beverwijk, met name waar het de interpretatie van artikel 61 van het Beverwijkse stadsrecht betreft.⁸ In dit artikel werd aan schout en schepenen keurbevoegdheid gegeven, het recht tot het maken van plaatselijke verordeningen, mits die niet strijdig zouden zijn zowel met de belangen van de graaf als met die van Wolfert van Borsele. Alders c.s. vragen zich naar aanleiding van dit artikel af of Beverwijk misschien tweehurig was, maar verwerpen deze suggestie meteen weer.⁹ Kennelijk hebben de schrijvers wel aangevoeld dat de regel ongewoon was, maar hebben er verder geen aandacht aan geschonken. Toch is er met dit artikel en met het Beverwijkse stadsrecht als geheel wel degelijk iets aan de hand waardoor het in vergelijking met andere stadsrechten onvolgroeid bleef. Overigens ben ik het met hun conclusie over de tweeherigheid wel eens, waarover hierna meer.

Alvorens uiteen te zetten dat het stadsrecht van Beverwijk niet alleen een schepping is van de graaf of van hen die namens hem gezag uitoefenden, maar pas begrepen kan worden door verband te leggen met het oudere hofrecht en met het onderscheid tussen hoge en lage jurisdictie, lijkt het mij noodzakelijk eerst enkele opmerkingen te maken over het deels in de huidige gemeente Beverwijk, deels in Heemskerk gelegen 'Hoflant'.

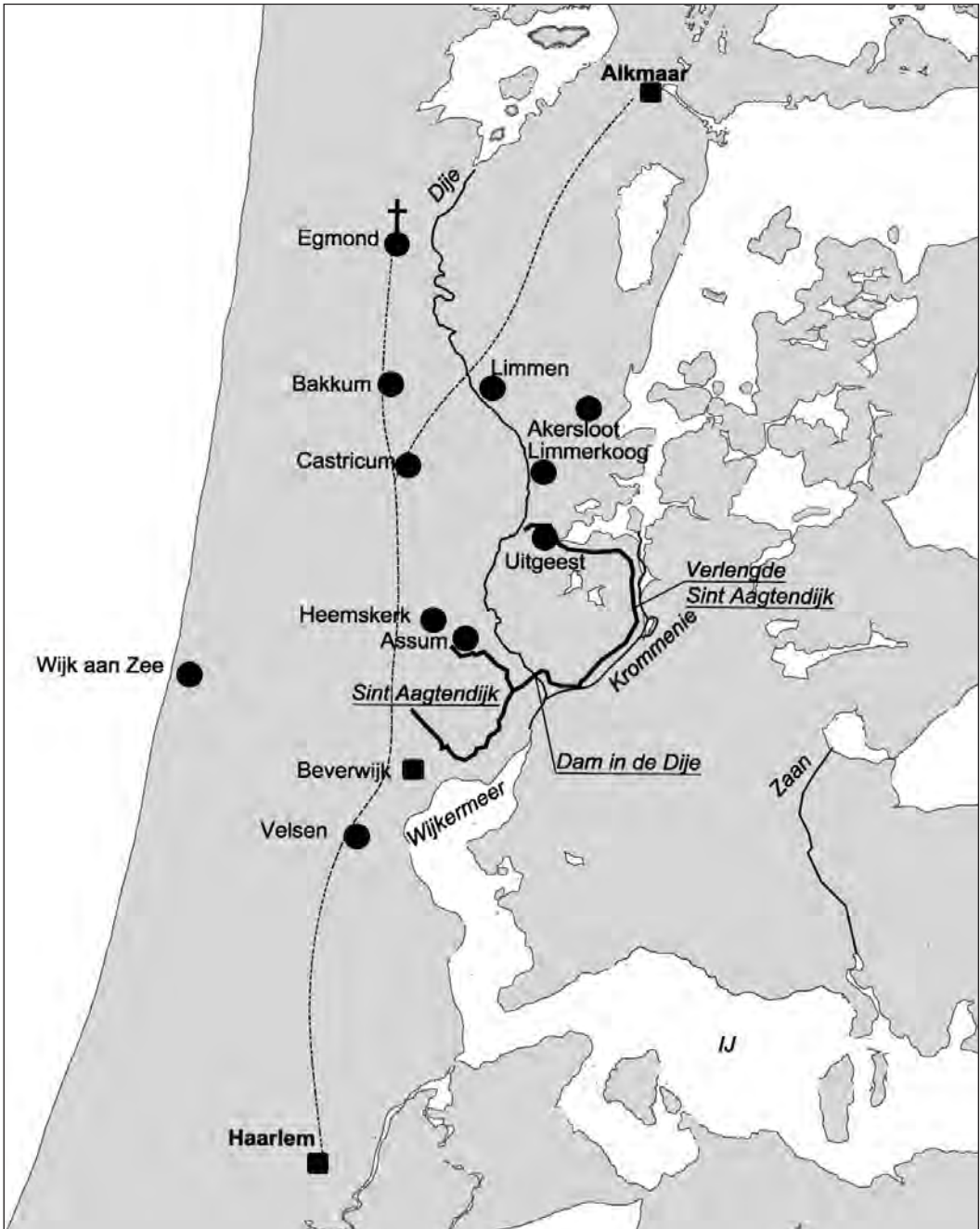
4. Het 'Hoflant' bij Heemskerk

In 1248 verkocht de graaf van Holland zijn hof aangeduid als zijn 'Hoflant te Heemskerk' met alle opbrengsten, toebehoren en het hoge en lage gerecht aan Simon van Haarlem en Wouter van Egmond.¹⁰ Het 'Hoflant' strekt zich uit ten zuidoosten van de kernen van

⁸ G.P. Alders c.s., *Het ontstaan*, p. 14, noot 22. Stadsrecht van Beverwijk Art. 61 in de vertaling van Alders c.s.: "Voorts staan wij schepenen van Beverwijk toe om in overleg met de schout voor de duur van een halfjaar of een heel jaar nieuwe regels of voorschriften te maken die schepenen dienen te bekrachtigen, die nuttig zijn voor iedereen of voor de meerderheid, onder voorbehoud van onze rechtsmacht en die van heer Wolfert in dezen."

⁹ G.P. Alders c.s., *Het ontstaan*, p. 14, noot 23.

¹⁰ OHZ II, 783, (16 oktober 1248). "quod nos viris nobilibus Symoni de Harlem et Waltero de Eggemonde, militibus, curtim nos-

Kennemerland tussen Haarlem en Alkmaar in de 13^e en 14^e eeuw.

Bron: G.P. Alders e.a., Het ontstaan van Beverwijk als stedelijke nederzetting (Hilversum 1998), p. 18.

Heemskerk en Beverwijk en wordt omsloten door de Aagtendijk. Hier lieten de kopers de sloten Oud-Haarlem, Assumburg en de woontoren Ter Wijk bouwen. Beide heren verdeelden onderling hun aankoop. De scheiding van hun beider grondgebied, de Broeksloot, werd de grens tussen de ambachten Heemskerk en Beverwijk. Na de stadsverheffing van Beverwijk kwam het terrein onder de ambachtsheerlijkheid Wijk aan Zee en Wijk aan Duin. Pas in 1936 werden de latere gemeenten Wijk aan Zee en Duin en Beverwijk herenigd tot de huidige gemeente Beverwijk. Het 'Hoflant' sluit onmiddellijk aan bij de geest van Sint Agathenkerk (Beverwijk) waardoor enkele schrijvers tussen beide een nauwe band veronderstellen en vermoeden dat het 'Hoflant' deel uitmaakte van dezelfde hof als dat van Sint Agathenkerk. De Cock keert de zaak zelfs om: hij rekent de geest van Sint Agathenkerk tot het 'Hoflant'. Roefstra vermoedt dat de hof van Sint Agathenkerk, waarover hierna meer, van de geest naar het lager gelegen 'Hoflant' werd verplaatst. Hij vestigt in zijn artikel de aandacht op een luchtfoto die weergeeft dat in de bodem, niet ver van station Heemskerk, sporen aanwezig zijn van een middeleeuwse versterking. Hij neemt aan dat het de resten zijn van dat hofcentrum.¹¹ Als gevolg van wat De Cock en Roefstra veronderstellen zou men tot geen andere conclusie kunnen komen dan dat Sint Agathenkerk en 'Hoflant' samen één rechtsgebied met hoge jurisdictie hadden gevormd. De verkoop van 1248 zou dan een aanwijzing kunnen zijn dat Sint Agathenkerk toen een hoge heerlijkheid was. Maar als de bij hen veronderstelde band zo nauw was dan zou toch de heer van Sint Agathenkerk de verkopende partij zijn geweest? Hoe dan te verklaren dat de graaf verkopende partij was? Dit vraagstuk kan worden opgelost met de wetenschap dat het 'Hoflant' omsloten wordt door de Aagtendijk die aangelegd is om verdere afkalking van grond door het zich uitbreidende Wijkermeer tegen te gaan. Het is niet bekend wanneer precies de dijk is aangelegd, maar ik vermoed in het eerste kwart van de 13de eeuw. Vanaf die tijd kon het gebied in ontginning worden gebracht. De beschikbaar gekomen grond behoorde niet tot de geest waarop Beverwijk lag, maar was gewonnen op de Wijkermeer en de Die, ontstaan uit de bedding van de voormalige rivier die bekend was en is onder verschillende benamingen: (Oer)-IJ, D'Ye, Die, Sien (Kene). Oorspronkelijk was het een noordelijke Rijnarm. De Rijn en zijn zijarmen behoorden aan de koning en later, na inbezitneming door de graven, tot 'des graven stroom'. Dit zogenaamde stroomregaal bestond uit een aantal bestandde-

tram in Hemezkerke que vulgariter Hoflant dicitur, cum omnibus redditibus et attinenciis suis, que ad nostre iurisdictionis celsitudinem spectabant, (...) vendidimus." Zie ook: J. Roefstra, 'Op zoek naar Albert Banjaert en zijn huis te Beverwijk (Sint Agathenkerk)' en 'Onderzoek naar een bodemreliëf te Heemskerk', in: *Castellogica verkenningen* III, p. 279-284 en p. 335-342. De vertaling die Roefstra van deze oorkonde op blz. 341 geeft is incorrect: tot de verkoop strekten zich uit ("spectabant") behalve de hof met inkomsten en toebehoren ook het *hoge gerecht* ("jurisdictio celsitudinis"). Deze laatste term heeft Roefstra niet begrepen. Over de vraag hoever de relatieve competentie inzake deze verleende justitie wel reikte zijn wij ingelicht uit latere stukken. Deze ging niet verder dan de directe omgeving van de daarin gebouwde versterkte huizen. "Het [Huis van Assumburg] was van ouds en is nog Leen van den Huize van Polanen, met het Regt van Vrye Heerlykheid binnen zyne uiterste Graffen". H. Tydeman, *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden* dl. 8, *Beschryvinge van Holland*, hoofdstuk 5, p. 235, (Amsterdam 1750). Ter vergelijking: over het elders in Heemskerk gelegen Huis te Heemskerk (Marquette) meldt Van Mieris: "die hofstat, daer dat huys op plach te staen tote Heemskerc binnen den wtersten graften, daer heeft hi op alle gherechte, hoghe, ende laghe, ende ballinge te onthouden." (VM III, 355, 8 juli 1379). Zie ook H.J.J. Scholtens, *Midden Kennemerland*, p. 74 en noot 28, p. 290.

¹¹ J.K. de Cock, *Bijdrage tot de historische geografie van Kennemerland op fysisch-geografische grondslag* (Groningen 1965), p. 150-153. Roefstra: zie hierboven, noot 10. G.P. Alders c.s., *Het ontstaan*, p. 14, noot 23.

len, zoals het recht van tol, van veer, met als belangrijkste het visrecht. Fockema Andreae¹² heeft vastgesteld dat het visrecht omdat het voortdurend en zichtbaar werd uitgeoefend nogal eens gold als *pars pro toto* voor de eigendom van het water; inderdaad bezaten de graven hier het visrecht. Tot de bestanddelen van het stroomregaal behoorde ook het recht van op- en aanwas in de bedding van de rivier. Dit laatste lijkt mij de grondslag voor het grafelijk recht op het ‘Hoflant’ te zijn geweest. De verkoop in 1248 zal de voltooiing van de ontginning markeren, wat betekent dat de door Roefstra teruggevonden, naamloze en, naar mijn mening, grafelijke hof, slechts kort heeft gefunctioneerd. Dat verklaart wellicht waarom deze *curtis* geen sporen in de archieven heeft achtergelaten. Alle andere kastelen of versterkte huizen in het ‘Hoflant’ dateren volgens archeologisch onderzoek van na het midden van de 13de eeuw. De juridische positie van het ‘Hoflant’ dient dus strikt te worden gescheiden van die van Sint Agathendorp/Beverwijk.

Dat jaar 1248 markeerde overigens voor Beverwijk wel een nieuwe ontwikkeling als gevolg van de met de indijking van het ‘Hoflant’ samenhangende verandering in de waterbeheersing. Omstreeks die tijd, wanneer precies is niet bekend, werd de Die afgedamd. Deze oude waterweg was een overblijfsel van het Oer-IJ, de Rijnarm die bij Egmond in de Noordzee uitmondde, maar in de loop van de middeleeuwen aan de mond verzandde. Door de dam in de Die was deze waterloop als handelsverbinding niet meer bruikbaar en ontstond een overslaghaven (Bever)wijk aan de rand van het oude dorp Sint Agathenkerk, waar de oever van het IJ (Wijkermeer) de bestaande noord-zuidverbindingsweg achter de duinen van Kennemerland naderde. Deze haven ontwikkelde zich snel, zodat de naam ervan, (Bever)wijk, de naam Sint Agathenkerk verdrong. Het ontstaan van een markt ter plaatse ligt voor de hand. Die kwam er blijkens een door Floris V verleende vergunning om in Beverwijk, toen de ambachtsheerlijkheid van Gerard van Velsen, een weekmarkt te houden.¹³

Na deze uitweiding keer ik terug naar waar het in deze bijdrage om te doen is: de verleening en de aard van het stadsrecht van Beverwijk.

5. Leenverhouding en felonie

Beverwijk, eerst als ambachtsheerlijkheid en daarna als stad en ommeland, werd zoals wij zagen, door de graven van Holland in leen uitgegeven. Wat bepaalde in een leenverband de rechtsverhouding van de leenman tegenover de graaf? In een feodale rechtsband was tegenover de verplichtingen die de leenman jegens de leenheer aanging, van belang dat het leen, het *feodum*, in het vermogen van de leenman werd gebracht, zodat die daardoor in staat gesteld werd de verplichting na te komen om zijn leenheer met raad en (dikwijls militaire) daad te dienen. Oorspronkelijk was een leenheer bij beëindiging van de leenband,

¹² S.J. Fockema Andreae, ‘De Oude Rijn. Eigendom van openbaar water in Nederland’, in: *Rechtskundige opstellen op 2 November 1935 door oud-leerlingen aangeboden aan Prof. Mr. E.M. Meijers* (Zwolle 1935), p. 699-715.

¹³ OHZ III, 1738 (19 juni 1276).

bijvoorbeeld door het overlijden van de vazal, vrij om het leen al of niet opnieuw in leen uit te geven en vrij in de keuze aan wie. Later werd steeds meer van die regel afgeweken. Een reden om daarvan af te wijken kon zijn wanneer een leenman eerst eigenaar was, vervolgens zijn *allodium* aan een leenheer had opgedragen en het van hem als leen, als *feodum oblatum*, terug ontving. Oorspronkelijk was het doel van deze transactie om de rechtsband tussen leenheer en vazal te versterken. Veelal werd het een middel in handen van de leenheer, doorgaans de landsheer zelf, om zijn macht te vergroten. Niet zelden werd de beleening afgedwongen maar werd daartegenover door de leenman bedongen dat de leenheer zich verplichtte om na overlijden van de leenman één van diens rechtsopvolgers, gewoonlijk zijn erfgenamen, met het goed te belenen (*erbrechtlicher Leihzwang*).¹⁴ De militaire wortels van het leenrecht werden zo allengs losgelaten omdat het nu ook mogelijk werd dat vrouwen in aanmerking kwamen om een leen te verwerven. Bovendien was de leenheer verplicht, bij gebreke aan een wettige nakomeling van de vazal, zelf een rechtsopvolger aan te wijzen en het goed aan hem in leen uit te geven. Dat laatste gebeurde gewoonlijk onder druk van de adel die de macht niet teveel ten gunste van de landsheer wilde laten verschuiven door terugval van een leen aan die landsheer. De allodiale achtergrond van het *feodum oblatum*, gevoegd bij de daaraan klevende vaste bedingen, pleit ervoor dit type leenverband te beschouwen als een nieuw ontstane rechtsfiguur.

Hoe het ook zij, zowel met Gerard van Velsen als met Wolfert van Borsele werd op grond van felonie, trouweloosheid of verraad van de vazal jegens de leenheer, de leenband verbroken. Ook hun beider nakomelingen verloren derhalve hun rechten.¹⁵ In beide gevallen keerde het leen terug bij de graaf. Uit de stukken blijkt dat bij de herbeleening de graaf zich, zowel aan Van Borsele als later aan Jan van Beaumont, beriep op het feit dat het goed afkomstig was van Gerard van Velsen.¹⁶ Modern gezegd: als titel van aankomst van de ambachtsheerlijkheid Beverwijk in de boezem van de grafelijkheid bleef de felonie van Gerard van Velsen als rechtsgrond gelden. Kennelijk rustte op het goed de last dat het steeds weer in leen moest worden uitgegeven, al had de graaf dan wel de vrijheid om te beslissen aan wie hij dat zou doen. Men kan het ook anders formuleren: bij ontstentenis van nazaten was de graaf bevoegd en blijkbaar ook verplicht zelf een rechtsopvolger aan te wijzen. Deze gang van zaken doet veronderstellen dat de ambachtsheerlijkheid Beverwijk oorspronkelijk aan de graaf was opgedragen en vervolgens door hem in leen als *feodum oblatum* was uitgegeven.

Was de ambachtsheerlijkheid van Beverwijk inderdaad ontstaan uit een prefeodale grondheerlijkheid, anders gezegd, een allodiale, dus vrije heerlijkheid? Alleen al de ligging op de geest pleit daarvoor, omdat de bewoning daarvan teruggaat tot ver voordat de graven voldoende greep kregen op de rechterlijke organisatie. Ook als men het beeld voor ogen houdt dat Roefstra ons schetst, dan lijkt mij veel te zeggen voor het ontstaan van de hof uit

¹⁴ H. Mitteis en H. Lieberich, *Deutsche Rechtsgeschichte* (München 1992¹⁹) Kap. 16, II 3b, p. 84. A. Boretius et V. Krause (ed.), *MGH Capitularia Regum Francorum*, Tomus secundum, (Hannover 1897), 281. *Capitulare Carisiacense* (Quercy, 14 juni 877), p. 355-361.

¹⁵ VDB II, 1093 (17 oktober 1299); VM II, 27, 28, 31-32 (31 mei, 4, 5 en 28 juni 1303).

¹⁶ VM II, 76 (21 juni 1308).

een allodiale grondheerlijkheid. Uit de Egmondse Annalen waarin de Loonse oorlog (1203-1207) wordt beschreven, blijkt dat het dorp Sint Agathenkerk (Beverwijk) onder het gezag stond van een zekere Albert Banjaart die er goed (*possessio*) bezat dat in die oorlog in as werd gelegd, waarmee niet anders kan zijn bedoeld dan een huis. Een kasteel is een wat al te weidse betiteling voor wat in feite een enigszins verdedigbare woning zal zijn geweest, waarvoor in de vakliteratuur over kastelen de term ‘begraven hofstede’ of ‘*moated site*’ wordt gebruikt. Ongetwijfeld was dit het centrum van een hoforganisatie. Hoven waren gedurende de 12de eeuw op de geesten de algemeen gebruikelijke exploitatievorm van territoire. Volgens Roefstra heeft het huis van Albert Banjaart aan de Koningsweg in Beverwijk gelegen, schuin tegenover de (Hervormde) kerk op de zuidpunt van de geest van Sint Agathenkerk.¹⁷

Dat het dorp en de omgeving van Sint Agathenkerk allodiaal bezit kunnen zijn geweest wordt ondersteund door de hoge positie die het geslacht Banjaart innam. Het geslacht Banjaart laat zich traceren tot omstreeks het midden van de 12de eeuw en behoorde tot de hoogste Hollandse adel die toen zijn macht doorgaans nog baseerde op allodiaal goed. Wat de aandacht trekt is dat Roefstra aanneemt dat via een erfdochter uit het geslacht Banjaart, namelijk de van naam onbekende grootmoeder van Gerard van Velsen, het goed te Beverwijk in handen is gekomen van diens tak van het geslacht Van Velsen. De erfplating aan die grootmoeder moet hebben plaatsgevonden in 1223 door overlijden van haar vader Albert Banjaart, heer van Sint Agathenkerk. In theorie kan Beverwijk toen al een *feodum oblatum* zijn geweest, maar de vererving langs de vrouwelijke lijn wijst toch in de eerste plaats op een *allodium*. Bovenstaande, gevoegd bij het feit dat Beverwijk gelegen was op een oude strandwal (geest) waar oud allodiaal familiebezit gebruikelijk was, maakt dat verder voor de hand liggend. Te eniger tijd echter, naarmate de grafelijke macht toenam, moet het goed omgezet zijn in een *feodum oblatum*, dus werden de heren van Beverwijk, met behoud van hun hoge gerecht en erfrecht, leenmannen van de graaf. Door zijn vazalliteit kon Gerard van Velsen zijn leen wegens felonie verliezen aan de grafelijkheid. Wanneer de afgedwongen feodalisering heeft plaatsgevonden is niet na te gaan. Het meest aannemelijk lijkt mij dat dit geschied is tijdens de regering van graaf Floris V die een krachtige feodaliseringpolitiek voerde. De mogelijk afgedwongen leenverhouding kan de fundamentele aanleiding zijn geweest voor de afkeer die Gerard van Velsen koesterde jegens zijn graaf.¹⁸ Weliswaar is sluitend bewijs dat Sint Agathenkerk in oorsprong een allodiale, vrije heerlijkheid was niet met zekerheid te geven, maar de waarschijnlijkheid daarvan is wel een verklaring voor de voorwaarden waartegen het in later tijd door de graven in leen werd uitgegeven.

¹⁷ J. Roefstra, in: *Castellogica* III, p. 282 en 339-340.

¹⁸ Dit lijkt mij overigens voor Gerard van Velsen wel het meest voor de hand liggende maar in de historiografie buiten beschouwing gebleven motief om tegen graaf Floris V samen te spannen. De beide meest vooraanstaande samenzweerders, Gijsbrecht IV van Amstel en Herman VI van Woerden hadden eveneens hun allodia en andere bezittingen aan de graaf moeten opdragen om ze in leen terug te ontvangen. Zie voor mogelijke andere motieven de recente studies van J.W. Verkaik, *De moord op graaf Floris V* (Hilversum 1996), p. 18-68 en Th.A.A.M. van Amstel, *De heren van Amstel 1105-1378* (Hilversum 1999).

Aan dorp en heerlijkheid Agathenkerk, voortzetting van de hoforganisatie, kleefde dus naar alle waarschijnlijkheid reeds voor de stadsverheffing de hoge rechtspraak. Omzetting van een hof in een schoutambacht is hoogst zelden gedocumenteerd, terwijl die verandering toch meermalen plaatsvond. De beschrijving die Fockema Andreae geeft van de onttafeling van de hof van Valkenburg is een uitzondering gebleven.¹⁹ Daar komt bij dat het ogenblik van de ontbinding van de hoforganisatie meestal moeilijk te bepalen is, omdat het, voorzover het de grondgebruikers zelf betrof, een geleidelijk proces was dat vorderde naarmate de vrijkoop van dienstlieden voortschreed. Wat wij wel weten is dat het statuut voor de Kennemer buurgemeenschappen (dorpen) van 1274/75 voorschreef dat overal in de ambachten en ambachtsheerlijkheden volgens de nieuwe regels met schout en schepeenen behoorde te worden rechtgesproken en niet meer door de vergaderde burenen met rechtskundige bijstand van de asega.²⁰ Blijkbaar waren de vonnis wijzende rechtsgenoten in Kennemerland toen al doorgaans niet meer de ‘in echte’ zijnde dienstlieden, maar de vergaderde grondbezittende vrije burenen, de ‘geërfden’ of hoe ze ook verder in de literatuur worden aangeduid. De gefeodalisierde ambachtsheren, onder wie dus ook Gerard van Velsen, werden in datzelfde handvest gedwongen om aan die vernieuwing mee te werken. Wat nu verder Beverwijk betreft: de last op de grafelijkheid om de stad en het ambacht met het hoge gerecht blijvend in leen uit te geven heeft consequenties gehad voor de rechterlijke organisatie ervan tot in de tijd van de Bataafse Republiek (1795-1806). Rechtspraak in moderne zin werd pas ingevoerd toen de Republiek door Frankrijk werd ingelijfd en in 1811 de Franse justitiële organisatie kreeg opgelegd.

Inmiddels kreeg de nieuwe vestiging rond de haven door instroom van kooplieden en ambachtlieden haar eigen behoefte aan rechterlijke organisatie waaraan zeker de oude hoforganisatie niet meer kon voldoen. Weliswaar werden nu in de ambachtsheerlijkheid de burenen die niet als dienstlieden ‘in echte’ waren bij bestuur en rechtspraak betrokken, maar ook deze verandering was niet meer voldoende. De nieuwe handelsnederzetting rond de haven van Beverwijk stelde andere eisen. Hoezeer het gewicht van het dorp Sint Agathenkerk zich naar de haven verplaatste wordt ons duidelijk door het resultaat van recente opgravingen: langs de rooilijn van de nieuwe markt, de huidige Breestraat, werden de sporen gevonden van een forse woontoren met afmetingen van $\pm 9 \times 10$ m. De situering van het gebouw toont de nauwe betrokkenheid van het gebouw aan met de jonge nederzetting. Volgens Alders c.s. is de toren gebouwd tussen 1290 en 1315, dus tijdens het bestuur van Wolfert van Borsele of Jan van Beaumont. Met het oog op de korte tijd waarin Van Bor-

¹⁹ S.J. Fockema Andreae, ‘Een Hollandsche grondheerlijkheid (Valkenburg)’, in: TvRg, dl. III (1934), p. 437-448.

²⁰ OHZ III, 1688 (1274/1275). Het origineel van dit statuut is verloren gegaan maar de tekst kennen wij van een latere uitgifte. Landbrief van Kennemerland 1292, ARA LRK 37, fol. 6v-7r, nr. 41. In druk onder meer in VDB II, 816 (’s-Gravenhage 1873); E.J.J. van der Heyden en W. Mulder, (ed.), *Nijmeegsche Studie-teksten. Landrechten* (Nijmegen/Utrecht 1928). Art. 4: “Voerd dat die aseghen wisen souden in Kenemaerland dat sullen die scepenen wisen alsulken rechte als die asighen wisen souden”; art. 33: “Oec ist mede ghesproken in Kenemaer recht dat elc welghoboren man die verliert es van ons van goede die sel zueren dit ghescreven recht den Kenemare vastelic te houden ende al dat Kenemaer recht is est ghescreven est onghescreven. Waer iemen oec die niet zueren en wilde die ambochts here waren of die goed van ons helde, diene sellen de Kenemare niet te rechte staen noch niemant van sinen talven, noch en gheen mangoet hem gheven dat hi van ons te lene hout tot dien male dat hi Kenemaer recht gezuoren heft”.

sele optrad, houd ik het op de laatste. Aan verdedigbare gebouwen met een dergelijke allure waren doorgaans eigen (hoge) rechten verbonden. Ongetwijfeld is de toren gebouwd als gevolg van de verlening van het stadsrecht in 1298 en was hij bedoeld als centrum van de justitie, zo niet de zetel van de stadsheer zelf, dan wel van de door hem aangestelde baljuw of hoogschout. Omdat de stadsheer grafelijk leenman was benadrukt de bouw van de woontoren de feodale positie van het Beverwijkse stadsrecht.

6. De hoge en de lage jurisdictie

Voor goed begrip van wat met het Beverwijkse stadsrecht aan de hand was behoort het onderscheid tussen de hoge en lage heerlijkheid, of tussen hoge en lage jurisdictie in het oog gehouden worden. Op het eerste gezicht is het lastig beide jurisdicties te onderscheiden omdat in de stedelijke handvesten van de Bossche filiatie (Haarlem &c.) schout en schepenen zowel de hoge als de lage jurisdictie hadden. Toch was het onderscheid van beide in de 'Bossche' handvesten nog wel herkenbaar doordat boeten die waren opgelegd uit de hoge rechtspraak aan de graaf werden toegekend, ondanks dat de feitelijke uitoefening van beide jurisdicties tezamen aan de stedelijke schout en schepenen was opgedragen.²¹ In de stadsrechten van de Bossche filiatie stelde de graaf in zijn positie van stadsheer de schout aan en hij ontving als landsheer de opbrengsten uit hoge jurisdictie. Het onderscheid tussen beide posities speelde daarbij geen rol omdat stadsheer en landsheer in één persoon waren verenigd. In Beverwijk werd dat echter anders. Hier moest plotseling de grens van de rechtsbevoegdheden tussen landsheer en stadsheer worden afgebakend. Dat maakte de situatie in Beverwijk gecompliceerder in vergelijking met de andere Kennemer steden als Haarlem en Alkmaar met hun 'Bossche' stadsrecht.

Als men het Beverwijkse handvest van 1298 bekijkt dan lijken op het eerste gezicht zich met betrekking tot de hoge en lage rechtspraak geen problemen voor te doen: de stadschout was in beide jurisdicties competent zoals gebruikelijk in de 'Bossche' stadsrechten. Maar andere bronnen met betrekking tot Beverwijk zijn minder ondubbelzinnig: de werkelijke situatie zou afwijken van wat het handvest voorschreef, omdat de Beverwijkse schout geringere bevoegdheid zou krijgen. Deze complicatie werd veroorzaakt doordat Wolfert van Borsele zich met het aan de graaf teruggevallen leengoed van Gerard van Velsen liet belenen, waaronder de ambachtsheerlijkheid Beverwijk. Deze bezittingen zouden later gerekend worden tot de zogenaamde 'landen van Blois'.²² Ik neem aan dat Van Borsele, zoals kennelijk gebruikelijk, Beverwijk in leen kreeg met alle dependentiën, wat wil zeggen het vanouds daaraan klevende toebehoren, dus inclusief het hoge gerecht. Pas

²¹ Zie bijvoorbeeld het Haarlemse handvest art. 26 waarin bepaald wordt dat al het goed van degene die iemand doodt wordt verbeurd verklaard en aan de graaf toevalt. (OHZ II, 673, 23 november 1245, p. 282).

²² Tot de landen van Blois behoorden kortere of langere tijd: Beverwijk, Wijk aan Zee en Wijk aan Duin, het dorp Spaarwoude, Zaandam ten westen van de Zaan, Westzaan, Koog aan de Zaan, Zaandijk, Wormerveer, Krommenie, West-Knollendam, Nieuwland (bij Schagen), Katwoude, Texel en Noordwijk. Elders behoorden ertoe de steden Gouda en Goes.

vanaf de verlening van stadsrecht weten we zeker dat binnen de stadsvrijheid van Beverwijk de feitelijke uitoefening van de hoge jurisdictie in handen kwam van Van Borsele omdat dit nu eenmaal zo in het stadsrecht was bepaald. Mogelijk heeft hij de stadsschout met die taak belast. Maar of het ooit zover gekomen is weten we niet omdat het optreden van Van Borsele te kort duurde: hij werd al binnen een jaar na de stadsrechtverlening op 1 augustus 1299 omgebracht. De lenen vielen als gevolg daarvan opnieuw terug aan de grafelijkheid. Hoe precies de rechterlijke organisatie van Beverwijk en de latere 'landen van Blois' er tot dan uitzag is onbekend. Meer zicht krijgen wij pas door twee oorkonden, uit 1308 en uit 1313, waarin de grondslag werd gelegd voor het baljuwschap Beverwijk en het ressort van de 'landen van Blois'.

In de eerste oorkonde (21 juni 1308),²³ verwierf Jan van Beaumont uit handen van de graaf in 'recht' leen onder meer al het goed waarmee eerder Gerard van Velsen beleend was geweest. Uitdrukkelijk werd bedongen dat bij gebreke aan een mannelijke nakomeling de lenen zouden terugvallen aan de grafelijkheid. Dat was een inperking van de feodaliserende, zeker wat Beverwijk betreft als wij die vergelijken met de vererving via een vrouwelijke nakomeling van het geslacht Banjaart naar het geslacht Van Velsen. De tweede oorkonde (23 juli 1313) meldt de belening tot wederopzeggens van Jan van Beaumont met het hoge gerecht "tote Nortike [Noordwijk] ende ter Wyc [Beverwijk]".²⁴ Waarom moest dit voor Beverwijk zo nadrukkelijk worden beoorkond? De uitoefening van de hoge rechtspraak binnen de stadsvrijheid was toch al in het stadsrecht van 1298 geregeld? Het ligt voor de hand te veronderstellen dat in de turbulente jaren tussen 1298 en 1313 van de invoering van het stedelijk handvest weinig was terecht gekomen. Bovendien was het niet zo gebruikelijk dat de hoge jurisdictie in een stad door belening in handen van een grafelijke leenman werd gebracht. Dat kan de uitdrukkelijke overdracht bij oorkonde verklaren. De oorkonde moet daarnaast stellig betrekking hebben gehad op het niet in de stadsvrijheid opgenomen omliggende landelijke gebied, de ambachtsheerlijkheid Wijk aan Zee en Wijk aan Duin. Daarvan diende de hoge rechtsmacht inderdaad uitdrukkelijk door de graaf te worden overgedragen. Scholtens geeft de oorkonde zelfs een nog verdergaande strekking dan betrekking hebbend op de directe omgeving. Hij gaat er van uit dat deze bepaling alle ambachtsheerlijkheden gold die tot de landen van Blois behoorden, wat inderdaad overeen komt met de latere situatie. Sterker nog: de oorkonde van 1313 bekrachtigde een reeds ontstane situatie waarin 'Ter Wyc' de kern geworden was van de jurisdictie van het geheel nieuw gevormde baljuwschap van Blois, of, zoals het later ook wel werd genoemd, het baljuwschap van Beverwijk. Voor een aantal daarbij betrokken Kennemer ambachten had de oorkonde van 1313 dusdoende het gevolg dat zij definitief werden onttrokken aan de competentie van de baljuw van Kennemerland en overgingen naar die van Blois/Beverwijk. Wel bleef in de aldus overgegangene ambachten het Kennemer recht gelden. Ambachten en am-

²³ VM II, 76 (21 juni 1308). Vergelijk ook VM II, 126 (29 september 1312), waarin Jan van Beaumont verklaart dat hij, als hij zonder wettige nakomelingen sterft, al zijn goed nalaat aan zijn broer, de graaf.

²⁴ VM II, 135 (23 juli 1313).

bachtsheerlijkheden in Kennemerland, maar buiten het Kennemer baljuwschap waar dit het geval was, werden gerekend tot het zogeheten ‘Kennemer gevolg’. Voor de gefeodali-seerde ambachten, ambachtsheerlijkheden dus, zoals die van de landen van Blois, kreeg art. 33 van het Kennemer handvest van 1274/75 in verband hiermee bijzondere betekenis omdat daarin bepaald was dat grafelijke leenmannen binnen Kennemerland, dus ook Jan van Beaumont en zijn rechtsopvolgers, moesten zweren dat zij zich zouden houden aan het geschreven en ongeschreven Kennemer landrecht.²⁵ Wat de stad betreft bleef de graaf formeel drager van de hoge jurisdictie, althans volgens het stedelijk handvest, maar materieel kreeg Van Beaumont de beschikking over de hoge rechtsmacht. De graaf voldeed aan zijn plicht de oude rechterlijke organisatie die nog terugging op het veronderstelde *feodum oblatum*, te herstellen door de hoge jurisdictie weer in handen van de leenman te brengen. Maar voor de nieuwe situatie was ingrijpender dat in vergelijking met andere steden in de Bossche filiatie de graaf in de Beverwijkse stadsvrijheid beperkt werd in zijn rechten.

Nu materieel de hoge rechtspraak in het Blois/Beverwijkse ressort aan Van Beaumont toeviel werd voor de uitoefening daarvan een baljuw aangesteld die zijn zetel in Beverwijk kreeg. In principe hoefde dat de competentie van de Beverwijkse schout en schepenen niet aan te tasten. Een dergelijke situatie bestond ook in Haarlem, waar de baljuw van Kennemerland zijn zetel had. Maar in Beverwijk was de situatie anders. De baljuw behartigde zowel de hoge jurisdictie in de dorpen als in de stad zelf, in de laatste met de titel van hoogschout. Terwijl in Haarlem de stadsschout en de baljuw naast en buiten elkaar optraden, was de hoogschout in Beverwijk boven de stadsschout gesteld die daardoor uiteraard slechts bevoegd was in de lage jurisdictie. In de *Tegenwoordige Staat* wordt hierover het volgende geschreven:

“Eer wy overgaan tot de Beschryving van het Baljuwschap van Blois, zullen wy vooraf de Stede Beverwyk beschouwen, die door sommigen, als behoorende onder het gemelde Baljuwschap wordt aangemerkt; Doch volgens anderen, hier mede geene verdere Gemeenschap heeft, dan dat de Hooge Vierschaar van den Lande van Blois aldaar wordt gespannen en dat de Baljuw van Blois tevens Hoog-Schout is van de Stede Beverwyk; doch op een’ byzonderen Lastbrief”.²⁶

Die relatie tussen schout en baljuw/hoogschout verliep niet altijd zonder spanning, omdat blijkbaar de grenzen tussen hun beider competentie niet altijd helder waren. Dat wordt geïllustreerd door een procedure tussen beiden die eerst werd gevoerd voor het Hof van Holland en later in hoger beroep voor de Grote Raad van Mechelen.²⁷ Het betrof een voorval waarin de baljuw van Beverwijk een vechtersbaas uit Wijk aan Zee voor daar gepleegde

25 Landbrief van Kennemerland 1292, art. 33: “Waer iemen oec die niet zueren en wilde die ambochts here waren of die goed van ons helde, diene sellen de Kenemare niet te rechte staen noch niemant van sinen talven, noch en gheen mangoet hem gheven dat hi van ons te lene hout tot dien male dat hi Kenemaer recht gezuoren heft.” VDB II, 816; Van der Heyden/Mulder *Landrechten*, p. 24.

26 H. Tydeman, *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden*, dl. 8, *Beschrijvinge van Holland* (Amsterdam 1750), hoofdstuk 7, p. 130.

27 J.C. Andries (ed.), *Inventaris en Beschrijving van de processtukken (dossiers) behorende tot de beroepen uit Holland, berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen (Algemeen Rijksarchief Brussel)*, dossier 176: Jan van Treslong, baljuw te Beverwijk vs. Thybault Symonsz., schout van Beverwijk, c.s.

geweldpleging binnen de vrijheid van Beverwijk in verzekerde bewaring had gesteld in afwachting van meer informatie over de zwaarte van het gepleegde misdrijf. De magen eisten vrijlating uit hechtenis van de verdachte en boden borgtocht aan; de baljuw ging hier niet op in. De schout van Beverwijk kwam tussenbeide en hield aan de hand van handvesten van Kennemerland de baljuw voor dat hij de aangeboden borgstelling door familie en vrienden van de verdachte behoorde te aanvaarden en de verdachte in vrijheid moest stellen.²⁸ Dergelijke incidenten zullen de onderlinge verstandhouding tussen beide rechterlijke ambtsdragers binnen de Beverwijkse stadsvrijheid niet bevorderd hebben.

7. Landsheer en stadsheer

Na de opmerkingen over de rol van het leenrecht en het onderscheid tussen hoge en lage jurisdictie is het voor het vervolg nodig in te gaan op het onderscheid tussen landsheerlijkheid en heerlijke rechten. Dat onderscheid is niet altijd duidelijk omdat het grafelijk gezag niet steeds en alleen berustte op de bevoegdheden die de graaf in zijn functie toekwam, maar ook wel steunde op rechten die de graven volgens grondheerlijke rechten of het leenrecht toekwamen. In hoofdzaak echter oefenden zij hun gezag uit op grond van eigen recht van de grafelijkheid. Dit gezag werd ontleend aan de door de graven verworven koningsrechten of *regalia*. Eén daarvan is 's konings ban waaronder worden gerekend de rechtspraak, de wetgevende bevoegdheid en het handhaven van 's konings ('s graven) vrede. Tot deze aan de landsheerlijkheid vervallen koningsrechten behoren ook het recht op bede of schot en het (uitsluitende) recht om de onderzaten tot heervvaart op te roepen. De *regalia* zijn heerlijke rechten van regale oorsprong. Een groot deel van die rechten zijn verzameld in de *Constitutio de Regalibus* van Roncaglia (1158) waarin keizer Frederik Barbarossa de koningsrechten liet optekenen.²⁹ Na verwerving van de koningsrechten door de graven hadden die voortaan de taak 's graven vrede te handhaven, anders gezegd overtreding van de rechtsorde tegen te gaan. Dat betekende zowel het bevorderen van het ordelijk verloop van rechtsgedingen als het feitelijk en in rechte optreden tegen overtreders, met andere woorden: de bevoegdheid tot hoge en lage jurisdictie. In de dertiende eeuw had de graaf deze taak goeddeels opgedragen aan zijn baljuws en schouten. De stadsrechten van de Bossche filiatie eerbiedigden deze koningsrechten. Ook stadspoorters waren verplicht aan de oproep van de graaf tot heervvaart gehoor te geven. Zij dienden aan de graaf schot te betalen, in oorsprong een aan grondbezit gebonden belasting. Mijns inziens had deze belasting niet alleen het belang van de grafelijke schatkist op het oog, maar ze had in de relatie met de steden ook een symboolfunctie: de erkenning van de graaf als landsheer. Een dergelijke functie had de recognitietijns in landelijke gebieden. Van der Linden heeft in

²⁸ VS, 42 Handvest van hertogin Jacoba voor de Kennemers en verscheidene koggen (11 april 1426): "dat men niemandt van onsen Ondersaten voorschreven, vangen, noch binden en sal, noch voeren uyt onsen Lande, die borghe te setten heeft."

²⁹ G.H. Pertz (ed.), MGH, Legum Tomus II (Hannover 1837), p. 110-111.

zijn proefschrift vastgesteld dat in nieuw ontgonnen veengebieden door de graaf per hoeve een symbolisch, jaarlijks bedrag geheven, om het daar op grond van het wildernisregaal gevestigde landsheerlijk gezag te doen erkennen.³⁰

Heerlijke rechten zijn als volgt gedefinieerd door De Blécourt: “heerlijkheid is een stuk overheidsgezag, dat men niet als ambtenaar en niet dus al ondergeschikte uitoefent, maar dat men als eigen erfelijk recht, zij het ook gemeenlijk in leen, heeft”.³¹ Volgens deze definitie kon een heerlijk recht zowel geworteld zijn in oud allodiaal grondheerlijk recht als door leenrecht verworven. Wij stelden vast dat de stad Beverwijk door de graaf in leen was uitgegeven aan Jan van Beaumont en zijn rechtsopvolgers die de stedelijke baljuw en schout aanstelden. Jan van Beaumont en zijn nakomelingen waren zeker geen aan de graaf ondergeschikte ambtenaren. Uit deze omstandigheden blijkt dat de definitie van De Blécourt van toepassing was op het uitgeoefende overheidsgezag in de stad Beverwijk. Dat was doorgaans anders in de steden die onder vigeur van de ‘Bossche’ stadsrechten werden bestuurd: daar berustte het gezag rechtstreeks onder de landsheerlijkheid. Deze steden waren niet in leen uitgegeven en de stadsschout was daar een door de graaf aangestelde ambtenaar.

Om te bezien in hoeverre dat repercussies had voor de tekst van het Beverwijkse handvest als het de landsheerlijke rechten betrof, beschouwen wij enkele artikelen daarvan wat nader. Het gaat om de artikelen 21, 35 en 61. Alders c.s.³² merken op dat voor het gestelde in art. 21 van het Beverwijkse handvest,³³ dat handelt over een aanslag op iemand in diens eigen huis, een feit dat gerekend werd tot de competentie van het hoge gerecht, de graaf zich de rechtsmacht had voorbehouden. Vergelijking met de oudere stadsrechten in de Bossche filiatie leert ons echter dat het begin van art. 21 van het Beverwijkse handvest vrijwel letterlijk daaruit overgenomen is. In dat opzicht was de regel voor Beverwijk dus niet uitzonderlijk, maar er was één verschil: overleed het slachtoffer, dan kwam de opgelegde boete aan de graaf; overleefde die het, dan verviel de boete aan Van Borsele als stadsheer. Dit week af van de gebruikelijke regeling in de andere ‘Bossche’ stadsrechten. Daarin ontving de graaf in beide gevallen de boete.

Een ander geval waarbij een dergelijke splitsing werd aangebracht tussen het landsheerlijke en het stadsheerlijke aandeel werd geformuleerd in art. 35. Het is niet toevallig dat de klerk die de tekst opstelde zich hier verschreef toen hij de oorspronkelijke ‘Bossche’ tekst aan de Beverwijkse situatie moest aanpassen. Zoals in art. 21 betreft het een opbrengst uit hoge jurisdictie, namelijk de verbeurdverklaring van goed van degene die een

30 H. van der Linden, *De Cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte* (Assen 1956/Alphen aan den Rijn 1980), hoofdstuk 7, p. 160-202.

31 A.S. de Blécourt, ‘Heerlijkheden en heerlijke rechten’, in: *TvRg* 1 (1918/19), p. 72.

32 Alders c.s., *Het ontstaan*, p. 14.

33 Art. 21: ‘Preterea si quis alium infra mansionem suam per se vel per plures inpetierit et eum occiderit, ipse inpetitor sive grassator cum omnibus suis complicitibus ibidem existentibus, si convicti ferint per duos scabinos, erunt in potestate nostra vel nostrorum successorum nostre jurisdictionis dominium possidentium. Si vero grassator infra mansionem suam aliquem vulneraverit per se vel per alios, non tamen ad mortem, grassator, nisi videbitur universis scabinis quod gravius sit puniendus, decem libras et quilibet complicum suorum quadraginta quinque solidus Hollandensis monete domino Wlphardo vel suis successoribus persolvat (...)’. Ter vergelijking: stadsrecht van Haarlem (*OHZ* II, 672/673, 1245) art. 17; Alkmaar (*OHZ* II, 1009, 1254) art. 21; Medemblik (*OHZ* IV, 2385, 1289) art. 21.

moord of doodslag op zijn geweten heeft. In de ‘Bossche’ teksten komt al het verbeurd verklaarde goed aan de graaf, in de Beverwijkse tekst wordt de opbrengst tussen landsheer en stadsheer verdeeld. De redacteur schrijft: ‘et omnia bona malefactoris erunt domini comitis et Wlphardi’ (‘en al het goed van de dader komt aan de heer graaf en Wolfert’). De Medemblikse tekst die als voorbeeld diende voor de redacteur van de Beverwijkse oorkonde luidde: ‘et omnia bona malefactoris erunt comitis’ (‘en al het goed van de dader komt aan de graaf’). De klerk begon met ‘domini’ maar zag in dat ‘heer Wolfert’ toch niet voor de graaf mocht staan, viel vervolgens terug op zijn voorbeeld en schreef snel ‘comitis’ in plaats van ‘Wlphardi’, maar helemaal goed kwam het met zijn redactie niet meer. Alders c.s. denken dat de tekst had moeten luiden: ‘comitis et domini Wlphardi’, waarbij volgens de traditionele rangorde de graaf voorop wordt gesteld.³⁴

Een vergelijkbaar probleem doet zich voor in art. 61 van het Beverwijkse handvest.³⁵ Daarin kregen de schepenen de bevoegdheid om plaatselijke verordeningen uit te vaardigen, mits die niet in strijd zouden zijn met de rechten van de graaf en van Van Borsele. Ook hier komt, wat de graaf betreft, deze bepaling voor in de ‘Bossche’ stadsrechtverleningen. Het is het normale voorbehoud dat de graaf maakt ten behoeve van zijn landsheerlijke gezag, waarvan zijn bevoegdheid tot wetgeving deel uitmaakt. Evenmin als de graaf gaarne afstand doet van de hoge jurisdictie, doet hij dat van dit element van zijn landsheerlijk gezag. En als hij dat al doet dan onder allerlei restricties: verplichte opkomst ter heervaart, verplichte betaling van schot, verbod asiel te verlenen aan uit het graafschap verbannen vijanden van de graaf.³⁶ Wanneer nu de graaf aan Beverwijk stadsrecht verleent, dan zijn de voorbehouden begrijpelijk en in beginsel niet anders dan die ter gelegenheid van eerdere stadsrechtverleningen zijn gemaakt. De bepaling in art. 61 in het Beverwijkse stadsrecht wijkt echter van de gebruikelijke regel af omdat ook hier een compromis moest worden gevonden waarbij zowel de belangen van de landsheer als van de stadsheer werden ontzien.

Aan de keurbevoegdheid van de Beverwijkse schepenen is nog een ander aspect dat geïllustreerd wordt door door een verzoekschrift van de burgemeesters en regeerders van Wormer aan de Gecommitteerde Raden.³⁷ Wat was het geval? In 1609 hadden de schepenen van Wormer, in gezamenlijk overleg met vroedschap en ‘rijkdom’ een keur uitgevaardigd waarbij het aan hen die een huis wilden bouwen langs de ‘Heeren wegh-sloot’ een

34 Alders c.s., *Het ontstaan*, blz. 56, noot d. Ter vergelijking: stadsrecht van Haarlem (OHZ II, 672/673, 23 november 1245 art. 26; Alkmaar (OHZ II, 1009, 11 juni 1254) art. 35; Medemblik (OHZ IV, 2385, 25 maart 1289) art. 35.

35 Ter vergelijking: stadsrecht van Haarlem (OHZ II, 672/673, 23 november 1245 art. 69; Alkmaar (OHZ II, 1009, 11 juni 1254) art. 61; Medemblik (OHZ IV, 2385, 25 maart 1289) art. 61.

36 Heervaart: handvest van Beverwijk art. 68; bede, schot: artt. 69-70. Zie voor dat laatste voorbehoud inzake ballingen de procedure tussen de graafen Willem van Brederode over de hoge rechtspraak in de Alblasserwaard (OHZ, 2058 (14 september 1282), 2110 (3 mei 1283)). Het proces werd eerst gevoerd voor het grafelijk leenmannengerecht en vervolgens in hoger beroep voor de grafelijke raad.

37 VS, 117-118 (‘s-Gravenhage, 14 maart 1615). Ter toelichting het volgende. Wormer behoorde tot het rechtsgebied van Kennermerland. De Gecommitteerde Raden vormden het dagelijks bestuur van de Staten van Holland die de soevereiniteit van de Filips II, koning van Spanje, dus ook het grafelijk gezag, aan zich hadden getrokken. De Staten golden als rechtsopvolgers van de graven van Holland. De boete van 42 schellingen was de hoogste boete die een schoutambacht mocht opleggen. Dat bedrag stamde nog uit de tijd van de Frankische (!) koningen. De boete was samengesteld uit twee bedragen: veertig schellingen (= twee pond) koningsban en twee schellingen schoutenban.

door het dorpsbestuur vastgestelde rooilijn moesten aanhouden. Het dorpsbestuur beklagde zich erover dat men zich niet aan de verordening hield, omdat de boete van 42 Kennemer schellingen onvoldoende afschrok en omdat volgens de overtreders het dorpsbestuur de bevoegdheid miste om bij bestuursdwang het illegale bouwsel te doen afbreken. Het verzoekschrift aan de Gecommitteerde Raden kwam hier op neer dat het dorpsbestuur de bevoegdheid wilde hebben om de boete te verhogen en op kosten van de overtreders de bouwwerken, ‘Wercken ende Fabrijcquen’, te laten slopen. Op 14 maart 1615 werd het verzoek van het dorpsbestuur ingewilligd. Met dit probleem van de bestuurders van Wormer voor ogen wordt het wel zeer twijfelachtig of de schepenen van de stad Beverwijk er wat hun keurbevoegdheid betreft veel beter aan toe waren dan dorpsbesturen. Zij immers beschikten niet over de uitoefening van de hoge rechtspraak, dus waren ook zij beperkt in hun bevoegdheid om overtreders van hun keuren te beboeten. In tegenstelling tot Beverwijk waren in de steden met het ‘Bossche’ stadsrecht hoog en laag gerecht in één hand en konden schout en schepenen hogere boetes opleggen. Hoe dit probleem in Beverwijk feitelijk werd opgelost zou aanleiding kunnen zijn voor nader historisch onderzoek.

8. Tweeherigheid?

Terugkomend op het Beverwijkse handvest zien wij dat de daarin neergelegde compromissen aanleiding voor Alders c.s. zijn om zich af te vragen of sprake zou kunnen zijn geweest van tweeherigheid. Mede aanleiding voor hun beschouwing is een artikel van Leupen waarin enkele gevallen worden behandeld waarin de graaf gezag over een stad met een andere rechthebbende moest delen.³⁸ Toch verwerpen Alders c.s. het vermoeden dat de graaf en Wolfert van Borsele het gezag over Beverwijk zo verdeeld hadden dat een condominium ontstond. Zij geven daarvoor als argument dat bij tweeherigheid of condominium sprake moet zijn van het vanuit ieders eigen recht gezamenlijk bezitten van de rechtsmacht of naast elkaar gedeelten ervan. Dat veronderstelt een ongeveer gelijkwaardige rechtspositie en dat was wat in de Beverwijk nu juist ontbrak omdat Wolfert van Borsele als leenman aan de graaf ondergeschikt was.³⁹ Maar daarmee is de kous nog niet af, omdat er wel degelijk een probleem was. In het Beverwijkse geval hebben wij namelijk een voorbeeld van collisie, een botsing van rechtsstelsels. Enerzijds de nog op oude grondheerlijkheid gestoelde en langs de weg van *feodum oblatum* in handen van de leenman gekomen heerlijke rechten. Anderzijds de algemeen terreinwinnende landsheerlijkheid drijvend op de hergeformuleerde en aan kracht winnende *regalia*, hand in hand met de voortgaande receptie van Romeins recht. In het Beverwijkse geval was het leenrecht, langs de weg van het *feodum oblatum*, het vehikel waarmee beide rechten, het oude recht van de grondheerlijkheid en de ko-

³⁸ P.H.D. Leupen, ‘Heer en stad, stad en heer in de dertiende eeuw’, in: *De Hollandse stad in de dertiende eeuw* (Muiderberg 1988), p. 13-15.

³⁹ Alders c.s., *Het ontstaan*, p. 14, noot 23.

ningsrechten, zo goed en zo kwaad als het ging tot een werkbaar geheel aan elkaar werden geknoopt. Op die wijze werd erin voorzien dat het landsheerlijk gezag aan zijn trekken kwam maar dat de toevloeiing van baten uit de hoge jurisdictie, althans gedeeltelijk, aan de leenman werd gegarandeerd. Helemaal lukte dat compromis toch niet. Omdat formeel de hoge jurisdictie bij de graaf bleef, moesten op het stuk van de toevloeiing van baten concessies gedaan worden ten gunste van de landsheerlijkheid. Dit ondanks het beginsel dat alle baten aan de leenman dienden toe te komen, zodat die aan zijn verplichtingen aan de leenheer kon voldoen. Uiteraard was de geldstroom ten bate van 's graven schatkist niet onbelangrijk, maar de functie van recognitie jegens de landsheerlijkheid zal hebben meeged. Overigens was het delen van opbrengst uit het hoge gerecht niet ongebruikelijk. Zo zien wij in art. J16c van de Zeeuwse keur van graaf Floris V (1290) dat de opgelegde boeten verdeeld werden tussen de ambachtsheer en de baljuw als de laatste feitelijk de rechtspraak uitoefende. Zeeuwse ambachtsheren beschikten doorgaans over de hoge jurisdictie. Daarom moest de baljuw worden beloond voor de uitoefening van zijn ambt, terwijl de ambachtsheer als rechthebbende een vergoeding ontving.

Omdat de formele bevoegdheid inzake de hoge jurisdictie bij de graaf bleef maar deze materieel aan de stadsheer kwam, zal niet onmiddellijk duidelijk zijn welke bevoegdheden voor de landsheerlijkheid overbleven. Uiteraard holde Van Borsele de positie van de graaf uit, maar wat de graaf overbleef was nog belangrijk genoeg. De wezenlijke bestanddelen van de *regalia* bleven onaangetast. In de traditionele rechtspraak had de graaf de positie van rechter in oude zin. Hij, of in zijn plaats de baljuw, zat de hoge vierschaar voor, vonniste niet zelf, maar vorderde recht. Vervolgens deden de mannen van de hoge vierschaar uitspraak. Hij had tevens de taak de vonnissen ten uitvoer te leggen. In het lage gerecht was de procedure soortgelijk: daar werd vonnis gewezen door de schepenbank onder voorzitterschap van de schout die evenals de graaf of de baljuw niet zelf vonniste, maar wel belast werd met de executie van het door de schepenbank gewezen vonnis. De functie van baljuw en schout doet dan ook enigszins denken aan die van de ambtenaren van het openbaar ministerie in de moderne organisatie van de justitie. In de loop van de dertiende eeuw waren overal in het graafschap baljuwschappen ingesteld, binnen het rechtsgebied waarvan de aangewezen baljuw als grafelijk ambtenaar de plaats van de graaf als voorzitter van de hoge vierschaar innam. Veel eerder al hadden de schouten taken gekregen die in oorsprong door de graaf werden verricht. Maar de graven behielden steeds het recht om, indien nodig, in te grijpen. Het voorbehoud dat de graaf in de 'Bossche' handvesten maakte op het stuk van de hoge rechtspraak betekende dat hij door bevel aan de stadsschout rechtsgang had. Met andere woorden: hij kon bevelen dat zaken die hij van belang vond in stedelijke schepenbank ter berechting werden voorgelegd. Ook bij de baljuwsgerechten had de graaf die bevoegdheid. Bij zaken van groot politiek belang, of als hij desbetreffende baljuw of schout niet naar behoren vond functioneren, kon hij hen aan hun taak onttrekken en zelf recht doen in 's graven raad. Dat laatste kon hij niet altijd naar willekeur doen: privileges van stad of land konden hem dat in bepaalde gevallen verhinderen. In een procedure

Jan I, graaf van Holland (1296-1299) en zijn opvolger Jan II (graaf van Holland 1299-1304). Paneel (circa 1490) in het stadhuis van Haarlem.

voor het Hof van Holland in 1442 werd de positie van de graaf aldus verwoord dat zeer ernstige zaken aan landrecht en stadsrecht werden onttrokken en dat de graaf zelf, of bij diens ontstentenis zijn raad, bevoegd was deze te berechten. Als bleek dat de baljuw zijn taak ernstig opvatte dan trad de grafelijke raad weliswaar terug ten gunste van het land- of stadsrecht en behield de gewone rechter zijn competentie, maar ook dan nog konden bal-

juw en schout door de graaf worden bevolen een zaak aanhangig te maken. Daarbij kon de graaf de beperkende voorwaarde opleggen dat hij bij die rechtsgang niet in zijn rechten mocht worden benadeeld.⁴⁰ In laatste instantie bleven deze *regalia* dus toch in handen van de graaf. Dat was niet anders volgens het Beverwijkse handvest, ondanks de feodalisering van het stadsrecht.

Nu is vastgesteld dat in Beverwijk geen sprake was van condominium, wie was dan stadsheer? Volgens Leupen diende de stadsheer in ieder geval over de hoge jurisdictie te beschikken.⁴¹ De situatie in Beverwijk dwingt ertoe dit nader te definiëren. Omdat in het Beverwijkse stadsrecht allerlei compromissen zijn besloten, bleven geen van de rechten ongeschonden: noch de landsheerlijke rechten, noch de niet ambtelijke heerlijke rechten, noch het feodale recht. Daarom is het moeilijk een criterium te vinden voor het antwoord op de vraag wie er nu stadsheer was. Ik kies ervoor de beantwoording daarvan af te laten hangen van de vraag wie materieel de hoge justitie uitoefende. Stadsheer is hij die feitelijk de hoge jurisdictie in handen heeft, daaruit baten trekt en die bevoegd is in zijn plaats een plaatsvervanger (baljuw, drost, maarschalk, (hoog)schout e.d.) aan te stellen.

Wie beschikte over de hoge rechtspraak en wie benoemde de baljuw, resp. de (hoog)schout in Beverwijk? Het antwoord op die vragen is neergelegd in de oorkonde van 1313 waarin de graaf het hoge en lage gerecht in Beverwijk aan Jan van Beaumont overdroeg. Daarmee werd een situatie in het leven geroepen waarin de handvesten van de Bossche filiatie niet voorzagen. Daarin werd verondersteld dat de schout een grafelijke ambtsdrager was. Wij hebben hiervoor gezien dat de bepalingen in het Beverwijkse handvest over de hoge jurisdictie letterlijk overgenomen waren uit de handvesten van de Bossche stadsrechtfamilie, i.c. uit het handvest van Medemblik. Niet zonder moeite werden die bepalingen al enigszins aangepast aan de Beverwijkse situatie. Door uitsluitend kennis te nemen van het Beverwijkse handvest kan men nog besluiten dat de graaf stadsheer was, maar de oorkonde van 1313 stelt de positie van de leenman pas scherp. Naar mijn mening was de overdracht van de Beverwijkse gerechten niet de schepping van een nieuwe situatie, maar niet meer dan de bekrachtiging van wat al onder Wolfert van Borsele was overeen gekomen. Zonder twijfel stelde Van Beaumont als zijn plaatsvervanger een baljuw en een schout aan. Volgens mijn definitie moeten Wolfert van Borsele en Jan van Beaumont met zijn nakomelingen, immers als leenmannen in een niet-ambtelijke relatie met de graaf staand, als stadsheren van Beverwijk worden beschouwd. Het schijnbare gemak waarmee de graaf in weerwil van het bepaalde in het gebruikelijke stedelijk handvesten van de Bos-

40 *Memoriaal Rosa VIII*, 67 (25 mei 1442). “want [omdat] se uut allen lantrechten ende poortrechten gesteken [onttrokken] was ende dat dairhoff nyemande sculdich [gerechtigd] en wair te kennen [berechten] dan mijn genadigen heere off zijn rade in zijne absence gemerckt [gelet op] die grootheid ende lelicheit van den sake.” I.c. besliste de raad echter anders, en wel ten gunste van de baljuw, maar onder voorwaarden: “up vermaninge ende vervolge des bailius van Rijnlant ende om te beloonen dat lantrechte dat partijen versochten ende dat zij geen redene en hadden him [zich] dies te beclagen, hebben voort den bailiu van Rijnlant dien gevangenen (...) overgelevert (...), him bevelende van mijn genadichs herenwegen dat hij zijne genaden recht voort dairin bewaeren soude soe verre dat dieselve mijn genadigen heere dairin niet veraffert [benadeeld] en worden.”

41 P.H.D. Leupen, ‘Heer en stad’, p. 13.

sche filiatie de hoge justitie uit handen gaf, brengt mij tot slot tot een beoordeling van de positie van het Beverwijkse stadsrecht zelf.

9. Besluit

Wij zagen al dat de formulering van de stadsrechten in de ‘Bossche’ handvesten niet voorzag in feodalisering van de stedelijke rechten. Die handvesten zijn duidelijk afkomstig uit de hertogelijke, respectievelijk grafelijke kanselarijen.⁴² Daar werd er vanuit gegaan dat de landsheer het initiatief nam tot stadsverheffing en als landsheer heer van de stad zou zijn, wat een onmiddellijke rechtsband tussen de graaf en de stadspoorters veronderstelde. Voor Beverwijk is de ‘Bossche’ tekst weliswaar eenvoudig overgenomen, maar anders dan gebruikelijk trad Van Borsele als initiatiefnemer in de plaats van de graaf. Voor Van Borsele was dan ook de functie van het Beverwijkse handvest niets anders dan een hefboom voor zijn eigen machtsontplooiing, waarbij hij dankbaar gebruik maakte van de wensen van de Beverwijkers. Zijn ambities stuitten echter op de kern van wat aan het eind van de 13de eeuw al onbetwist tot de landsheerlijkheid was gaan behoren. Had Van Borsele zich ook die kunnen toeëigenen, dan was Beverwijk samen met deze gehele rechtskring die later bekend zou worden als ‘de landen van Blois’, een vrije heerlijkheid geworden, *quod non*: Wolfert van Borsele, Jan van Beaumont en diens rechtsoptvolgers bleven grafelijke leenmannen. De Bossche stadsrechtenfamilie als kanselarijschepping voorzag niet in deze mediativering, deze tussenvoeging van een stadsheer tussen de graaf en de poorters. Terwijl de teksten van de ‘Bossche’ handvesten gewoonlijk vrucht waren van rechtstreekse onderhandelingen tussen landsheer en zijn onderzaten kunnen wij in het geval van Beverwijk vaststellen dat die laatstgenoemde partij geheel of vrijwel geheel buiten spel was gebleven.

Dat stadsrechten van de Bossche filiatie niet voorzien in mediativering loopt parallel met de strekking van het Kennemer landrecht. Daarin werd mediativering door middel van benening (of anderszins door verkoop, verpachting of pandgeving) zo veel mogelijk tegengegaan. Het Kennemer landrecht bleef in het baljuwschap van Beverwijk/Blois geldend recht en aanvullend recht in de stad. Het handvest voor de Kennemers van 1274/75 is ontstaan uit de behoefte van de geërfden om de invloed van de adel, zowel prefeodaal als feodaal, terug te dringen. Dat blijkt uit enkele bepalingen uit deze landbrief. Volgens het handvest was het schoutsambt niet (meer) aan edelen voorbehouden; ook een buur (geërfde) kon

⁴² “Admettons encore simplement deux points: la rapidité de développement, sinon d’organisation, de la commune et ses relations pacifiques avec l’autorité. Mais enfin, cette dernière n’en subsiste moins à l’entour et au dessus de la ville, celle-ci ne vit, et au milieu d’elle, que grâce à une sorte de tolérance effective de sa part, et un moment arrive, plus ou moins rapidement selon les centres, où les deux organismes estiment nécessaire de s’entendre officiellement, de passer une sorte d’accord, et où le plus récent croit utile de se faire reconnaître juridiquement par l’autre, resté son supérieur, et de transformer ainsi une situation de fait en un état de droit. Cette demande est consentie et alors se montrent les premiers privilèges, les premiers chartes”. (G. Espinas, ‘L’évolution générale des privilèges urbains dans les centres principaux de la Flandre Française depuis les origines jusqu’à la Révolution’, in: *TvRg* (1924) p. 152, geciteerd door H.P.H. Camps, *Het stadsrecht van Den Bosch van het begin(1184) tot het Privilegium Trinitatis* (1330). Een exposé met enkele nabeschouwingen (Hilversum 1995), p. 17. Volgens Camps is er altijd een ‘akkoord’, een resultaat van een samenspel.

schout worden. Slechts edelen hadden vrijdom van schotplicht, een schotplichtige geërfde die schout werd bleef schotplichtig, om te voorkomen dat de andere bureu daardoor niet extra belast zouden worden.⁴³ Vandaar dat de bureu niet blij waren als de graaf soms hun standgenoten met grafelijk goed beleende en hen zo in de adelstand verhief. Ambachtsheeren, dat wil zeggen, heren van door de graaf in leen uitgegeven ambachten, werden gedwongen te zweren dat zij het Kennemer recht zouden handhaven.⁴⁴

Hetzelfde handvest gedoogde deze gefeodaliseerde positie van ambachten slechts als bestaande toestand. Voortschrijdende feodalisering werd ingeperkt door te verbieden dat schouten hun ambt in achterleen zouden geven.⁴⁵

Met deze bepaling in gedachte hebben Van Borsele en na hem Jan van Beaumont in hun positie van stadsheer waarin zij zelf hun baljuw aanwezen en een aan die baljuw ondergeschikte en in competentie beperkte stadsschout aanstelden, binnen dit anti-mediatiserende rechtskader hun bevoegdheden wel tot het uiterste opgerekt.

Ik herinner eraan dat de stadsschout van Beverwijk, anders dan zijn collega's in Haarlem en Alkmaar, bevoegdheid tot de hoge jurisdictie ontbeerde. In verband met het voorgaande is het goed voor ogen te houden wat het streven van de steden was, waarvoor ik het volgende citeer:

“Die Städte weltlicher und geistlicher Territorien suchten in großer Zahl sich der Herrschaft ihrer Landes- und Stadtherren zu entledigen und vollere Autonomie zu erwerben. Manche hofften reichsunmittelbar zu werden, ihre Stellung zu gestalten zu können, daß das Zwischenglied zwischen ihnen und dem Kaiser, der geistliche oder weltliche Landesherr, für ihre Stellung im Reich nur eine formale Bedeutung haben sollte. Sie wollten also in ihrer Stadt und in ihrem Stadtgebiet selbst die Stellung des Landesherrn haben und dafür angesehen werden”.⁴⁶

Als men in plaats van ‘rijksonmiddellijk’ leest: ‘grafelijkheidsonmiddellijk’, omdat in Holland de graven in de plaats van de keizer waren getreden, dan wordt het begrijpelijk welke positie de Hollandse steden voor zichzelf als ideaal zagen. Het is daarom maar de vraag of de nieuwbakken poorters van Beverwijk zich in alle opzichten wel zo gelukkig voelden onder dit nieuwe stedelijke regiem. Misschien is dat reden geweest dat bij herbelening van Beverwijk en van de Bloise landen aan Jan van Beaumont de vererfbaarheid van deze lenen werd beperkt, zodat die eerder bij de graaf zouden kunnen terugkeren. Dat is later ook inderdaad gebeurd, maar veel verbetering bracht dat niet. De juridische positie van de stad Beverwijk bleef belast, was gecompliceerder, vatbaarder voor competentieconflicten en daardoor minder van kwaliteit in vergelijking met die van andere steden met handvesten van de Bossche filiatie.

⁴³ Handvest van Kennemerland art. 23: “Een scotbaer man al wert hi scout daer omme en sal hi niet scot vri bliven.”

⁴⁴ Handvest van Kennemerland art. 33, lid 1: “Oec ist mede ghesproken in Kenemaer recht dat elc welgheboren man die verliet es van ons van goede die sel zueren dit gescreven recht den Kenemare vastelic te houden ende al dat Kenemaer recht is est ghescreven est onghescreven.”

⁴⁵ Handvest van Kennemerland art. 40: “In onsen vrien ambochten daer wi scout ambochten verliet hebben die scout die is verliet van ons en mach niemant onder hem setten mair die ambochts heren die van ons verliet sien die moghen enen scout onder hem setten ende onder hem niemant.”

⁴⁶ H. Spangenberg, *Vom Lehnstaat zum Ständestaat. Ein Beitrag zur Entstehung der landständigen Verfassung* (München/Berlijn 1912), p. 78.

MGH = *Monumenta Germaniae Historica*.

VDB = L.Ph.C. van den Bergh (ed.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland. Eerste afdeeling tot het einde van het Hollandsche huis* (Amsterdam/'s-Gravenhage 1866-1873), 2 delen.

VM = F. van Mieris (ed.), *Groot charterboek der graaven van Holland en Zeeland en heeren van Friesland* (Leiden 1753-1756), 4 delen.

VS = B. van Santen (ed.), *Generale Privilegien ende Hantvesten van Kennemer-landt ende Kennemer-ghevolgh* ('s-Gravenhage 1652).

OHZ = A.C.F. Koch/J.G. Kruisheer (ed.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299* ('s-Gravenhage/Assen 1970-1997), tot dusverre 4 delen verschenen.

TvRg = *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*.

JUSTITIE IN HET STADHUIS VAN HAARLEM

Inleiding

‘Hanc Sacram Themidis Domum’ staat er sinds 1630 te lezen op de gevel van het stadhuis van Haarlem, boven de toegangsdeur tot de Gravenzaal. Welgekozen woorden, want het stadhuis is eeuwen lang inderdaad vooral gezien als een ‘heilige woning van Themis’, de woning dus van de godin van recht en gerechtigheid. De tekst vervolgt dan met ‘Senatus Sedem’, zetel van de vroedschap. Bestuur en rechtspraak zijn lang nauwelijks te scheiden geweest. In 1630 was dat al anders, maar het stadhuis was nog steeds zetel van zowel bestuur als rechtspleging en dat zou tot 1839 zo blijven. Het opschrift van het Haarlemse stadhuis eindigt met een wat bars en dwingend vermaan tot de burger om deze plaats nooit te schenden: ‘Ne Temerato Civis Umquam’. Dacht het stadsbestuur hierbij aan de woelingen in en rond het stadhuis tijdens het Spaanse beleg en de moordpartij na de inname in juli 1573 of aan de bestorming van het stadhuis door het Kaas- en Broodvolk in 1492 en de moord op de schout Claas van Ruyven? Of had dit imperatief alleen ten doel de burgerij de onschendbaarheid van dit ‘heilige huis’ nog eens in te scherpen?

Wat daarvan ook zij, een bezoek aan de fascinerende tentoonstelling ‘Weegschaal & Zwaard. De verbeelding van recht en gerechtigheid in Nederland’ en het verzoek de begeleidende catalogus aan te kondigen, brachten mij ertoe om eens een aantal aspecten van het justitiële bedrijf te belichten, zoals dat door de eeuwen heen in het Haarlemse stadhuis is uitgeoefend.¹ Voor alle duidelijkheid: ik doe hier slechts enkele grepen uit de geschiedenis van het recht, de rechtspleging en de verbeelding van het recht in relatie tot het Haarlemse stadhuis.

Het gebouw

De kern van het huidige stadhuiscomplex aan de Grote Markt wordt gevormd door een rechthoekig, bakstenen, gekanteeld gebouw uit ca. 1370, dat bestaat uit een grote Zaal (tegenwoordig de Gravenzaal genoemd) op vijf kelders. Boven de Zaal ligt een zolder. Tegen de noord-westhoek stond de stadhuistoren. De Gravenzaal was en is vanaf de Grote Markt bereikbaar via een monumentale buitentrap. Rond 1400 zijn vóór de Zaal de Kleine en de

¹ Tentoonstelling in het Haags Historisch Museum (29 maart-3 juni 1999). De fraaie bijbehorende catalogus: M.A. Moelands en J.Th. de Smidt (red.), *Weegschaal & Zwaard. De Verbeelding van Recht en Gerechtigheid in Nederland* (Den Haag 1999) heb ik aangekondigd in PM 1 (1999), p. 169-170.

Afb. 1. Pieter Saenredam (1597-1665). Het stadhuis van Haarlem. Op de voorgrond de aankomst van Prins Maurits, die het stadsbestuur komt vervangen, 1618. Paneel, ca. 1630. Particuliere verzameling. Het stadhuis is weergegeven naar de situatie vóór de ingrijpende wijziging van de gevel van 1630-1633. Rechts het 'Nieuwe Stedehuis' uit ca. 1460. Daarnaast de Grote en Kleine Vierschaar.

Grote Vierschaar gebouwd, die los van elkaar stonden. Circa 1460 is het stadhuis uitgebreid met een 'Nieuw Stedehuis', ook wel als 'Schepenhuis' aangeduid, op de hoek Grote Markt-Zijlstraat. In dezelfde tijd werd de Grote Vierschaar vergroot en tegen de Kleine Vierschaar aangebouwd. In de jaren 1430 en 1460 zijn de gevels opgesierd met beelden van de graven en gravinnen van Holland. Pas na ruim anderhalve eeuw heeft er weer een grote uitbreiding plaats gevonden, de laatste tot 1940: achter het 'Nieuwe Stedehuis' is namelijk in 1622 aan de Zijlstraat een nieuwe vleugel gebouwd. Kort daarop (1630-1633) zijn de gevels van het Zaalgebouw en van de Grote Vierschaar ingrijpend gewijzigd en werd het 'Schepenhuis', dat toen een nieuwe gevel kreeg, bij de nieuwe vleugel getrokken.²

² Zie voor het Haarlemse stadhuis vooral C.W. Royaards, P. Jongens, H.E. Phaff, *Het stadhuis van Haarlem. Algemeen restauratieplan* (Haarlem 1961).

Afb. 2. G.A. Berkheyde. De Grote Markt met het stadhuis van Haarlem, 1671. Paneel. Frans Halsmuseum, Haarlem.

De in wezen nog laat-middeleeuwse gevel van het stadhuis van vóór 1633 is fraai te zien op een schilderij uit ca. 1630 van de Haarlemmer Pieter Saenredam, uitwerking van een tekening, die hij een paar jaar eerder maakte (afb. 1). De nieuwe toestand, die in hoofdlijnen tot op de dag van vandaag is gehandhaafd, is te zien op een schilderij van G.A. Berkheyde uit 1671 (afb. 2). Er is nog een afbeelding van het stadhuis, die maar liefst 150 jaar ouder is dan de tekening en het schilderij van Saenredam. Over dit paneel van de Meester van Bellaert (afb. 4) uit ca. 1460-1480, kom ik hieronder nog te spreken. Maar eerst wil ik enige aandacht vragen voor het Haarlemse stadhuis als stedelijk rechtscentrum.

Politie

De politietaken waren in Haarlem vanouds in handen van de schout met een paar helpers: de onderschout en enkele dienaren, die in Haarlem in de vijftiende en zestiende eeuw veelal als knapen of knechten worden aangeduid, later ook als 'rakkers'. De schout, later

de onderschout of hoofdknecht heeft eeuwenlang in de kelders van het stadhuis gewoond. Naast de schout was er later een nacht- of klapwacht, die niet onder het gezag van de schout maar van het stadsbestuur viel. In 1824 werd de klapwacht uitgebreid van twee tot acht man, in de loop van de negentiende eeuw zelfs tot 82 man. Men liep zijn nachtelijke rondes vanuit negentien posten, waaronder het stadhuis. Ook de schutterij had taken op het gebied van de rechtshandhaving en de openbare orde en veiligheid. De hoofduitrukplaats van de manschappen was in het stadhuis, totdat in 1755 deze naar elders op de Grote Markt werd verplaatst, naar wat nog steeds de Hoofdwacht heet.

Nadat het in 1806 gevestigde Koninkrijk Holland bij Frankrijk was ingelijfd (1810), werd de politie in het hele Keizerrijk uniform georganiseerd in departementen en arrondissementen. Haarlem was verdeeld in twee arrondissementen; er kwamen in 1811 dan ook twee commissarissen van politie. Zij konden over vier man personeel beschikken, niet erg veel op 20.000 inwoners. De politie werd gehuisvest in – uiteraard – het stadhuis en kreeg de beschikking over vijf lokalen op de begane grond van de Zijlstraatvleugel. In 1876 telde het korps 42 man, met inbegrip van de voormalige klapwachten, waarvan een groot deel overigens kort tevoren was ontslagen. De gebruikelijke dienst was zestien uur per etmaal, zeven dagen per week. Er kwamen twee hulpbureaus, maar het hoofdbureau bleef op het stadhuis. Hier waren ruimten voor de provoost, enkele inspecteurs, zeven agenten, een wachtkamer, een bureau van politie en een ‘klein bureau’. De huisvesting was abominabel en uiterst krap. Dezelfde ruimten worden anno 2000 bevolkt door vijf ambtenaren, in een ook door betrokkenen als bomvol ervaren stadhuis! In 1898 werd een nieuw hoofdbureau elders in de stad betrokken. De Zijlstraatvleugel bleef echter als hulppost in gebruik tot 1914. Toen kwam na eeuwen een eind aan het verblijf van de politie in het stadhuis.³

Schepenbank

In het stadsrecht van 23 november 1245 wordt de rechtspraak opgedragen aan schout (*villicus*, *iudex*) en schepenen (*scabini*). Op hun functies als stadsbestuurders en op de rol van de sedert de veertiende eeuw optredende burgemeesters ga ik hier niet in. Schout, burgemeesters en schepenen vormden het Gerecht of de Wet, die keuren vaststelde en het banrecht uitvoerde. De eigenlijke rechtsmacht was in handen van het college van schout en schepenen, dat vierschaar, schepenbank of schepengerecht werd genoemd.

Waar oefende dit college zijn functie uit? Tot het einde van de veertiende eeuw weten we daar eigenlijk vrijwel niets van. Vermoedelijk rond 1385 werd vóór de Zaal een klein vertrek boven een open galerij gebouwd, de Kleine Vierschaar. In dezelfde tijd of niet meer dan enkele decennia later werd een tweede vertrek vóór de Zaal gebouwd, wat groter dan het eerstgenoemde: de Grote Vierschaar. Het is niet zeker of dit vertrek, dat op de verdieping

³ Zie voor de Haarlemse politie vooral M.L. Pop-Jansen, *Veilig aan het Spaarne* (Haarlem 1997) en J. Brouwer, *175 jaar Diender aan het Spaarne* (Haarlem 1986).

lag, op de begane grond een open galerij had, danwel een afgesloten ruimte. In deze twee vertrekken moesten rechtspraak en bestuur plaatsvinden. Het lijkt onwaarschijnlijk dat de Zaal, die wel erg groot is (10 x 27 m.), voor de dagelijkse bestuurs- en rechtspraak werd gebruikt. Mogelijk kwam hier wél het College van Tachtig bijeen. Op grond van een privilege uit 1428 mochten de poorters van de twintig hoofdmansschappen tachtig man aanwijzen die de bevoegdheid kregen jaarlijks de vier burgemeesters te kiezen. Dit bestuursorgaan is te beschouwen als een voorloper van de Vroedschap.⁴ De (Grote) Vierschaar komt in de bronnen ook wel voor als Raadkamer. Over de inrichting en het preciese gebruik van deze vertrekken is weinig bekend. Nadere bestudering van vooral de thesauriersrekeningen zal ongetwijfeld het een en ander opleveren. In 1442 blijken er banken rondom te staan en wordt een ‘schelleken’ (bel) gekocht die ‘opter raetkamer boven de schijve’ (ronde tafel) moet komen te hangen. In 1453 wordt die tafel verlengd en verbreed en worden de stedekussens ‘opgelapt’. In 1460 worden de beelden die in de Vierschaar staan schoongemaakt en ‘gebruneerd’ en de deuren en het houtsnijwerk gevernist.⁵

In het midden van de vijftiende eeuw is er blijkbaar behoefte aan uitbreiding van de ruimten ten behoeve van bestuur en rechtspraak. Rond 1457 wordt een ‘Schepenhuis’ of ‘Schepenkamer’ gebouwd, ook wel de ‘Nieuwe Stedekamer’ genoemd, op de hoek Grote Markt-Zijlstraat. Op de begane grond, achter een open galerij, komt een ‘Schrijfkamer’.⁶ Ten behoeve van de bouw van het nieuwe Schepenhuis worden vanaf begin 1451 tot 1457 vrijwel alle door het gerecht opgelegde boeten uitgedrukt in hoeveelheden stenen of kalk.⁷ De schepenen kwamen aanvankelijk bijeen in de ‘Nieuwe Schepenkamer’, later ook en vooral in de kamer van de burgemeesters. In de Grote Vierschaar werden de formele bijeenkomsten van de Schepenbank gehouden, maar deze heeft ook lang gediend als Raadkamer, dat wil zeggen voor de vergaderingen van de raden, die samen de Vroedschap vormden. In 1622 werd dit alles anders. Door de uit Vlaanderen afkomstige bouwmeester Lieven de Key werd de reeds genoemde nieuwe vleugel gebouwd aan de Zijlstraat, achter het ‘Nieuwe Stedehuis’. Hierin kwamen op de verdieping een Vroedschapskamer, een Schepenkamer en ruimten voor de ‘tresoriers’, belast met het beheer van de stadskas. In 1630 werd het ‘Nieuwe Stedehuis’ – dan 170 jaar oud – bij de nieuwe vleugel getrokken. Het gotische Stedehuis werd overigens niet afgebroken, maar ommanteld. De verbouwde ‘Nieuwe Stedekamer’ werd Burgemeesterskamer, een bestemming die deze kamer nu nog heeft. Tussen de Justitiekamer en de Burgemeesterskamer werd een verbinding gemaakt. Tussen de Gravenzaal en de naast elkaar gelegen Schepenkamer en Burgemeesterskamer kwam een trap met bordes. De Justitiekamer is voor het laatst als zodanig gebruikt op 25 november 1829 toen vanuit deze kamer een tweetal inbrekers naar het schavot werd geleid

4 Handvesten ... aan de stad Haarlem en haare burgers verleend ... (Haarlem 1751), p. 89-90.

5 Archiefdienst voor Kennemerland (AVK), Stadsarchief Haarlem (SAH), Thesauriersrekeningen (TR), 1442, fo. 142; 1453, fo. 40v; 1460, fo. 43v.

6 AVK, SAH, TR, 1456, fo. 34v.

7 B.J.M. Speet, m.m.v. Tony Lindijer (uitg.), *Het Register van Criminele Sententiën uitgesproken door het Gerecht van Haarlem* (Haarlem 1989), p. 39 e.v.

Afb. 3. Uurwijzer des Doods. zeventiende eeuw. Frans Halsmuseum, Haarlem.

om opgehangen te worden. De laatste keer dat de doodstraf in Haarlem is voltrokken. Vlekkeloos verliep dat overigens niet. De twee ‘gevaarlijke booswichten hadden reeds de vertroosting van de godsdienst genoten’ toen bleek dat aan de galg de lier ontbrak. De patiënten Jan Zuidervaart en Henk Borg-holtz moesten wachten totdat door de stadsfabriek (openbare werken) een en ander was aangebracht.⁸ Een typisch geval van uitstel van executie! De Schepenkamer is tot 1 oktober 1839 voor justitiële doeleinden in gebruik gebleven. Nu zetelt er de eerste locoburgemeester.

Over al deze vertrekken valt natuurlijk nog veel meer te zeggen. Ik volsta hier met melding te maken van een wel zeer bijzonder voorwerp: de zogenaamde Uurwijzer des Doods. Op de wijzerplaat werd de tijd aangegeven op welk uur die dag of de volgende dag een terechtstelling zou plaatsvinden. De klok hing in de Schepenkamer. Handig dus voor schepenen om zo te weten hoe laat ze op het stadhuis moesten zijn. De eikenhouten, vergulde en gepolychromeerde klok, die uit de zeventiende eeuw dateert, is rijk gesneden met onder andere in de top een treurende Dood, daar linksonder een huilend figuurtje en onderaan het stadswapen (afb. 3).

Kleine Bank van Justitie

Naast de Schepenbank krijgt Haarlem in 1613 een Kleine Bank van Justitie. De betreffende ordonnantie werd op 7 oktober van dat jaar ‘ter Pye uitgeleesen’. De Kleine Bank bestond uit drie door burgemeesters benoemde ‘commissarissen’ (rechters), van wie er steeds

⁸ C.W.D. Vrijland, *De rechtbank te Haarlem* (Haarlem 1969), p. 27 en 28.

twee zitting hielden. Zij werd bijgestaan door een secretaris, een klerk en een roedragende bode. De Kleine Bank, die vrijwel uitsluitend kleine geldvorderingen behandelde, bleek in een behoefte te voorzien. In 1626 werd de competentiegrens van f 40 naar f 50 verhoogd, in 1651 tot f 100, in 1661 tot f 150 en in 1709 tot f 200. Al in 1618 kreeg de Kleine Bank er een commissaris bij, in 1641 nog een. Vanaf 1643 hield de Bank drie keer in de week zitting. Een bijzonder commissaris is de schilder, kaartmaker, beeldhouwer, uitgever, kunsthandelaar en schrijver Romeijn de Hooghe (1645-1708) geweest, een veelzijdig man die tussen de bedrijven door in 1689 ook nog te Harderwijk in de rechten was gepromoveerd.

Vanaf de oprichting in 1613 was de Kleine Bank in het stadhuis gehuisvest en wel in de zogenaamde Prinsenkamer in het Prinsenhof. Het Prinsenhof was het westelijk deel van het in 1287 gestichte dominicanenklooster, dat rond 1590 tot Prinsenlogement was verbouwd en met talloze schilderijen kostelijk ingericht. Het dominicanenklooster lag vlak achter het stadhuis en was in 1578 aan de stad vervallen. Rond 1800 verhuisde de Kleine Bank naar de kamer boven de Pandpoort. Deze poort, te zien op het schilderij van Berkeyde links van de Gravenzaal, gaf toegang tot het kloostercomplex.

Op 28 februari 1811 hield de Kleine Bank haar laatste zitting, omdat er met de herziening van de rechterlijke organisatie vrederechters kwamen. De vrederechter in het kanton Haarlem kreeg op het stadhuis de oude Schepenkamer tot zijn beschikking. Van deze kamer maakte overigens ook de rechtbank gebruik. Ook na het herstel van de onafhankelijkheid in 1813 bleef het instituut vrederechter bestaan. Per 1 oktober 1838 kwam daar echter de kantonrechter voor in de plaats. Eén van de kantongerechten werd te Haarlem gevestigd. Dat kantongerecht heeft nog één jaar in het stadhuis gezeten voordat een nieuw justitiegebouw werd betrokken.⁹

Baljuwen in het stadhuis

Het stadhuis fungeerde niet alleen als stedelijk rechthuis, maar ook de baljuw van Brederode en de baljuw van Kennemerland maakten in de loop der eeuwen voor hun justitiële taken gebruik van het stadhuis. Zo kreeg in 1686 de baljuw van Kennemerland toestemming van burgemeesters om ‘na het exempel van sijn voorsaet sijn rechtsdagen op de Blauwe Camer op deser Stads hujs te houden’, zijn gevangenen in het ‘Stads gevangenhuijs te logeren’ en het schavot te mogen gebruiken.¹⁰ Deze baljuw mocht ook gebruik maken van de Justitiekamer en van kamers op het Prinsenhof. Hetzelfde gold voor de baljuw van Brederode. Beide heren verzochten ook regelmatig de ‘ordinarij justitieklock’ te laten trekken en de stedelijke brandmerken te mogen gebruiken.

⁹ Deze paragraaf is grotendeels gebaseerd op C.W.D. Vrijland, *Gerecht in klein bestek. Het Kantongerecht te Haarlem en zijn voorgangers* (Haarlem 1974).

¹⁰ AVK, SAH, Resoluties van Burgemeesteren (RB), 6 maart 1686, fo. 122.

Rechtbank

Met de omwenteling in 1795 komen er ook nieuwe rechtsinstellingen, in ieder geval nieuw in naam. In augustus 1795 vormen zeven leden van het nieuwe stadsbestuur het College van Civiele en Criminele Justitie. Van 1803 tot 1810 heet dit weer Schepenbank. Na de inlijving bij Frankrijk wordt in Haarlem een Tribunal de Première Instance opgericht met een president, drie rechters, drie plaatsvervangende rechters, een officier van justitie (Procureur-Impérial) en een plaatsvervangende officier. Op 28 februari 1811 worden deze functionarissen in het stadhuis beëdigd. Wanneer een kleine drie jaar later de Fransen het veld hebben geruimd, wordt eind 1813 de naam gewijzigd in Rechtbank van Eerste Aanleg.

De hele rechtbank was in het stadhuis gevestigd, waar men over enkele vertrekken beschikte die vóór 1795 door de Schepenbank werden gebruikt. De huisvesting was extreem krap. Men had slechts twee kamers en een zolder. Eén kamer was voor de griffier, de andere (de Schepenkamer) moest dienen als ‘audiëntiezaal, raadkamer, voor de regter ter Instructie, voor de zittingen van de Rechtbank van Koophandel, van de Rechtbank van Enkele Politie en van de Vrederechter.’ Ruimte voor het parket was er niet. De Officier hield kantoor aan huis.

De stadhuiszolder verkeerde in niet te beste staat. ‘Bij de minste meer dan gewone wind met regen, wordt het archief door lekkagiën nat en bedorven. Het mobilair is in zo deplorable staat dat het bij de waarachtige beschrijving moeilijk te geloven zou zijn.’ Op 1 oktober 1839 werd een nieuw Justitiegebouw in gebruik genomen, op een steenworp van het stadhuis. De gemeente had de bouw financieel ondersteund. Dat was vrij ongebruikelijk, want het betrof immers een rijksorgaan, maar niet onbegrijpelijk want men kon de vrijkomende ruimten zelf goed gebruiken. Zo kwam er een eind aan een periode van vele eeuwen dat er in het stadhuis recht was gesproken.¹¹

Twée (ex-)koningen

In het stadhuis zijn in de loop der eeuwen duizenden processen gevoerd. Inhoudelijk bestudeerd zijn die nog nauwelijks. Uit veel procesdossiers zijn ook aanwijzingen te halen hoe het er in het stadhuis aan toe ging. Vermaard is de strafzaak tegen Johannes Torrentius (1589-1644), schilder, vrijdenker (Rozenkruizer) en vrijbouter, die na een geruchtmakend proces in 1628, ondanks interventie van Frederik Hendrik tot twintig jaar gevangenisstraf werd veroordeeld. Hij was wekenlang zo gruwelijk gefolterd dat hij geheel verlamd vanuit de kelder van het stadhuis op kussens naar de ‘Blauwe Kamer’ (de Vroedschapskamer)

¹¹ Deze paragraaf is grotendeels gebaseerd op Vrijland, *De rechtbank*.

Afb. 4. Onbekende Haarlemse meester (Meester van Bellaert?). Christus voor Pilatus met op de achtergrond het stadhuis van Haarlem. ca. 1460-1480. Paneel. Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam.

moest worden gedragen om het vonnis aan te horen. Een paar jaar later werd hij overigens, na herhaalde en dringende verzoeken van Karel I, Koning van Engeland, in vrijheid gesteld en vertrok hij naar het Engelse hof.¹²

Een proces dat ook veel stof deed opwaaien speelde bijna twee eeuwen later. In augustus 1808 kocht Lodewijk Napoleon, sinds juni 1806 koning van Holland, het Paviljoen Welgelegen in de Haarlemmer Hout, nu het Provinciehuis. Na de inlijving van Holland bij het

¹² Zie over Torrentius onder andere A.J. Rehorst, *Torrentius* (Rotterdam 1939). Aardig is de recente roman die Theun de Vries over Torrentius schreef: *Torrentius. Het feest en de storm* (Amsterdam 1998).

Afb. 5. De Gravenzaal naar het Noorden. Achterin het bordes naar de Schepenkamer (links) en de Burgemeesterskamer. Achter de kist rechts de deuren, nog net zichtbaar, naar de Kleine en de Grote Vierschaar. Aan de zoldering het walviskaakbeen. Links aan de wand het bord van Karel van Mander en twee Gravenstukken. Foto Jos Fielmich, Haarlem.

Franse Keizerrijk werd bij decreet van 10 oktober 1810 bepaald dat onder andere het Paviljoen deel zou gaan uitmaken van de domeinen van de Franse kroon in Holland. Lodewijk was van plan hier ooit daadwerkelijk te gaan wonen, maar het heeft hem niet meegezet. Op 1 juli 1810 tekende hij hier de akte van abdicatie. Zijn vertrek uit het Paviljoen in de nacht van 2 op 3 juli 1810 had het karakter van een vlucht. Eind 1813 verviel het Paviljoen als voormalig vijandelijk bezit aan de Staat der Nederlanden. Lodewijk zwierf de volgende decennia door verschillende Europese landen. In 1820 deed de ex-koning een merkwaardige stap. Hij spande een rechtszaak aan tegen de Staat der Nederlanden om het Paviljoen terug te vorderen. Hij werd daarbij vertegenwoordigd door de bekende advocaat Jonas Daniël Meijer. De zaak diende voor de Rechtbank van Eerste Aanleg in Haarlem. De Gravenzaal, waar de zitting werd gehouden, was afgeladen vol. Drie dagen duurden de uiteenzetting van Procureur des Konings Jhr. Mr. M.W. de Jonge van Campensnieuwland en het pleidooi van Meijer. Deze vertogen verschenen later zelfs in druk. Maar bij vonnis van 20 juni 1820

wees de rechtbank de eis af. Het Paviljoen was voor f 300.000,- met 's lands middelen gekocht en de ex-koning kon dit dus niet als privé bezit beschouwen.¹³

Veel roemruchte zaken kreeg justitie bij zittingen in de Gravenzaal -in die tijd Rolzaal of Pleitzaal genoemd- niet meer te behandelen. Of het moesten de klachten van een zonderling geklede heer zijn die in de Zijlstraat 87, vrijwel tegenover het stadhuis, woonde en die herhaaldelijk door kinderen werd uitgejouwd met 'Daar is de Koning van Zweden!' Het kwam niet tot een rechtszaak, want de kinderen bleken gelijk te hebben. Het ging inderdaad om de in 1809 onttroonde koning van Zweden, Gustaaf IV Adolf (1778-1837), die in Haarlem was komen wonen.¹⁴

Straffen

In het bestek van deze bijdrage is het onmogelijk een gekwantificeerd overzicht te geven van door de Haarlemse schepenbank opgelegde straffen. Een mooie bron is het Register van Criminele Sententiën waarin tussen 1432 en 1470 353 vonnissen staan opgetekend, vooral wegens moord, doodslag, mishandeling, bedreiging, belediging en laster. De meeste vonnissen bestonden uit verbanningen en uit in stenen uitgedrukte boeten of een equivalent daarvan aan geld. Uiteraard komen ook onthoofding en ophanging voor, overigens in deze periode slechts drie keer.¹⁵ Voorbeelden van verbranden, koken, levend begraven, verdrinken (via een mondtrechter), vierdelen en radbraken heb ik in dit Register niet gevonden. Verminkende straffen, zoals het afkappen van een hand of vingers, het splitsen van de neus, het afsnijden van een oor of het doorpriemen van de tong zijn zeldzaam. Geseling komt vrij veel voor. Ook ontorende straffen als het brandmerken, het dragen van schandtekenen of het aan de kaak stellen komen we regelmatig tegen.

Eén zaak verdient zeker vermelding, namelijk de kruisiging van zes zigeuners. De Witt Huberts schrijft dat kruisiging als straf door Constantijn de Grote (Romeins keizer, 306-337) is afgeschaft en dat deze in de Westelijke en Noordelijke Nederlanden nimmer is toegepast.¹⁶ Maar op 5 juli 1725 is de volgende resolutie in de Memorialen van Burgemeesteren opgetekend: 'Compareerde ter Camere van Haar Ed. Gr. Agtb., mr. Cornelis van der Poel, Secretaris vande hooge Vierschaar van Kennemerlandt, versoekende uijt de naam van den Heer Hoogh Baljuw en de Heeren Leenmannen van gemelte Vierschaare, dat Haar Ed. gr. Agtb. tot het executeeren van de sententiën, teegens ses heijdens geweesen, geliefden te vergunnen het gebruik van 't Schavot, het opreghen van ses kruijcen ende het trek-

13 Zie F.W.A. Beelaerts van Blokland e.a., *Paviljoen Welgelegen 1789-1989* (Haarlem 1989), p. 203 e.v. en Vrijland, *De rechtbank*, p. 24 en 25.

14 Vrijland, *De rechtbank*, p. 26 en 27 en J. Römeling, 'Ex-Koning Gustaaf IV van Zweden alias kolonel Gustafsson in Nederland 1827-1833', in *Jaarboek Haarlem 1971*, p. 102-140.

15 Zie Register Criminele Sententiën en S. Faber, 'Misdaadbestrijding toen en nu', in: *Haarlem 750 jaar veilig*. Speciaal nummer van *Criminaliteit Kort & Klein*. Haarlem, juni 1995, p. 16 e.v.

16 Fr. de Witt Huberts, *De beul en z'n werk* (Amsterdam 1937), p. 117.

ken van de klok.’ Burgemeesters gaan hiermee akkoord en geven de onderfabriek Hendrik Barée opdracht het nodige in gereedheid te brengen.¹⁷ De contemporaine index op deze resolutie luidt kort en krachtig: ‘Hoogh baljuw van Kennemerlandt en Leenmannen geaccordeert, het gebruik vant Schavot en opregten van ses kruisen, omme ses heijdens te executeren, ende daartoe ordre gegeven.’¹⁸ Deze zaak vraagt om uitgebreid nader onderzoek. Voor andere voorbeelden van kruisiging houd ik me aanbevolen.

Gevangenis

In de vroegste tijden werden Haarlemmers vermoedelijk ingesloten in de grafelijke gevangenis, het Gravensteen, aan het Spaarne, hoek Bakenessergracht. Daarna misschien in de kelders van het huis aan de Grote Markt dat tot ca. 1370 tot stadhuis diende, de huidige Hoofdwacht. Na de bouw van het huidige stadhuis werden gevangenen doorgaans opgesloten in de kelders onder de Gravenzaal en in de stadhuistoren. Eind veertiende, begin vijftiende eeuw werd de grafelijke gevangenis verplaatst naar de Barteljorisstraat, thans nr. 37. In 1484 verhuisde de grafelijke gevangenis naar de Janspoort en kreeg de stad de beschikking over de gevangenis in de Barteljorisstraat, op een steenworp van het stadhuis. In 1525 verhuisde ook de stadsgevangenis naar de Janspoort, waarmee de grafelijke en stedelijke gevangenis dus in één gebouw kwamen. De verbouwingskosten waren aanzienlijk. Er kwamen twee ‘giolen’ (cellen) boven elkaar en naast een korenzolder ook een ‘examineerkamer’ (verhoorkamer waar ook tortuur kon plaats vinden). Deze gevangenis bleek al snel vol te raken. De gevangenen konden vanuit hun cel met voorbijgangers praten. Op 16 september 1528 vaardigden burgemeesters daarom het gebod uit ‘dat niemand de gevangenen zal mogen toeroepen leggende op de St. Janspoort.’ Nog in 1536 maakte de stadbeul hier een nieuwe paleye (pijn- of rekbank) ‘omme te expediter te mogen examineren de delinquenten alhier gevangen wesende.’

In 1549 kocht de stad van goudsmid Joost van Neck een huis in de Barteljorisstraat (thans nr. 39), naast de voormalige stedelijke en tevoren grafelijke gevangenis. Na een grondige verbouwing werd de nieuwe stadsgevangenis in 1557 in gebruik genomen. Het was in deze ‘dievenkelder’ dat tijdens het beleg in de nacht voor Pinksteren, 9 mei 1573, enkele belangrijke Rooms-Katholieke burgers werden ingesloten, die verdacht werden van heulen met de vijand. Een paar dagen later, op 13 mei, werd de gevangenskelder door een ‘woedende menigte soldaten, die tot razernij was gebracht door wreedheden door de Spanjaarden vóór de wallen bedreven’ opengebroken. De gevangenen werden eruit gehaald en zonder vorm van proces gedood. Onder hen Quirinus Talesius, oud-pensionaris, schepen en burgemeester en voormalig secretaris van Erasmus.¹⁹

17 De functie onderfabriek is vergelijkbaar met adjunct-directeur openbare werken.

18 AVK, SAH, RB, 5 juli 1725, fo. 102v.

19 Deze paragraaf is grotendeels gebaseerd op A. Hallema, *Haarlemsche gevangenissen* (Haarlem 1928); C.J. Gonnet, *De Meester van*

In 1622 kwam zoals gezegd de nieuwe Zijlstraatvleugel van het stadhuis gereed. Op de begane grond kwamen gijzel- en verhoorkamers, in de kelder vijf cellen. En zo had de stad eindelijk een royale gevangenis binnen het stadhuiscomplex. Deze gevangenis werd overigens niet gebruikt voor het langdurig opsluiten van gevangenen die tot een gevangenisstraf veroordeeld waren. Daartoe diende sinds 1609 het Tucht-, Werk-, Spin- of Rasphuis, elders in de stad. Gevangenisstraf kwam overigens vóór ca. 1600 nauwelijks voor. De stadhuisgevangenis werd vooral gebruikt voor gevangenen die net waren opgepakt en verhoord gingen worden of die een ‘scherp examen’ moesten ondergaan. Men verbleef hier tot de uitspraak en de tenuitvoerlegging van het vonnis. In de hedendaagse terminologie was het dus een huis van bewaring. De gevangenis is tot op de dag van vandaag nog vrij ongeschonden bewaard gebleven. IJzeren ringen, inscripties van namen en jaartallen (de oudste is van 1633) en tekeningetjes van onder andere een man aan een galg roepen het beeld op dat hier veel geleden is. En het is er steenkoud. Zo koud dat in 1740 de hoofdofficier aan burgemeesters verzocht om een vrouw die in de kelder gevangen zat over te brengen naar een gijzelkamer op de begane grond ‘vermits het Winter Saijsoen het aldaar seer kout is’. Probleem was dat de gevangenen in de kelder op zes stuivers zaten en in de gijzelkamer op twaalf stuivers, maar dat de grafelijkheid niet meer dan zes stuivers vergoedde. Gegijzelden, die waren ingesloten omdat ze hun schulden niet konden betalen, hadden het duidelijk beter dan gewone gevangenen. Maar burgemeesters streken over hun hart en namen het verschil voor hun rekening.²⁰

De kelders worden nu gebruikt voor opslag, onder andere van wijn voor ontvangsten in de Gravenzaal. Zoals uit het bovenstaande blijkt is de temperatuur echter ook vinologisch minder verantwoord.

De beul

‘Gestrenge, manhafte, onversaagde meester van den scherp en zwaarde in Holland en West-Friesland, resideerende binnen de stad Haarlem’. Met dit vaste formulier wendden in de loop der eeuwen veel Hollandse steden zich via de schout van Haarlem tot de beul, wanneer zij diens diensten nodig hadden. In 1291 had Floris V bepaald dat terechtstellingen in Haarlem of Egmond gehouden zouden worden en dat degene die de vonnissen ten uitvoer moest brengen, zijn standplaats te Haarlem had. In 1620 vond er een discussie plaats binnen de Staten van Holland of men, naast de scherprechter in Haarlem, niet een tweede zou benoemen, die dan in Delft zou moeten wonen ‘mits dat het land dagelijks populieuser wierde, ende de delicten meerder voorvielen’. Maar na rijp beraad liet men alles bij het oude.

den Scherpen Zwaarde te Haarlem (Haarlem 1917); G.H. Kurtz, ‘De dievenkelder in de Barteljorisstraat’, *Jaarboek Haarlem* 1962, p. 44-52; M.G.A. van Vlijmen, ‘Van dievenkelder tot spaarbank’, *Haarlems Bodemonderzoek*, nr. 25, 1991, p. 49-64.

20 AVK, SAH, RB, 15 maart 1740, fo. 112v.

Over de werkzaamheden van de Haarlemse beul als stedelijke én grafelijke functionaris zijn veel smakelijke en gruwelijke verhalen te vertellen. Dat hij in heel Holland een bekend figuur was, blijkt wel uit gezegden die nog in de vorige eeuw bestonden zoals: ‘Zo wreed als de beul van Haarlem’ en ‘Hij heeft van de Haarlemse dokter de benedictie op het schavot ontvangen’.²¹ In de Nederlandse taal zijn overigens tientallen woorden en uitdrukkingen die verwijzen naar het beulswerk.

Martelkamer

In de vijftiende eeuw woonde de beul in de stadhuistoren. In die hoek was ook de keuken. Vermoedelijk lag de keuken in de kelder, want in de keukenruimten werden in de vijftiende eeuw ook gevangenen ingesloten. Het lijkt waarschijnlijk dat de beul zijn folterwerk in die periode in de toren verrichtte. Deze toren, die nog te zien is op het paneel van de Meester van Bellaert, waarover ik straks nog kom te spreken, is rond 1470 afgebroken, nadat kort tevoren op de noord-oosthoek van de Gravenzaal een nieuwe toren was gebouwd. Deze laatste toren werd in 1772 afgebroken en in 1915 herbouwd.

Later kreeg de beul een andere werkruimte, de zogenaamde martelkamer, die tegen de zuid-westhoek van de Gravenzaal, nabij de Pandpoort werd aangebouwd. Hier bewaarde hij ook zijn werktuigen. Uit allerlei bronnen, waaronder beschrijvingen van torturen en ‘scherpe examens’, valt op te maken dat daar onder andere aanwezig waren: katrollen, takels en touwen om gevangenen aan op te hangen, zware stenen om aan de voeten of tenen te bevestigen, kolenbekkens, brandijzers en nijptangen, duim-, scheen- en voetschroeven, een spijkerton en een schandton waarin ‘ontuchtige’ vrouwen werden tentoongesteld of rondgevoerd. Verder een wurgpaal, een pijnbank, een geselbok en een kruisvormige bank waarop een veroordeelde werd vastgebonden, waarna met een ijzeren koevoet de ledematen werden stukgeslagen. Deze bank was voorzien van een staak met ijzeren pen om het afgeslagen hoofd op te zetten. Uiteraard ontbrak het niet aan bijlen en beulzwaarden die in een van de kelders in een speciale kast hingen.

Dit alles was tot 1940 nog in de martelkamer te zien. Bij de bouw van een nieuwe vleugel aan het stadhuis is deze ruimte ingrijpend gewijzigd en ze heeft toen een andere bestemming gekregen, namelijk die van hoofdingang van het stadhuiscomplex! In het Frans Halsmuseum is een aantal van de beulswerktuigen ondergebracht, onder andere de vrijwel complete vijfpersoons galg met het jaartal 1634 en de beulsladder. Enkele objecten zijn te zien in het Museum De Gevangenpoort in Den Haag.²²

²¹ De Witt Huberts, *De beul*, p. 216.

²² Zie voor de martelkamer c.a. vooral Gonnet, *De Meester van den Scherpen Zwaard*; zie ook *Haarlems Dagblad*, 16 juli 1938.

Schavot

In 1551 wordt een ‘nyeuwe houten scavot ofte ordeus omme justitie daerop gedaen ende gepleecht te werden’ vóór de Grote Vierschaar gebouwd.²³ Het schavot was bereikbaar via een deur vanuit de Justitiekamer. Uit het citaat blijkt dat het schavot een voorganger moet hebben gehad. Deze dateert vermoedelijk uit het eind van de vijftiende eeuw. Tevoren zullen straffen voltrokken zijn vóór het stadhuis op de Grote Markt, ook wel ‘t Sant genoemd. Zo staat op 14 maart 1438 in het Register van Criminele Sententiën aangetekend dat Claes Godevaert Ponsensoen ‘wort gerecht mitten zwaarde op ten Zand’.

In 1633 wordt de gevel van de Grote Vierschaar ingrijpend gewijzigd. Het houten schavot wordt afgebroken en vervangen door een monumentaal natuurstenen bouwsel op tien arduinstenen pilaren. Het geheel in Palladiaanse stijl met zuilen van verschillende orden: Toscaans (het schavot), Dorisch (Justitiekamer), Ionisch en Corinthisch (topgevel). De architect is niet bekend, mogelijk Jacob van Campen of Salomon de Bray.

Het schavot is in 1855 afgebroken. Een van de pijnappels, die ooit de balustrade sierden, heeft het overleefd en staat nu in de tuin van het Frans Halsmuseum.

Vrouwe Justitia

Op het schilderij van Saenredam is in een hoge nis aan de gevel boven het schavot een Vrouwe Justitia te zien met aan weerszijden kleinere beelden. Uit de thesauriersrekeningen blijkt dat deze drie beelden in 1467 zijn gemaakt door de steenhouwer Willem van Zandvoort. In hetzelfde jaar vervaardigde hij ‘leeuwen an der stedehuys’, waarmee ongetwijfeld de stenen wapenschilddragende leeuwen bedoeld zijn die op de bordestrap stonden en op het schilderij van Saenredam nog te zien zijn. Hier zal wel het stadswapen op gestaan hebben, mogelijk ook een grafelijk wapen. Schilddragende dieren waren een teken van legitimering en continuïteit in de rechtspraak.²⁴

De Vrouwe Justitia van Willem van Zandvoort moest bij de vernieuwing van de gevel van de Grote Vierschaar in 1633 het veld ruimen en is toen vervangen door het Justitiabeeld dat er nu nog staat. Neurdenburg noemt het in haar handboek over zeventiende-eeuwse beeldhouwkunst uit 1948 een ‘lelijk beeld’. Ik kan het daarmee niet oneens zijn. Ze merkt op dat, indien Lieven de Key (1560-1627) een rasbeeldhouwer was geweest zoals Hendrick de Keyser (1565-1621), hij zich deze Justitia niet zou hebben laten ontgaan. Dat is sterk, want De Key was in 1633 al zes jaar overleden.²⁵ Overigens is de maker van dit beeld inmiddels bekend. In de notulenboeken van het Lucasgilde komt de stadsstenhouwer Jan Louwerissen van Somer(en) voor, die een conflict kreeg met de vinders (bestuurders) van dit gilde. Hij

²³ AVK, SAH, TR, 1551, fo. 78.

²⁴ Aldus Weegschaal & Zwaard, p. 123 nr. 70.

²⁵ E. Neurdenburg, *De zeventiende-eeuwse beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden* (Amsterdam 1948), p. 75.

weigerde namelijk om tot dit kunstenaarsgilde toe te treden, omdat hij vond dat hij geen beeldhouwer maar ‘alleenlyck’ steenhouwer was. Vinders wierpen hem tegen dat ‘notoir en kenlyck’ is dat hij heeft ‘gehouden het beelt de Justitij ... boven het Schavot.’²⁶

Gerechtigheidsvoorstellingen

Natuurlijk bezit ook het Haarlemse stadhuis enige gerechtigheidsvoorstellingen. Deze dienden als aansporing voor de rechter om wijs en rechtvaardig te zijn, als vermaning voor de verdachte en als waarschuwing voor degenen die het proces bijwoonden. Verwant hieraan zijn voorstellingen die oproepen tot goed bestuur.

Het gaat in Haarlem om drie zeventiende-eeuwse schoorsteenstukken, die alle nog op de oorspronkelijke plaats hangen. Allereerst noem ik ‘Het oordeel van Zaleukos’ van Jan de Bray, 1676 in de Schepenkamer. De Zuid-Italiaanse tiran Zaleukos (ca. 700 voor Chr.) stond bekend om zijn strenge wetgeving en rechtspraak. Zo had hij bepaald dat op verkrachting het uitsteken van beide ogen stond. Toen zijn zoon hieraan schuldig werd bevonden, besliste hij dat één oog van zijn zoon en één eigen oog moest worden uitgestoken. Een mooi voorbeeld van een ‘Salomons oordeel’ en een waarin het recht over de wet zegeviert. Dit Haarlemse schoorsteenstuk, speciaal voor deze gelegenheid schoongemaakt, was te zien op de tentoonstelling Weegschaal & Zwaard. Het Zaleukos-thema komt overigens ook elders voor, onder andere in de stadhuizen van Amsterdam en Hoorn.

Een tweede stuk is van Theodorus Ferreris uit 1671, gemaakt voor de Burgemeesterskamer. Voorgesteld is een Romeinse consul die wordt bijgestaan door de wijsheid, de voorzichtigheid en de kracht. De ondeugden onbezonnenheid, toorn en wankelmoedigheid worden verjaagd. Minerva draagt een scepter met oog, symbool voor de waakzame rechtvaardigheid. Het derde stuk is gemaakt voor de Justitiekamer door Adriaen Backer in 1671. Justitia slaat de zeven hoofdzonden met het zwaard neer. Handel en welvaart nemen toe. Een consul ziet op dit alles toe. Het geheel is omlijst met zonnebloemen, waarmee het goddelijke karakter van de rechtspraak wordt onderstreept. Uiteraard wordt met de ‘consul’ in beide stukken ‘burgemeester’ bedoeld.²⁷ Al in 1531 is overigens in de burgemeesterskamer sprake van ‘diversche historien die Justitie roerende, tot cierage’. Hierover is verder niets bekend.²⁸

Maar ook in de vijftiende eeuw moet er in het Haarlemse stadhuis een gerechtigheidsvoorstelling gehangen hebben, het paneeltje van de zogenaamde Meester van Bellaert (afb. 4).

²⁶ Zie H. Miedema, *De archiefbescheiden van het St. Lukasgilde te Haarlem*, dl. 2, 1980, p. 461.

²⁷ Deze paragraaf is grotendeels gebaseerd op P. Biesboer, *Schilderijen voor het stadhuis van Haarlem* (Haarlem 1983), p. 56-61.

²⁸ AVK, SAH, TR, 1531, fo. 99.

Meester van Bellaert

Rond 1925 ontdekte G.J. Hoogewerff, directeur van het Nederlands Historisch Instituut in Rome, in een particuliere Romeinse collectie een paneeltje (38.8 x 26.5 cm.) dat hij beschreef als kennelijk in een van de Hollandse steden vervaardigd en dat hij dateerde op omstreeks 1470. Hij herkende in de achtergrond een raadhuis, het koor van een kerk en een poortgebouw.²⁹ Dit paneeltje kwam enkele jaren later in de Amsterdamse kunsthandel en werd door een particulier aangekocht. Het berust in het Museum Boymans-van Beuningen. In 1930 werd door Schretlen aangetoond dat hier het stadhuis van Haarlem is afgebeeld.³⁰ Op zich was dit al een vondst. Maar ook stelde Schretlen op kunsthistorische gronden, waarop ik hier verder niet inga, dat de schilder van dit paneeltje dezelfde is als de kunstenaar die boeken van de in Haarlem werkzame drukker Bellaert met houtsneden verlichtte. De naam van de kunstenaar is niet bekend zodat hij als Meester van Bellaert wordt aangeduid. Bellaert werkte overigens slechts van 1483 tot 1486 in Haarlem. Daarna is van hem geen spoor meer te vinden. De Meester van Bellaert ging mogelijk voor Gherart Leeu in Antwerpen werken.³¹ In de meest recente literatuur wordt overigens de toeschrijving van het paneeltje aan de Meester van Bellaert verworpen.³²

Hierboven heb ik aangegeven dat de beide Vierscharen vanaf 1460 één geheel vormden en dat de toren op de noord-oosthoek van de Zaal tussen 1465 en 1468 is opgetrokken, terwijl kort daarna de oude toren werd afgebroken. Uit de thesauriersrekeningen blijkt ook dat het spietorentje op de zuid-oosthoek van de Gravenzaal in 1470 is gebouwd. Deze drie elementen ontbreken op het paneeltje: er zijn nog twee los van elkaar staande Vierscharen, alleen de oude toren is te zien, niet die uit 1465-1468, en het spietorentje uit 1470 ontbreekt. Ik concludeer dan ook dat het paneeltje van een onbekende Haarlemse meester is, mogelijk van de Meester van Bellaert, en de situatie van het stadhuis weergeeft kort vóór 1460. Of dit ook betekent dat het paneeltje daadwerkelijk is geschilderd vóór 1460 dan wel wat later, is een vraag waar ik hier maar niet op inga.

Nog twee topografische kanttekeningen bij het paneeltje. Het kerkgebouw dat ten westen boven de Gravenzaal uittorent, is het schip en de zijbeuk van de kerk van het dominicaanenklooster, gebouwd rond 1385 en gesloopt in 1579. Het torengedebouw rechtsboven, op de hoek Grote Markt-Barteljorisstraat, is vermoedelijk een versterkte grafelijke toren. Direct hierachter lagen de grafelijke, respectievelijk stedelijke gevangenis.³³ Ook de voor-

²⁹ G.J. Hoogewerff, 'Zes onbekende oud-Nederlandsche schilderijen', in: *Onze Kunst*, dl. XLVI, 25^e jrg., 1929, p. 60 en 61.

³⁰ M.J. Schretlen, 'Een Haarlemsch stadsgezicht uit de 15^e eeuw. "De Meester van Bellaert"', in: *Oud Holland* 47 (1930), p. 122-129.

³¹ Zie W. Keesman, 'Jacob Bellaert en Haarlem', in: E.K. Grootes (red.), *Haarlems Helicon. Literatuur en toneel te Haarlem vóór 1800* (Hilversum 1993), p. 27-48.

³² Zie onder andere L. Helmus, 'Christ before Pilate', in: Van Eyck to Bruegel. 1400-1550. *Dutch and Flemish painting in the collection of the Museum Boymans-van Beuningen* (Rotterdam 1994), p. 147-149.

³³ C.C. van Valkenburg, 'De noordzijde van de Grote Markt van omstreeks 1600 tot 1900, met een terugblik', in: Brinkmann aan de Grote Markt. 4000 jaar geschiedenis Hartje Haarlem (Haarlem 1982), p. 32 e.v. en, in dezelfde bundel: J.W. Groesbeek, 'De geschiedenis van de huizen in en rondom het Brinkmann-complex vóór het jaar 1600', p. 26 en 27.

grond van het paneeltje is belangwekkend. Christus wordt hier door twee gerechtsdienaren voor Pilatus gebracht. Pilatus staat helemaal links, aan zijn rechterhand een tasje met mogelijk daarin een wetboekje, in zijn linkerhand een briefje, dat hij juist aan het lezen is. Dit moet wel slaan op de passage uit Mattheus 27:19. Deze evangelist weet daar als enige te vertellen dat toen Pilatus op de rechterstoel gezeten was, zijn vrouw hem de boodschap stuurde: 'laat u niet in met deze rechtschapen mens, want ik heb vannacht in een droom veel over hem moeten doorstaan.' Naast Pilatus staat de schout, herkenbaar aan zijn lange schoutsstaf. De locatie van de scene is duidelijk een vierschaar: zichtbaar vanaf het marktplein, maar daar toch van gescheiden. Hoe deze rechtszaak is afgelopen, is bekend.

Hier is mijns inziens overduidelijk sprake van een gerechtigheidsvoorstelling.³⁴ Schretlen veronderstelt dat het paneeltje in de Vierschaar heeft gehangen en mogelijk een pendant heeft gehad met een voorstelling van een wél rechtvaardig vonnis. Hoogewerff vindt het daarvoor te klein en suggereert dat het mogelijk in de kamer van de schout heeft gehangen of boven de bidstoel in zijn slaapvertrek.³⁵ Ook Helmus vindt het te klein voor een gerechtigheidsvoorstelling en zij wijst erop dat het oordeel van Pilatus zeer zeldzaam is in de beeldende kunst en nergens anders als gerechtigheidsvoorstelling voorkomt.³⁶ Dit lijkt me geen doorslaggevend argument. Mogelijk is het paneeltje bevestigd geweest tegen de achterwand van de schepenbank of gemonteerd in de houten rugleuning van de schoutzetel.³⁷ Voorlopig concludeer ik dat we hier te maken hebben met een voor de studie van het Haarlemse stadhuis uiterst belangrijk object. Het is een van de oudste topografisch betrouwbare uitbeeldingen van een stadsgezicht en een stadhuis in de Noordelijke Nederlanden, en het betreft ook nog een gerechtigheidsvoorstelling met een uniek thema.

Spreuken

In heel veel gemeentehuizen komen opschriften voor, waarvan vele te maken hebben met het recht. Phaff, gemeentesecretaris van Haarlem van 1952 tot 1963, verzamelde er maar liefst 457.³⁸ Geliefd is de spreuk uit Seneca's *Medea*: 'Audi et alteram partem' ('hoor ook de wederpartij'). In zijn *Travels in Holland* verhaalt Sir William Brereton uitvoerig over zijn bezoek op maandag 9 juni 1634 aan Haarlem. Hij weet te melden dat boven de deur van de Vierschaar in gulden letters 'Audi alteram partem' stond geschreven. Ik neem aan dat dit op de gevel stond, want niets wijst erop dat Sir William ook binnen is geweest.³⁹ Het is niet bekend wanneer dit opschrift is verdwenen. In de thesauriersrekening over 1454-1455

34 Zo ook Phaff e.a., *Het stadhuis van Haarlem*, p. 19 e.v.

35 G.J. Hoogewerff, *De Noord-Nederlandsche Schilderkunst*, dl. II (Den Haag 1937), p. 225-228.

36 Helmus, a.w., p. 148.

37 Met dank aan Margariet Moelands van het Nederlands Centrum voor Rechtshistorische Documentatie en Rechtsiconografie, die deze suggesties opperde.

38 H.E. Phaff, *Raadhuis-spreuken. Spreuken en bouwopschriften van Nederlandse raadhuisen* (Den Haag 1983).

39 A.G. van der Steur, 'Tijdgenoten over Haarlem. I. Sir William Brereton, 1634', in: *Jaarboek Haarlem 1969*, p. 190.

worden aan Lambert Rutgerssoen 16 stuivers betaald voor een bord met vergulde letters met de tekst die Brereton was opgevallen.⁴⁰

Boven een van de deuren van de Schepenkamer staat in een cartouche uit 1672: ‘Diligite justitiam’ (‘heb het recht/de gerechtigheid lief’). Boven de deur van de voormalige Vroedchapskamer, nu B&W-kamer, werd in 1955 de spreuk ‘Doe wel en zie niet om’ aangebracht. Dit was het devies van de eerste Nederlandse Ridderorde, de Orde van de Unie, ingesteld door Lodewijk Napoleon.

Walviskaakbeen

In de Gravenzaal hangt al meer dan 400 jaar aan een ijzeren ketting een walviskaakbeen. Blijkens een door Karel van Mander in 1596 geschilderd paneel dat hier ook hangt, is dit in 1595 door ontdekkingsreiziger Jan Huygen van Linschoten van het eiland Waygats bij Nova Zembla meegenomen en aan zijn geboortestad geschonken. Is hier sprake van enige symboliek op het gebied van rechtspraak of bestuur? Op het eerste gezicht niet. Toch is het opmerkelijk dat tussen 1590 en ongeveer 1650 het ophangen van walvisbotten in of aan stadhuizen in zwang is gekomen. In een publicatie over dit onderwerp komt Brongers tot achttien openbare gebouwen met een walvisbot.⁴¹ Voor de interpretatie van de betekenis hiervan wijst hij op het gedicht ‘Kunst voor kracht’ van Jacob Cats met de afbeelding van de harpoening van een walvis vanuit een kleine vangslope. Cats wijst erop dat als men niet (voor én na de vangst) met wijsheid en beleid handelt, het geweld zich tegen je keert.

‘Ten sy dat wijsheyt voor en nae
 Ten sy beleydt te roere stae?
 Want anders siet men dat geweld
 Door eyghen krachten wort gevelt.’

Brongers ziet in het walvisbot een symbool dat oproept tot een prudent beleid bij rechtspraak en bestuur. Hij wijst ook op het Leviathan-thema, dat op verschillende plaatsen in de bijbel voorkomt. Leviathan is een monsterachtig zeedier, meer in het bijzonder een walvis, personificatie van de vijanden van God. In het boek van Hobbes uit 1651, *Leviathan: or the Matter, Form, and Power of a Commonwealth, Ecclesiastical and Civil*, is de walvis een metafoor voor ‘het volk’. Het boek gaat over de noodzaak dat mensen zich verbinden tot geordende gemeenschappen, anders krijgen we een ‘oorlog van allen tegen allen’. Bij het bestuur moet de betrekking tussen volk en overheid voortdurend aandacht krijgen, aldus Brongers. De walvis zou dit symboliseren. De ophangketting zou voor de onverbrekelijke band tussen overheid en volk staan. Gedurfde stellingen die zeker nader onderzoek en overweging verdienen.

⁴⁰ AVK, SAH, TR, 1454, fo. 35.

⁴¹ J.A. Brongers, *Walvissen en stadhuizen* (Amsterdam-Amersfoort 1995).

Ooievaars en varia

Aan het stadhuis kon men ook terecht om laken te meten, je mes te controleren of gemeentelijke mededelingen te lezen. En uiteraard moest het rondom de ‘heilige woning van het recht’ brandschoon zijn.

Aan het stadhuis heeft een ellemaat gezeten, waar is niet bekend. In de index op een verloren Keurboek uit 1557, wordt verwezen naar een keur van 26 oktober 1501: ‘Dat een yeder met de ellen uyt of in metende hem sal moeten reguleeren na de ijsere el alhier aen tstadhuys sijnde.’⁴² In het Keurboek van 1390 komt als eerste artikel een verbod voor om messen te dragen die langer zijn dan de maat die aan de Vierschaar is bevestigd of smaller dan de ring die daar hangt. ‘In den eersten so en moet niemant messen noch baselaers dregghen bynnen der stede van Haerlem, die langer sijn dan XVI dommel ende na der mate, die daer of gehangen is in die vierschaer, op een boete van III pont. Ende so wie enige messe of baselaers smaelre droege dan die ringe daer of begrepen hebben, also menich dommel als die messe of baselaers doer den mynsten rinc ghinge of daer doer raecte, dat waer op also menich C scelling ende I M steens te boeten.’⁴³

In het Keurboek van 1557 lezen we ‘Dat niemant hem en vervordere, aff te trecken, schoeren, off raseeren die brieven off charten van afflaten, loteryen, vercopingen off verhueringen van huysen, erven, landen off anders, die aen de prochiekerckdeuren, poorten, der stadhuysdoer off elders yewers openbairlick geaffixeert ende gestelt sijn off noch zullen worden, voor ende alleer den tijt van de verhueringe off vercopinge overstreecken is, op de verbeurte van drie ponden, den heer, tgerechte ende daenbrenger elcx een derden-deel, ende die boeten van den jongen aen den ouders te verhaelen.’⁴⁴ Vooral de bepaling in het laatste zinsdeel, die ouders aansprakelijk stelt voor hun baldadige kinderen, lijkt me heel praktisch.

Op de nok van het dak van het stadhuis waren van oudsher ooievaarsnesten. Op ooievaars op het stadhuis was men maar wat trots, want dat was een teken dat er binnen de stadsmuren nog genoeg groen was aan boomgaarden en tuinen. Op verschillende afbeeldingen uit de zeventiende eeuw zijn de speciaal door de stad geplaatste nestconstructies te zien. Op het schilderij van Saenredam staat in het zuidelijke nest – leuk detail – een heuse ooievaar. Het was dan ook begrijpelijk dat het al rond 1400 verboden was ‘nae oudevaers’ te schieten.⁴⁵ Weliswaar gold dat voor de hele stad, maar ongetwijfeld heeft men hierbij speciaal de stadhuisooievaars in gedachten gehad. Toen in 1717 alle dakkapellen op de Gravenzaal werden verwijderd, moesten ook de ooievaars(nesten) eraan geloven.

De bepaling in het keurboek van 1390 ‘Item so wie onreynichede dede an die vierscare, verboert IIII scellinge; ende diet anbrent selt helft hebben’, lijkt inhoudelijk van weinig

⁴² J. Huizinga (ed.), *Rechtsbronnen der stad Haarlem* (Werken der Vereeniging tot Uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht. Tweede Reeks, no. 13; Den Haag 1911), p. 492.

⁴³ Huizinga, *Rechtsbronnen*, p. 39 en 40.

⁴⁴ Huizinga, *Rechtsbronnen*, p. 382.

⁴⁵ Huizinga, *Rechtsbronnen*, p. 83.

belang, maar roept toch enkele vragen op.⁴⁶ Was de Vierschaar waarvan hier sprake is een bouwsel, of kan er ook sprake zijn van een bepaalde ruimte voor het stadhuis waar in de open lucht op de rechtsdagen de vierschaar werd gespannen? Mogelijk wordt bedoeld op de ruimte onder de Kleine Vierschaar. Deze staat immers op zuilen en tot op de dag van vandaag is de open galerij een plek waar zwerfvuil zich ophoopt. De bepaling is mede een aanwijzing dat de Kleine Vierschaar vóór of in 1390 is gebouwd. In 1538 wordt de keur nog eens herhaald: ‘geen vullis te brengen aen ’tstadhuys’ en in 1552 nog eens.⁴⁷

Op een aantal andere aspecten van het stadhuis als zetel van Justitie en centrum van de rechtspraak ga ik hier niet in. Zo zou nog wel het een en ander te vertellen zijn over de afkondiging van wijzigingen van de Grondwet vanaf het bordes. Of over de functie van de toren en de klok in verband met het recht. Op de klok uit 1474 staat overigens een tekst die verband houdt met goed bestuur. Of over de vanitassymbolen waarmee de toegangspartij tot de Schepenkamer en de Burgemeesterskamer is versierd. Of over de betekenis voor recht en bestuur van de vermaarde Gravenstukken, een serie van negentien grote panelen uit ca. 1490, die al vanaf 1578 in het stadhuis hangt.⁴⁸

Een prozaïsch slot. In 1997 is in Haarlem een project gestart om wildplassen tegen te gaan. Vooral de Grote of St. Bavokerk en het stadhuis blijken geliefde plekken. Wie heeft toen gedacht aan de vijfhonderd jaar oude keur van 7 december 1497 waarbij werd bepaald dat men ‘aen ’tstadhuys niet pissen sal’?⁴⁹

⁴⁶ Huizinga, *Rechtsbronnen*, p. 58.

⁴⁷ Huizinga, *Rechtsbronnen*, p. 474 en 475.

⁴⁸ Zie hiervoor W. van Anrooij (red.), *De Haarlemse gravenportretten. Hollandse geschiedenis in woord en beeld* (Hilversum 1997).

⁴⁹ Huizinga, *Rechtsbronnen*, p. 472.

OLD WINE IN NEW BOTTLES, OR: THE STORY OF TRANSLATIONS OF THE ‘OLD AUTHORITIES’ PRODUCED BY SOUTH AFRICANS¹

Die verhaal van die vertaling van die ‘ou bronne’ deur Suid-Afrikaners

Teenwoordig is Suid-Afrikaners die bewese leiers op die gebied van die beskikbaarstelling van die Romeins-Hollandse regsdenke aan ’n wêreld waar slegs weiniges nog die Nederlands of Latyn van die 17e en 18e eeue kan lees. In hierdie bydrae word die historiese omstandighede bespreek wat ná 1815 bepalend was ten opsigte van watter tekste vertaal moes word asook hoe hierdie vertalings moes geskied. Sedert die eerste Britse besetting (1795) is die Romeins-Hollandse reg amptelik behou, maar vir die nuwe aankomelinge was Nederlands ’n geslote boek en Latyn was natuurlik ook nie die *lingua franca* van die Engelse reg nie. Dientengevolge was daar ’n besonder behoefte om so gou moontlik die belangrikste Nederlandse tekste soos Van Leeuwen se *Rooms-Hollandsch Recht* en De Groot se *Inleiding* te vertaal. Later sou die Latynse tekste wat as mees relevant ten opsigte van die praktyk beskou is, asook die mees-aangehaalde hofbeslissings, in Engels vertaal word.

Oor die algemeen gesproke is die vertalingswerk vanaf die middel van die vorige eeu tot 1945 deur toegewyde praktisyns gedoen, maar sedert die tweede helfte van hierdie eeu was daar ’n merkbare verandering. Ten eerste is die werk alhoemeer deur akademici onderneem en, tweedens, is ook werke wat nie primêr van belang was vir die praktyk nie (soos ongepubliseerde manuskripte), vertaal. Terselfdertyd het dit praktyk geword om sodanige vertalings van wetenskaplik-verantwoorde biografiese en bibliografiese kommentaar te voorsien.

Hierdie klemverskuiwing dui daarop dat die moderne Suid-Afrikaanse vertalings op ’n wyer internasionale gehoor gemik is.

Introduction

During the last decades there has been a marked surge in the translating of Roman and Roman-Dutch legal sources from the original Latin or Dutch into English. This has been prompted by the stark realization that ever fewer of the modern generation of lawyers, academics and students are capable of reading and understanding these texts in the original languages and unless they are translated into a language with which the present and future generations are comfortable, much of the legal wisdom of the past will be lost.

¹ Dit opstel is een enigszins bewerkte en geactualiseerde versie van een eerder onder dezelfde titel in het *Tydskrif vir Hedendaagse Romeins-Hollandse Reg* 61 (1998), p. 551-563 gepubliceerd artikel. Op verzoek van de redactie heeft de schrijfster wat extra gegevens toegevoegd over de verkrijgbaarheid van de genoemde vertalingen. (Noot van de redactie).

In Europe and America the main focus of attention has been on the Roman Law source material.² Pharr's translation of *The Theodosian Code*,³ Watson's *Pennsylvania Digest*,⁴ the Birks and McLeod translation of *Gaius' Institutes*⁵ and the Gordon and Robinson's version of Justinian's *Institutes*⁶ immediately spring to mind. Then there are pioneering translations of the *Leges Barbarorum*⁷ by Katherine Drew, not Roman Law source material, but source material for much of Europe, including the Netherlands. On the other hand, in South Africa the emphasis has been on the legal treatises of the Netherlands in the 17th and 18th century and here South Africa holds a unique position. For the last century and a half, translations of Roman-Dutch authorities have been necessary as a support system for our legal life and consequently where translations were not otherwise available (and few were) it was necessary for us to produce them for ourselves. Today we are established leaders in making the treasures of Roman-Dutch legal thinking available to a wider world.

In the following article I first sketch in briefly the historical background that has dictated which texts were translated and the manner of their translating. Then I shall present a reasonably up-to-date and comprehensive survey of the English (and Afrikaans) translations of 17th and 18th century works which have been produced here. Unfortunately, many of these are currently out of print, even those published in recent years, but most are to be found in South African law libraries. All those mentioned in this paper are present in the Van Zyl Collection of antiquarian legal material at the University of Cape Town, except where noted to the contrary. Finally, I shall finish with a few remarks looking to the future.

I. The whys and wherefores

South Africa's rôle in the translating of the 'old authorities' is largely a product of two major events in our history. Firstly, after the Napoleonic Wars, by the Treaty of Vienna (1815), the former Dutch colonies of the Cape of Good Hope, Ceylon and Guiana, were acquired by Britain and with them she acquired the legal system inherited from their Dutch past. Secondly, after the Anglo-Boer War, by the Treaty of Vereeniging (1902), the Orange Free State and the Transvaal, where the Roman-Dutch system brought from the Cape was

2 Although this article concerns itself only with translations into English (and Afrikaans) and no attempt has been made to cover the wide range of translations into Dutch – useful as they undoubtedly are to South Africans, an exception must be made of the sterling work currently emanating from the Netherlands, under the leadership of Professor J.E. Spruit of Utrecht.

3 *The Theodosian Code and Novels and the Sirmontian Constitutions, a translation with commentary*, by C. Pharr e.a. (Princeton 1952).

4 *The Digest of Justinian*, ed. Mommsen and Krueger, translated into English by 28 scholars, ed. by Alan Watson, 4 volumes, (Philadelphia 1985).

5 *Justinian's Institutes*, ed. Paul Krueger, translated with an introduction by Peter Birks and Grant McLeod (London 1987).

6 *The Institutes of Gaius*, ed. Seckel and Kuebler, translated with an introduction by W.M. Gordon and O.F. Robinson (Ithaca 1988).

7 Katharine Fischer Drew, *The Burgundian Code* (Philadelphia 1976 reprint). Katharine F. Drew, *The laws of the Salian Franks* (Philadelphia 1991). Katharine F. Drew, *The Lombard Laws* (Philadelphia 1973).

still largely in position, were added to the British Colonies of the Cape and Natal. In 1910 the former colonies united to become the Union of South Africa.

From the start of the British occupation the Roman-Dutch Law was officially left in place, for by the Articles of Capitulation of 1806 existing rights and privileges were maintained, and later by the Charter of Justice of 1827 and that of 1832 the courts were directed to exercise jurisdiction 'according to the laws now in force within our ... colony.' However, although there is no doubt that the policy, both overt and covert, was to anglicize as much as possible and as soon as was feasible, it was necessary and practical for English speakers involved with the law to come to grips with Roman-Dutch sources and treatises. Unfortunately, Dutch was a closed book to the new officials and Latin was not the *lingua franca* of English law. Initially, there was pressing need to translate the basic works written in Dutch, for instance Van Leeuwen's *Rooms-Hollands Recht*⁸ and Grotius' *Inleiding*,⁹ but with the passage of time the Latin works most relevant to the courts and most frequently cited in judgments were tackled. In general from the middle of the last century to the end of the Second World War most of the translations which appeared were the work of dedicated practitioners labouring for the express benefit of their fellows. After the war, the concern to come to terms with the old authorities was intensified. A.A. Roberts¹⁰ was one who had long been crusading on behalf of 'making the sources of that legal system of which in the past we have been so justly proud accessible to all and sundry'. In the Introduction to his *A Guide to Voet* Roberts diagnoses the reasons why advocates, magistrates and attorneys fail to use the Roman-Dutch authorities. The texts are difficult to come by, he says, few can read Voet, Matthaëus or the *Hollandsche Consultatien* with any degree of ease, and 'up-to-date authoritative and excellently indexed English law books are easily obtained and on every branch of Law.'¹¹ To promote his cause, Roberts not only wrote extensively in local legal journals but in 1942 produced the fruits of twelve years laborious collecting of bibliographical information relating to the Roman-Dutch holdings of the major law libraries in the country and to the dusty tomes in private collections. For our purpose it is important to note that in *A South African Legal Bibliography*¹² Roberts also lists existing translations and calls for more. The enterprise was given official support in 1951 when the Minister of Justice announced that an annual sum of £2000 would be made available for compiling a register and index of the authoritative Roman-Dutch Law sources and for translating the most important works from Latin into Afrikaans or English. In 1973 the task of making Roman-Dutch Law accessible to the public was taken over by the South African Law Commission.¹³ During the last 40 years, there have been several major changes and develop-

8 Simon van Leeuwen, *Het Rooms-Hollands-Recht* (Leiden en Rotterdam 1664).

9 Hugo de Groot, *Inleiding tot de Hollandsche Rechtsgeleertheit* ('s Gravenhage 1631).

10 A.A. Roberts (1890-1964) was a barrister of the Middle Temple, advocate of the Supreme Court of South Africa and law adviser to the Union Government.

11 See A.A. Roberts, *A guide to Voet* (Cambridge 1933), Introduction, *passim*.

12 A.A. Roberts, *A South African legal Bibliography* (Pretoria 1942).

13 See The South African law commission. *Beskikbaarstelling van die gemeenregtelike kenbronne projek 8 werkstuk I* (1983).

Portrait of Antonius Matthaëus (II; 1601-1654), Professor of Law, Utrecht University 1636-1654.
Copyright Universiteitsmuseum, Utrecht.
Photograph Jac. P. Stolp.

ments in the story of these translations. Firstly, this work has been undertaken more and more by academics rather than by members of the profession, probably because pressure of work and lack of the necessary skills make it an impossible task for the practising jurist. This has produced a shift in emphasis, as members of our law schools are not only translating the standard works required by the profession but are branching out into the terra incognita of hitherto unpublished handwritten manuscripts.¹⁴ This development in South Africa was prompted by an increasing interest in archival material in the Netherlands where, before and after the war, archives, especially university and provincial archives, were being winnowed for manuscript treasures. At that stage the Dutch were primarily interested in getting the manuscripts into print, the South Africans in making a translation available, but in recent years Dutch academics have come to see the need for translation into a modern language, not necessarily Dutch. In no few instances the end product has been the result of collaboration between Dutch and South African academics, working in tandem.¹⁵ Further, the swing away from translating purely for the profession and by the profession has led to a greater degree of academic research into the legal-historical significance of the writer and his work. Recent translations are accompanied by serious studies of biographical and bibliographical import, rather than listings of South African cases cit-

¹⁴ A typical example is Van der Keessel's *Lectures on the criminal law*, on which see more below.

¹⁵ Early examples were collaboration between the South Africans Paul van Warmelo (University of Pretoria) and Ben Beinart (University of Cape Town) and the Dutch E.M. Meijers, H.F.W.D. Fischer, P. Gerbenzon, R. Feenstra, J.Th. de Smidt, H.W. van Soest.

ing the authority. In short, these translations, although produced in South Africa, are intended for a wider and international audience.¹⁶ Lastly modern technical advances in reproducing manuscripts and printed works has made available a range of hitherto inaccessible texts. It is now possible for a South African academic working on a valuable manuscript held in a Dutch archive to have at his disposal photocopies of his master-text as well as of other relevant material. Previously those who toiled to translate were usually limited by the edition of the work which they themselves possessed. A by-product of this technical advance is that of late – in parallel editions – it has been practical policy to reproduce the specific document translated by photographic means and not to wrestle with the problems of type-setting 17th century Latin.

II. Simon van Leeuwen – Het Rooms-Hollands-Recht and Censura Forensis

Of the texts available to the servants of the Dutch East India Company among the most useful was Simon van Leeuwen's *Het Rooms-Hollands-Recht* (1664) in which the author briefly expounds the Roman Law and reconciles it, where relevant, with the law of his own day as practised in both the province of Holland and its neighbours. Moreover, in the *Afrikaner Republics* Van Leeuwen was highly regarded, and Annexure I to the *Grondwet of the South African Republic* (19 September 1859) states that

- 1) The law book of Van der Linden remains ... the law book in this state;
- 2) if in the aforesaid book a question is not sufficiently clear or is not treated fully the law book of Simon van Leeuwen and the *Inleiding* of Hugo de Groot will be binding.¹⁷

The 'law book of Simon van Leeuwen' is *Het Rooms-Hollands-Recht* and provided no linguistic problems for the Dutch speaking settlers and their *Volksraad*. There was, however, a problem for those in South Africa whose only tongue was English. After 1820, there was available an English translation of the 1744 edition – *Commentaries on the Roman-Dutch Law*. The moving spirit behind this translation was Sir Alexander Johnston, the then Chief Justice of Ceylon, which like the Cape of Good Hope, was a former Dutch possession. Johnston had enrolled the aid 'of such translators as he could procure on the island ... so that the work may form a useful manual to professional Gentlemen on Ceylon, the Cape of Good Hope and the other Dutch Colonies now under the English Government'.¹⁸ The same desire to aid the profession is apparent in Sir John Gilbert Kotzé's¹⁹ preface to his translation of 1881-1886. Kotzé likewise dubbed the child of his pen *Commentaries on the*

¹⁶ One of the reasons why hitherto much of the quality work produced in South Africa has failed to reach the international scene is because of unimaginative and unenterprising marketing. The Law Commission is not entitled to advertise or sell and the above is particularly true of the Government Printer.

¹⁷ *Het Wetboek van Van der Linden blijft ... het Wetboek in dezen Staat. 2. Wanneer in genoemd boek over eenige zaak niet genoegzaam duidelijk of in het geheel niet wordt gehandeld, zal het Wetboek van Simon van Leeuwen en de Inleiding van Hugo de Groot verbindend zijn.*

¹⁸ See (anonymous) *Commentaries on the Roman-Dutch law* (London 1820), Preface.

¹⁹ Sir John Gilbert Kotzé (1849-1940) was born in Cape Town and was a barrister of the Inner Temple, advocate of the Supreme Court of the Cape of Good Hope and from 1881 to 1898 Chief Justice of the Transvaal. His appointment to the Transvaal High Court was ter-

Roman-Dutch Law. He, however, worked from the 12th revised edition with notes by C.W. Decker (Amsterdam, 1780) and included a translation of the Notes. Kotzé was familiar with and used the Ceylon translation but alleged that it has ‘in many places entirely missed the meaning of the original text’.²⁰ Kotzé also speculates that the translators procured on the island were not lawyers and a glance at the somewhat basic misconceptions certainly confirms this view.²¹ Moreover, the English is somewhat stilted, even for its day. However, Kotzé’s own first edition is not entirely flawless especially with regard to typesetting errors involving names. Nood for Noodt (151, n.g.) and Paulius Voet for Paulus Voet (87, n.b.). The second edition which appeared 1921-1923 is a considerable improvement – and, errors apart, its value in South Africa cannot be overestimated.

Van Leeuwen’s major work in Latin, *Censura Forensis*, was first published in 1662 but the 1741 edition revised and annotated by G. de Haas is generally considered to be the best. It is this edition which was translated piecemeal at the end of the 19th century. Part I, Book 1 was translated by W.P. Schreiner²² in 1883; part I, books 2 and 3 by A.J. Foord in 1884 and 1885; part I, book 4 was translated by S.H. Barker²³ and W.A. MacFadyen²⁴ in 1896. It was only a century later, in 1991, that Part I, book 5 was translated by the present writer and published as Number 15 of the South African Law Commission’s Research Series. Citations are rendered in the modern form and full bibliographical information is provided but only of writers mentioned in this section. Part II which treats of Procedure remains to be translated.

It was originally part of the Law Commission’s plan to check all the early translations, controlling and modernising the citations, and publishing a thoroughly revised version as these volumes are almost impossible to locate and in the 1983 statement from the Law Commission on rendering the common law sources available, *Censura Forensis* occupied the number one position. The best that could be achieved, however, was to complete the translation of Part I and copies of that work are still available from the Government Printer, Pretoria.

III. Grotius – Inleiding and some Opinions

Grotius’ *Inleiding tot de Hollandsche Rechtsgeleertheyd* (1631) holds a unique position in law schools and in legal practice. From its first appearance one of its strengths was the fact

minated by President Kruger as a result of a serious difference of opinion concerning the Court’s right to test Acts of the Volksraad. Thereafter he served variously in the Cape and Rhodesia. In 1922 he was appointed to the Appellate Division but retired in 1927.

²⁰ See J.G. Kotzé, *Simon van Leeuwen’s commentaries on the Roman-Dutch law* (London 1881), translator’s preface, p. ix.

²¹ See for example *Commentaries on the Roman-Dutch law*, book II, ch. 3, § 10.

²² W.P. Schreiner (1857-1919) was born near the Basutoland border of the Cape Colony. After a brilliant career at Cambridge, he became leader of the Cape Bar, Prime Minister of the Cape Colony 1898-1900, and High Commissioner for South Africa in London from 1914-1919.

²³ S.H. Barker was a barrister of the Inner Temple, advocate of the Supreme Court of the Cape Colony, and advocate of the High Court of the S.A. Republic.

²⁴ W.A. MacFadyen was an LLB graduate of the University of the Cape of Good Hope, an advocate of the Supreme Court of the Cape Colony and advocate of the High Court of the S.A. Republic.

Title page of the first impression of Hugo de Groot's *Inleiding tot de Hollandsche Rechts-geleertheit* (1631). Koninklijke Bibliotheek (Den Haag).

that it was written in the vulgar tongue and although various proposals were apparently made to render it into Latin, nothing of this eventuated at the time.²⁵ In the Netherlands the *Inleiding* was the object of annotations, lectures²⁶ and commentaries. In the Dutch Colonies it was well thumbed, but with the advent of the British administration both at the Cape and elsewhere, the new authorities were handicapped by their lack of Dutch until, in 1845, an English translation by an advocate practising in British Guiana, one Charles Herbert, appeared under the title *Introduction to Dutch Jurisprudence*. The *Inleiding* was, however, considered so important for South African legal life that it was again translated in 1878, this time by A.F.S. Maasdorp.²⁷ Maasdorp was at the time Solicitor-General in the Eastern Cape and his similarly named *Introduction to Dutch Jurisprudence* included translations of a selection of Schorer's notes and the annotations by Simon van Groenewegen. Another English translation often found in South Africa is that by R.W. Lee,²⁸ this translation being more accurately named *The Jurisprudence of Holland* (1926). For his translation Lee used the

²⁵ In 1962 H.F.W.D. Fischer published a Latin translation under the title *Institutiones Juris Hollandicae*, written by J. van der Linden shortly before his death in 1835 but never published. This work is not in the Van Zyl Collection.

²⁶ For South African translations of lectures on the *Inleiding* see below *passim*.

²⁷ Sir Andries Ferdinand Stockenström Maasdorp (1847-1931), was born in Malmesbury (Cape), was a barrister of the Inner Temple, Solicitor-General at Grahamstown, member of the Transvaal Bar, 1897-1898, and Chief Justice of the Orange Free State, 1902-1919.

²⁸ R.W. Lee (1868-1958) was born in Wales, educated at Oxford and served in the Ceylon Civil Service but from 1894 he devoted most of his time to lecturing in Jurisprudence, Roman Law and Roman Dutch Law, chiefly in England. From 1921 he was Rhodes Professor of Roman-Dutch Law at Oxford. He also wrote *An introduction to Roman-Dutch law in South Africa* (Oxford 1915) and *Elements of Roman law with a translation of the Institutes of Justinian* (London 1944).

text of the second edition and added brief notes. In 1936 a companion volume appeared with commentary and extracts from Van der Keessel's *Dictata*. In 1953 volume I and in 1977 both volumes were reprinted.

Another South African to labour on Grotius was D.P. de Bruyn. As Grotius' major works were already available in English, De Bruyn turned his attention to Grotius' opinions, scattered here and there throughout the six volumes of *Hollandsche Consultatien*, printed in black-letter type and expressed in the Dutch of the 17th century. As reference to them is at best 'vexatious and annoying or at least distasteful',²⁹ De Bruyn assembled, arranged, annotated and translated into English and so resurrected, 89 of the 92 opinions buried in the *Consultatien*. His translation, *The Opinions of Grotius as contained in the Hollandsche Consultatien en Advijzen*, was printed in London, 1894.

IV. Van der Linden – Koopmans Handboek and Johan van den Sande

Sir Henry Juta, in the Preface³⁰ to his translation of Johannes van der Linden's *Regtsgeleerd, practicaal en Koopmans handboek* (1806) remarks on the earlier translation by one Jabez Henry which appeared as *Institutes of the Law of Holland* in 1828. He explains that it was necessary to retranslate Van der Linden as the earlier translation 'was not entirely free from inaccuracies' and furthermore there were copyright problems. Juta did however retain the earlier title *The Institutes of Holland* for his version which first appeared in 1884.

Roberts³¹ refers to a translation of the second book, on the Criminal Law, by P.B. Borchers which was printed at Cape Town, 1822. Roberts does not appear to have found a copy of this, nor is it to be found in the Van Zyl Collection.

Johan van den Sande's *Decisiones aureae* (1635) (half-titled *Decisiones Frisicae*) has not to my knowledge been translated into English in toto, but titles 4, 5 and 6 of Book 4 of the 1647 edition have been translated by F.N. de Vos.³² However, two other of his minor works are well known in South Africa, namely his *Commentarius de actionum cessione* translated and annotated as *Commentary on cession of actions* (Grahamstown 1906) by P.C. Anders and *Commentarius de prohibita rerum alienatione* which W.S. Webber translated under the title *Treatise upon restraints* (Cape Town 1892).

29 See D.P. de Bruyn, *The opinions of Grotius* (1894), viii (Introduction). De Bruyn was an advocate of the Supreme Court of the Cape of Good Hope and of the High Court of the South African Republic.

30 See H. Juta, *Institutes of Holland or manual of law, practice and merchantile law* (Cape Town 1904), preface. Henry Hubert Juta (1857-1930) was born in Cape Town, educated at the South African College and London University. He was Attorney-General of the Cape (1894), Speaker of the Cape House of Assembly (1896-1898), Judge President of the Cape Provincial Division in 1914 and was appointed to the Appeal Court (1920-1923).

31 See Roberts, *Legal bibliography*, p. 191 note.

32 The Van Zyl Collection does not contain a copy. Roberts describes this book as rare (*Legal bibliography*, p. 273).

V. Johannes Voet – *Commentarius ad Pandectas* and Huber – *Heedendaegse Rechtsgeleertheit*

The translating of Johannes Voet's³³ monumental *Commentarius ad Pandectas* (1698-1704) from Latin into English is one of two feathers in the cap of Percival Gane.³⁴ Voet's *Commentaries* have always been widely read and the number of editions printed both in the Netherlands and abroad attest to its popularity. However in South Africa and the ex-Dutch Colonies, the ability to use the original Voet profitably declined and various attempts were made to provide an English version. An advocate's clerk in Pietermaritzburg, by name Robert Lyon,³⁵ all but completed a translation. However, the translation was inadequate and the manuscript never reached the press but was deposited in the library of the Supreme Court, Pietermaritzburg, where it was seen and inspected by A.A. Roberts, to be mentioned in his *A Guide to Voet*. In the *Guide* and in the *Legal Bibliography* (1942) Roberts discusses at length various part translations that had been made. He says that of the 4833 sections in the *Pandects*, 3670 had been translated into either English, Dutch or both; but the Dutch translations were not easy for many South Africans to follow, while some of the English translations were poor. Moreover, even in 1933 the majority were out of print and some were very scarce. Consequently, I shall merely refer the interested reader to the *Guide*,³⁶ especially as their potential usefulness largely lapsed when, in 1955, Gane produced his *Selective Voet*, so called because he omitted small sections – about 10% in all – on the grounds that they were obsolete or had no practical application in South Africa. The space saved was profitably used to give short notes of all reported cases in South Africa where Voet's work has been judicially considered, with a very brief intimation as to how far the view expressed by him was accepted.³⁷ To Gane's credit also must be entered *The Jurisprudence of my Time*,³⁸ a translation of the 5th edition of Ulrik Huber's *Heedendaegse Rechtsgeleertheit* which was published in 1768 in Amsterdam (with additions by Zacharias Huber). It has been argued that as Huber is writing of the law of his *patria*, Friesland, his work is not relevant to courts applying a Roman-Dutch system. This is, of course, adopting a blinkered approach to the ambit of Roman-Dutch Law, a topic I shall not expatiate on here. However, it is worthy of note that the full ti-

33 On Voet and his works see R. Feenstra and C.J.D. Waal, *Seventeenth-century Leyden law professors* (Amsterdam-Oxford 1975); A.A. Roberts, *A guide to Voet* (Cambridge 1933); M. Ahsmann and R. Feenstra, *Bibliographie van hoogleraren in de rechten aan de Leidse universiteit tot 1811* (Amsterdam-Oxford-New York 1984).

34 Percival Gane (1874-1963) was born in England, educated at Oxford and at the Cape. He took silk in 1919 and was judge of the Supreme Court of South Africa.

35 Robert Lyon (d. 1894) came from Edinburgh, was employed as an attorney's clerk in Pietermaritzburg and is presumed by Roberts to have been librarian to the Legislative Council of Natal.

36 However, I shall make one exception and refer the interested reader further to the latest of the Van Riebeeck Society Publications (2 26 1996) – *The war memoirs of commandant Ludwig Krause 1899-1900* edited by Jerold Taitz. In the preface (p. xvii) Taitz tells how his interest in L.E. Krause and consequently in his war memoirs was prompted, many years ago, by the need for a translation of a title in Voet's *Commentaries*, where the Gane translation appeared unsatisfactory. In the University of Natal Law Library Taitz found the required translation by one L.E. Krause, an attorney of the Supreme Court, Petersburg. Krause had been responsible for translating books 44 and 45, 39 and 23, 41, 42 and 43 of Voet. Further on this see Roberts, *South African legal bibliography*, p. 325.

37 See P. Gane, *The Selective Voet being the Commentary on the Pandects* [Paris edition of 1829] by Johannes Voet and the Supplement to that work by Johannes van der Linden (Durban 1955), Introduction, p. xi.

38 P. Gane, *The Jurisprudence of my time* by Ulrik Huber (1636-1694) (Durban 1939).

tle is *Heedendaegse Rechtsgeleertheit, soo elders, als in Frieslandt gebruikelijk*, translated by Gane as *The Jurisprudence of my time as prevailing in Friesland and elsewhere*. Certainly Huber and his son, Zacharias, cite cases from Holland and the other Provinces and draw on a wide range of literature. Further, the work had been an immediate success in the Netherlands generally, running to 5 editions in the first 80 years of its existence and the translation by Gane has certainly added lustre to the name of Huber.³⁹

VI. Groenewegen – De Legibus Abrogatis and the twinkles in the eyes of the Law Commission

It is perhaps convenient at this point to discuss as a group the texts translated under the aegis of the South African Law Commission. This task was only one of several before the Committee which was established to make the sources of the common law available but the mechanics of organization do not concern us here. Nor, unfortunately, do the details of the ambitious programme initially envisaged. It is the published results with which we are concerned.

First, let us consider the four-volume parallel text of Groenewegen's *De Legibus Abrogatis* (1649). An early attempt at translating this significant work was made in 1908 by Victor Sampson.⁴⁰ His work, however, only encompassed the *Institutes* and furthermore was based on the first edition of *De Legibus Abrogatis*. The first edition had been published in Leiden in 1649. Groenewegen died in 1652 but before his death he had greatly extended and improved his manuscript. The third edition of 1669 (Wesel and Amsterdam) which incorporates this new material was based on a revised manuscript found in the possession of his heirs by Andreas van Hoogenhuysen, a printer in Wesel. It was the South African Law Revision Committee which originally suggested to Professor Ben-Zion Beinart of the University of Cape Town that he undertake the translation *de novo* and using the third (Amsterdam) edition of 1669. Professor Beinart was responsible for the first two volumes on the *Institutes* and the *Digest* and after his death in 1979 I took over and brought the work to completion. Fortunately, as I had worked with Beinart on the earlier volumes and on Van der Keessel's *Praelectiones ad Ius Criminale*, this was not an impossibly onerous task, although there were times when my supporters on the Law Commission and I were at screaming pitch with the problems which developed from the printer's inability to handle the then novel methods of setting by computer, to say nothing of the difficulties attendant on setting the Latin from a well-foxed and dilapidated edition using unfamiliar letter fonts in an unintelligible language. This experience convinced me that there could only be more efficient means of reproducing the Latin and this I found to my delight was possible by photo-

³⁹ Copies of both Gane's *Selective Voet* and *The Jurisprudence of my time* are available from Butterworths Publishers. Contact André Vosloo, P O Box 1240, Cape Town 8000 or e-mail andre.vosloo@butterworths.co.za.

⁴⁰ Victor Sampson (1855-1940) was born in Cape Town, admitted as an advocate, 1881; took silk (1895) and in 1898 was elected to the Cape Parliament. From 1904-1908 he was Attorney-General at the Cape.

Portrait of H.J. Arntzenius (1734-1797), Professor of Law, Groningen 1774-1788, Utrecht 1788-1797.
 Copyright Universiteitsmuseum, Utrecht.
 Photograph Jac.P. Stolp.

copying the original 17th century text. With minor adjustments such as transferring alternate page numbers from the right hand top corner to the left, Rustica Press (Cape) and, later, other printers could reproduce a very fair copy of the original, thus providing the reader with the Latin in the form from which the translation was taken. However, to return to Groenewegen. *De Legibus Abrogatis* has always been a basic reference book for our courts; the translation sold rapidly and the full set of four volumes is no longer available.

The works translated at the instigation of the Law Commission fall into two categories: first those that were published by Lex Patria, Johannesburg, and later the Research Series printed by the Government Printer, Pretoria. Due to the constraints of space it is most practical at this point merely to list the works translated and to indicate whether or not copies are still available at the time of going to press.⁴¹

i. Brouwer, *De Iure Connubiorum*, 1714 edition (in part) translated into Afrikaans as *Oor die Huwelik-sreg* by Van Warmelo and Bosman (out of print). The manuscript translation of the complete work by Van Warmelo is in the Library of the University of Pretoria.

ii. Pothier, *Traité du Contrat de Mandat* translated into English as *Pothier's treatise on the Contract of Mandate* (1979) by B.G. Rogers and B.X. de Wet (available from Butterworths).

⁴¹ Marketing has never been the responsibility of the Government Printer, but on application to Ms Arma Steyn, The Government Printer, Private Bag X85, Pretoria 0001, phone 012 3344713, copies of the following may be had at R20.00 per text.

iii. Molinaeus, *Tractatus de eo quod interest* translated into Afrikaans as *Verhandeling oor Skadevergoeding* and Donellus, *Commentarius ad C.7.47*, translated as *Kommentaar op C.7.47* (1973) by H.J. Erasmus (out of print).

iv. Voorda (Jacobus), *Tractatus de Statutis* translated from manuscript into English as *A Treatise on Statutes* (1985) by M.L. Hewett and P. van Warmelo⁴² (available from Butterworths).

v. Scheltinga, *Dictata oor Hugo de Groot se "Inleiding tot de Hollandsche Rechtsgeleerdheid"*, edited by W. de Vos and G.G. Visagie⁴³ (available from Butterworths).

Of the Research series, the following are relevant for our purposes and obtainable from the Government Printer.

No. 5 *Observations on decided cases concerning antenuptial contracts* written by D Cornelius Neostadius, translated into English by F.J. Bosman and P. van Warmelo (archivalia prepared by J.Th. de Smidt and H.W. van Soest (1986)) (24 copies available).

No. 6 *Some cases heard in the Hooge Raad reported by Willem Pauw* translated into English by R. Feenstra, P. van Warmelo, D.T. Zeffertt (1985) (41 copies available).

No. 8 *Observationes ad Hugonis Grotii mandictionem [sic] ex collegio clarissimi viri, doctissimi Johannis Voet ex ore excerptae partim, partim et maxime [sic] parte a Clarissimo Viro dictatae*. Vol. 1 text. *Aantekeninge van Johannes Voet oor die Inleiding van Hugo de Groot*, translation into Afrikaans by P. van Warmelo and C.J. Visser (1987) (98 copies available).⁴⁴

No. 9 *Vinnius se Vertaling van Tractatus de Pactis*, translated into Afrikaans by L.J. du Plessis (1985) (80 copies available).⁴⁵

No. 10 *Treatise on the quasi-contract called promutuum and on the conditio indebiti* by Robert-Joseph Pothier, translated into English by W.J. Hosten et al. (1979) (72 copies available).

No. 11 *Translation of Cornelis van Bijnkershoek's Quaestiones juris privati* (2 vols. only) into English by R. Whitaker (1987) (104 copies available).

No. 15 *Censura Forensis, Part I, Book V* (1991) by Simon van Leeuwen, translated into English with bibliographical and biographical notes by M.L. Hewett (50 copies available).

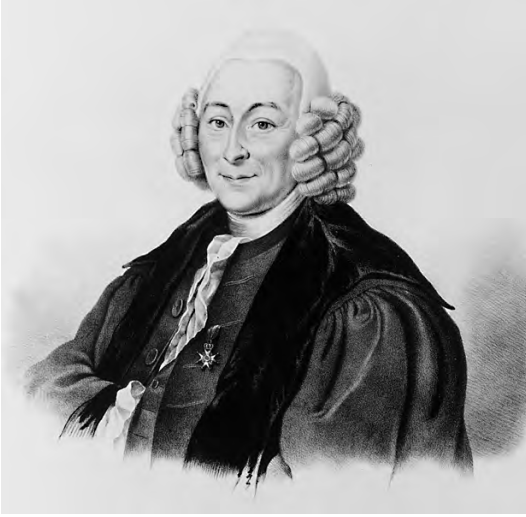
Although not a translation we should also note here the *Index to the Opinions of the Roman-Dutch Lawyers and the Decisions of the Courts of the Netherlands which have been digested in the Algemeen Beredeneerd Register of Nassau La Leck* (7 vols., 1985 – 1987), started by A.A. Roberts and brought to completion by S.I.E van Tonder – a truly mammoth task.

⁴² For a review see R. Feenstra in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 56 (1988), p. 224-229.

⁴³ See R. Feenstra in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 56 (1988), p. 112-115.

⁴⁴ See R. Feenstra 'Dictata van Johannes Voet en Gerlach Scheltinga op de Inleiding van Hugo de Groot', in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 56 (1988), p. 93-113.

⁴⁵ See R. Feenstra, 'Het Tractatus de Pactis van Vinnius en de Strijdschriften tegen Maestertius uit 1640', in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 56 (1988), p. 199-208.

Portrait of Dionysius Godefridus van der Keessel (1738-1816), Professor of Law Groningen 1762-1770, Leiden 1770-1815. Collection Academisch Historisch Museum, Leiden.

In 1963 the Government Printer also printed a partial translation of Hendrik Jan Arntzenius' *Institutiones iuris Belgici de conditione hominum*. Part 1, titles 2 and 13, and parts 2 and 3 were translated into English by F.P. van den Heever, under the title *Introduction to the civil law of the Netherlands*.

VII. Van der Keessel – Theses selectae and previously unpublished works

Van der Keessel⁴⁶ of Leiden, one of the last of the Roman-Dutch authorities, did not publish much of great significance during his lifetime and almost certainly his name would lack its current lustre if it were not for the sterling work done by Paul van Warmelo and later by Ben Beinart, who were largely responsible for publishing the handwritten manuscripts of Van der Keessel's lectures to his students and also for translating them either into English or Afrikaans.

Apart from a number of orations, Van der Keessel's only major publication was *Theses selectae juris Hollandici et Zelandici ad supplendam Hugonis Grotii Introductionem ad jurisprudentiam Hollandicam*, of which the first edition appeared in 1800. This was intended as a companion to studies of Grotius' *Inleiding*, on which Van der Keessel lectured during his years at Leiden. An English translation by Charles Ambrose Lorenz⁴⁷ (of Ceylon), *Select Theses on the Laws of Holland and Zeeland being a commentary of (sic) Hugo Grotius' Introduction to Dutch jurispru-*

⁴⁶ Dionysius Godefridus van der Keessel (1738-1816) was born in Deventer; he studied in Deventer and Leiden, became doctor iuris (Leiden) in 1761; advocate at The Hague, 1761-1762; Professor at the University of Groningen, 1762-1770; Professor at the University of Leiden, 1770-1815. On his published work see Ahsmann and Feenstra, *Bibliographie van hoogleraren in de rechten aan de Leidse universiteit tot 1811*, p. 132-138.

⁴⁷ Charles Ambrose Lorenz was a barrister at law of Lincoln's Inn and advocate of the Supreme Court of the island of Ceylon.

dence appeared in 1854 and Lorenz in his introduction to the first edition states that in its turn his translation was intended as a companion to Charles Herbert's translation of the *Inleiding*, (*Introduction to Dutch jurisprudence*), and hopefully would 'be found acceptable to the Profession in those British Colonies where the Roman-Dutch Law still obtains.' The 1854 edition was published in London; a second edition with a biographical note on Van der Keessel by Professor J. de Wal of Leiden was published in 1884 and 1901 in Cape Town.

Interest in Van der Keessel's actual lectures on Grotius' *Inleiding* was prompted by E.M. Meijers of Leiden, who found a student copy of those lectures. One thing led to another and eventually the task of transcribing and translating the text into Afrikaans was completed, chiefly by the hand of Paul van Warmelo and H.C. Gonin of the University of Pretoria. The parallel text was published as *Praelectiones iuris hodierni ad Hugonis Grotii Introductionem ad iurisprudentiam Hollandicam*, Cape Town, 1961 (2 volumes).

There was more to come. Paul van Warmelo in Pretoria and Ben Beinart in Cape Town developed a working team. The first result of their teamwork was a Latin edition of Van der Keessel's *Praelectiones ad Institutiones Justiniani* (1965-67). The next task was to tackle the array of manuscripts relating to Van der Keessel's lectures on the criminal law during the period 1772-1809 and to translate those into English. In 1969 the first of six volumes appeared, under the title *Praelectiones ad Jus Criminale. Lectures on books 47 and 48 of the Digest, setting out the criminal law as applied in Holland ... and on the new criminal code of 1809*.⁴⁸ The other five followed in due course although Beinart died in 1979, shortly before the completion of volume VI (1981). This is a most significant work as Van der Keessel was one of the last of the Dutch to write on the criminal law before the era of codification effectively began in 1809.

A final small contribution to our knowledge of academic life at Leiden was the publication in 1972 of a series of addresses given by Van der Keessel to his students at the beginning and end of each series of lectures. These were published in parallel edition in Latin and English in *Acta Juridica* 1972 (Cape Town), p. 1-37.

VIII. Antonius Matthaeus II

The last contribution to the shelves of English translations is Antonius Matthaeus II's *De Criminibus*, an elegantly produced parallel text in four volumes entitled *On Crimes, a commentary on Books XLVII and XLVIII of the Digest* (1987-1995) edited and translated by M.L. Hewett and B.C. Stoop. As has been said in a recent review,⁴⁹

'it is sometimes forgotten that *De Criminibus* was intended by its author as a textbook for students. In a greeting to his readers, Matthaeus states that "for me the first and foremost consideration was the interests of students". The author's style is invigorating, vital and immediate. His writing

⁴⁸ Van der Keessel, *Praelectiones ad Ius Criminale*, 6 volumes (Cape Town, Wynberg, Johannesburg 1969-1981).

⁴⁹ Domanski in: *South African Law Journal* 114 (1997), p. 795ff.

is always alive and interesting, drawing its force and inspiration from the situations of everyday life, from the words and anecdotes of the ancient philosophers and poets, from his own great erudition, from his close familiarity with the Roman legal texts, and from his constant recourse to reason and principle. Matthaeus, above all, is readable. The energy of his writing stands in sharp contrast to the dry, tedious style of so much contemporary legal writing. The highest praise one can bestow on this translation, the bulk of which is the work of Margaret Hewett, is to say that it faithfully captures the qualities of the Latin original.'

This edition includes bibliographical data on the textual citations, full indices and comprehensive notes on Matthaeus' life and works. Not only is *De Criminibus* a pioneering work of unique significance to the criminal lawyer because of its prolegomena, classifying and analysing the factors necessary to constitute a crime, discussing those who can commit a crime and those against whom a crime can be committed, but it also has much to offer those working in the field of private law, legal and economic history and sociology. It concludes with a comprehensive section on procedure.

Further, *De Criminibus* is much more than a statement of the Roman Law position. It is also an early and significant commentary on 17th century practice. This was no co-incidence as Matthaeus himself was not only an academic but also deeply involved with the criminal justice of his day. See for example the article by Hewett and Hallebeek in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 66 (1998), p. 115-150, entitled 'The prelate, the praetor and the professor: Antonius Matthaeus II and the *crimen laesae majestatis*, Utrecht 1639-1640'. In South Africa, Matthaeus was certainly known and cited under the Dutch-East India Company. The later use of *De Criminibus* in the courts from 1800 to the present is undoubted but statistics are not available and it would be unacademic to make sweeping statements which are not substantiated.⁵⁰

IX. Quo vadimus or where to next?

In the 1980's the Unit for Legal Historical Research at the University of South Africa, Pretoria, also took on its shoulders the translating of the old authorities. Matthaeus' *De Criminibus* was originally undertaken as one of its projects and there are others in the pipeline. Paulus Voet's *De Statutis* is being translated by D. Kriel assisted by B.C. Stoop and should appear shortly. A panel has started work on Benvenuto Straccha's *De Asserationibus*.

I personally have completed a translation of Christian Thomasius' *Larva Legis Aquiliae detracta actioni de Damno dato receptae in foro Germanorum* (1703) which is awaiting publication. I am currently occupied with editing, translating and annotating the lectures *Ad Ius Hodiernum* given on comparative law by Jacobus Voorda at the University of Utrecht between the

⁵⁰ At the time of going to print, Volume II is unavailable and thus the set is incomplete. However, arrangements are being made to reprint Volume II and to market all four volumes in the Netherlands. Uitgeverij Verloren, Hilversum, will be responsible.

years 1744 and 1760. Voorda's students had already been introduced to Roman law, and as a basic textbook for his courses Voorda provided a brief printed summary (300 pages) entitled *Differentiae Juris Romani et Belgici*. Using this as a basis Voorda expatiated in his lectures on the differences between the Roman Law and the contemporary law of each of the 7 United Provinces. This is a crucially important and unique approach to the reception of Roman Law in the Netherlands for to lecture thus on comparative law was almost unheard of. At the time it was customary for lectures to be confined to the pure Roman Law with comparatively little emphasis on contemporary practice. Some University professors made passing reference to local law, as did Matthaëus, but, in general such an analysis concerned only the law of the largest and most important province, Holland.

Voorda's actual lectures have never been published, they exist only in 1150 pages of closely written 18th Century manuscript, written by Voorda himself with alterations and additions inserted over the years. There are a number of student manuscripts, which I am comparing and correlating. I have one in my own possession, and there are 2 incomplete sets of notes locally, one at the University of Stellenbosch, the other at the High Court library.

There are many tempting texts available for any one who feels the urge to translate, but texts and potential translators are not enough. Time, in other words, leisure to tackle this work is essential as hundreds of pages of Latin cannot be converted into modern English overnight. Secondly no-one in his right mind is going to embark on a long-term project of this nature without some assurance that the work will be published – preferably in a form appropriate to its worth. This means that financial backing is a prerequisite and regrettably under prevailing conditions it seems that this must be sought from abroad rather than locally.

X. Overview and conclusion

From the perspective of 2000 it is apparent that the work done by Beinart and Van Warmelo and their collaborators set the standard and parameters for future translations, especially those involving hitherto unpublished manuscripts. Firstly, the transcribing and editing of the Latin text by a comparison of manuscripts, or printed editions, must be performed as meticulously as possible. Consequently presenting a parallel version with the Latin on the left hand page and the English on the opposite side is basic to the academic evaluation of such texts. Secondly, the rendering of citations from the original clumsy verbal form into the modern numerical form is time consuming, but an essential part of the process of understanding the text and of making the citations more readily accessible to modern readers. Thirdly, the choice of English as the target language is no longer merely a matter of enabling English speaking South Africans to access the texts but, with English replacing Latin as the *lingua franca* of scholarly communication, is critical to broadening

the market beyond the bounds of this country. Finally, the inclusion of full bibliographical information is providing a database for those researching other aspects of the legal writings of the past.

Clearly, South African scholars are now producing work which is contributing substantially to international endeavours in the field of legal translating, and specifically making the treasures of the Golden Age of Dutch jurisprudence known to a wider audience. But what are the benefits which could and should devolve on South Africans from this herculean labour of translating the old authorities? If Roman-Dutch Law in any form continues to be one of the bastions of our developing mixed jurisdiction, and if, as Albie Sachs so trenchantly wrote⁵¹ of our Law derived from Europe, 'shorn of their associations with domination, there is no reason why these institutions should not be taken over and infused with a new spirit so as to serve the people as a whole rather than just a minority'; then surely there will still be need for access to the 'old authorities'. Granted, it is no longer possible for both parties to a dispute to go direct to the Latin, but at least both can still read the translations which endeavour to reflect the exact tenor of the old writers' thoughts in a modern language.

51 A. Sachs, *The future of Roman-Dutch law in a non-racial democratic South Africa: Some preliminary observations* (1989).

HOE DE RECHTBANK VOOR HOORN VERLOREN GING

BESTUURDERS EN BURGERIJ VERLIEZERS IN HUN VERZET

In de Contourennota van december 1998, een beleidsnota van de regering voor de – zoals ook de titel luidt – ‘Rechtspraak in de 21^e eeuw’, wordt geconstateerd dat overleg met betrokkenen in de rechterlijke organisatie, tot waardevolle inzichten heeft geleid. Er is ‘brede instemming’ met de inhoud van de nota, uitgezonderd waar het betreft de beschikbare financiële middelen, met name voor de jaren 1999-2000.

Ondanks argumenten van de staatssecretaris van Justitie bij de behandeling van de nota, heeft de Tweede Kamer moeite gehad met het voornemen de kantongerechten bestuurlijk onder te brengen bij de arrondissementsrechtbanken. Er waren twijfels en zeker niet bij de politiek alleen. Veel van wat in de regeringsplannen nadere toelichting verdiende, lijkt intussen te zijn opgehelderd. Zo heeft de staatssecretaris geruststellende opmerkingen gemaakt, waar de vrees werd geuit dat het opgaan van de kantongerechten in de rechtbanken zou leiden tot een verhoging van de drempel om toegang te verkrijgen tot recht en rechtspraak.

Overigens dateren plannen tot herziening van de rechterlijke organisatie reeds uit vorige kabinetperiodes. De integratie van de raden van beroep / ambtenarengerechten en de rechtbanken is per 1 juli 1992 voltooid. Op 1 januari 1994 was de overgang van voormalige Arob-zaken van de Raad van State naar de bestuurssectoren van de rechtbanken een feit. Minister Sorgdrager veronderstelde destijds dat alle organisatorische en wettelijke regelingen voor de integratie van de kantongerechten en de rechtbanken, leidend tot de vorming van rechtbanken ‘nieuwe stijl’, in 1998 voltooid zouden zijn. Intussen had zij wél te maken met een fikse oppositie van o.a. kantonrechters, deurwaarders en advocaten. Nadat de Tweede Kamer schriftelijk verslag had uitgebracht over de daartoe noodzakelijke wetsontwerpen, gaf de minister toe dat de burgers wellicht te weinig garanties zouden krijgen voor een herkenbare rechtspraak in eerste aanleg. Amendering was dan ook gewenst. In een brief van 25 juni 1997 schreef zij de Kamer het ook eens te zijn met de opvatting dat beter met verdere wettelijke aanpassingen kon worden gewacht, tot meer duidelijkheid zou zijn ontstaan omtrent de bestuurs- en beheersstructuur. De contourennota stelt daartoe wetsvoorstellen in het vooruitzicht.

Verwijzend naar de Contourennota, wilden de minister en de staatssecretaris van Justitie in hun brief van 20 augustus 1999 aan de Tweede Kamer (Kamerstuk 26352, nr. 16) nogmaals benadrukken dat de huidige kantongerechtslocaties over het algemeen in stand moeten blijven. Opheffing van kantongerechten ligt alleen in de rede in die gevallen waarin al concrete daartoe strekkende verzoeken zijn gedaan. Op grond daarvan wordt een wetsontwerp voorbereid tot opheffing van de kantongerechten in Meppel, Zevenbergen en Zuidbroek.

Voorts wordt sluiting van kantongerechtsgebouwen alleen overwogen als er sprake is van onevenredig hoge exploitatiekosten. De voorwaarde is dan wel, dat vervangende zittingsruimte elders in de hoofdplaats van het kanton voorhanden is. Nader overleg zal in dit verband plaatsvinden met de kantongerechten in Sneek, Beetsterzwaag, Oud-Beijerland, Sommelsdijk en Wageningen. Volgens de minister en de staatssecretaris moet bovendien met het arrondissementsbestuur te Zutphen, met het oog op het terugdringen van exploitatiekosten, van gedachten worden gewisseld over sluiting van kantongerechtsgebouwen in Harderwijk, Groenlo en Terborg. En ook daarbij komt de vraag naar vervangende zittingsruimte aan de orde.

Op schema

In hun eerste voortgangsrapportage aan de Tweede kamer over de Contourennota, van 1 januari tot 1 juli 1999 (Kamerstuk 26352, nr. 18), constateren de minister en de staatssecretaris dat de uitvoering van het wetgevingsprogramma op schema ligt. Alleen bij de voorbereiding van het wetsvoorstel tot sluiting van de kantongerechten te Meppel, Zevenbergen en Zuidbroek, is enige vertraging ontstaan. De bewindslieden noemen het verheugend dat de kantonrechters en de presidenten besloten hebben zowel op landelijk als op lokaal niveau, gezamenlijk invulling te geven aan het PVRO (Programma Versterking Rechterlijke Organisatie). 'Er is een stevig fundament gelegd voor de uitvoering van de voorstellen uit de Contourennota'.

In het verslag van het algemeen overleg op 2 februari 2000 van de vaste kamercommissie voor Justitie met minister Korthals en staatssecretaris Cohen (Kamerstuk 26352, nr. 21), gaat de staatssecretaris ervan uit dat de noodzakelijke wetsvoorstellen nog vóór het zomerreces bij de Tweede Kamer worden ingediend. Daarmee wordt voldaan aan het regeerakkoord en aan het voorgenomen schema. De wetsvoorstellen zijn in het sectoroverleg met de rechterlijke macht behandeld. Nu de Tweede Kamer met de inhoud van de Contourennota heeft ingestemd, zo constateert de staatssecretaris, ligt verder voor haar de behandeling van de wetsvoorstellen open, zodat de invoering daarvan op 1 januari 2002 mogelijk zal zijn. Een tweede voortgangsrapport zal in april 2000 verschijnen.

De staatssecretaris had grote waardering voor het convenant tussen de arrondissementsrechtbanken en de kantongerechten. Dit convenant 'Bestuurlijke onderbrenging', een compromis, is in de zomer van 1999 ondertekend door vijf rechtbankpresidenten en vijf kantonrechters, die zich de vertegenwoordigers wisten van hun onderscheidene achterbannen, en voorziet in bestuurlijke integratie van rechtbank en kantongerecht. Inhoudelijk gezien blijft de kantonrechtspraak bestaan.¹

¹ Michel Knapen, 'Sterfhuisconvenant', in: *Mr. Het magazine voor juristen* 2 (1999), december, p. 42-45.

Toen en nu

Een vergelijking met de discussies in de negentiende eeuw over het al dan niet zelfstandig voortbestaan van vele kantongerechten en een geringer aantal arrondissementsrechtbanken, dringt zich op. In het bewogen stukje geschiedenis van 1852 tot 1877 speelde Hoorn regionaal gezien een letterlijk spraakmakende rol. Ook eind 1996 hebben burgemeester en wethouders van Hoorn bij de regering de alarmklok geluid, uit vrees voor een mogelijk verdwijnen van het kantongerecht in hun stad. Het is duidelijk dat de gevolgen van de reorganisatie destijds veel ingrijpender waren dan die welke nu, anderhalve eeuw later, te verwachten zijn.

Toen – in de negentiende eeuw – werd opheffing van een aantal kantongerechten en arrondissementsrechtbanken beoogd, met het verdwijnen van evenzoveel rechterlijke locaties.

Nu komen er locaties en nevenlocaties van de rechtbanken, met behoud van de bijzondere betekenis van de kantonrechtspraak. De kantongerechten zullen een aparte sector binnen de rechtbanken gaan vormen.

Toen speelden bezuinigingen als voornaamste overweging, met daarnaast het verkrijgen van de mogelijkheid om de ambtenaren beter te bezoldigen.

Nu wordt gestreefd naar modernisering van de rechterlijke organisatie, met het oog op een adequaat functionerende rechtspraak in deze eeuw.

Hier wordt beschreven hoe voor Hoorn de rechtbank in 1877 verloren ging. Eveneens kwam het einde voor het kantongerecht in Enkhuizen. Jarenlange strijd om hun behoud was tevergeefs geweest. Tot bittere teleurstelling van de twee betrokken steden en West-Friesland.

Reeks van ontwerpen

Toen in 1877 de Tweede Kamer het wetsontwerp, regelende de rechterlijke organisatie aanvaardde, gaf zij haar goedkeuring aan een drastische vermindering van het aantal arrondissementsrechtbanken en meer nog van het aantal kantongerechten. Illustratief voor de commotie in de daaraan voorafgaande vijfentwintig jaren, ontstaan door telkens nieuwe wetsontwerpen – nadat vorige niet waren afgedaan, dan wel waren verworpen, waarvan in de betrokken arrondissementen ernstige nadelen voor de justitiabelen werden gevreesd, waren de reacties in West-Friesland. Hoorn wierp zich op als spreekbuis. Deze stad, centraal gelegen in het gewest, werd meermalen met het verlies van de arrondissementsrechtbank bedreigd, zo goed als onder andere Enkhuizen verlies van het kantongerecht te wachten stond. Dat die vrees tenslotte bewaarheid werd, was niet te wijten aan ontbreken van reacties. Telkens wanneer het noodzakelijk bleek voor het behoud van de rechterlijk colleges in de bres te springen, werd een beroep op Kamer of minister gedaan om

heileloos geachte plannen te laten varen. Rivaliteit tussen Hoorn en vooral Alkmaar speelde eveneens een rol. En wat Hoorn betreft was er ook gekrenkte trots omdat zijn betekenis als hoofdstad van een gewest, met een roemrijke historie, zou worden aangetast.

Verloren strijd

West-Friesland streed een verloren strijd, al was er een enkele keer optimisme over het keren van de kansen. Aan dit – achteraf gezien misplaatste- optimisme, werd grond gegeven door wisselende ministeriële visies, waarin nu eens handhaving van de rechtbanken en kantongerechten werd beoogd, dan weer hun opheffing werd bepleit uit het oogpunt van bezuinigen, vereenvoudiging van de rechtspraak en een goedkopere en minder langdurige burgerlijke procesvoering. Andere argumenten die meermalen in de discussies over wetsontwerpen van de zijde der regering werden gehoord, golden het ontbreken van voldoende rechtsgeleerden om in vacatures te kunnen voorzien en het gemis aan voldoende balie voor sommige rechtbanken. En tenslotte moest een nieuwe rechterlijke organisatie ook ruimte bieden voor een betere bezoldiging van de ambtenaren.

Het wetsontwerp dat bij koninklijke boodschap van 12 april 1852 de Kamer had bereikt,² liet alle provinciale gerechtshoven vervallen. Er zouden vier hoven van appèl komen. Opgeheven moesten worden de arrondissementsrechtbanken te Hoorn, Eindhoven, Tiel, Sneek en Appingedam. Volgens het wetsontwerp zouden de kantons Hoorn, Enkhuizen en Medemblik bij het arrondissement Alkmaar worden gevoegd en werd Purmerend bij het arrondissement Haarlem gedacht.

De Hoornse gemeenteraad hechtte zijn goedkeuring aan een adres, te richten aan de Staten-Generaal.³ Daarin stak de raad fors van wal. ‘De wet draagt de sporen van misleiding van het beter deel van de regering. Zij getuigt van onkunde van de natuurlijke gesteldheid van Noord-Holland en van de behoeften en gewoonten der ingezetenen’ (een argument dat nog meermalen zou worden gebruikt). Met een kleine nominale besparing, aldus het adres, zou bij het aannemen van de wet aan Hoorn de doodsteek worden gegeven en dat terwijl de stad zich omwille van de welvaart zoveel opofferingen moest getroosten.

Op het argument van de minister dat in Hoorn te weinig zaken werden behandeld om handhaving van de rechtbank te rechtvaardigen, verweerde de raad zich met een verwijzing naar de wens van de regering om klachten van minder importantie – geen storing van de openbare orde, geen persoonlijk letsel – zoveel mogelijk in overleg af te doen. Elders was men daartoe minder geneigd. Ook werden in 1850 in Hoorn negentien civiele zaken van de rol afgevoerd en dus in der minne afgedaan, tegen drie in Alkmaar en zeven in Haarlem. Overigens bedroeg in Hoorn in het genoemde jaar het aantal behandelde civiele zaken

² Handelingen van de Tweede Kamer 1851-1852. Bijlagen, p. 691 e.v.

³ Hoornsche Courant (HC) 18-5-1852.

meer dan in Alkmaar, Haarlem en andere steden. En zou nu bemiddelend optreden in strafzaken moeten worden ‘beloond’ met het bemoeilijken voor de bevolking om recht te verkrijgen? Hogere reiskosten van getuigen en ambtenaren zouden eveneens het gevolg zijn van de opheffing in Hoorn, naast groot ongerief voor justitiabelen in ‘het meest bevolkte, meest welvarende en gewichtigste arrondissement’, met steden en dorpen.

Als er dan tóch een rechtbank in Noord-Holland moest verdwijnen, dan zou volgens de Hoornse gemeenteraad aan Haarlem moeten worden gedacht, zoals dat ook bij de behandeling van de wet van 1828 was gebeurd,⁴ toen alleen haar behoud werd voorgesteld omdat de besparing door haar verdwijnen te gering zou zijn.

Boze burgerij

Naast de gemeenteraad liet ook de Hoornse burgerij zich niet onbetuigd. Zij werd op twee achtereenvolgende dagen in de gelegenheid gesteld in het Oost-Indisch Huis voorlezing bij te wonen van een adres, te richten aan de Tweede Kamer.⁵ Het adres werd door 324 ingezetenen ondertekend en noemde het voornemen van de regering voor het gehele district ‘een grievende miskennis, verstoken te worden van de gelegenheid om binnen deszelfs grenzen goed regt te kunnen bekomen in alle zulke gevallen die gaan boven de bevoegdheid van de kantongeregten’. Eveneens werd gewezen op de uitgestrektheid van het arrondissement met een veel hoger bevolkingscijfer dan dat van Haarlem en Alkmaar, het geringe financiële voordeel van opheffing tegenover de te verwachten aanzienlijke kosten, het vertrek van rechterlijke ambtenaren, advocaten en procureurs met hun plus minus twintig gezinnen, verlies voor de neringdoenden en waardevermindering van het woningbestand. Naar Hoorn was iedereen in West-Friesland binnen één dag uit en thuis. Van Medemblik of Enkhuizen naar Alkmaar – over Hoorn gaande! – was dat een onmogelijkheid. Kortom: aanvaarding van het ontwerp van wet zou niet bevorderlijk zijn ‘aan de ware belangen van het dierbaar vaderland’.

Raad en burgerij zullen verrast kennis hebben genomen van het bericht dat op 14 mei 1852 het wetsontwerp tot regeling van de rechterlijke organisatie was ingetrokken, nadat bij de beraadslagingen in de Kamer reeds gebleken was dat niet alle artikelen de goedkeuring konden wegdragen.⁶ Volgens krantenberichten diende minister van Justitie Nedermeijer van Rosenthal zijn ontslag in,⁷ dat hij op verzoek van de koning zou hebben ingetrokken. Zijn ambtsperiode eindigde nochtans met de benoeming tot minister van mr. P.H. Strens, procureur-generaal bij het provinciaal gerechtshof in Noord-Brabant.⁸

4 Ibidem. Bedoeld werd: Handelingen Tweede Kamer 1828-1829. Indeling van het Koninkrijk in regterlijke arrondissementen en kantons. Bijlagen, p. 604-605.

5 HC 4 mei 1852.

6 Handelingen Tweede Kamer 1851-1852, p. 1111 e.v.

7 HC 25 mei 1852.

8 Ibid. 13 juli 1852.

Nieuw ontwerp

Spoedig was een nieuw wetsontwerp in de maak. Het zou, zo luidden de berichten, in veel opzichten verschillen van het voorgaande.⁹ Zo zou er geen sprake zijn van ‘suppressie’ van rechtbanken en men geloofde dit te eerder, omdat de minister van Justitie, destijds als procureur-generaal in Noord-Brabant, bepaaldelijk tegen de voorgestelde opheffing van de rechtbank te Eindhoven zou hebben geadviseerd. De toegang van de rechtbanken moest voor de rechtzoekenden immers zo makkelijk mogelijk worden gemaakt.

Krachtens het wetsontwerp tot regeling van de samenstelling de rechterlijke macht en van het beleid der justitie, dat de Tweede Kamer in april 1853 werd toegezonden, bleef, zoals verwacht, de bestaande verdeling van de kantons met de zetels van de kantongerechten gehandhaafd. Behouden bleven eveneens de bestaande arrondissementsrechtbanken, ook die welke niet in de hoofdsteden van de provincies gevestigd waren. Rechtsmacht in burgerlijke en strafzaken werd overeenkomstig de bij deze wet voor ieder college vastgestelde bevoegdheden, uitgeoefend door kantongerechten, arrondissementrechtbanken, raden van justitie, gerechtshoven en de Hoge Raad.¹⁰

Het grootste gedeelte van de wet bleef onafgedaan. Wel werden de zetels van de hoven vastgesteld. Passend in het trage tempo bij de behandeling van de justitiële wetsontwerpen, was een nieuwe ontwikkeling die zich voordeed, de instelling van een commissie uit de Kamer, om verslag uit te brengen over de grondslagen voor een toekomstige rechterlijke organisatie. Het *Weekblad van het Regt* had voor dit initiatief weinig waardering.¹¹ ‘Wij houden het voor schadelijk en verkeerd, aan leden der Kamer het ontwerpen op te dragen van wetten, die zij later zelf zullen moeten beoordelen. En zou de minister zijn overtuiging opofferen aan die van de commissie?’ Overigens verwachtte het *Weekblad* dat het wel bij vergaderen zou blijven.

Tijdens een plechtige zitting van de arrondissementsrechtbank te Hoorn werd de nieuw benoemde rechter mr. J.F.T. Valkenburg geïnstalleerd. Uit de vervulling van de vacature, zo werd gesteld in toespraken van de officier van justitie en van de president, mocht men opmaken dat de vrees voor suppressie van de rechtbank was geweken.¹² Een voorbarige conclusie, naar zou blijken.

Bij koninklijke boodschap van 28 juni 1862¹³ bereikte de Kamer een wetsontwerp houdende een rechterlijke indeling, dat voorzag in de opheffing van zes rechtbanken en zesendertig kantongerechten waaronder Medemblik. Wederom werd Hoorn genoemd in de opsomming van steden die hun arrondissementsrechtbank zouden moeten verliezen. De *Hoornsche Courant* schreef over ‘een droevige verrassing, onder een versleten dekmantel van

⁹ HC 6 november 1852.

¹⁰ Handelingen Tweede Kamer 1852-1853, p. 589 e.v.

¹¹ *Weekblad van het Regt*, 10 oktober 1853.

¹² HC 25 juli 1853.

¹³ Handelingen Tweede Kamer 1861-1862, p. 988 e.v.

het algemeen belang'. Beoogde uitbreiding van de arrondissementen Alkmaar en Haarlem zou uiterst nadelig zijn voor de justitiabelen in het West-Friese territorium.¹⁴

Vleug van optimisme

En later: 'Wij verklaren dat wij met ontzetting en verbazing van dit wetsontwerp hebben kennis genomen en wensen dat nimmermeer wordt voorgesteld het arrondissement op te heffen, waardoor de gemoederen der bevolking in beweging worden gebracht, het vertrouwen in de regering wordt geschokt, het wantrouwen wordt vermeerderd en ten gevolge waarvan toch nimmer iets dienstigs voor het algemeen belang kan worden daargesteld.'

Het wetsontwerp was evenwel vooralsnog buiten afdoening gebleven, waarom het eind 1863 – onveranderd – opnieuw werd ingediend.¹⁵ De *Hoornsche Courant* baseerde een vleug van optimisme op het voorlopig verslag van de commissie van rapporteurs, waarin vele bezwaren van Provinciale Staten, van Gedeputeerde Staten, de gemeente Hoorn, en vrijwel alle gemeenten in het arrondissement 'krachtige ondersteuning' kregen. Men mocht veilig aannemen dat van de Kamerleden bij het onderzoek aanwezig, de meerderheid zich tegen het voornemen van de regering zou verklaren.¹⁶ Onder andere werd betoogd dat Justitie en de schatkist slechts in geringe mate met de opheffing zouden zijn gebaat en de betekenis van het arrondissement in geen enkel opzicht bij Alkmaar of Haarlem ten achter stond. Ook in dit verslag viel de naam van Haarlem als de stad die in aanmerking zou moeten komen voor opheffing van de rechtbank, bij een noodzakelijk geachte vermindering in Noord-Holland. Zelfs werd dit standpunt gedeeld door de leden die tégen vermindering van het aantal rechtbanken waren, maar als het er op aan kwam te kiezen voor behoud, aan Hoorn de voorkeur gaven.

Intussen had de Hoornse gemeenteraad wederom een adres gestuurd naar de Tweede Kamer 'tot het afwenden van een grote ramp'¹⁷ en werd een adres in dezelfde geest van de Hoornse burgerij, door ruim vijfhonderd inwoners ondertekend.¹⁸ Telkens bekritiseerd werd de opvatting van de minister, neergelegd in de memorie van toelichting, dat aan de 'natuurlijke gesteldheid' van Noord-Holland geen doorslaggevende bezwaren konden worden ontleend tegen de opheffing van de rechtbank, met als gevolg vergroting van het aangrenzende rechtsgebied. Ook nu werd daartegenover betoogd dat er aanzienlijke problemen zouden ontstaan voor de justitiabelen die zich tot dusver op Hoorn konden richten, maar in de toekomst aangewezen zouden zijn op Alkmaar of Haarlem, met allerlei ongemakken veroorzaakt door hogere kosten, buitensporig tijdverlies en slechte mogelijkheden van vervoer.

¹⁴ HC 15 juli 1862.

¹⁵ Handelingen Tweede Kamer 1862-1863, p. 291.

¹⁶ HC 25 december 1862.

¹⁷ Ibidem 11 augustus 1862.

¹⁸ Ibidem 12 juli 1862.

Boekje

In het koor van protesterenden tegen de aanbevolen opheffing van de rechtbank te Hoorn liet ook mr. J.G.A. Faber zich horen. Hij was advocaat te Amsterdam en eerder twaalf jaren als advocaat bij de rechtbank Hoorn ingeschreven, waar hij tevens rechter-plaatsvervanger was geweest. In zijn boekje *De opheffing van de arrondissementsrechtbank te Hoorn* zette hij uiteen dat ook naar zijn oordeel het belang van de justitiabelen zich verzette tegen indeling bij een ander arrondissement. Gedetailleerd beschreef ook hij de moeilijkheden op vervoersgebied voor personen die zich in Haarlem of Alkmaar zouden moeten vervoegen; met de trekschuit, wel te verstaan. Overigens noemde hij in min of meer gelijke bewoordingen bezwaren die reeds in de Hoornse adressen waren geuit, zoals financiële nadelen van opheffing en de schade voor Hoorn door het vertrek van huisgezinnen, ‘alle behorende tot den fatsoenlijken stand’. Faber wees erop dat het aantal uitspraken, zowel in strafrechtelijke als in civiele zaken, groter was dan in sommige andere steden, meermalen ook groter dan in Haarlem, Alkmaar en Utrecht. Hij zag de toekomst voor Hoorn somber in, ook doordat de stad nog steeds niet was aangesloten op het spoorwegnet. ‘Er zal in West-Friesland geen middelpunt van beschaving blijven’, voorspelde hij.

‘Verkeerde regels’

In *De Gids* stelde P.R. Feith de retorische vraag: ‘Is het mogelijk in een klein land als het onze, 32 rechtbanken en 32 baliën zoodanig bezet te krijgen, dat alle regtsgedingen goed beslist worden?’¹⁹ Hij reageerde op het boekje van Faber tegen de opheffing van de arrondissementsrechtbank in Hoorn. Niet ongevoelig voor argumenten die Faber had aangevoerd, was hij van mening dat de voorgestelde regeling van het rechtsgebied in de provincie Noord-Holland verkeerd was. Vooral de reisproblemen voor West-Friezen om in Alkmaar en in het bijzonder Haarlem de rechtbanken te bezoeken, spraken hem aan. Daarnaast schetste hij de verwachte overbelasting voor het openbaar ministerie, dat toch zowel in het arrondissement Alkmaar als in het arrondissement Haarlem zou moeten werken met één officier op het parket en één substituut-officier voor de kantongerechten. Nochtans was zijn conclusie dat het rechtsleven in Nederland zich in enkele steden zou moeten concentreren, om te kunnen beantwoorden aan de eisen van een goede rechtspraktijk, met een personele bezetting die een grote ervaring kon opdoen, welke in kleine plaatsen niet te realiseren zou zijn. Daarmee zouden veel hogere belangen op het spel staan dan die welke in het boekje van Faber waren besproken.

¹⁹ *De Gids*, 27 (1863) dl. II, p. 182-190.

Kantongerechten

Aan de kennismeming van een beperkt aantal rechtbanken zouden volgens Feith alleen die zaken moeten worden onderworpen die een nauwkeurig onderzoek vereisten. Hij zag voor een ruim aantal kantongerechten de opdracht kennis te menen van alles wat niet tot een eigenlijk proces moest leiden, met een goede en snelle rechtspleging voor de burgers in kleine strafzaken en bij vrijwillige jurisdictie; wanneer dus het rechterlijk ingrijpen niet vereist was voor de beslissing in een geschil tussen partijen. Met andere woorden: een niet geringe uitbreiding van de werkzaamheden van de alleenrechtsprekende kantonrechter. De voorstellen van Feith zouden niet gerealiseerd kunnen worden zonder uitbreiding van personeel; rechters, griffiers en ambtenaren van het openbaar ministerie. Hij zag daarin geen financieel bezwaar, bij de opheffing van een aantal rechtbanken.

En als zo'n radicale hervorming niet tot stand kon komen? Als dus alle zaken die in de eerste plaats de persoonlijke comparitie van partijen nodig maakten bij de rechtbank zouden blijven? Feith liet in dit geval geen twijfel over zijn opvatting bestaan. 'Dan kan een zo volkrijk district als West-Friesland niet zonder rechtbank blijven. Maar men mag bovenal niet een groot deel der inwoners dwingen van over het IJ en langs de hoofdplaats van een ander arrondissement, recht te gaan zoeken te Haarlem, een stad tot welke zij in gene de minste betrekking staan en die dus nooit hun natuurlijke hoofdstad kan zijn.'

De minister zal met gepaste belangstelling van de mening van respectievelijk Faber en Feith hebben kennis genomen en vervolgens zijn overgegaan tot de orde van de dag.

Tijdstip verdaagd

Kenmerkend voor het gebrek aan besluitvaardigheid was de indiening bij de Tweede Kamer van een wetsontwerp 'houdende verdaging van het tijdstip voor de invoering van de nieuwe wet op de rechterlijke organisatie'.²⁰ Bij het onderzoek in de afdelingen van de Kamer werd behandeling van het wetsontwerp van 1862 nog in deze zitting bepleit. Daartoe zou een spoedige beantwoording van het reeds drie maanden eerder uitgebrachte verslag van de Kamer kunnen bijdragen. En zowaar kon de *Hoornsche Courant* haar lezers laten weten dat krachtens een nu aangeboden wetsontwerp de nieuwe rechterlijke organisatie op 1 september 1866 'of zo mogelijk vroeger' een feit zou moeten zijn.²¹

Vertrouwen op een goede afloop van de discussies over het voortbestaan van de Hoornse arrondissementsrechtbank had in elk geval mr. J. van Rossum, advocaat te Amersfoort. Nog in 1864 werd hij hier tot procureur benoemd.²²

²⁰ HC 14 maart 1863.

²¹ HC 26 april 1864.

²² HC 13 september 1864.

Naar het scheen geïnspireerd door het spreekwoord ‘komt tijd komt raad’, had de regering in 1870 het zoveelste wetsontwerp gereed tot regeling van het rechtsgebied van de rechterlijke colleges.²³ Herinnerend aan vroegere onafgedane wetsontwerpen ging zij er nu van uit dat het aantal arrondissementen zou worden teruggebracht van 34 tot 27 en het aantal kantons zou worden verminderd van 150 tot 102. Nergens viel in de berichtgeving van de *Hoornsche Courant* te lezen dat de vlaggen werden uitgestoken, waarvoor alle aanleiding zou zijn geweest. Want het arrondissement Hoorn zou blijven bestaan, evenals de kantongerechten Medemblik en Purmerend. Edam en Enkhuizen zouden evenwel worden opgeheven.

Tegenstrijdig

De argumentatie was volstrekt tegenstrijdig met die van 1852 en 1862, waarover in brede kring zoveel verontwaardiging was ontstaan. Wat destijds geen rol speelde: ‘de bijzondere omvang, ligging, de gesteldheid en talrijke bevolking van het arrondissement Hoorn’ bij het voornemen het arrondissement van de kaart te vegen, was juist nú een aanbeveling voor het tegendeel en maakte ‘het vestigen van een rechterlijke zetel te Hoorn noodzakelijk’.²⁴ Verder moest de alles beheersende vraag zijn: ‘Blijft de rechter makkelijk genaakbaar voor de justitiabelen?’ Alle in Noord-Holland gevestigde rechtbanken konden volgens de regering behouden blijven. Echter: geen triomfalisme bij de *Hoornsche Courant*. Wél de knorrige vraag waarom in het wetsontwerp het kantongerecht te Alkmaar wat de bezoldigingen betreft in een hogere klasse was ingedeeld dan dat te Hoorn.²⁵

Bijlage A bij het voorlopig verslag van de commissie van rapporteurs bevatte – in 1870 – een uittreksel uit het rapport van de staatscommissie voor het beramen van de grondslagen van een nieuwe rechterlijke inrichting, ingesteld in ... september 1853. Daarin het advies, gelijk aan de opvatting van P.R. Feith in *De Gids* in 1863 (zie noot 19): ‘Veel van hetgeen thans aan de arrondissementsrechtbanken of de president zelf is opgedragen, zou moeten worden overgebracht bij de kantonrechters’.

Aan het einde van het zittingsjaar had de Tweede Kamer vijftien wetsontwerpen nog niet in bespreking genomen, waaronder dat voor de rechterlijke indeling. Nochtans was een aantal van deze wetten rijp geweest voor behandeling. ‘Daar nu het reglement van orde de ongelukkige bepaling behelst dat alle onafgedane zaken van een zittingsjaar als vervallen worden beschouwd, kan men nagaan hoeveel van de nationale tijd nutteloos en nodeloos verloren is gegaan,’ schreef de *Hoornsche Courant*.²⁶

²³ Handelingen Tweede Kamer 1869, bijlagen I, p. 889 e. v.

²⁴ Ibidem.

²⁵ HC 27 februari 1870.

²⁶ HC 10 juli 1870.

Wéér een wetsontwerp

Het wetsontwerp dat in de laatste week van 1871 bij de Tweede Kamer werd ingediend, regelde mede een aanzienlijke verhoging van de bezoldigingen en het vervallen van alle gerechtshoven. Dertien rechtbanken zouden in hoger beroep kennis kunnen nemen van vonnissen door andere rechtbanken in strafzaken gedaan.²⁷ Acht arrondissementsrechtbanken zouden worden opgeheven. Hoorn was daar niet bij. Al met al was van Kamerbehandelingen nog geen sprake, maar wel klonk déze passage in de troonrede van 18 september 1872: ‘De verandering der rechterlijke inrichting blijft aan uwe overweging aanbevolen. Mag het gelukken dit gewichtige onderwerp tot beslissing te brengen, dan zal de hinderpaal die zolang elke omvangrijke hervorming van ons rechtsstelsel heeft in de weg gestaan, zijn opgeruimd’.

Bij de behandeling van de Justitiebegroting voor het dienstjaar 1873 riep het Kamerlid Van der Linden: ‘Ik hoopte dat onze minister van Justitie afstand zou hebben gedaan van dat gezeur over een rechterlijke organisatie en aan het recht zelf wat zou hebben gedaan’.²⁸ Minister De Vries noemde ‘allerlei onderwerpen van wetgeving’ die een nieuwe rechtelijke organisatie in de weg hadden gestaan.²⁹

Het volgende wetsontwerp verscheen een paar maanden later³⁰ en regelde onder meer het beroep bij de rechtbanken van civiele vonnissen der kantongerechten. Wijziging in rechtbanken en kantongerechten werd niet voorgesteld. De *Hoornsche Courant* liet plotseling de twistpunten varen en bracht alle discussies tot eenvoudige proporties terug. ‘Zonder zich te verdiepen in het voordeel of nadeel van opheffing of verplaatsing van hoven en rechtbanken en kantongerechten, is hier de algemene wens – en die wordt dikwerf zeer ernstig geuit – een spoedige afloop van rechtsgedingen en een goedkope rechtsbedeling’.³¹

Amendementen

Op 22 maart 1873 begon de Kamer aan de behandeling van twee amendementen, waarvan de minister het aannemen ontraadde. Zij strekten om respectievelijk de hoven te behouden en Raden van Justitie (weer) in te voeren. Beide amendementen werden verworpen. Hier nu luidde artikel 1: ‘Rechtsmacht in burgerlijke en strafzaken wordt uitgeoefend door kantongerechten, arrondissementsrechtbanken en de Hoge Raad, behoudens de gevallen waarin bij bijzondere wetten een andere rechter is aangenomen’.³²

27 HC 7 januari 1872.

28 Handelingen Tweede Kamer 1872-1873, p. 398.

29 Ibidem p. 402.

30 HC 27 november 1872.

31 HC 12 februari 1873.

32 Handelingen Tweede Kamer 1872-1873, p. 1189 e. v.

Verworpen

De discussie over de rechterlijke organisatie werd in maart, april en mei 1873 voortgezet. Op 9 mei werd een amendement aangenomen om vier rechtbanken te bestemmen voor appèl in strafzaken, te weten Den Bosch, Arnhem, Amsterdam en Leeuwarden, in plaats van de dertien die in het ontwerp aanvankelijk waren vastgesteld.³³ En het resultaat? Op 20 mei 1873 verwierp de Tweede Kamer het wetsontwerp op de rechterlijke organisatie met 39 tegen 37 stemmen.³⁴ De *Hoornsche Courant* schreef bedroefd dat dit het achtste ontwerp was dat in de loop der jaren in de Kamer was behandeld en afgekeurd.³⁵

Bij de behandeling van de begroting van het departement van Justitie drongen sommige Kamerleden aan op een nieuw initiatief. De minister evenwel was daarover somber gestemd. Nu de vorige poging was mislukt, moest men wel constateren dat de nieuwe rechterlijke indeling op dit moment niet tot stand kon komen. De weg ter verbetering kon geen andere zijn dan partiële herziening.³⁶

Na de beslissing van de Kamer ging het gerucht dat de minister van Justitie voornemens was zijn portefeuille ter beschikking te stellen.³⁷ Op verzoek van de koning zou hij hebben besloten af te zien van zijn ontslagaanvraag.³⁸

‘Bouwstoffen’

De koninklijke boodschap van 1 maart 1876 bevatte negen ontwerpen van wet betreffende de inrichting van het rechtsgebied der arrondissementsrechtbanken en kantongerechten.³⁹ Zij waren een logisch gevolg van de wet van 10 november 1875 (Staatsblad no. 204). Hetzelfde beginsel daarin aangenomen voor de gerechtshoven, namelijk vermindering van het aantal rechtscollèges in verband met verbetering van de bezoldiging der rechterlijke ambtenaren, werd nu ook toegepast op de arrondissementsrechtbanken en kantongerechten. Minister van Justitie Van Lynden van Sandenberg herinnerde bij de aanbieding aan alle in vorige jaren ingediende en onafgedane ontwerpen. Hij toonde althans in de memorie van toelichting geen spijt over deze gang van zaken en zag zowaar een winstpunt door ‘de zeer belangrijke bouwstoffen’ welke daarin waren aangedragen. Een aantal van de toen bestaande rechtbanken en kantongerechten had naar zijn overtuiging een zo beperkte omvang, dat met de opheffing daarvan het belang van de rechtspleging niet zou worden geschaad. Wel moest een opeenhoping van werkzaamheden voor de te handhaven

33 Handelingen Tweede Kamer 1872-1873, p. 1558.

34 Handelingen Tweede Kamer 1872-1873, p. 1646.

35 HC 25 mei 1873.

36 HC 19 november 1873.

37 HC 28 mei 1873.

38 HC 8 juni 1873.

39 Handelingen Tweede Kamer 1875-1876. Bijlagen III, 147.1, p. 3.

rechtscolleges onder ogen worden gezien. De minister was voorts van oordeel dat voldoende rekening was gehouden met het rechtstreekse belang van de justitiabelen en met de wens dat rechtzoekenden door de nieuwe indeling niet te ver van hun rechter verwijderd zouden zijn. Nog bij de aanbieding in 1870 van het wetsontwerp tot regeling van de rechtsgebieden (zie noot 23) was de nadruk gelegd op handhaving van de rechtbank te Hoorn, ‘gezien de bijzondere omvang, de ligging en de talrijke bevolking van het arrondissement’.

En nu?⁴⁰ Blijkbaar hechte de minister geen waarde aan de ook nu te verwachten heftige kritiek van vele zijden op dit standpunt: ‘Bevolking en territoriale uitgestrektheid van ieder rechterlijk ressort leveren op zich geen beslissende elementen op voor de rechterlijke indeling van het rijk. Het komt minder aan op het aantal justitiabelen dan op het aantal zaken en minder op de afstand die eerstgemelden van de zetel des rechters scheidt, dan op de middelen van de gemeenschap die deze zetel van hen met meer of minder opoffering van het geld en tijd bereikbaar maken’.

Grote ingreep

Opheffing werd voorgesteld van de rechtbanken Hoorn, Eindhoven, Nijmegen, Deventer, Leiden, Brielle, Gorinchem, Goes, Amersfoort, Sneek en Appingedam. Er zouden 23 rechtbanken overblijven, waarvan het personeel een gunstiger bezoldigingsregeling mocht verwachten. Van de 150 kantongerechten zouden er 107 overblijven.⁴¹ Een der ontwerpen van wet gold vaststelling van het rechtsgebied en de zetels der arrondissementsrechtbanken binnen het ressort van het gerechtshof te Amsterdam.⁴² In de kop van Noord-Holland zou Alkmaar de zetel worden, met kantongerechten te Alkmaar, Schagen, Den Helder, Hoorn en Medemblik. De (op te heffen) rechtbank te Hoorn had volgens de minister een zeer beperkte rechtskring met gemiddeld niet meer dan 197 strafzaken per jaar en 45 civiele eindvonnissen. De opheffing van ‘het onbetekenende kantongerecht te Enkhui-zen’ zou een zeer wenselijke vermeerdering betekenen van het werk voor de kantongerechten te Hoorn en Medemblik.⁴³

Naar het einde

Het wetsontwerp bracht de strijd om de toekomst van de West-Friese rechtcolleges in een beslissende fase. De minister vond de gemeenten in West-Friesland, Gedeputeerde Staten van Noord-Holland en een groot aantal Kamerleden tegenover zich. Opnieuw werden

40 Handelingen Tweede Kamer 1875-1876. Bijlagen III, 147.1, p. 3.

41 Handelingen Tweede Kamer 1875-1876. Bijlagen III, 147.4, p. 2.

42 Handelingen Tweede Kamer 1875-1876. Bijlagen III, 147.13, p. 23.

43 Handelingen Tweede Kamer 1875-1876. Bijlagen III, 147.13, p. 23.

adressen gezonden naar de Kamer, waarin voor behoud van met name de rechtbank in Hoorn werd gepleit. Nu evenwel leek in stad en gewest meer dan voorheen verbittering te zijn om het gevoel van achterstelling. En sterker dan ooit was sprake van rivaliteit van Hoorn met Haarlem en vooral met Alkmaar.

Hoorn vocht verbeteren door tot het onvermijdelijke einde. De *Hoornsche Courant* schreef over 'de levenskwestie' die het onderwerp was geweest in een vergadering van de gemeenteraad.⁴⁴ Het commentaar was aanvankelijk vriendelijk van toon, want 'als de keuze aan ons stond, zou de opheffing niet plaats vinden te Hoorn, maar evenmin te Alkmaar. Helaas echter, zo ging zij verder, waar strijd is over plaatselijke belangen slaat de schaal gemeenlijk over naar die zijde waar de meest invloedrijke burgers woonachtig zijn.

Kort daarop werd het nieuwe en verrassende toekomstbeeld geschetst.⁴⁵ Ook moest namelijk in ogenschouw worden genomen dat de droogmaking van de Zuiderzee waarschijnlijk was. De wat genoemd werd 'oepenhoping van werklieden' voor zo'n groot werk nodig, maakte de nabijheid van een rechtbank wenselijk. Er zou binnen niet lange tijd 'een gewest van de grootste soort' aan het rijk worden toegevoegd. Dan mocht toch de enige rechtbank in de onmiddellijke nabijheid van die nieuwe provincie niet verdwijnen? Als één rechtbank in Noord-Holland moest vallen, dan zou het Haarlem moeten zijn, het kleinste arrondissement, zo dicht in de buurt van Amsterdam, Alkmaar en Leiden, met al die plaatsen verbonden door 'de ijzeren weg'.

De kiesvereniging Burgerplicht richtte haar jaloerse blikken op Alkmaar.⁴⁶ Zij schreef de Tweede Kamer verontwaardigd dat Hoorn sinds de restauratie door elke opeenvolgende regering stiefmoederlijk behandeld was geweest, waartegenover Alkmaar in vele opzichten was bevoordeeld. Straks zou de verplichting om in Alkmaar voor de rechter te verschijnen, de ingezetenen van Enkhuizen en omgeving wel op drie dagen komen te staan. West-Friesland was volgens Burgerplicht een voor de regering geheel onbekend land, dat alleen geschikt werd geacht om zware lasten te dragen. Ook de kiesvereniging drukte de Kamerleden op het hart aan de ligging van Hoorn te denken met het oog op de komende droogmaking van de Zuiderzee.

Herhaling

De Hoornse gemeenteraad stelde ook nu een uitvoerig adres voor de leden van de Tweede Kamer samen. Voor een belangrijk deel was het een herhaling van eerdere argumenten, ten gunste van het voortbestaan van de rechtbank. Toch noemde de *Hoornsche Courant* dit adres 'een blijvende vraagbaak voor een ieder, geroepen om de rechten van deze zo verongelijkte gemeente, dit achteruit gezette kwartier, te bevorderen'.⁴⁷

⁴⁴ HC 15 maart 1876

⁴⁵ Ibid. 26 maart 1876

⁴⁶ Ibid. 2 april 1876

⁴⁷ HC 8 april 1876

De gemeenteraad liet over zijn gevoelens ook verder geen onduidelijkheid bestaan. ‘Het voorstel van de regering is geheel ongemotiveerd, miskent de toestand dezer streken en haar rechtmatige aanspraken en kan niet leiden tot een goede rechterlijke indeling’.⁴⁸ En wederom: ‘De overtuiging is hier algemeen, dat dit deel van Noord-Holland, het oude West-Friesland, sinds tal van jaren wordt achteruit gezet’. Wat dit laatste betreft werd ook het ontbreken van een spoorverbinding genoemd.

Gedeputeerde Staten van Noord-Holland ontwikkelden eveneens ernstige bezwaren tegen de opheffing van de rechtbank te Hoorn.⁴⁹ Het verdwijnen van kantongerechten in het bijzonder zou in brede kring groot ongerief veroorzaken. Twijfel mocht niet bestaan over de ontoereikendheid van de middelen van vervoer. Voornaamste mogelijkheid tussen Hoorn en Alkmaar was de trekschuit, in een vaarwater dat op twee plaatsen werd onderbroken, waardoor de lading evenzovele malen moest worden overgescheept. Aldus vroeg de reistijd tussen beide steden omstreeks vier uren. Gedeputeerde Staten onderschreven de berekeningen waaruit zou blijken dat een aantal justitiabelen enkele dagen zouden moeten uittrekken voor het bijwonen van een zitting in Alkmaar.

Alkmaar: ‘overdreven’

Burgemeester en wethouders van Alkmaar lieten de Kamerleden weten dat naar hun overtuiging het vervoersprobleem werd overdreven.⁵⁰ Er voeren tussen Hoorn en Alkmaar dagelijks twee trekschuiten en er waren eveneens twee diligencediensten. Men kon daarop op één dag in Hoorn terug zijn. Diligences reden er ook van Hoorn naar Enkhuizen en Medemblik. Gedeputeerde Staten werd verweten dat zij de Alkmaarse wens om een spoorlijn Alkmaar-Hoorn aan te leggen, onvoldoende hadden ondersteund. De *Hoornsche Courant* schreef getergd dat Alkmaar voordeel en meerdere bloei zocht ten koste van Hoorn. ‘Het komt ons nuttig noch nodig voor, haar adres op de voet te volgen, al menen wij dan ook dat het niet moeilijk zou vallen het merendeel der gronden daarin aangegeven, zegevierend te wederleggen’.⁵¹

In zijn nieuwjaarsrede op 19 januari 1877 bleek burgemeester W.K. baron van Dedem de moed nog niet te hebben verloren.⁵² Hij hoopte de gemeenteraad het volgende jaar te kunnen herinneren aan het goede nieuws, dat de dreiging voor de Hoornse rechtbank geheel was verdwenen. Een adres van de gemeenteraad aan de Tweede Kamer voor behoud van de rechtbank kreeg adhesiebetuigingen uit Hoorn en de buitengemeenten, in de vorm van 6100 handtekeningen.⁵³

48 Ibid.

49 Ibid. 17 mei 1876

50 Ibid. 21 juni 1876

51 Ibid.

52 HC 4 februari 1877

53 Ibid. 15 februari 1877

Kantongerecht Hoorn,
Grote Oost 53.

‘Onzinnig en hatelijk’

De Enkhuizer *Courant* meende dat, wanneer het voorstel niet was gedaan om West-Friesland ‘te ignoreren en te smaden’, de enige verklaring zou zijn dat de minister de kaart van het land niet kende. ‘Zijn voorstel is te onzinnig en te hatelijk om het met zoete woorden te weerleggen. Daarom protesteren wij ertegen met al de kracht en ernst van de geboren West-Fries, die niet miskend en gehoond wil worden’.⁵⁴ Twee weken later herinnerde dezelfde krant aan een adres met 1200 handtekeningen, waarin bij de Kamerleden op het behoud van het Enkhuizer kantongerecht werd aangedrongen. Door een voor het ministerie gunstige beslissing der wetgevende macht, zo schreef het Enkhuizer orgaan, zou in

54 Enkhuizer *Courant* 4 februari 1877

wijde kring onnoemelijk veel kwaad worden aangericht. ‘Waar wij voor strijden is het persoonlijke belang van duizenden burgers, die hun eens verkregen rechten op de willekeurige en onrechtvaardigste wijze zien opgeofferd. Van die maatregel, die geen ander doel heeft dan door opheffing van rechterlijke zetels de traktementen der overblijvende rechterlijke beambten te kunnen verhogen, moeten zij het gelag betalen’.⁵⁵ Aan de Hoornse adressenreeks leek geen einde te komen. Ditmaal was er een stuk waarbij zich zesendertig andere gemeenten in West-Friesland en daarbuiten hadden aangesloten, met onder andere Purmerend, Terschelling en Urk.⁵⁶ Weliswaar werd het bemoedigend genoemd dat zoveel Kamerleden het bij het onderzoek in de afdelingen voor Hoorn hadden opgenomen, maar toch... Weer moest Alkmaar het ontgelden, waarvan de mening over gunstige mogelijkheden van trekschuit en diligence in de memorie van antwoord was overgenomen. Hoorn ging zóver om hatelijk te veronderstellen dat West-Friese justitiabelen liever te voet zouden gaan dan gebruik te maken van die primitieve middelen van vervoer. En dan weer op de serieuze toer: in de staat van eindvonnissen in civiele zaken van 1849 tot 1874, stond Hoorn bij de vierentwintig rechtbanken op de twaalfde plaats. Alkmaar zou zeker minder zaken te behandelen krijgen door verplaatsing van het scheepvaartverkeer van het Noord-Hollands Kanaal naar het Noordzeekanaal. Ook ditmaal werden gunstige perspectieven voor Hoorn geschetst door de verwachte droogmaking van de Zuiderzee. De *Hoornsche Courant* deed er nog een schepje bovenop door – niet voor het eerst, en ook niet voor het laatst – vast te stellen dat, als er één rechtbank in Noord-Holland gemist kon worden, dan die te Haarlem, waarvan het rechtsgebied zonder bezwaar bij Amsterdam, Alkmaar en Hoorn zou kunnen worden ingedeeld.⁵⁷

‘Keus niet mogelijk’

Mr. J.G.A. Faber, advocaat te Amsterdam, eerder advocaat te Hoorn waar hij tevens rechterplaatsvervanger was geweest, had zich reeds in 1862, zoals al ter sprake kwam, met een boekje tegen de plannen van de regering verzet en deed dat in 1877 opnieuw. Als het ging om Hoorn of Alkmaar was voor hem de keus niet moeilijk. Tegen het regeringsvoorstel in, zou Alkmaar het lot moeten treffen. ‘Die mening wensen wij, die ons door de aard van onze werkring en de afgelegde loopbaan gerechtigd achten een woord over Noord-Hollandse toestanden mee te spreken, sine ira et studio te staven’. Hij herinnerde eraan dat de meeste gemeenten in het arrondissement Alkmaar aan of in de onmiddellijke nabijheid lagen van de spoorweg die rechtstreeks naar Haarlem voerde. In de herhaling van de bekende argumenten ten voordele van Hoorn, was ook bij Faber opgevallen dat voorstellen tot droogmaking

55 Ibid. 18 februari 1877

56 HC 4 maart 1877

57 Ibid. 7 maart 1877

van – zoals hij dat noemde – het zuidelijke deel van de Zuiderzee, te verwachten was. Voor een groot deel van de nieuw te vormen polder zou Hoorn de aangewezen hoofdplaats zijn.

Principieel bezwaar

Blijkens het voorlopig verslag van de commissie van rapporteurs waren voornamelijk de meeste Kamerleden tegen opheffing van de Hoornse rechtbank. Zij steunden adressen van Gedeputeerde Staten van Noord-Holland en de gemeenteraad van Hoorn en verklaarden dat als in Noord-Holland één rechtbank moest verdwijnen, die te Haarlem, ‘onder de rook van Amsterdam’, daarvoor in aanmerking kwam.⁵⁸ Alkmaar was voor de kantons Hoorn en Medemblik ‘allerongunstigst’ gelegen en het werd volstrekt onlogisch genoemd dat voor het grootste gedeelte van beide kantons de weg naar Alkmaar via Hoorn moest worden afgelegd. Afgezien van eerder geformuleerde nadelen verbonden aan de plannen met de West-Friese rechtscolleges, was er het principiële bezwaar dat traktementsverhogingen in relatie werden gebracht met de opheffing van elf rechtbanken en drieënveertig kanton-gerechten. Nadruk werd ook gelegd op de betekenis van de kantongerechten voor een niet te groot rechtsgebied. Het belang van de schatkist mocht geen maatstaf zijn.⁵⁹

Kamerleden die met de wetsvoorstellen instemden hadden juist wel het publiek belang op het oog. Geen rechterlijke colleges mochten behouden blijven met rechters die bijna geen bezigheden hadden, waardoor de kennis verflauwde en hun interessen uitgingen naar arbeid van heel andere aard.⁶⁰ Weer anderen noemden het ‘een verregaande overdrijving’ wanneer hoog werd opgegeven van die veelvuldige contacten van het publiek met de rechters. Het werd eveneens onjuist geacht te verwijzen naar materieel en intellectueel nadeel voor een gemeente, door het wegvallen van rechtscolleges. De staat stelde nu eenmaal geen rechtbanken of kantongerechten in om aan eigenaren van huizen en leveranciers meer inkomen te bezorgen, evenmin om ze te laten dienen als middelen van verlichting en beschaving.⁶¹

‘Schande’

De *Hoornsche Courant* was bitter teleurgesteld in de minister omdat hij zich ondanks de verwijzing van zovelen naar de uitermate slechte reismogelijkheden op de route tussen Hoorn en Alkmaar, enkel en alleen zou baseren ‘op het partijdige en onbeduidende adres van burgemeester en wethouders van Alkmaar’, die van de ongelukkige verbinding met de zo trage trekschuit en ongerieflijke diligence een verkeerde voorstelling gaven. ‘Het gebruik

⁵⁸ Handelingen Tweede Kamer 1875-1876, bijlage III 147.25 p. 161

⁵⁹ Ibid. p. 147

⁶⁰ Ibid. p. 149

⁶¹ Ibid. p. 150

maken van dergelijke argumenten strekt het gemeentebestuur van Alkmaar tot schande en evenzeer de minister, die deze zonder onderzoek overneemt. Justitie heeft niet de minste lokale kennis en geeft zich niet eens de moeite tot onderzoek.⁶² Intussen gingen, vreemd genoeg, benoemingsprocedures voor de arrondissementsrechtbank te Hoorn gewoon door. Mr. J.M. de Ranitz werd substituut-officier van justitie. Hij was tot dan toe in dezelfde functie werkzaam te Appingedam, waar de rechtbank, evenals die te Hoorn, gedoemd was te verdwijnen.⁶³ Vier maanden eerder was mr. J.A. de Bas, kantonrechter te Lemmer, tot rechter benoemd.

Signalen

Steeds krachtiger werden de signalen vanuit de Tweede Kamer dat de minister van Justitie op weg was naar het verkrijgen van zijn gelijk. In de Kamervergadering van 7 maart 1877 werd een amendement tot behoud van de rechtbank te Eindhoven verworpen.⁶⁴ Een zelfde lot trof de rechtbanken te Nijmegen, Deventer, Sneek, Appingedam en Gorinchem. De *Hoornsche Courant* had daardoor nog maar weinig vertrouwen in een goede afloop voor Hoorn.⁶⁵ Wel was er een amendement van de afgevaardigde van Hoorn, De Jong, strekkende om de rechtbank voor Hoorn te behouden en die van Alkmaar op te heffen. De Jong berustte in het verdwijnen van het kantongerecht te Enkhuizen. Daarnaast was er een amendement van de Kamerleden Van de Kaay en De Bruyn Kops, om bij het aannemen van het amendement-De Jong ten gunste van West-Friesland, Haarlem te laten vallen en Alkmaar te behouden.⁶⁶ De *Hoornsche Courant* kon wéér niet nalaten een sneer uit te delen aan het adres van Alkmaar. ‘Het heeft de steun van meer invloedrijke personen en het nepotisme is een woekerplant die altijd welig heeft getierd en nog tiert in ons dierbaar vaderland.’⁶⁷ Op 9 maart viel het besluit tot het opheffen van de rechtbanken te Leiden, Brielle en Goes.⁶⁸

Het einde

Voor Hoorn steeg de spanning ten top, toen in de Kamerzitting van 13 maart 1877 bij de behandeling van het amendement – De Jong de stemmen staakten: 36 tegen 36 was de uitslag.⁶⁹ Hoop gloorde bij de *Hoornsche Courant*. ‘Zeker zijn wij nog niet over de brug, maar het is wel een blijk dat de aanspraak van Hoorn op het behoud ener rechtbank, in het oog van velen

62 HC 8 oktober 1876

63 Ibid. 15 oktober 1876

64 Handelingen Tweede Kamer 1876-1877, pp 1040 e.v.

65 HC 11 maart 1877

66 Handelingen Tweede Kamer 1876-1877, p. 1096

67 HC 8 maart 1877

68 Ibid.

69 Handelingen Tweede Kamer 1876-1877, p. 1113

en daaronder zeer onpartijdige personen, zwaar en gewichtig is'.⁷⁰ In dezelfde editie van de krant was inderhaast ingevoegd de tekst van een telegram d.d. 14 maart uit Den Haag, luidende: 'Het ingediende amendement van den heer De Jong, strekkende tot behoud der rechtbank te Hoorn en opheffing van die te Alkmaar waaromtrent in de zitting van gisteren de stemming staakte, is heden door de Tweede Kamer verworpen met 39 tegen 34 stemmen'.⁷¹

Het aantal tegenstemmers was met drie vermeerderd, het aantal voorstemmers met drie verminderd, waarbij zich echter had gevoegd het Kamerlid Haffmans, die op 13 maart wél in de Kamer was, maar niet aan de stemming had deelgenomen. Had hij dit wel gedaan, dan zou Hoorn, althans krachtens déze uitslag, de rechtbank niet zijn kwijtgeraakt. Het hele wetsontwerp werd aangenomen met 53 tegen 20 stemmen.

Alkmaarse triomf

De *Enkhuizer Courant* gaf een verslag van de vreugde in Alkmaar toen bekend werd dat het amendement-De Jong verworpen was. Het carillon op de Waag speelde het Alkmaarse Victorielied en de hele stad raakte met vlaggen getooid ter ere van het behoud van de rechtbank. 's Avonds concerteerde het Stedelijk Muziekkorps op de Stenenbrug. Het ging vervolgens maar het station, waar een raadscommissie geleid door burgemeester Maclaine Pont, uit Den Haag zou arriveren. Zij werd hartelijk gelukgewenst door de overige leden van het gemeentebestuur. Op de grote trap van het stadhuis werd een Bengaals vuur ontstoken.⁷² De *Enkhuizer Courant* schreef sarcastisch dat de minister eer had van zijn 'vernietigingswerk'. Nu zouden ten koste van goed en goedkoop recht en van het belang van een overgroot aantal justitiabelen, de leden van de rechterlijke macht voortaan beter gesalarieerd worden. De geringe hoop was nu gevestigd op de Eerste Kamer. De lezers moesten daarop echter maar niet al te zeer vertrouwen. 'Wij zijn als inwoners van Hollands Noorderkwartier nu eenmaal in het hoekje waar de slagen vallen. Het zal misschien nog het verstandigst zijn ons in het dragen daarvan te oefenen'.⁷³

'Goede trouw'

Nu de beslissing was gevallen stelde de *Hoornsche Courant* zich enerzijds grootmoedig, anderszijds onderdanig op. Zij meende weliswaar dat de regering hier had misgetast, maar ook dat het nergens toe diende elkaar bittere verwijten te doen. Men moest de blijkbaar goede trouw eerbiedigen van de regering en van de leden der volksvertegenwoordiging,

⁷⁰ HC 14 maart 1877

⁷¹ Ibid.

⁷² *Enkhuizer Courant* 21 maart 1877

⁷³ Ibid. 18 maart 1877

‘wier handelen ongetwijfeld opwelde uit betere bronnen dan uit de lust om dit kwartier zozeer te benadelen als helaas het geval is’. De oprechte dank van de krant ging uit naar de vertegenwoordigers van het district voor de verdediging van de West-Friese goede rechten. Zij zou nu van dit onaangename onderwerp voorgoed afscheid nemen, ‘als niets verder ons tot verder spreken mocht dwingen’.⁷⁴

De noodzaak tot spreken achtte zij spoedig aanwezig, getuige de venijnige reactie op een adres van de Alkmaarse gemeenteraad aan de Eerste Kamer, met het verzoek om goedkeuring van de in de Tweede Kamer aangenomen wetten.⁷⁵ Woedend schreef de krant dat Alkmaar probeerde het ongeluk van zusterstad Hoorn en van het hele Noorderkwartier te bevorderen om zichzelf te bevoordelen. Hoorn zou naar het oordeel van de krant beter dan bij Alkmaar, kunnen worden ingedeeld bij Amsterdam. En verder filosoferend: als de arrondissementen Alkmaar en Hoorn moeten worden verenigd, zou Purmerend – voor het eerst werd die naam in dit verband genoemd – als centrale plaats van vestiging de voorkeur verdienen.

Hooggeleerd protest

De Utrechtse hoogleraar Vreede wilde in een adres aan de Eerste Kamer van afschaffing van rechtbanken en kantongerechten niets weten. In hoogdravende bewoordingen vroeg hij ontzag voor de banden die ingezetenen van een en hetzelfde district tot een eenheid maakten en die niet willekeurig verbroken konden worden. Na de historie te hebben gememoreerd van steden die een rechterlijk college zouden moeten missen, kwam Vreede tot de opmerkelijke, raadselachtige en verontrustende conclusie, dat Nederland van een wetenschappelijk land een woestijn dreigde te worden.⁷⁶

Leden van de gemeenteraad van Heerhugowaard en van Noord-Scharwoude hadden bij de senaat schriftelijk adhesie betuigd aan de door de Tweede Kamer aangenomen wetsontwerpen. Van de gemeentebesturen van Harenkarspel, Schagen en Oudkarspel, van de burgemeesters van Warmenhuizen, Sint-Maarten en Den Helder, alsmede van het college van burgemeester en wethouders van Barsingerhorn, waren blijken van instemming gekomen met het adres van de gemeenteraad van Alkmaar, tot behoud van de rechtbank aldaar.⁷⁷

Meerderheid in de senaat

In de vergadering van de Eerste Kamer op 7 april 1877 werden de ontwerpen van wet betreffende de rechterlijke indeling met ruime meerderheid aangenomen. De indeling voor

74 HC 18 maart 1877

75 Ibid. 1 april 1877

76 HC 1 april 1877

77 Handelingen Eerste Kamer 1877, p. 383

zover het Noord-Holland betrof kreeg 25 stemmen vóór en 12 tegen. Voor de van Hoorn afkomstige Jhr. Van Akerlaken was aan het debat geen eer te behalen, ook al sprak hij over ‘hooghartige minachting voor de stem des volks’.⁷⁸ Hij deed nog een tweede poging door de ‘allerellendigste’ communicatie tussen Hoorn en Alkmaar te schetsen. ‘Zij bestaat uit niets anders dan – diligences mag men ze niet noemen – zogenaamde snorwagens en nóg ellendiger trekschuiten’.⁷⁹ De minister kon echter in de gemeente Hoorn niet een zodanig isolement zien dat daardoor een uitzondering zou moeten worden gemaakt op de wet, ten koste van haar beginsel en – zo zei hij dat- zonder afdoend motief.⁸⁰

In de zitting van 28 mei daaraanvolgend kon Van Akerlaken niet nalaten terug te komen op het besluit een aantal rechtbanken en kantongerechten op te heffen. Hij betoogde dat de financiële gevolgen ernstig zouden zijn, met een kostenverhoging van 8 à 9 ton, te betalen door hen die als gevolg van de nieuwe indeling schromelijk waren benadeeld’.⁸¹ De minister gaf de verzekering dat de ambtenaren die op wachtgeld moesten worden gesteld, zo spoedig mogelijk een andere betrekking zouden krijgen en dat geen uitbreiding van personeel zou plaatsvinden.⁸²

Oproep Van Dedem

Nog éénmaal kwam men in Hoorn op de Kamerbeslissingen terug. Dat deed burgemeester Van Dedem in zijn nieuwjaarsrede tijdens de vergadering van de Hoornse gemeenteraad op 11 januari 1878.⁸³ Hij was ervan overtuigd dat ieder bij het terugdenken aan het jaar 1877, zich onvermijdelijk het eerst zou herinneren de wat hij noemde ‘treurige gebeurtenis’ die aan Hoorn de rechtbank ontnam. ‘Een college waarop onze gemeente sinds tal van jaren zo terecht trots was, dat een kern van mannen van hoge ontwikkeling daaraan verbond, mannen die in tal van betrekkingen er het hunne toe bijbrachten om hier de stoffelijke en geestelijke ontwikkelingen te helpen bevorderen’.

Van Dedem had bij die weemoedige terugblik nog één troost, namelijk dat Hoorn gedaan had wat mogelijk was om het onheil te keren en dat het gestreden had zolang er nog enige hoop bestond. Hoorn mocht evenwel de moed niet opgeven. De burgerij moest trachten door verdubbelde krachtsinspanning op ieder gebied, niettegenstaande het geleden verlies te zorgen voor handhaving van Hoorn als hoofdstad van West-Friesland. Op het gemeentebestuur rustte de dure plicht daartoe mee te werken zoveel als in zijn vermogen was.

78 Ibid. p. 332

79 Ibid. p. 296

80 Ibid.

81 Ibid. p. 363

82 Ibid.

83 HC 30 januari 1878

DE KRONING VAN STADHOUDER-KONING WILLEM III EN KONINGIN MARY GEZIEN DOOR DE OGEN VAN ROMEYN DE HOOGHE

Inleiding

In 1677 vertrok de 27-jarige stadhouder prins Willem III¹ naar Londen om te zien of zijn nichtje Mary Stuart een geschikte huwelijkskandidate was. Het huwelijk was ongetwijfeld bedoeld om de banden met Engeland nader aan te trekken, maar in een vertrouwelijk gesprek met de Engelse diplomaat Sir William Temple verklaarde de prins, dat het een vorst weliswaar niet paste zich te bekommeren om persoonlijkheid en karaktereigenschappen van zijn bruid en dat hij zich niet om financiële of andere voordelen aan iemand wilde binden. Karakter en humeur waren voor hem belangrijk omdat hij misschien geen makkelijk echtgenoot zou zijn. De 15-jarige Mary was niet ingelicht over het doel van zijn komst en voor haar was het dan ook een grote schok Engeland binnen zes weken² na de eerste ontmoeting te moeten verlaten. Het vertrek werd verhaast door het uitbreken van een pokken-epidemie. Willem, die negen dagen voor zijn geboorte zijn vader had verloren aan deze ziekte, wilde geen enkel risico nemen. Mary wende echter snel in de Nederlanden waar zij een rustig en zeer godsvruchtig leven leidde. Zoals we uit haar brieven³ kunnen lezen was ze later zeer op haar man gesteld.

Engeland 1660-1688

In 1660 was in Engeland het herstel van het huis Stuart met de komst van Karel II door het merendeel van de bevolking toegejuicht. Maar eind jaren 70 leidde de eventuele troonopvol-

1 Voor de gegevens over Willem III in dit artikel is met name gebruik gemaakt van de volgende literatuur, L. v. B., *Leeven en Bedrijf van syn hoogheyt Willem Hendrik de Derde, prince van Orangien en Nassau* (Amsterdam: Jan Claesz. ten Hoorn, 1675); Arnoldus Montanus, *Leven en bedrijf van Willem Hendrik* (Amsterdam: Jan Zwol, 1677); L.S., *Leven en bedrijf van Willem de Darde 1650-1693* (Amsterdam: Jan ten Hoorn, 1694); *Histoire de Guillaume III, Roi d'Angleterre, d'Ecosse, de France & d'Irlande, Prince d'Orange* (Amsterdam: Pierre Mortier, 1703); *The life of William III, Late king of England and Prince of Orange* (London: Sprint & Nicholson, 1705); N. Japikse, *Prins Willem III, de stadhouder-koning* (Amsterdam 1930/33, 2 dl, Ned. hist. reeks 17, 19); idem, *Correspondentie van Willem III en van Hans Willem Bentinck, eersten graaf van Portland* ('s-Gravenhage: Nijhoff, 1927/37, 2 dl, 5 bnd, RGP, kleine reeks 23, 24, 26- 28); J.K. Oudendijk, *Willem III, stadhouder van Holland, koning van Engeland* (Amsterdam 1954); N.A. Robb, *William of Orange. A personal portrait* (London 1962/66) 2 dln; *The age of William III and Mary II. Power, politics and patronage 1688-1702*. ed. R.P Maccubbin & M. Hamilton-Phillips (Richmond 1989); *The world of William and Mary. Anglo-Dutch Perspectives on the Revolution of 1688-89*. ed. D. Hoak & M. Feingold (Stanford 1996). H. & B. van der Zee, *Willem en Mary. De bewogen geschiedenis van koning-stadhouder Willem III en zijn vrouw Mary Stuart* (Den Haag 1975).

2 Prins Willem kwam op 19 oktober aan te Harwich, op 14 november werd het huwelijk voltrokken, 15 dagen later vertrok het paar naar de Nederlanden.

3 M. Bowen. *The third Mary Stuart. Mary of York, Orange and England. Being a character study with memoirs and letters of Queen Mary II of England 1662-1694* (London 1929).

ging van de kinderloze koning tot grote controversen. De Tories waren voor een erfrechtelijk wettige opvolging door Karels broer, de katholiek geworden Jacobus. De Whigs wilden uitsluiting van katholieke troonopvolgers. Dit bracht prins Willem in een lastig parket. Zijn vrouw was, als oudste kind van Jacobus tweede in de lijn van troonopvolgers. Hijzelf was, als zoon van Karel's zuster vierde in die lijn. Uit dien hoofde was hij dan ook voor het erfelijk koningschap. Anderzijds wilde hij zijn goede contacten met de Whigs niet schaden.

In 1685 kwam Karel II te overlijden en Jacobus volgde hem op. De kroning vond nog plaats volgens de Anglicaanse rite, maar Jacobus begon direct de katholieken te bevoorstellen en zijn houding tegenover de protestanten leidde al snel tot conflicten met het Engelse parlement. Prins Willem haalde de banden met de oppositie aan, hoewel voor hem een groot probleem opdoemde, daar hij nooit zou kunnen accepteren dat zijn positie ondergeschikt zou zijn aan die van zijn vrouw. In 1686 kwam hiervoor een oplossing toen Mary, door de naar Nederland gevluchte bisschop van Salisbury Gilbert Burnet hierover ingelicht, haar echtgenoot verzekerde dat, bij een eventuele troonopvolging, de werkelijke macht aan hem zou komen.

In 1687 wendden zich enkele leden van de Engelse adel tot prins Willem om hem te peilen over een eventueel regentschap in Engeland. Zij meenden dat hij de juiste persoon was om op te komen voor de belangen van de protestanten. Hij stond bekend als integer en hij was protestant maar tegen geloofsvervolging. Dat hij een halve Stuart was en gehuwd met een Stuart, maakte een regentschap acceptabel. Vooralsnog gaf Willem hen echter geen duidelijk antwoord. Hij wilde een formeel verzoek van enkele aanzienlijken die zich gesteund zouden weten door vele anderen.

In juni 1688 verslechterde de situatie in Engeland snel. Jacobus liet de aartsbisschop van Canterbury en zes bisschoppen arresteren en er bestond grote twijfel over de wettigheid van de pas geboren prins van Wales. Een brief uit Engeland met het verzoek kerk en staat te komen beschermen, ondertekend door zes wereldlijke Lords en één geestelijke, was voor Willem voldoende om tot actie over te gaan. Zijn beweegredenen staan duidelijk in een bewaard gebleven brief:⁴ 'Wat mijn vijanden ook willen doen gelooven, weest overtuigd, dat ik in geen deele meen den Koning van Engeland te gaan ontronen noch de Katholieken uit te roeien, die in die koninkrijken zijn; ik vind mij in eer en geweten verplicht er de onderdanen te gaan steunen in hun wetten en godsdienst en hun een gewetensvrijheid te bezorgen in overeenstemming met die wetten'.

Met geld van de Republiek werden troepen geworven en in november 1688 voer een vloot met ongeveer 14000 man uit. Vier dagen later landde deze in Torbay, waar de prins en enkele leden van de Engelse adel een akte van wederzijdse bijstand tekenden. Na de vlucht van Jacobus II trok Willem naar Londen. Eerst op 3 januari 1689 verzochten de Lords prins Willem een conventie⁵ samen te roepen en voorlopig te regeren. Na enige druk van zijn

4 Japikse, *Willem III*, dl. 2, p. 246.

5 Er werd een conventie bijeengeroepen omdat alleen de koning het parlement bijeen kon roepen.

kant, verklaarde de conventie op 10 februari de troon vacant. Na overkomst van prinses Mary, werd, toen duidelijk was dat Mary niet alleen wilde regeren,⁶ aan het paar, als gezamenlijke soevereinen, de kroon aangeboden tijdens een bijeenkomst in Banqueting Hall in Whitehall. De werkelijke macht zou aan prins Willem komen.

De Kroning

Op 11 april 1689 vond de kroning in Westminster Abbey plaats. Aan de hand van schriftelijke bronnen en vier kroningsprenten van Romeyn de Hooghe kunnen we een goed beeld krijgen van de kroningsceremonie. Want hoewel schrift en beeld soms niet helemaal parallel lopen en ook contemporaine schriftelijke bronnen niet altijd met elkaar en met de kroningsordonnantie overeenkomen, zijn de verschillen niet groot. Soms wordt de ceremonie gevolgd zoals die traditioneel was, terwijl er, omdat het hier een dubbelkroning betrof, wijzigingen waren aangebracht. In de drie⁷ hier gebruikte eigentijdse boeken uit 1694, 1703 en 1727 is aan deze details niet altijd aandacht besteed. Ook lijkt belangrijk te zijn door wie de boeken zijn uitgegeven. Want terwijl in het boek dat in 1703 in Amsterdam bij een Franse uitgever verscheen, vooral de nadruk wordt gelegd op die zaken die fout waren gegaan en veel aandacht wordt besteed aan de zalving, wordt in het boek uit 1727 de zalving met een enkele zin afgedaan en is van problemen noch in dit boek noch in het boek van 1694 sprake.

De kroningsprenten zijn, net als de meeste prenten die zijn vervaardigd over het leven van prins Willem III, van de hand van Romeyn de Hooghe, een persoonlijk vriend van de prins.⁸ De kleinste ets is een uitbeelding van de kroningsstoet (afb.1).⁹ De duidelijke, maar zeer statische prent, is gebruikt in het *Historisch Verhaal van het kronen van 1727*. De prent gaat terug op een gravure van de Engelsman Sam Moore.¹⁰ De Hooghe heeft de afbeelding echter niet klakkeloos overgenomen, maar wel degelijk de begeleidende tekst gelezen zoals blijkt uit de afgebeelde bloemenmeisjes die, ook volgens de schriftelijke bronnen, de

6 *Life of William III*, p.176. ...that Husband and Wife, being but one person in law; the prince's Honour would be her Royal Highnesses's; but it put the Kingly Power into the best Hand in the World,... that it would be some acknowledgment for the Prince for what he had done for the Nation...

7 *Leven en bedrijf van Willem de Darde 1650-1693* (Amsterdam: Jan ten Hoorn, 1694). *Histoire de Guillaume III, Roi d'Angleterre, d'Ecosse, de France & d'Irlande, Prince d'Orange* (Amsterdam: Pierre Mortier, 1703). *Historische verhaal van het kronen der koningen en koninginnen van Engeland nevens alle de ceremonien plechtigheden daar omtrent gebruikelijk. Uyt het Engelsch vertaalt door J.V.G* (Amsterdam: Ratelband en Uytwerf, 1727).

Verdere literatuur over Engelse kroningen, L.G. Wickham Legg, *English coronation records* (Westminster 1901); T. Rose, *The coronation ceremony of the kings and queens of England and the crown jewels* (London 1992); P.E. Schramm, *A history of the English coronation* (Oxford 1937); A.P. Purey-Cust, *Coronations, Their rise and development in England* (Leeds 1911); *Herrscherweihe und Königskrönung im frühneuzeitlichen Europa*. Her. H. Duchhardt. *Schriften der Mainzer Philos. Fakult. Gesell.* (Wiesbaden 1983).

8 Nesca.A. Robb noemt De Hooghe de persfotograaf van Willem III, *William of Orange*, dl.1, p.230. Dit is mijns inziens niet terecht daar De Hooghe niet de bedoeling had een realistisch beeld van Willem te geven. De eerste grote prent die in 1675 verscheen heet niet voor niets *Orangien Wonderspiegel*.

9 FM 2732. Frederik Muller, *Beredeneerde beschrijving van Nederlandse historieplaten, zinneprenten en historische kaarten*. 4 bnd. (Amsterdam 1863-1882). Verder 'FM' genoemd.

10 FM 2731.

stoet voorafgingen en die niet op de prent van Moore voorkomen. Willem en Mary, gekleed in carmozijnkleurige fluwelen mantels afgezet met hermelijn, lopen onder een baldakijn¹¹ dat wordt gedragen door de 16 baronnen van de Cinque Ports, de Vijf Havens:¹² Hastings, Romney, Hythe, Dover en Sandwich. Deze havensteden hadden dit privilege verkregen in 1189 als erkenning voor hun belangrijke aandeel in het onderhouden van de Engelse vloot.¹³ Prins Willem draagt om zijn baret een gouden ring, waarschijnlijk om aan te geven dat hij in de Nederlanden reeds stadhouder is.¹⁴ De regalia¹⁵ worden voor het vorstenpaar uitgedragen: de St. Edwardstaf, de gouden sporen, de scepters, de rijksappels, de kronen, de kelken, de bijbel en de zwaarden. Het belangrijkste zwaard is het zwaard van Staat, dat ‘een Beschermingh en Protectie der kercken, Weduwen en Wesen, en alle Dienaers Gods, tegen de Wreedheyd’¹⁶ moet zijn. Dit zwaard wordt tijdens de kroning door de vorst op het altaar geofferd. Op afb. 3 (midden) ontvangt Willem het terug uit handen van de aartsbisshop van Canterbury. Daarna overhandigde deze laatste het zwaard aan Mary en hield het paar het zwaard gezamenlijk vast. Nadat de vorsten het terug hadden gelegd op het altaar, werd het voor 100 shilling teruggekocht door degene die we het hier in de stoet zien dragen, de graaf van Oxford. Tot de regalia behoren ook het puntloze zwaard Curtana, dat beschouwd wordt als het zwaard van genade en de zwaarden van geestelijke en wereldlijke justitie. Duidelijk is op deze prent te zien hoe lang de vorstin was. In eigentijdse bronnen wordt gesproken van de kleine koning en de lange koningin.¹⁷

Behalve deze ets heeft Romeyn de Hooghe drie kroningsprenten gemaakt in groot formaat¹⁸ die alle volgens een zelfde principe zijn vervaardigd: een groot middengedeelte met aan weerszijden enkele scènes uit het kroningsceremonieel en onderaan de kroningsstoet. De eerste ets, naar een ontwerp van Hekhuyzen (afb. 2), is ‘naar het leven’ getekend. De optocht boven in de prent stelt het transport van de kroonjuwelen van de Tower, waar ze bewaard werden, naar Westminster Abbey voor. De koetsen rijden onder trompetgeschal onder triomfbogen door die door personificaties als Gerechtigheid, Vrijheid, Hercules als verbeelding van Kracht, en Overvloed geflankeerd worden.

De afbeelding boven in de linkerkolom toont de tocht van het koninklijk paar over de Thames van Whitehall naar Westminster Hall. Eigentijdse schriftelijke bronnen zeggen dat ’s morgens om zeven uur de koning per schip en de koningin in een draagstoel naar

11 Voor het bewegend baldakijn, zie Earl Baldwin Smith, *Architectural symbolism of imperial Rome and the Middle Ages* (Princeton monographs in art and archaeology, nr. 30; Princeton 1956).

12 Ch. Dawson, *The services of the Barons of the Cinque Ports at the coronation* (1901); K.M.E. Murray, *The constitutional history of the Cinque Ports* (Manchester 1935).

13 Zij zijn alleen baronnen voor de duur van de ceremonie.

14 Rose, *Coronation Ceremony*, p.76.

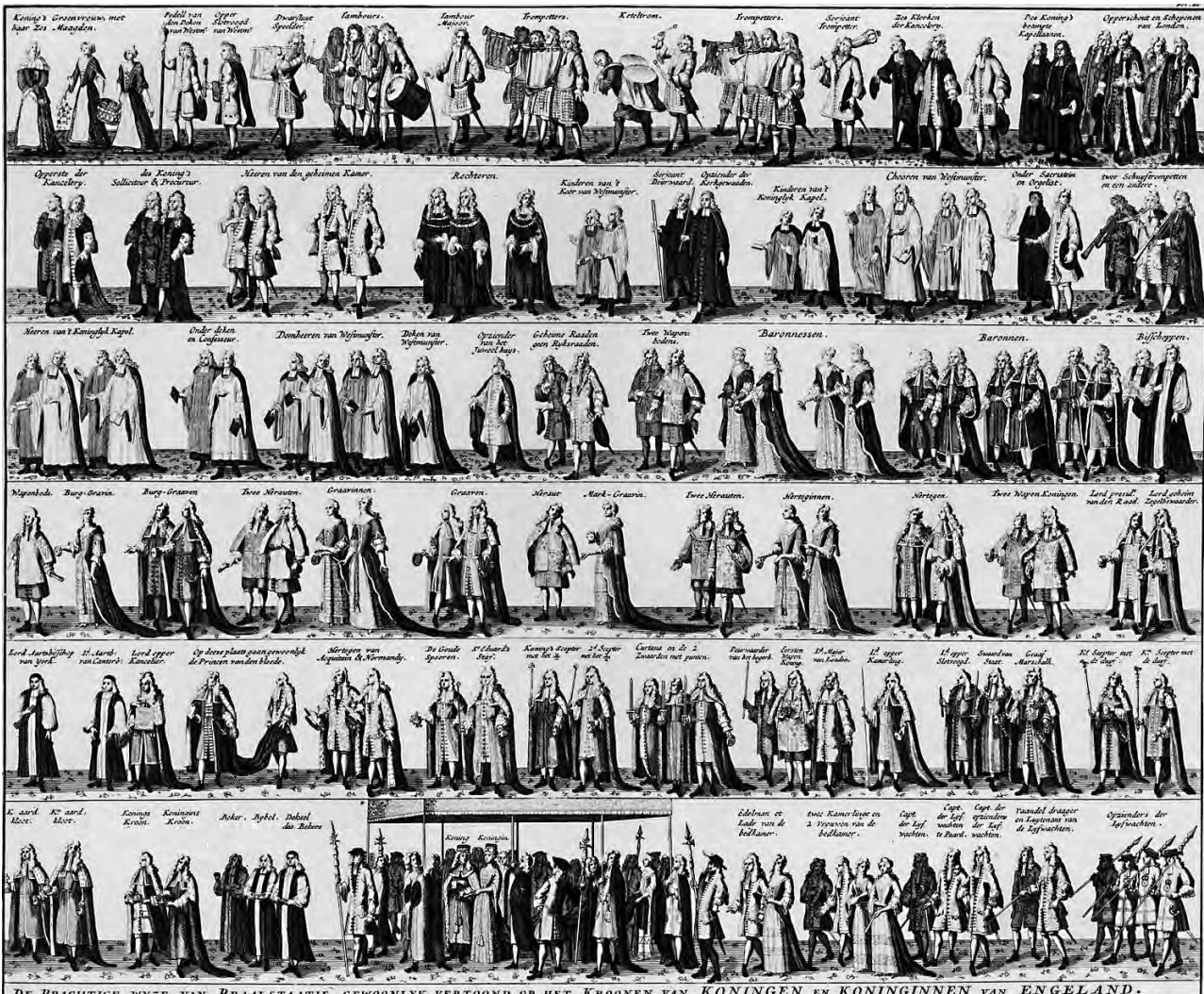
15 Voor een beschrijving van de regalia en de kroonjuwelen zie Rose, *Coronation ceremony* en P.E. Schramm, *Herrschaftszeichen und Staatssymbolik. Beiträge zu ihrer Geschichte vom dritten bis zum sechzehnten Jahrhundert. Mit Beiträgen verschiedener Verfasser* (3 dl. *Monumenta Germaniae Historica*; Stuttgart 1954-1978); M. Holmes, H.D.W. Sitwell, *The English regalia. Their history, custody and display* (London 1972).

16 *Historisch Verhaal*, p.294.

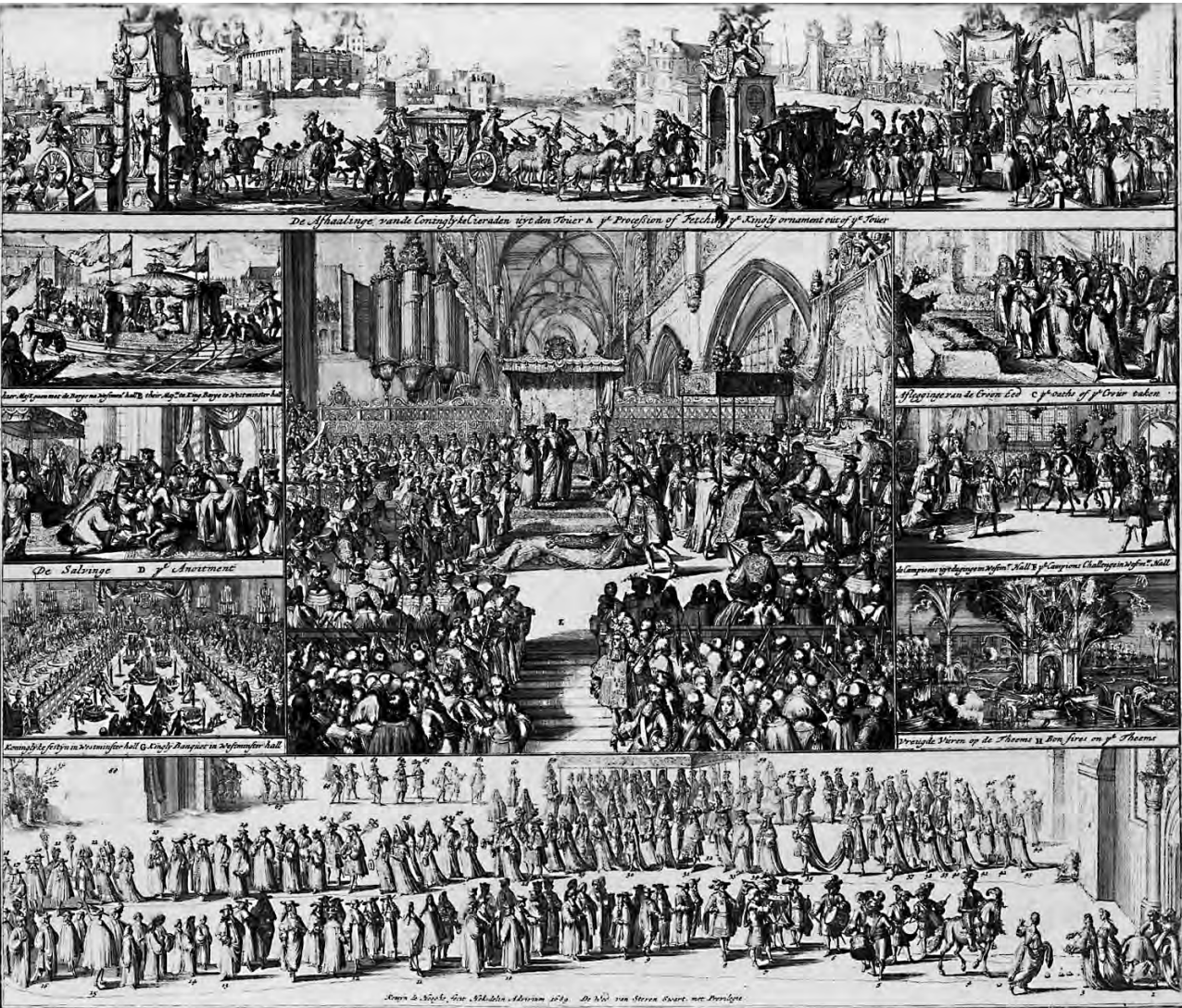
17 Purey-Cust, *Coronations*, p.57.

18 Afb.2 (FM 2734) is 58x59 cm, afb.3 (FM 2735) is 52x61 cm en afb.4 (FM 2733) is 49x58 cm.

Afb. 1 De kroningsstoet (ets in Historisch verhaal van het kroonen der koningen en koninginnen van Engeland, Amsterdam 1727, tussen blz. 21 en 22).

Afb. 2

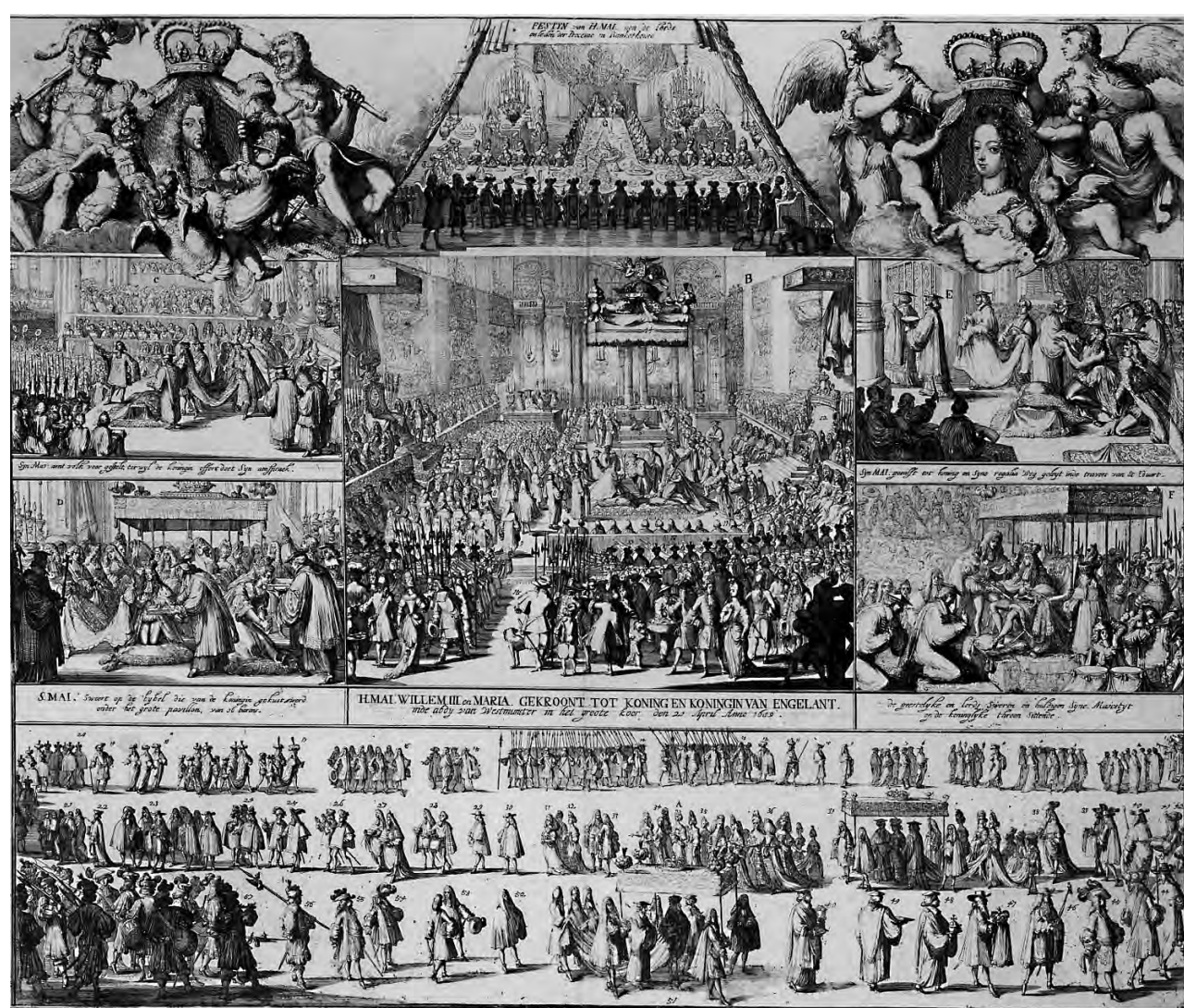
Boven: Transport van de kroonjuwelen van de Tower naar Westminster Abbey

Midden, links: Boottocht, zalving, koninklijk banket

Midden, midden: Het omhangen van de koningsmantel

Midden, rechts: Collaudatio (het onderschrijft heeft het ten onrechte over het afleggen van de eed), uitdaging tot de tweekamp, vreugdevuren

Onder: Kroningsstoet

Afb. 3

Boven, midden: Banket

Midden, links: Collaudatio, eed op de bijbel

Midden, midden: Kroning

Midden, rechts: Zalving, geestelijken en Lords zweren trouw

Onder: Kroningsstoet

Afb. 4:
 Boven: Kroning, met links: Vuurwerk, Heilig Avondmaal, daadwerkelijke kroning
 Rechts: Vuurwerk, offeren van de gouden beitel, strooien van medailles
 Onder: Kroningsstoet

Westminster Hall zijn gegaan. Deze ‘naar het leven getekende’ voorstelling toont beide vorsten op het water. Toch is het waarschijnlijk dat de tekenaar het juist heeft, want volgens het ceremonieel gingen koning en koningin-consort ieder afzonderlijk naar Westminster, liepen zij gescheiden in de optocht en zaten zij apart in de kerk. Maar Mary liep, als soeverein vorstin, met Willem onder één baldakijn en zat in de kerk aan zijn zijde op hetzelfde podium. Zij zullen dus ook gezamenlijk naar Westminster zijn gereisd.¹⁹

Nadat de in Westminster Hall gebrachte²⁰ regalia op bevel van Willem aan de daartoe aangewezen edellieden te dragen waren gegeven, begaf de kroningsstoet zich over een blauw tapijt bestrooid met ‘sweete herbs and flowers’, naar Westminster Abbey. Langs de gehele weg stonden huizenhoge tribunes.²¹ Het verhaal gaat dat het zo druk was dat Willems beurs op weg naar zijn kroning werd gestolen. Hoe lang de stoet was wordt duidelijk weergegeven door de gebruikte serpentinevorm.

Na aankomst in Westminster Abbey begon de vijf uur durende plechtigheid met het voorstellen van het vorstenpaar aan het volk, de collaudatio. De bisschop van Londen vroeg, zich kerend naar de vier windrichtingen, aan de aanwezigen of zij het eens waren met de keuze van de vorsten; een overblijfsel uit de vroege middeleeuwen toen de vorst nog gekozen werd. Op afb. 2 is deze gebeurtenis boven in de rechterkolom te zien met de tekst ‘Afliegginge van de Croon eed’. De fout zal zijn ontstaan omdat het paar met de hand op het hart is afgebeeld. Op afb. 3 in de linkerkolom is de voorstelling wel van een goed onderschrift voorzien.

Na de instemmende toejuichingen van de aanwezigen in ontvangst te hebben genomen, werden een altaarkleed en een gouden beitel²² (afb. 4 rechterkolom boven) geofferd. Deze offerande vond plaats omdat volgens middeleeuwse begrippen de vorst ‘must not appere voidé ne empte in the presence and sight of thi lord god’.²³ Na de viering van het eerste deel van het avondmaal,²⁴ op dezelfde prent te zien in de rechterkolom waar Willem, geknield voor het altaar, de wijn drinkt, volgde één van de hoogtepunten in de ceremonie: het afliegen van de eed. Deze was drastisch gewijzigd en bestond nu uit drie delen, die betrekking hebben op de wetgevende macht, de uitvoerende macht en de kerk. Eerst beloofden de vorsten te zullen regeren volgens de wetten van het land en de statuten door het parlement gemaakt²⁵. Vervolgens beloofden zij hun best te zullen doen om wet en recht genadig te zullen handhaven. Tenslotte spraken zij de belofte uit hun uiterste best te zullen doen om de

19 Twee losse prenten zijn zulke exacte copieën van afb. 2 dat zij niet als nader bewijs kunnen dienen. Eén is gemaakt voor een serie van 18 prenten over de geschiedenis van Engeland en Willem III 1688-1691 (FM 2692), en één voor een serie van 40 prenten gemaakt voor *Engelants Schouwtoeneel* vervaardigd door P. Dickaert voor A. Schoonebeek (FM 2695).

20 De zwaarden werden op een daarvoor bestemde tafel gelegd, de bijbel en de rest van de regalia kwamen een uur te laat. De Duke of Norfolk was vergeten door te geven dat de koning gereed was.

21 De plaatsen op de tribunes, evenals een aantal plaatsen in Westminster Abbey werden verhuurd om inkomsten te werven voor de gigantisch hoge kosten van de kroning.

22 Volgens de kroningsordonnantie een ‘ingot or wedge of gold of a pound-weight’. Rose spreekt van ‘a golden brick’.

23 Rose, *Coronation Ceremony*, p. 117.

24 De viering van het avondmaal wordt hier weer in ere hersteld, maar niet meer als een geheel. Het tweede deel wordt gevierd na het zweren van trouw door de edelen. Bij de kroning van Jacobus II was de viering achterwege gelaten.

25 De vorst wordt hiermee zijn recht ontnomen wetten te veranderen.

wetten Gods, de professie van het Evangelie en het protestantse geloof te zullen behoeden zoals in de wet is vastgelegd. Daarop knielden beiden voor het altaar en zwoeren op de bijbel, die zij vervolgens kusten. Daarvan is een uitbeelding te zien op afb. 3 (linkerkolom onder): de koning zweert en de koningin kust de bijbel. Op de afbeelding zijn beiden gekroond. Dit is uiteraard onmogelijk, want de kroning heeft nog niet plaats gevonden. Voor het afleggen van de beloften heeft de koning juist het hoofd ontbloot. De koningin bleef haar diadeem dragen.

Na de eed volgde de zalving, in navolging van de zalving van Saul en David. Deze handeling werd gezien als de goddelijke sanctionering van de benoeming van de koning als goddelijk instrument. Voor de vorst legitimeert het zijn recht te regeren en het geeft hem een status tussen leken en geestelijken. Sinds 1661 is de filosofie van de Engelse vorsten dat zij Gods gezalfden zijn 'not in respect of the oil the bishop useth, but in consideration of their power'.²⁶

De zalving geschiedt sinds de tweede helft van de 12e eeuw met een lepel. Oorspronkelijk werden borst, schouders, ellebogen, hoofd en handen van de knielende vorsten gezalfd. Bij Mary en Willem gebeurde het zittend en slechts aan hoofd, borst en handen. De vorsten dragen voor de zalving een hemd, dat op de plaatsen die ontbloot moeten worden, met banden wordt gesloten. Ook bij de zalving werden voor deze kroning enkele veranderingen aangebracht. Zo werd een aantal gebeden weggelaten en werd geen kapje meer op het hoofd gezet om de zalvingsolie niet te profaneren. Dat kapje moest de koning acht dagen dragen. Eerst dan mocht zijn haar worden gewassen om de heilige olie de gelegenheid te geven door te dringen tot 'his inner parts'.²⁷ Op afb. 3 wordt het ceremonieel gecombineerd met het wegdragen van de regalia, wat pas gebeurde aan het einde van het gehele kroningsceremonieel. Op afb. 4 wordt het wegdragen van de regalia gecombineerd met de kroning.

Op afb. 2 in de linkerkolom is de zalving te zien samen met het kussen van de bijbel door de koningin en het aanraken van de hielen met de sporen. Direct na de zalving werden de koning de 'pantoffels', zoals ze in de Nederlandse bronnen heten, aangetrokken en werden zijn hielen aangeraakt met de gouden sporen, symbool van ridderschap en van het accepteren van wereldlijke macht en leiderschap in oorlogstijd. In werkelijkheid waren deze 'pantoffels' kniehoge laarzen van goudbrokaat. Mary kreeg de sporen overhandigd.

Het grote middentaferel van dezelfde afbeelding is een weergave van de volgende handeling. Hier krijgt Willem, gezeten voor het altaar de 'Goude Lakensche Mantel'²⁸ gevoerd met rode taft, omgehangen. Volgens de kroningsordonnantie is het een purperen mantel geborduurd met gouden adelaars en fleurs de lis. In de handen houdt hij hier al de scepters. In de rechterhand een scepter met een kruis, als teken van zijn wereldlijke macht onder het kruis en in de linkerhand één met een duif met gespreide vleugels, symbool van

²⁶ Rose, *Coronation Ceremony*, p. 61.

²⁷ idem, p. 97.

²⁸ *Historisch Verhaal*, p. 295.

de heilige geest. Voor Mary was speciaal voor deze gelegenheid een scepter met een duif met gespreide vleugels gemaakt, omdat de vleugels van de duif op de scepter van de koningin-consort gesloten waren. Die scepters kregen zij echter pas na de rijksappel, de stola en de kroningsring, symbool van trouw. Deze gebeurtenissen zijn niet door De Hooghe afgebeeld. Ook op het middentaferel van afb. 4 heeft Willem de scepters reeds als hij de sporen krijgt.

Het laatste hoogtepunt in de ceremonie is de kroning. Volgens de kroningsordonnantie²⁹ zaten de vorsten hierbij op de kroningszetel. Voor Willem was dat St. Edward's Chair, de troon met de Stone of Scone, de steen waarop traditioneel de koningen van Schotland waren gekroond en die door Edward I in de 1296 op de Schotten was veroverd en in Westminster Abbey geplaatst. Op afb. 4 (linkerkolom onder) staat Willem terwijl hem de kroon wordt opgezet. De begeleidende tekst noemt het de Keizerskroon. De kroningsordonnantie spreekt van Royal or Imperial Crowns. De Hooghe moet afbeeldingen van de kroon hebben gezien, want de afbeelding vertoont een opvallende gelijkenis met de St. Edwardskroon die voor de kroning werd gebruikt. Het goud van de kroon weerspiegelt 's konings vastberadenheid; de vorm, zonder begin en einde, de eeuwigheid die zijn deel zal worden als hij rechtschapen blijft en de edelstenen³⁰ weerspiegelen zijn deugden. Mary krijgt de kroon van Mary van Modena, de vrouw van Jacobus II. Het aanbieden van de Bijbel aan het vorstenpaar door de aartsbisschop geschiedt met de woorden 'to put you in mind of this Rule and that You may follow this Example, We present You with this Book, the most valuable thing that this World affords'.³¹

Na het Benedictum en het Te Deum zwoeren de geestelijke en wereldlijke lords trouw en legden de laatsten de belofte van bijstand af, terwijl zij de kroon van de koning en koningin aanraakten (afb. 3 rechterkolom onder) en hen kusten.

En terwijl door de Lord High Chancellor een generaal pardon werd voorgelezen, werden herdenkingsmedailles uitgestrooid onder het volk (afb. 4 rechterkolom onder) als teken van vorstelijk overvloed. De medailles, die van goud en van zilver waren, toonden aan de ene zijde de koning en de koningin en aan de andere zijde Jupiter die een bliksem naar Phaeton werpt. De inscriptie luidde 'ne totus absumatur' (opdat niet de ganse aarde zal vergaan). Deze spreuk viel niet bij iedereen in de smaak zoals uit een contemporaine bron blijkt: 'which was but dull, seeing that they might have had out of the poet something apposite'.³²

Dat Z.M. ridders slaat zoals op afb. 4 wordt vermeld is noch in de kroningsordonnantie noch in het *Historisch verhaal* terug te vinden.

²⁹ Wickham Legg, *English Coronation Records*, p.333.

³⁰ In totaal werd voor de kroning aan de edelstenen in de regalia, waar alle stenen uit waren gelicht, een bedrag van £ 3703 15s 5d uitgegeven.

³¹ Deze zinsnede was ook gebruikt bij de installatie van Cromwell.

³² Purey-Cust, *Coronations*, p.58.

Na het tweede gedeelte van het avondmaal liep de plechtigheid ten einde omdat de koning, zeer tot ongenoegen van velen van zijn nieuwe onderdanen, weigerde de voeten van de armen te wassen en hand op te leggen. Hij bestempelde de aloude idee dat de handen van de koning genezen als bijgeloof. De dag werd afgesloten met een banket (afb. 3 boven het midden) in Westminster Hall (afb. 2 linkerkolom onder). Tijdens dat banket vond, volgens traditie, nog een vermeldenswaardige gebeurtenis³³ plaats (afb. 2, rechterkolom midden). Gedurende de feestelijkheden³⁴ kwam de kampridder van de koning, de leenheer van Scrivelsby, in volle uitrusting te paard de zaal ingereden. Hij werd begeleid door drie trompetters, een wapendrager en een schildknaap. Aan zijn linkerzijde reed de maarschalk en aan zijn rechterzijde de Lord High Constable. Voor hem uit reed een heraut die, aan het einde van de zaal gekomen, riep: als hier iemand is, uit hoge of uit lage stand, die niet wil erkennen dat koning Willem en Mary zijn vrouw de gekozen koning en koningin van Engeland, Frankrijk, Ierland, etc. zijn, dan is hier zijn kampridder die zegt dat hij liegt en die in een tweekamp zijn leven inzet op een nader af te spreken dag. Daarna wierp de heer van Scrivelsby zijn ijzeren handschoen³⁵ op de grond. Toen niemand hem opnam, gaf de heraut hem aan de eigenaar terug. Deze ceremonie herhaalde zich in het midden van de zaal en voor het koninklijk paar. Daar bracht de koning een dronk uit op zijn kampridder uit een gouden beker met wijn en liet deze aan hem als beloning overhandigen. Scrivelsby boog driemaal en dronk de beker leeg. Uit de beschrijving blijkt duidelijk hoe belangrijk het heilige getal drie in dit ceremonieel was. De kampridder met twee sekondanten, drie trompetters en drie bedienden. Driemaal werd de uitdaging uitgesproken en Scrivelsby boog driemaal voor hij de beker leeg dronk.³⁶

Wat vond het vorstenpaar zelf van de kroning? Mary schrijft:³⁷ 'The coronation came on; that was to be all vanity, yet the bishop of Londeon spoke seriously of it and shewd me it ought to be an act of devotion and accordingly they made some very good alterations in the Office .... One thing was to be done which I was much against, it was receiving the Sacrament, this all I could say they would have it, because it had been left out by my father, and wordly considerations prevailing it was done...'. Willem spreekt over de 'comédie' en 'die zotte oude Paepsche ceremonien'. Wel was hij zeer tevreden over de medailles, met name over de spreuk: 'ne totus absumatur'. Een spreuk die tekenend is voor Willems leven van strijd voor de vrede. Zelf heeft hij ooit gezegd: 'de glans van de kroon verblindt mij niet en als het geen absolute noodzaak was geweest, zou ik haar niet hebben aangenomen'.³⁸

33 Een beschrijving is ook te lezen in Cornelis van Alkemade, *Behandeling van 't Kamp-regt; d'aloude en opperste regts-vordering voor den Hove van Holland onder de eerste Graaven* (Delft: Andries Voorstad, 1702).

34 Eerst speelde het zich af in het portaal van Westminster Abbey, daarna in Westminster Hall, voor de koningstafel. In 1377 had men Scrivelsby gezegd niet bij de kroning maar later te komen. Hij kwam tijdens de maaltijd, en zo is het gebleven.

35 De handschoen is het pand, waarmee de tegenstander zich verplicht de kamp te voltooien. Zie B. Schwineköper, *Der Handschuh im Recht, Ämterwesen, Brauch und Volksglauben, mit einer Einführung, Die Erforschung der mittelalterlichen Symbole, Wege und Methoden* von P.E. Schramm (Neue deutsche Forschungen. Abt. Mittelalterliche Geschichte; Bd. 5; Berlin 1938), p.96.

36 Van deze ceremonie zijn een opvallend groot aantal afbeeldingen gemaakt, die alle duidelijk zijn afgeleid van de uitbeelding van De Hooghe. Een geheel eigen stijl heeft slechts een illustratie uit het *Historisch verhaal* van 1727.

37 Bowen, *Mary Stuart*, p.157.

38 Oudendijk, *Willem III*, p.238.

Eerst twee jaar later kwam koning-stadhouder Willem III terug in Den Haag, waar hij ongeveer negen maanden bleef. De rest van zijn leven bracht hij de winter in Engeland door en de zomer in de Nederlanden. Mary zag de Nederlanden nooit weer. Zij stierf in 1695 en Willem regeerde nog zeven jaar alleen.

Het is de kleine, ziekelijke, in de Nederlanden zeer geliefde Willem nooit gelukt de sympathie van de Engelsen te verkrijgen. Van hem wordt wel gezegd dat hij als koning in Engeland stadhouder was en in de Nederlanden als stadhouder koning. Hij was geen ‘glorious king’ en wist dat hij niet geliefd was. Mary daarentegen was zeer geliefd en zij heeft veel gedaan om de positie van haar echtgenoot te consolideren, hoewel zij zelf zei: ‘My heart is not made for a kingdom and my inclination leads me to a retired quiet life’.³⁹

Romeyn de Hooghe en de kroningsprenten

Voor de historieprenten over koning-stadhouder Willem III is de politiek geëngageerde Romeyn de Hooghe,⁴⁰ kunstenaar en jurist, bepalend geweest. Zo ook voor de prenten van de kroning. Alle prenten door anderen gemaakt zijn niet meer dan slaafse navolgingen. En hoewel we niet een geheel correct beeld krijgen van de gebeurtenis,⁴¹ laat hij ons ongetwijfeld proeven van de indruk die deze dag moet hebben gemaakt op de aanwezigen. Duidelijk moge zijn dat wie een compleet beeld wilde krijgen van de kroning alle drie kroningsprenten moest kopen. Toch zijn ze niet als serie te koop aangeboden. Ze verschenen bij drie uitgevers.

Afb. 2 verscheen bij de weduwe van S. Swart te Den Haag. Dat verklaart wellicht waarom de tekst van de prent zowel in het Nederlands als in het Engels is. De weduwe moet hebben verwacht dat er bij de vele Engelsen die aan het Nederlandse hof in Den Haag verbonden waren, een grote belangstelling zou bestaan. En het verklaart wellicht ook de keuze van de onderwerpen op de prent. De stoet met de regalia met in de achtergrond de Tower, de boottocht over de Thames, de collaudatio, de uitdaging, Westminster Hall en het vuurwerk zijn afbeeldingen die de Engelsen zeer zullen hebben aangesproken en waar de Nederlanders toch minder affiniteit mee zullen hebben gehad. Opvallend is ook dat bij alle gebeurtenissen op deze prent koningin Mary staat afgebeeld.

Op afb. 3, die verscheen bij J. Tangena in de universiteitstad Leiden, zijn vooral de juridisch relevante momenten afgebeeld. De nadruk wordt hier ook meer op Willem gelegd, die de werkelijke macht kreeg. Op de afbeeldingen in de rechterkolom komt Mary niet eens voor.

³⁹ Bowen, *Mary Stuart*, p.156.

⁴⁰ John Landwehr, *Romeyn de Hooghe (1645-1708) as book illustrator. A bibliography* (Amsterdam 1970); idem, *Romeyn de Hooghe the etcher. Contemporary portrayal of Europe 1662-1707* (Leiden 1973); W. H. Wilson, *The art of Romeyn de Hooghe, An atlas of European late baroque culture*. Proefschrift Harvard University (Cambridge (Mass.) 1974).

⁴¹ Het is niet bekend of De Hooghe bij de kroning aanwezig is geweest of dat hij van mondelinge getuigenissen en schriftelijke bronnen is uitgegaan.

Afb. 4 werd uitgegeven door C. Allard te Amsterdam. Op deze prent is de nog redelijk strakke vormgeving van de beide andere prenten verlaten. Hier wordt de nadruk gelegd op de grandeur van de gebeurtenis. De kleine afbeeldingen zijn gevat in lauwerkransen met rozen. Er is veel plaats ingeruimd voor het vuurwerk en er is gekozen voor de glans van het goud: de kronen, de Edwards kroon, de gouden beitel, de gouden keten, de medailles en de gouden sporen. Mary is, behalve in het midden slechts te zien op de afbeelding van het avondmaal.

Het lijkt er op dat De Hooghe zijn publiek goed kende en ‘marktgerichte’ prenten vervaardigde. Dat ze in de smaak zijn gevallen, lijkt geen twijfel. De prenten die gezien hun formaat en de naam van de maker ongetwijfeld duur⁴² waren, werden in ieder geval zo gewaardeerd dat ze soms zelfs zijn ingekleurd en met bladgoud versierd.⁴³

Ook Willem III moet met de kroningsprenten ingenomen zijn geweest. In 1689 maakt hij De Hooghe commissaris en opzichter van het mijndistrict Lingen.⁴⁴ En hoewel een verband tussen de benoeming en de vervaardiging van de prenten niet is aan te tonen, mogen we aannemen dat stadhouder-koning Willem III tenminste zeer welwillend tegenover De Hooghes visie op zijn kroning stond.

⁴² Van De Hooghe is bekend dat hij verre van goedkoop was. Zie Landwehr, *Romeyn de Hooghe*, p.15 en noot 2.

⁴³ Van afb. 2 bevindt zich daarvan een voorbeeld in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag.

⁴⁴ Landwehr, *Romeyn de Hooghe*, p.14.

OBSERVATIONES TUMULTUARIAE NOVISSIMAE

9. Academische correspondentie

I. Op 12 maart 1999 ontving de faculteit der rechtsgeleerdheid van de Universiteit van Amsterdam een 9 maart 1999 gedateerde brief van een voormalig rector magnificus van de universiteit van Uppsala. Prof. Martin H:son Holmdahl, thans emeritus hoogleraar aan de medische faculteit, was – zo schreef hij – in 1941 aangekomen als student ‘and involved myself in the early days in student actions against nazism’. Hij was nu kort geleden benaderd door drie juridische studenten die een paper schreven over ‘Uppsala University and the Nazism’. Die studenten hadden in de archieven van hun faculteit een 30 november 1938 gedagtekende oproep van de juridische faculteit van de Universiteit van Amsterdam aangetroffen om een door genoemde faculteit opgesteld protest ‘against the violation of the principles of justice and the rights of man in contemporary Nazi-Germany’ te ondertekenen. De reactie van de juridische faculteit van Uppsala stemde de jonge onderzoekers niet vrolijk: zij waren immers

‘surprised and dismayed by the negative answer of their faculty. They now consider making this deplorable finding public in the on-going debate on Swedish opinions and relations to Nazism. It would be of great value if you could give us further information about this resolution. How many and which faculties of law joined the resolution? What kind of reactions did you receive? Did you get an official reaction from Nazi-Germany?’

II. Namens de Amsterdamse faculteit heb ik op 24 maart 1999 geantwoord:

The only facts I am aware of concerning the telegram on the persecution of the Jews are apart from two letters in the files of the faculty¹ (photocopy enclosed) the following passages from the minutes of the faculty of law (in those days eleven professors of law) of the University of Amsterdam:

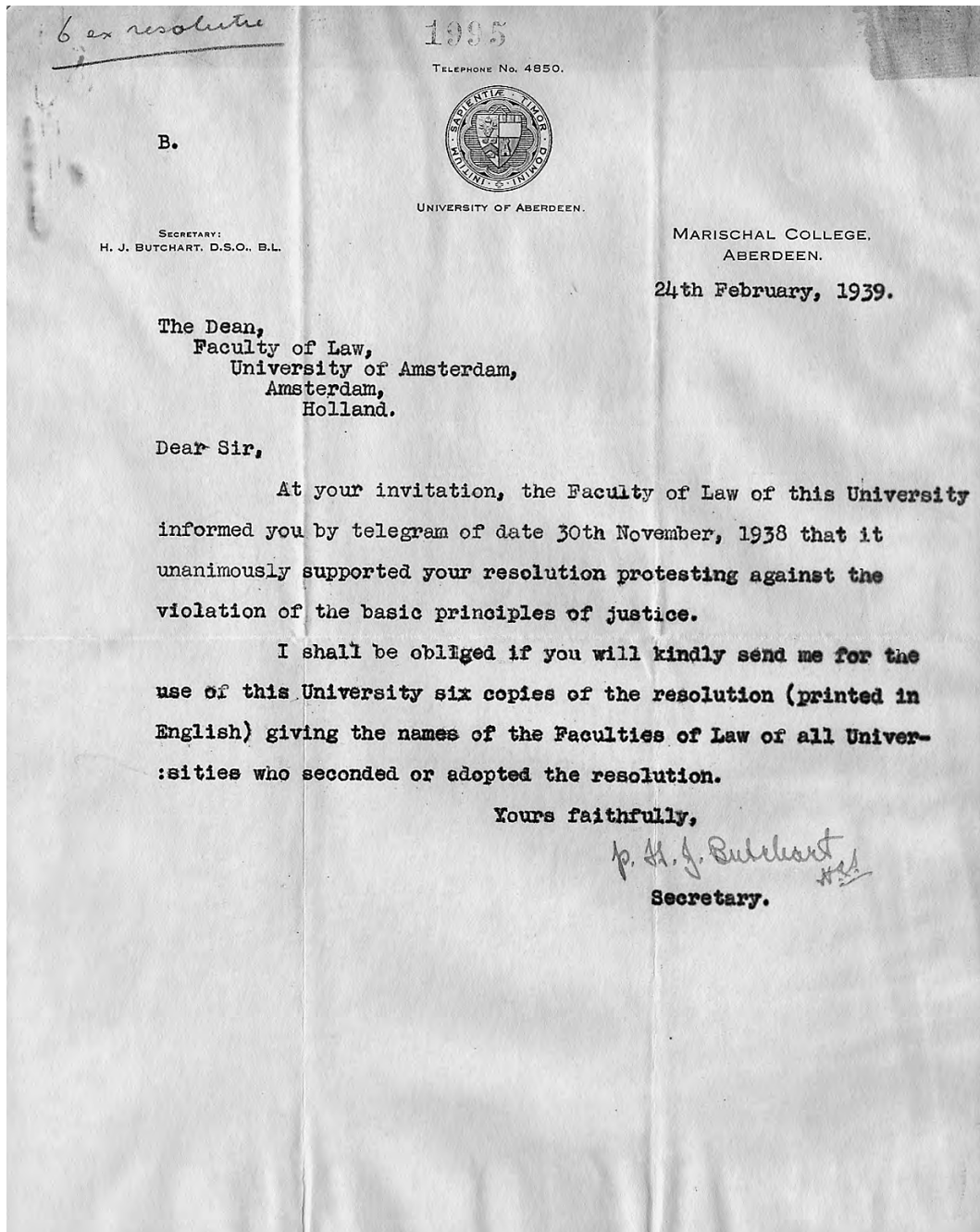
Minutes, 29-11-1938 (three weeks after the Reichskristallnacht):

‘De voorzitter brengt thans in bespreking het voorstel een protest tegen de Jodenvervolgingen te doen uitbrengen door de Juridische Faculteiten van een groot aantal staten. Over dit denkbeeld ontstaat een uitgebreide en langdurige gedachtenwisseling waaraan wordt deelgenomen eenerzijds door de leden Van Apeldoorn en Hazewinkel, terwijl het denkbeeld wordt toegelicht en verdedigd door den Voorzitter en de leden Scholten en Van den Bergh. Als gevolg der discussie wordt met algemene stemmen aangenomen het besluit een telegram met een ter vergadering vastgestelde tekst te zenden aan alle Juridische Faculteiten van bepaalde staten.’

Translation: ‘The chairman² now opens the discussion on the proposal for a protest against the persecution of the Jews to be made by the law faculties of a large number of states. A wide-ranging and lengthy exchange of ideas concerning this matter ensues, in which the members Van Apeldoorn and Hazewinkel participate on the one side, while the suggestion is clarified and defended by the chairman and the members Scholten and Van den Bergh. As a result of this debate, the motion is adopted by general agreement to send a telegram containing a text agreed upon by the meeting to all law faculties of certain states.’

¹ De ene is een getypt afschrift van een briefje van 23 december 1938 van de University of Madras waarin wordt medegedeeld dat de juridische faculteit van die universiteit het protest (dat haar via een telegram van 1 december had bereikt) niet kan ondersteunen. De andere is een brief d.d. 24 februari 1939 (origineel) van de secretaris van de Faculty of Law, University of Aberdeen. Blijkens dit schrijven, waarin de faculteit in Aberdeen vraagt om zes exemplaren van de resolutie, met de namen van alle faculteiten die haar ondertekend hebben, had de juridische faculteit van Aberdeen op 30 november 1938 getelegrafeerd ‘that it unanimously supported your resolution protesting against the violation of the basic principles of justice.’

² = Prof. Dr. W.A. Bongers, professor of sociology and criminology.

Het antwoord uit Aberdeen met aantekening (vermoedelijk handschrift van L.J. van Apeldoorn): '6 ex. resolutie'.

Minutes, 31-1-1939:

‘De voorzitter opent de vergadering en wijst, na lezing en goedkeuring der notulen, op het grote succes dat het telegram der Faculteit, op initiatief van een der leden, aan vele zusterfaculteiten in binnenland en buitenland gezonden, heeft gehad. Een verklaring van meer dan honderd juridische faculteiten, in de pers openbaar gemaakt, is het gevolg geweest.’

Translation: ‘The chairman [= Prof. Bongers] opens the meeting and, after the minutes have been read and approved, refers to the great success of the faculty’s telegram, on the initiative of one of its members, sent to several sister faculties both at home and abroad. This initiative has resulted in more than one hundred law faculties making a statement, which was published in the press.’

Further information on Dutch protests against the persecution of the Jews can be obtained from L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog*, I (’s-Gravenhage 1969), p. 535 sqq. (in Dutch).

10. Grieks voor juristen?

Uit de notulen van de faculteit der rechtsgeleerdheid van de UvA (destijds bestaande uit de buitengewone hoogleraren Asser, voorzitter, en Quack, secretaris, en de gewone hoogleraren De Hartog, Conrat, Van Hamel, Moltzer en Beaujon):

‘Vergadering op 29 October 1886

Tegenwoordig alle leden der Faculteit.

Er wordt gedelibereerd over een brief van professoren van de Juridische Faculteit te Leiden, die de leden onzer Faculteit uitnodigen met alle andere juridische professoren in ons land een petitie aan den Minister van Binnenl[andsche] Zaken te tekenen, waarby, met het oog op de overlading van het leer-programma op de gymnasia, gevraagd wordt de ontheffing van de verplichte studien in het Grieksch voor hen die zich op de rechts- en staatsgeleerde wetenschappen gaan toelagen. De leden der Faculteit besluiten by meerderheid deze petitie niet te tekenen, doch een brief aan de Leidse collega’s te zullen [richten], waarin zij zullen ontwikkelen, dat zij de verplichte studie in het Grieksch op het gymnasium voor de aanstaande juristen wat minder omvangrijk en ingrijpend

zouden wenschen, met dien verstande, dat een kennisneming en een verstaan byv. van Homerus en Xenophon niet uitgesloten zou worden.’

De brieven waar het hier over gaat zijn in het facultaire archief niet terug te vinden, maar dat doet er ook weinig toe. Want het is wel bekend waartoe het Leidse schrijven heeft geleid: tot een door 16 (dat is: door de meeste) Nederlandse hoogleraren in de rechtswetenschap ondertekend adres van november 1886 aan de minister van Binnenlandse Zaken (destijds Mr. J. Heemskerk Azn.) met de suggestie om voor aanstaande juristen de gymnasiale studie van het Grieks facultatief te maken. Behalve voor rechts-historici in de dop leverde voor de jurist immers ‘kennis van het Grieksch geen enkel praktisch voordeel’ op.

Tot de ondertekenaren van dit adres behoorden de beide redacteuren van het *Rechtsgeleerd Magazijn*: H.L. Drucker, hoogleraar Romeins recht te Groningen, en W.L.P.A. Molengraaff, hoogleraar handelsrecht te Utrecht. Zij drukten dit stuk dan ook af in hun tijdschrift (jrg. 6 (1887), p. 139-141). Conrat en Naber, die het Romeinse recht doceerden aan respectievelijk de UvA en Utrecht, tekenden niet. De Leidse hoogleraar Romeins recht (d’Ablaing) en zijn collega voor oudvaderlands recht (Fockema Andreae) zetten hun handtekening wel. De enige andere Nederlandse hoogleraar met een leeropdracht voor oudvaderlands recht (de Utrechtse hoogleraar strafrecht M.S. Pols) deed niet mee.

Gezien het feit dat zij regelmatig rechtshistorische bijdragen opnamen in hun tijdschrift kan men Drucker en Molengraaff (penningmeester van OVR, 1903-1917) er moeilijk van verdenken dat zij geen waarde hechtten aan historisch onderzoek. Het genoemde adres was in het *Rechtsgeleerd Magazijn* (6 (1887), p. 141-142) opgenomen in de rubriek ‘Diversa’ en het werd direct gevolgd door een mededeling over een in de zomer van 1884 op Kreta gevonden inscriptie met oud-Grieks recht.

‘Aan de studie van het Griekse recht zal deze ontwijfelbaar echte bron eene nieuwe vlucht verschaffen. Maar ook voor den beoefenaar der vergelijkende rechtswetenschap is zij van uitnemend gewicht. – Ten slotte zij nog vermeld, dat het onderzoek ter plaatse wordt voortgezet, zoodat men de hoop mag koesteren, dat nog meer zal worden te voorschijn gebracht’ (p. 142).

11. Langemeijer over Meijers

In nummer 6 van de tweede jaargang van *Mr. Het Magazine voor juristen* wordt aan onder anderen mijn collega Bob Brouwer (hoogleraar encyclopedie aan de UvA) gevraagd wie zijns inziens ‘de afgelopen eeuw de meest invloedrijke juristen in Nederland zijn geweest’ (p. 68). Evenals andere respondenten vat Brouwer (daartoe blijkbaar aangespoord door de interviewer) deze vraag kennelijk op als de vraag naar zijn persoonlijke favorieten. Hij zegt dan dat de vraag naar ‘de beste juristen’ eigenlijk onzin is. ‘Je hebt’, aldus Brouwer verder,

‘vanzelfsprekend je voorkeuren, maar die zijn maar tot op zekere hoogte te motiveren. Drie criteria springen er voor mij uit: oorspronkelijkheid, rechtstheoretische diepgang en een brede belangstelling en kennis. Dan kom ik uit bij juristen als Meijers en Langemeijer. Het zijn de schrijvers van wie je bij een juridisch probleem denkt: toch even zien of zij er iets over hebben geschreven’.

Heel verrassend lijkt die uitkomst niet. Toch is de combinatie van E.M. Meijers (1880-1954) en G.E. Langemeijer (1903-1990) opmerkelijk, want Langemeijer had kennelijk niet zo’n hoge dunk van Meijers’ rechtstheoretische kwaliteiten.

In 1991 schreef ik (ter gelegenheid van de invoering van het nieuwe vermogensrecht op 1 januari 1992) op verzoek van de redactie van *Ars Aequi* een artikel over Meijers. Ik vermeldde toen dat het in Leiden lange tijd een soort geloofsstuk is geweest dat Meijers een van de grootste juristen was die ooit in Nederland heeft rondgelopen. Waar het over de grootheid van Meijers ging was Langemeijer een dissident. Midden jaren 1970 zei hij in een interview met J.M. van Dunné:

‘En als je me nou vraagt: waarin bestond de grootheid van Meijers? – dan weet ik het niet. Ik kan alleen maar zeggen, dat ik het op gezag aanneem. In mijn Leidse tijd was het absoluut een dogma dat Meijers de grootste jurist was, die Nederland in een hele tijd gekend heeft. Bovendien hield Van Oven – met wie ik persoonlijk zo bevriend was – dat dogma nadrukkelijk hoog; die had voor Meijers een geweldige eerbied’.

Wat had Langemeijer tegen Meijers’ werk? In mijn *Ars Aequi*-artikel van december 1991 veronderstelde ik dat Langemeijer zich er aan stoorde

‘dat Meijers (voor Langemeijers gevoel) zijn argumentatie als dwingender voorstelde dan ze in werkelijkheid was, dat Meijers meer pretenties had dan hij ... waar kon maken’.³

Een aantal jaren later kreeg ik een bevestiging van die veronderstelling. Ik had toen E.O.H.P. (= Erik) Florijn, inmiddels gepromoveerd op een dissertatie over *Ontstaan en ontwikkeling van het nieuwe Burgerlijk Wetboek* (Maastricht 1994), aan de telefoon. Florijn had Langemeijer in het kader van zijn promotieonderzoek geïnterviewd en meldde mij over mijn in het *Ars Aequi*-artikel geformuleerde en zojuist geciteerde hypothese: ‘Dat was precies wat hij zei’.

12. Herinneringen: over oral history

In het NJB van 5 mei 1995 (jrg. 70 (1995), p. 665-666) heb ik al eens gewezen op de verraderlijkheid van het geheugen en de problemen van de oral history. Daar ging het toen om een mystificatie van Pitlo. Vorig jaar heb ik mij afgevraagd of er ook vragen zouden komen over de chronologie in mijn verhaaltje (*Observatio* nr. 6) over die pas gepensioneerde rechter die ik in 1966 ontmoette en die iets niet had gedaan wat hij wel had moeten doen: Hugo de Groot lezen voor het kandidaatsexamen. Voor wie het interesseert: opmerkingen heb ik niet gekregen.

Het vak in het kader waarvan dat lezen van de *Inleidinge* had moeten gebeuren (oudvaderlands recht) was pas sinds de wijziging van het Academisch Statuut in 1921 een verplicht onderdeel van het kandidaatsexamen. Als die rechter (ik vond hem toen oud: zo gaat dat als je zelf nog jong bent) op zijn zeventigste de dienst had verlaten, was hij vermoedelijk in 1895 geboren en is het niet erg aannemelijk dat hij in 1921 zijn kandidaatsexamen nog moest doen. Het kan natuurlijk zijn dat hij op zijn 65ste met pensioen was gegaan, maar dan nog... En de VUT of FPU (voor de Vlaamse lezer: vervroegde uittredingsregeling of flexibele pensioenuitkering) bestond nog niet. Toch meen ik mij stellig te herinneren dat de magistraat in

³ Zie mijn artikel ‘“Heb dank, Hooggeachte Professor, heb veel dank uit naam van de Nederlandse juristen”: over leven en werk van Eduard Maurits Meijers (1890-1954)’, in: *Ars Aequi* 40 (1991), p. 1059-1077; citaten op p. 1076 en 1077.

ruste zei wat ik de lezer in het eerste nummer vertelde. En dat hij oudvaderlands recht als keuzevak voor het doctoraalexamen had gedaan (wat destijds wel eens voorkwam) en toen de *Inleidinge* maar had gelaten voor wat ze was, lijkt mij minder waarschijnlijk. Heb ik mij vergist? Of is de rechter wat erg vroeg van zijn otium gaan genieten (en zag hij er oud uit)? Of was hij laat rechten gaan studeren? Nog een mogelijkheid: wist hij het zelf niet meer zo precies en vermengde hij herinneringen aan zijn eigen studie met wat hij wist van de studie van jongere juristen (zijn kinderen bijvoorbeeld)?

Een ander geval. Toen J. van der Hoeven (geb. 1916) op 12 december 1960 zijn inaugurele rede als hoogleraar staatsrecht aan de UvA hield, zei hij aan het slot tot de studenten (hij was voor hij hoogleraar werd advocaat te Amsterdam):

‘Toen ik, enkele jaren geleden, terwijl ik liep te wachten in de gangen van het Paleis van Justitie, wat daar nogal eens voorkomt, een gesprek voerde met een bejaarde confrère, vertelde deze mij met een stem vol weerzin dat zijn zoon, als juridisch kandidaat, verplicht was ook staatsrecht te studeren. Daar hij geheel te goeder trouw was, heb ik met hem toen het hoofd geschud’.⁴

Zelfs als die ‘bejaarde confrère’ zéér hoog bejaard is geweest, moet ook hij voor zijn doctoraalexamen iets aan het staatsrecht hebben gedaan. Hij vond studie van het staatsrecht voor toekomstige advocaten en rechters blijkbaar maar een vorm van overbodige nieuwlichterij. Dat hij zelf ook iets aan die tijdverspilling had moeten doen, was hij blijkbaar vergeten.

Sinds het in werking treden van een nieuw Academisch Statuut in 1877 was het staatsrecht een van de vakken waarin men werd geëxamineerd voor het doctoraal examen rechtswetenschap (Nederlands recht zouden wij nu zeggen: het gaat hier om het doctoraalexamen dat toegang gaf tot de advocatuur en de rechterlijke macht). Weliswaar was het ook in de jaren 1815-1877 al een van de vakken van het doctoraalexamen, maar toen had het de status van ‘testimoniumvak’: men kon volstaan met het overleggen van een getuigschrift waarin de professor verklaarde dat de student de colleges in deze discipline had gevolgd. Zo’n testimonium was veelal ook wel te krij-

gen door studenten die zich zelden of nooit onder het gehoor van de hooggeleerde bevonden hadden, mits zij het verschuldigde honorarium maar voldeden. Het heeft na 1877 nog heel lang geduurd voor het staatsrecht een volwaardige plaats had gekregen onder de juridische disciplines. Nog Pitlo, die niet ongaarne de reactionair uithing, beweerde in 1985 in het *liber amicorum* voor Van der Hoeven dat de studie van het staatsrecht niet een deel van de rechtswetenschap was: voor hem waren natuurlijk alleen die regels recht die door de rechter worden gehandhaafd.

Komt het doordat het staatsrecht in de juridische faculteit lang een beetje een ondergeschoven kind is gebleven dat de ‘bejaarde confrère’ van Van der Hoeven zich kennelijk niets van studie van dat vak herinnerde? Had deze zich destijds de voor het examen vereiste kennis in een paar dagen laten bijbrengen door een repetitor? Hoe dit ook zij, van personen die in het eerste decennium na de oorlog aan de UvA en in Leiden studeerden hoorde ik dat ook toen nog het vak niet veel voorstelde, anders gezegd: dat het een ‘gemakkelijk vak’ was. Aan de UvA schijnt dat met de komst van Van der Hoeven te zijn veranderd.

13. Klikspaan, de praetor, de professor en – in een voetnoot – de academische vuilnisbak

De praetor, een figuur waarmee de Groningse romanist H.J. Scheltema (1906-1981) zijn studenten niet vermoeide, kwam ik na het behalen van het gymnasium-diploma onder andere tegen als Latijnse benaming van enkele oud-Nederlandse ambtsdragers (de Friese grietman bijvoorbeeld), maar ook: via Klikspaan. Daar gaat het echter om een figuur die men moeilijk een ambtsdrager kan noemen.

In 1963 verscheen bij uitgeverij Kramers te Den Haag een door Johan van Nieuwenhuizen verzorgde moderne bewerking van de *Studenten-typen 1839-1841* van de onder het pseudoniem Klikspaan publicerende Johannes Kneppelhout (1814-1885). Kneppelhout maakte zijn rechtenstudie nooit af. Zijn alter ego Klikspaan heeft door de genoemde en door andere schetsen van het Leidse studentenleven een kostbare en kostelijke (zij het soms wat wijdlopijge en in herhalingen vervallende) bron van informatie voor de historicus van heden nagelaten.⁵ In het uitgaafje

⁴ J. van der Hoeven, *Regelmaat en norm*, in: or. UvA (Zwolle 1960; fotomechanisch herdrukt in J. van der Hoeven, *Staatsrecht en bestuursrecht*, Zwolle 1984), p. 19.

van de *Studenten-typen* uit 1963 komt een in 1844 in een ander bundeltje verschenen schets voor met de titel 'De praetor'. De bedoelde praetor nu is een onder zijn medestudenten weinig populaire figuur. Hij is de student die fungeert als intermediair tussen de professor en zijn toehoorders en in het bijzonder die de aan de hoogleraar verschuldigde collegegelden int: 'eene soort van collegiediender'. Klikspaan tekent er een in de persoon van 'de onvermoeide collegiehengst'⁶ (en vleier) Jacobus Quad.

Jacobus Quad is na afloop van des hoogleraars eerste college-uur nog als laatste in de collegekamer aanwezig wanneer de professor hem even apart neemt. Zijne hooggeleerde verlaat – aldus Klikspaan – het vertrek met de student. En dan vervolgt de auteur zijn verhaal aldus:⁷

'Buiten de Collegiekamer maakt professor regts om keer en spreekt:

– Mijnheer, zou ik u wel mogen belasten met de bezorging van de naamlijst van diegenen, die mijne Collegies wenschen bij te wonen?

– Met het grootste genoegen! is het opgetogen antwoord.

En Jacobus Quad, ten hoogste voldaan met de hem opgedragene waardigheid en het mondsprek met den Professor, keert langs denzelfden weg, dien hij gekomen is en valt in een hoopje medestudenten, die buiten staan te wachten dat het Professorale kwartiertje zal verlopen zijn, hetwelk hen naar binnen zal roepen. Quad komt op straat met een gelaat blinkende van vreugd.

– Heeft hij nog zoo lang gekletst? vraagt er een, het is al tien minuten over elven.

– Jij hebt hem voor die tien minuten weêr het gat gelikt.

– Neen! antwoordt Quad, zonder in het minste

boos te worden, ik heb een apartje met 'm – 'm! dat moest Jaapies vader eens horen! Met zoveel minachting van zijn leermeester te spreken! – gehad.

– O, dan ben je Praetor geworden!

– Dat is ook zoo, en daarom, jongens! vervolgt hij hoogst fideel tot de omstanders – nu moeten jullie eens gaauw teekenen, want de oude heeft gevraagd, of ik me wat haasten zou.

– Ben je mal?

– De vent heeft weêr geld noodig.

– Laat hij naar de maan loopen.

Van de Velde. – Ik betaal geen donder voor het eind van de volgende maand.

– Ik ook niet.

Allen zingen hetzelfde liedje en scheppen er vermaak in den lamzaligen *Liefhebber*⁸ voor het lapje te houden, zoodat Jaap, die zich van zijn *Praetorschap* niets dan eer en genoegen had voorgesteld, lust krijgt er over te gaan nadenken of hij de vlejende onderscheiding nu reeds niet even opregt zou durven gaan verwenschen, als hij ze vroeger begeerd heeft.'

's Avonds op zijn kamer verknoeit Quad heel wat papier en keurt hij de nodige pennen af eer hij een in fraai Ciceroniaans Latijn gestelde 'praetorlijst' gereed heeft. Maar de inkt is nog niet droog als Quad bezoek krijgt van zijn medestudent Van de Velde, die zogenaamd komt om te tekenen maar in feite om Quad te treiteren en de lijst te verscheuren. Wanneer de kwelgeest vertrokken is, begint Jaap Quad 'te grienen als een kind.' Klikspaan heeft kennelijk weinig mededogen met Jacobus, die in zak en as is, en vervolgt:

'Ex ungue leonem!⁹ Kent gij iets vervelenders dan een Praetor? Eeuwig loopt hij u na met gesprekken over Collegies en over Professoren, altijd weet hij nauwkeurig waarom deze of gene geen Collegie

5 Behalve van de *Studenten-typen* (Den Haag, z.j. [1963]; Kramers Pocket Reeks 41) verscheen korte tijd later een soortgelijke bewerking van Klikspaans *Studenten-leven* (uitgeverij W.A. van Hoeve, Den Haag, z.j. [ca. 1964]; Kramers Pocket Reeks 56). Een nieuwe wetenschappelijke editie van Klikspaans oeuvre (de *Studenten-typen*, die voor het eerst verschenen in 1841, het *Studenten-leven*, voor het eerst verschenen in 1844, en de bij herdrukken in deze beide bundels opgenomen schetsen *Studenten en hun bijloop* (1844)) wordt thans voorbereid door het Constantijn Huygens Instituut van de KNAW. Ze verschijnt vermoedelijk in 2001.

6 Klikspaan heeft aan zijn schets 'De praetor' dit aan de *Groninger Studenten Almanak* 1842 ontleende motto meegegeven:

'Wat fiksch Student heeft niet het land,

Om een collegiehengst te heeten.'

7 De tekst (ook die in noot 12 hieronder) is mij welwillend ter beschikking gesteld door mevrouw Dr. A. Kets-Vree van het Constantijn Huygens Instituut voor tekstedities en intellectuele geschiedenis te Den Haag.

8 In het hoofdstuk 'De liefhebbers' ridiculiseert Klikspaan de gebroeders Jaap en Chrisje Quad ('de Quaden') vanwege hun liefhebberijen: het verzamelen van respectievelijk penningen en handtekeningen.

9 Wanneer men als werkwoord aanvult *cognoscis*, dan is dit te vertalen als: Aan de klauw herkent men de leeuw. D.J.A. Westerhuis, *Prisma Latijns Citatenboek* (tweede druk, Utrecht-Antwerpen 1974; Prisma-boeken, 1602), p. 44, nr. 446 vult aan *cognosce* en geeft in wezen dezelfde vertaling: *Leer de leeuw kennen uit zijn klauw*.

geeft, wanneer er Institutien- of Pandectenlol zal zijn, en loopt voor dergelijke feesten het wild ijverig snuffelende op. Mag het u voor een oogenblik gelukken te vergeten, dat men Student is om Collegies te houden, dan is hij de kwelduivel, die deze vreugde vergalt. Zit gij aan een speeltafelte dan trekt hij u telkens af en stoort u in uwe diepzinnige berekeningen, door u te onthalen op de een of anderen ui van een Hooggeleerde, dien hij dezen morgen heeft opgedaan op het Collegie, waar het *tres faciunt collegium: ego, tu et Deus*¹⁰ – op de sprekendste wijze werd voorgesteld. Praat gij over uwe kennissen in de stad, dan bluft hij op zijn familiaar verkeer bij den Professor; hij kent den naam, den ouderdom, de eigenschappen van elk der leden van de familie, en weet u altijd, met een behendigen greep, te doen gevoelen, hoeveel gij aan die lieve conversatie verliest.

Op het Collegie is hij het eerst en het laatst. Hij kiest zijne plaats rechts van- of nog liever vlak tegenover de catheder en kijkt den Professor de woorden uit den mond. Zijn papier ligt altijd gereed, als de portefeuilles der overigen nog toegestrikt zijn. Zijne pen staat reeds klaar om dadelijk van wal te steken. Op de vraag van den Clarissimus: – *Ornatissime, quanam fuerunt ultima?*¹¹ – waarbij hij

alle moeite aanwendt dat de Professor toch het oog naar hem rigte – hetgeen trouwens gewoonlijk het geval is, daar zijn Hooggeleerde bij den Praetor alleen geene slib pleegt te vangen – dreunt hij met gepasten ernst de laatste phrase van het laatst gedicteerde op. Gevoelt een of ander onvoorzigtige en minder geoefende mededinger ook eens bij geval eenige opgewektheid op de bovengenoemde formulievraag te antwoorden, zoo laat de Praetor hem zijn gang gaan, maar duwt hem, kleingeestig jaloersch van zijn recht, zoodra hij gedaan heeft, toe: – Nu, jij houdt je dictaten ook goed bij! – terwijl hij in eenen adem de verbetering volgen laat. Welk eene moeite om al die heertjes te laten teekenen, welk eene nog veel grootere om al die fooijen voor den Professoralen meidenstoet binnen te krijgen! Overal wordt hij met grauwen afgeslagen. Overal laat hij eene veer. Hoe hij de broeders niet te min moet blijven nalooopen! De Diplomaten zijn nog het handelbaarst. Zij vernederen zich niet tot scherts, krabbelen hun naam, schenken de godspenning en werpen de pen minachtend op de houten tafel, dat de punten er van staan als de beenen van een houten Jan Klaaszen.¹²

De meesten hebben het land aan den Praetor. Voor pedant staat hij algemeen te boek. Daarbij is hij de-

¹⁰ Vertaling: *Drie personen vormen een college / Bij drie aanwezigen is er een college* (en die zijn er): Ik, U en God. Dit beroep op D. 50.16.85 (MARCELLUS libro primo digestorum Neratius Priscus tres facere existimat “collegium”, et hoc magis sequendum est) is een bekende manier om de professor te laten zeggen dat het college ook doorgang vindt bij opkomst van slechts één student.

¹¹ Vertaling: *Hooggeleerde: – Mijnheer! wat was het laatste dat ik heb gezegd?* (Het woord Clarissimus is de titel van een professor; vandaar dat ik het hier vertaal als *Hooggeleerde*. Met Ornatissimus (iuvenis) wordt de student aangeduid. Omdat de student hier in het Nederlands als *Mijnheer* wordt aangesproken, heb ik er voor geopteerd Ornatissimus weer te geven als *Mijnheer*).

¹² De diplomaat is een figuur aan wie Klikspaan ook een schets heeft gewijd. Diplomaten zijn in zijn ogen heertjes die maar liever bij papa thuis moesten blijven. ‘Meestal komen zij naar Leiden afzakken uit de groote steden van ons land. Hunne familie is in aanzien aan het hof, hun vader bekleedt een hoogen post of is millionair.’ De diplomaat is een hooghartige, onbeschaamde (meestal adellijke) vlegel. Studeren doet hij niet of nauwelijks:

‘voor eereposten is het niet noodig dat men lauweren op de Academie ingeogst hebbe; de diplomaat zal eens zien of het hem convenueert op eene betaalde dissertatie te promoveren en de groote wereld kent geene graden. ...

De diplomaat is van nature jurist, in eene andere betrekking aan de Hoogeschool is hij niet denkbaar ... maar eigenlijk studeert hij in een zesde faculteit zonder Professoren waarin hij zich-zelf een perpetueel *summis cum laudibus* [= met de hoogste lof] toekent: de muziek, die gevaarlijke paddestoel, welke al de krachten der jura [= rechten] inslurpt. Zijne strengste regtsgeleerde studie neemt de vorm aan van Pandecten-wals of Grondwet-galoppade.

Nu moet ik ook zeggen dat de faculteit der regtsgeleerdheid eene wonderlijke faculteit is. Ik heb er allen eerbied voor, en de schuld is niet bij haar, maar zij heeft veel van de academische vuilnisbak. Wie zal zich ooit aan de geneeskunde, aan de wijsbegeerte, aan de letteren gaan wijden, zonder kennelijken lust, zonder hooge ingenomenheid met het vak dat hij kiest en hoe zal hij dat vak anders dan door arbeiden, zwoegen, practische beoefening onder den voet krijgen? Zijne eerezucht is geprikkeld, hij heeft naar eigen vrijen wil een vak gekozen en dat vak is voortaan zijn liefde, zijn palladium, het doel zijns levens. Ik zal niet zeggen dat, om een kundig regtsgeleerde te worden, het minder noodig is om te werken en te slooven; ik bewonder het stalen geduld en den hardnekkigen blokker, die zich door de droogte der beginselen, het gevaarte der Pandecten, den chaos der keizerlijke verordeningen niet laat afschrikken, maar eindelijk de wetenschap zelve, bereikt en zich den weg opent tot eene der ruimste bronnen van menschelijke wijsheid. Maar worden de Regten aldus door de meesten beschouwd? Niet door de diplomaten! Zijne ouders wilden hij zou studeren, dat behoorde tot eene goede educatie. Daarmede wilden zijne ouders zeggen dat hun zoon in de Regten zou studeren; want Medicynen waren te gemeen; ‘het zou zonde zijn dat een rijke jongen zijn leven tusschen ziekbedden ging begraven of zijne familie met booze kwalen aanstak.’ ‘De Godgeleerdheid en Letteren zijn goed voor burgerlui, die mogen dominés en schoolmeesters worden.’ En de Philosophie ... ‘Ah, l’horreur!’ Er schoot dus niets over dan de Regten, voor den aanstaanden Academiebuerger het Eldorado der

geen, die, handlangervan de Professoren, deze zijne makkers plukken helpt, een soort van collegiedien-der. Zoodra Jacobus Quad al het geld gezakt heeft, brengt hij de lijst aan den Hoogleeraar, rekent met hem af, en wordt even trotsch en ondragelijk, als hij kort te voren kruipend en indringend geweest is. Geen wonder! Trotsch en ondragelijk is hij in de zielverheffende bewustheid, dat hij zijn pligt betracht heeft en de goedkeuring van den Professor en van zijn vader heeft verworven. Het streelt hem een man aan zich verplicht te hebben, die op zijne volgende Examina een regstreekschen, althans een zijdelingschen invloed uitoefent. Voorzeker zal deze zich zijner ter goeder ure herinneren, het kan niet falen, of een uitstekend getuigschrift is de belooning voor zijne bewezene diensten, en veelal bekroont bij voorraad een vriendelijk: – Mijnheer! het zal mij aangenaam wezen u nu en dan ten mijnent te ontvangen, – het zure werk. Dan zal de Verzamelaar buiten zichzelf zijn van vreugd. De geheele Academie moet het weten, welk geluk hem is te beurt gevallen. Aan ieder die het hooren wil – al wil niemand het hooren – verhaalt hij het treffend voorregt en houdt niet op met het eenvoudigst gelaat te betuigen: – Waarachtig, ik weet niet, waarmede ik zoo iets verdiend heb! Laat ons toch oppassen dat wij geene Praetoren worden!’

14. Halbertsma over Vink

Dr. Joost Hiddes Halbertsma (Grouw 23 oktober 1789 – Deventer 27 februari 1869), doopsgezind predikant te Bolsward (1814-1821) en te Deventer (1822-1856), taalkundige en Fries literator¹³ is wel geniaal genoemd, wat mij zwaar overdreven lijkt. Maar hij was stellig een erudiet, origineel en visionair geleerde (die het lang niet altijd bij het rechte eind had) en een excentriek en lastig man met een scherpe pen. Hij nam het initiatief tot het stichten van het Antiquarisch kabinet van Friesland, waaraan hij belang-

rijke schenkingen deed (dit Kabinet is in 1880 opgegaan in het toen te Leeuwarden opgerichte Fries Museum). En hij liet een grote collectie boeken en manuscripten na aan de Provinciale Bibliotheek van Friesland.¹⁴ Een van die manuscripten (signatuur thans 615 Hs) behelsde een dictaat van colleges van de Franeker professor praxeos (hoogleraar in het procesrecht) Elias Wigeri (1731-1791, hoogleraar 1755-1780, Procureur-Generaal bij het Hof van Friesland 1780-1791) over de ‘Praktijk voor den Hove van Friesland en Neder-Geregtten’. Halbertsma geeft in een paar zinnen de herkomst aan:

‘Ten jare 1795 toen Cammenga, stadsomroeper te Leeuwarden een blaauwboek[j]e uitgaf met den titel *Zalige egalité, Geen Heren meer*, verliet de kleermaker zijn bank, de schoenmaker zijn drieveot en de domenij zijn predikstoel om het land te regeren. De Luthersche domenij Vink werd toen Raadsheer in den Hove van Friesland, en niets hebbende geleerd dan een preek samen te flansen en op de *Fraterniteit* te politiceren en met de *patriotten* een bittere borrel te drinken, zo heeft een commies bij den Hove hem dit manuaal uitgeschreeven, als leidraad, waarna hij in de pleidooien der Friezen over hunne rechten en bezittingen te beslissen had. Domenij Vink, die met zijne amptgenoten spoedig van het Raadsheerskussen werd gedrongen, zocht weder naar een preekstoel, doch keerde den mantel om; werd Doopsgezind, en als Doopsgezind predikant heeft hij zijn Theologisch-Politische loopbaan geëindigd te Winterswijk.’

Fink was op 1 juni 1796 tot raadsheer benoemd en op 29 mei 1797 met zeven andere in 1796 benoemde collega’s weer ontslagen. Hoe Halbertsma aan dit manuscript gekomen is, weet ik niet. Hij zal de ex-raadsheer wel hebben gekend, want heel groot was het wereldje der doopsgezinden niet. En Winterswijk – waar ds. Anthonius Ruardus Fink (1757-1834) in de jaren 1802-1834 stond¹⁵ – lag niet zo ver van Deventer.

far niente. En zoo komt het dat de diplomaat in de Regten studeert. – Doch het is alleen maar om den graad, zegt hij tot verschooning van zijn lediggang, om het figuurtje Mr. vóór zijn naam. Eilieve, ik bid u, wijs mij een tweede vak, waarin men om den graad studeert en door vijf jaren niets doens het regt koopt om een boerenbedrieger – een uithangbord voor eene kroeg zonder jenever – in den wind te hangen. Nu komt er doorgaans nog bij dat de diplomaten geen overvliegers zijn.’

¹³ De *Rimen en Teltsjes* van hem en zijn broers Eeltje (1797-1850) en Tjalling (1792-1852) zijn nog in 1993 herdrukt.

¹⁴ De hier weergegeven informatie is ontleend aan: Joost Hiddes Halbertsma 1789-1869, Brekker en bouwver (Drachten 1969) (een bundel studies, ten dele in het Nederlands, ten dele in het Fries).

¹⁵ Gegevens ontleend aan O. Vries, B.S. Hempenius-van Dijk, P. Nieuwland, P. Baks, *De Heeren van den Raede. Biografieën en groepsportret van de raadsheren van het Hof van Friesland, 1499-1811* (Hilversum-Leeuwarden 1999), p. 396-397, nr. 253.

15. Hora est

De Parelduiker (een in vijf, telkens 72 bladzijden tellende, afleveringen per jaargang verschijnend tijdschrift over boeken en literatuur) is met ingang van de vierde jaargang (1999) een nieuwe rubriek begonnen. 'Hora est. Schrijvers en proefschriften' is de titel. De eerste vier keren ging het om promoties aan de Universiteit van Amsterdam: die van Willem Frederik Hermans (1955), Menno ter Braak (1928), Karel van het Reve (1954) en Willem Anthony Paap (1887). Is ook de redactie van *De Parelduiker* inmiddels de man tegen het lijf gelopen die mij jaren geleden toevertrouwde dat Grouw het middelpunt van de wereld is? Het is niet onmogelijk, want in de vijfde aflevering gaat het nu eens niet over een Amsterdamse promotie. Maar het artikel is wel geschreven door iemand uit het buitenland): Koos van Weringh, oud-hoogleraar in de criminologie aan de Universiteit van Amsterdam (1970-1986) en één van de oprichters van het tijdschrift *Het oog in 't Zeil* (47 nummers: oktober 1983- juli 1992; daarna verscheen nog een register) dat als voorloper van *De Parelduiker* kan worden beschouwd. De hoofdpersoon van Van Weringhs stuk is de latere Leidse hoogleraar (1956-1976) in de criminologie Willem Nagel, als literator, essayist en polemist bekend onder de naam J.B. Charles (Charles was in de jaren 1940-'45 zijn naam in het verzet). Nagel promoveerde in 1949 te Groningen cum laude tot doctor in de rechtsgeleerdheid op een proefschrift over *De criminaliteit van Oss*.

'Hora est' bestaat uit een reeks boeiende essays, waar ik hier niet verder op in kan gaan. Maar ik meende de lezer wel te moeten attenderen op de artikelen over de juristen Willem Paap (1856-1923) en Willem Nagel (1910-1983), respectievelijk in *De Parelduiker* 4 (1999), aflevering 4 (p. 27-33) en aflevering 5 (p. 35-42). Ze zouden de geïnteresseerde rechtshistoricus immers gemakkelijk kunnen ontgaan. *De Parelduiker* 1999 bevat overigens – dit terzijde – wel meer bijdragen over juristen, zij het niet over hun juridische werk: brieven van Jacob Israël de Haan (in aflevering 2) en van Kneppelhout / Klikspan (in aflevering 3); biografische aantekeningen over Mr. J.C. Bloem (ook in 1999/3).

Anders dan het proefschrift van Paap wordt de dissertatie van Nagel besproken door een vakgenoot.

Jac. van Weringh (geb. 1934) is bovendien evenals Nagel een alumnus van de Groninger universiteit. In 1985 had Van Weringh (die toen materiaal verzamelde voor een biografie van Nagel) in *Het Oog in 't Zeil* jrg. 2, afl. 6, p. 21-26 al een opstel gepubliceerd over Charles' geruchtmakende boek *Volg het spoor terug* (1953). Over Paap, in zijn studententijd kortstondig een der redacteurs van *De Nieuwe Gids* en na zijn promotie een succesvol advocaat, wordt geschreven door een neerlandicus (Frans Oerlemans) en een historicus (Peter Janzen). De analyse van Paaps proefschrift is dan ook even weinig diepgravend als de dissertatie zelf (*Artikel 1650 Burg. Wetb.*, Amsterdam 1887). Het is Oerlemans en Janzen ook niet bekend dat het besproken art. 1650 BW (een vertaling van art. 1798 Code civil) door het in werking treden van de tiende titel van boek 7 BW in 1997 thans niet meer van kracht is.

Dat een proefschrift eind 19e eeuw niet veel om het lijf hoefde te hebben (en vaak ook niet had), was – anders dan Oerlemans en Janzen kennelijk denken – geen specifiek kenmerk van de juridische faculteit. Wel een eigenaardigheid van die faculteit was dat het civiel effect van de studie destijds niet (zoals tegenwoordig) verbonden was aan het doctoralexamen maar aan de promotie. Met andere woorden: wie niet promoveerde had in die dagen weinig profijt van zijn rechtenstudie; maatschappelijk had hij er niet veel aan, en hij kon zich niet tooien met de meesterstitel. Juristen moesten destijds dus promoveren (zo werden zij meester in de rechten), en het gevolg was 'dat' – zoals Molengraaff in 1885 in zijn inaugurale oratie zei –

'thans bij de beoordeeling van het proefschrift niet in de eerste plaats erop gelet wordt, of het wetenschappelijke verdienste heeft, maar uitsluitend daarop, of het blijken geeft, dat de schrijver eenige rechts- en wetskennis bezit'.¹⁶

Enkele losse opmerkingen over Paaps promotie tot slot. Prof. Mr. J.P. Moltzer (1850-1907) wordt voorzitter van de promotiecommissie genoemd (p. 32), maar een promotiecommissie bestond in 1887 niet: dit fenomeen heeft minder dan een kwart eeuw geleden zijn intrede gedaan in ons academisch bedrijf. Bij Paaps promotie was de hoogleraar Romeins recht, Max Conrat (1847-1911), demonstratief afwezig. Paap had namelijk in publicaties niet alleen blij gegeven van een

¹⁶ W.L.P.A. Molengraaff, *Het verkeersrecht in wetgeving en wetenschap*, in. or. Utrecht (Haarlem 1885), p. 28-29.

grote hekel aan het Romeinse recht maar ook bij wijze van satire de persoon van de professor ('byzonder knap in 't interdictum utrubi') voor schutgezet.

Het artikel van Van Weringh gaat over een boek dat een degelijke bijdrage tot de wetenschap behelsde. Het opmerkelijkste in de beschouwing over het proefschrift van Nagel vond ik de opmerkingen die Van Weringh maakt over een probleem tot de oplossing waarvan de promovendus tot zijn eigen spijt geen bijdrage had kunnen leveren: de strijdvraag 'of milieu dan wel aanleg de voornaamste oorzaak van criminaliteit is'. Ofschoon er in Nagels werk ook een andere, sociaal-politieke dimensie te onderkennen is, is Nagel volgens Van Weringh 'de traditioneel-positivistische criminoloog gebleven die zich in zijn proefschrift al aandiende' (p. 40). Dat is daarom zo opvallend omdat Nagel niet alleen als geleerde de pen voerde maar ook als essayist met een links imago flink van zich deed horen.

Van Weringh doet de geciteerde uitspraak nadat hij erop heeft gewezen dat Nagel in een latere studie, *Het voorspellen van crimineel gedrag* (1965), voorstander bleek te zijn van

'het ontwikkelen van een instrument waarmee het ontstaan en verloop van crimineel gedrag kon worden voorspeld, aan de hand van studie van allerlei soorten gegevens, sociale en maatschappelijke, persoonlijkheidskenmerken, maar ook medische en biosociale. Dit laatste klinkt bijna als een godslastering na wat de kwestie-Buikhuisen genoemd wordt. Feit is echter dat W. Buikhuisen in 1978 in Leiden benoemd werd omdat op het Criminologisch Instituut aldaar niet alleen belangstelling bestond voor dit soort onderzoek, maar het er ook al werd uitgevoerd en wel door Nagel zelf. Ik spreek uit ervaring: ik maakte deel uit van de benoemingscommissie' (p. 40).

De affaire Buikhuisen, dit voor de Vlaamse lezer, betraf het bio-sociale onderzoek dat de nieuw benoemde Leidse hoogleraar in de criminologie wilde ondernemen.

Wouter Buikhuisen (geb. 1933), psycholoog van opleiding en criminoloog van professie, was hoogleraar geweest te Groningen (1966-1973) en daarna directeur van het Wetenschappelijk Onderzoeks- en Documentatie Centrum van het ministerie van Justitie geworden. In 1978 werd hij benoemd tot opvolger

van Nagel. Tegen Buikhuisen is toen een hetze gevoerd door onder anderen Vrij Nederland-columnist Piet Grijs (in het academisch leven professor (sinds 1980) dr. Hugo Brandt Corstius), die zijn kritiek ook nog eens neerlegde in de brochure *Buikhuisen dom én slecht* (Amsterdam 1978). Het gevolg van de aanhoudende protesten die zijn onderzoek van politiek correcte zijde ondervond is geweest dat Buikhuisen in 1988 tenslotte zijn toga in de kast heeft gehangen, de Leidse universiteit, het academische wereldje en de wetenschap vaarwel zei en antiquair is geworden.

16. Ranzige mystiek?

Over de kennelijke onvervangbaarheid van Van Apeldoorns Inleiding

Jan Leijten (*1926), als auteur van boeken geen schrijver van monografiën maar meester op de korte baan, heeft weer een bundel beschouwingen gepubliceerd: *God houdt niet van rechters* (Amsterdam: Uitgeverij Balans, 2000; ISBN 90 5018 516 0). Eén van de stukjes in dit boek – namelijk 'Doodgaan (2)' (p. 114-117) – is gewijd aan L.J. van Apeldoorn (1886-1979), van wiens *Inleiding tot de studie van het Nederlandse recht* Leijten de 17de druk (Zwolle 1972) heeft bewerkt. Van Apeldoorn, die in 1921 hoogleraar inleiding tot de rechtswetenschap en oudvaderlands recht was geworden aan de Universiteit van Amsterdam, is in 1945 ontslagen op grond van zijn houding tegenover de bezetter (hij was drie jaar lid van de NSB geweest en had zich allerminst onberispelijk gedragen). Hij was na de bevrijding zeven maanden geïnterneerd en werd op 4 november 1947 door het Tribunaal te Amsterdam veroordeeld tot een 'verbeurdverklaring' van 7500 gulden, alsmede ontzetting uit het actieve en passieve kiesrecht (dat kreeg hij op 24 juni 1950 terug) en uit het recht om ambten te bekleden. In zijn *Inleiding tot de studie van het Nederlandsche recht* (eerste druk: Zwolle 1932) waren in de oorlog (5de en 6de druk: resp. Arnhem 1942 en 1943) een aantal politiek kwalijke passages opgenomen, die er vervolgens in de door G.E. Langemeijer (1903-1990) bewerkte 7de druk (Zwolle 1946) weer uit zijn geschrapt. Van Apeldoorn mocht vanaf de 9e druk (Zwolle 1950) zelf het boek weer bewerken en leverde tenslotte in het jaar waarin hij tachtig werd nog een 16e druk af (Zwolle 1966).

Toen uitgeverij W.E.J. Tjeenk Willink daarna de Nijmeegse hoogleraar J.C.M. Leijten verzocht een

nieuwe editie te verzorgen, vroeg die (in verband met Van Apeldoorns oorlogsverleden) advies aan Langemeijer. Die zag geen bezwaren omdat de *Inleiding* geheel van politieke propaganda gezuiverd was en Van Apeldoorn zijn 'foute' opvattingen grondig had afgezworen. In zijn voorbericht bij de 7de druk had Langemeijer geschreven:

‘Ook de sterkste afkeuring van iemands gedrag behoort naar mijn overtuiging niet te leiden tot het op den achtergrond doen geraken van zijn belangrijk wetenschappelijk werk. Zulk werk nu is dit boek van Van Apeldoorn ongetwijfeld’.

Blijkbaar heeft Leijten later toch wel wat spijt gekregen, zoal niet van zijn besluit om het boek te bewerken dan toch wel van de positieve kijk op de betekenis van Van Apeldoorns werk die hij in zijn voorwoord bij de 17de druk uitdroeg. Huib Drion (geb. 1917), die in de oorlog – samen met zijn broer Jan (1915-1964) – een leidende rol in het studentenverzet had gespeeld, zei later tegen Leijten dat hij hem de bewerking zou hebben afgeraden. Dat negatieve advies is niet minder begrijpelijk dan het standpunt van Langemeijer. Langemeijer had vlak na de oorlog de bewerking van Van Apeldoorns *Inleiding* misschien ook niet in de eerste plaats op zich genomen vanwege de kwaliteiten van het werk maar ook omdat de beide andere beschikbare inleidingen (die van Bellefroid en de zeer beknopte van Van Kan) hem, toen hoogleraar inleiding te Leiden, niet voldeden.

Dat Drion weinig met Van Apeldoorn ophad, is gemakkelijk na te voelen. Problematischer is een ander punt. Leijten verhaalt in zijn jongste boek ook (p. 115) dat volgens Drion

‘overschatting van de vrijheid van de rechter zich in karikaturale vorm openbaart in de eerste hoofdstukken van de *Inleiding* van Van Apeldoorn, die getuigden van een “ranzige germaanse mystiek”’,

een mystiek waarvan Leijten vreesde dat die iets te maken kon hebben met het nationaal-socialisme en dat Drion haar in de door hem bewerkte 17de druk had aangetroffen.

Ik vermoed echter dat Drion helemaal niet grondig heeft kennis genomen van de na-oorlogse druk-

ken van Van Apeldoorns *Inleiding* maar dat zijn herinnering aan en zijn afkeer van de de ‘foute’ Van Apeldoorn en de ‘foute’ oorlogsedities van diens boek, en aan andere ‘foute’ oorlogspublicaties Drion hier parten hebben gespeeld. In ieder geval zijn de passages over vrije rechtsvinding bij Van Apeldoorn niet in de eerste hoofdstukken maar in het laatste – in de negende druk van 1950 toegevoegde – hoofdstuk te vinden en wordt in die passages nauwelijks naar germaans recht, germaanse rechtsgeschiedenis en germanisten verwezen. Op een briefkaart aan zijn promovendus Mr. H. Aa (1913-1962) schreef Van Apeldoorn na de oorlog (4 december 1945): ‘Mijn voorliefde voor ’t “Germaansche” begrip ik nauwelijks zelf meer; maar ik heb nu wel ervaren hoe verschrikkelijk moeilijk het is zichzelf te begrijpen’.¹⁷

Wie nu geheel nieuwe hoofdstukken over ‘Betekenis en doel van het recht’ (I), ‘Recht als norm en als gebruik of gewoonte’ (II), ‘Recht en andere ethische normen’ (III), ‘Recht en macht’ (V; dit hoofdstuk is na de oorlog toegevoegd) zou schrijven zou dat stellig anders doen dan Van Apeldoorn dit deed toen hij een mensenleven geleden de grondslagen voor zijn boek legde. Rechtstheoretische hoofdstukken als deze zijn, ook al zijn ze naderhand wel bijgewerkt, gedateerd in die zin dat zij hun uitgangspunt en hun achtergrond vinden in een ander gedachtegoed en in andere discussies dan die welke thans het wetenschappelijk discours beheersen. Er zit niet meer (eerder veel minder) mystiek in die hoofdstukken dan in het rechtstheoretisch oeuvre van bijvoorbeeld een man als Paul Scholten (1875-1946). Van Apeldoorns beschouwingen hebben geen typisch ‘germaanse’ inslag (al komen er wel verwijzingen in voor naar het germaanse recht dat eertijds in deze contreien gegolden heeft) maar ze zijn slechts ‘ranzig’ te noemen door iemand die uit anderen hoofde al zeker weet dat de schrijver ‘fout’ is. Drions onjuiste verwijzing naar de vrijheid van de rechter maakt mijns inziens duidelijk dat zijn opinie over Van Apeldoorns *Inleiding* meer op een vooroordeel dan op een door feiten gesteund rationeel oordeel berust. In teksten waarvan Drion, overtuigd dat Van Apeldoorn niet deugde, meende dat ze aanstotelijk waren, heeft Leijten niets verwerpelijks gelezen.

Enkele jaren nadat hij te horen had gekregen dat Drion geen voorstander van bewerking van de *Inlei-*

¹⁷ P.L. Nève, ‘De publicaties van Prof. Mr. L.J. van Apeldoorn in de jaren 1940-44’, in: “Om daarmede vrijelijk te doen naer wil ende welgevallen”. Rechtshistorische Opstellen aangeboden aan Prof. mr. A.Fl. Gehlen (Werken L.G.O.G. 16; Maastricht 1998), p. 251-274; citaat op p. 269.

ding van Van Apeldoorn was geweest, verscheen het zesde deel (1975) van L. de Jongs *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Daarin worden op de bladzijden 582-583 (van de bij Martinus Nijhoff te Den Haag verschenen wetenschappelijke editie) enkele feiten vermeld die geleid hebben tot de bovengenoemde uitspraak van het Tribunaal inzake Van Apeldoorn. Na het lezen van die passage 'kreeg ik', aldus Leijten,

'meer begrip voor het praktische oordeel van Drion dan het nogal theoretische oordeel van Langemeijer. Een boek van Van Genechten zou ik ook dan niet willen bewerken als het hoge wetenschappelijke waarde had' (p. 117).

Drions afwijzing van bewerking van Van Apeldoorns *Inleiding* trof zo te zien kennelijk meer de man dan het boek.

Leijten heeft ook in de jaren 1980 nog een keer meegewerkt aan een nieuwe editie van *Van Apeldoorn's Inleiding* (zo werd het boek nu genoemd). Zes jaar na het overlijden van de oorspronkelijke auteur verscheen er namelijk nog een door een collectief van juristen verzorgde 18de druk van (Zwolle 1985). Het voorwoord was opnieuw van de hand van Leijten, de inleidende hoofdstukken waren – voorzover gehandhaafd – meer of minder ingrijpend bewerkt door verschillende auteurs (in alfabetische volgorde: A. Hammerstein, J.E. Spruit, J.J.M. van der Ven), het burgerlijk procesrecht, het strafrecht en het strafprocesrecht werden bewerkt door Leijten, en voor de rest (ongeveer 60%) bestond het boek nu uit geheel nieuw geschreven hoofdstukken van de hand van uiterst competente specialisten:

hoofdstuk V: Privaatrecht, door J.B.M. Vranken; VII: Internationaal privaatrecht, door H.U. Jessurun d'Oliveira; VIII: Staatsrecht, door D.H.M. Meuwissen; IX: Administratief recht, door C. Flinterman; XII: Arbeidsrecht / Sociaal recht, door J.J.M. van der Ven; XIII: Het recht van de Westeuropese samenwerking en integratie, door P. van Dijk; XIV: Volkenrecht, door B.V.A. Röling; XV: Rechtstheorie, door D.H.M. Meuwissen; XVI: Rechtswetenschap, door D.H.M. Meuwissen; XVII: Wetgeving en rechtspraak, door J.B.M.

Vranken; XVIII: Rechtsfilosofie, door D.H.M. Meuwissen.

Het succes van de 18de druk was omgekeerd evenredig aan de enorme hoeveelheid competentie en energie die erin was gestopt: de editie van 1985 is geflopt en het grootste deel van de oplage is (naar de toenmalige directeur van Tjeenk Willink mij vertelde) vernietigd. Het boek was niet meer een samenhangende introductie tot de studie van het Nederlandse recht maar een verzameling korte inleidende opstellen. De eenheid die Van Apeldoorn in het boek had gelegd, die Leijten had bewaard, en die een groot deel van het belang van het boek uitmaakte, was volledig teloor gegaan.

Begin jaren 1990 is er sprake van geweest dat W.J. Zwolve (toen hoogleraar inleiding in Groningen) op basis van de 16de druk een nieuwe editie zou maken maar door Zwolves overstap naar een Leidse leerstoel voor rechtsgeschiedenis is dat er niet van gekomen. In juni 2000 is een 20ste, door zes juristen bewerkte editie verschenen met als uitgangspunt de 16de druk (als voorpublicatie daarvan werd ten behoeve van de Open Universiteit in 1999 reeds een negentiende druk gepubliceerd). Het boek is blijkbaar onvervangbaar. Als het al niet blijkt uit wederwaardigheden ervan in Nederland, dan is er de in 1954 verschenen Indonesische vertaling ('van de hand van Mr Oetarid Satino'¹⁸) om het te bewijzen: daarvan verscheen in 1996 de 26ste druk¹⁹ (en misschien is dit niet de laatste).

17. De uitspraak van het tribunaal te Amsterdam in de zaak tegen Lambertus Johannes van Apeldoorn (dossier no. 5708; uitspraak 4 november 1947; fiat executie 5 februari 1948)

Nog even terug naar Leijten. Die bracht in 1972 een bezoek aan de man wiens boek hij bewerkt had. Hij trof toen een serene, pijp rokende, de bijbel lezende, 85 jaar oude heer aan. Drie jaar later vroeg hij zich af hoe zo iemand had kunnen komen tot gedrag dat destijds door de overgrote meerderheid van de Nederlanders als verachtelijk werd beschouwd. En hij geeft dan het antwoord dat men bij De Jong bij herhaling aantreft: 'Wij weten het niet' (p. 117).

¹⁸ Aldus Van Apeldoorn in zijn voorwoord bij de 13e druk van de *Inleiding* (Zwolle 1955).

¹⁹ P.L. Nève, L.J. van Apeldoorn (1886-1979). *Bio-bibliografie* (Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt-Instituut, nr. 38; Nijmegen 1997), p. 33.

Uit het dossier van het proces dat in de herfst van 1947 tegen hem is gevoerd voor het tribunaal te Amsterdam krijgt men – krijg ik althans – de indruk dat er sprake is geweest van een ernstige verblinding die niet heel lang heeft geduurd en die gelukkig ook geen desastreuze gevolgen heeft gehad. De feiten betreft die Van Apeldoorn voor het tribunaal ten laste werden gelegd waren:

‘dat hij, Nederlander zijnde, tijdens de vijandelijke bezetting van het Rijk in Europa:

a. in of omstreeks Augustus 1940 zich als lid heeft aangesloten bij de Nationaal Socialistische Beweging der Nederlanden en tot omstreeks Augustus 1943 als zodanig is aangesloten gebleven, alsmede gedurende voormeld tijdvak lid is geweest van het Rechtsfront;

b. als hoogleraar in de Rechtswetenschappen tijdens zijn colleges aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam van sympathie voor de nationaal-socialistische gedachte heeft doen blijken door zijn onderwijs in pro-Duitse geest te geven en o.a. door citaten uit “Mein Kampf” aan te halen, althans van de auteur daarvan, alsmede door studenten te nopen het nationaal-socialisme nader te bestuderen, waardoor hij getracht heeft de vijand hulp te verlenen, althans in het algemeen van nationaalsocialistische gezindheid heeft blijk gegeven;

c. verschillende personen te weten o.a. Prof. Mr. H.J. Scheltema, C.B. Hoitingh en Prof. Mr. D. Hazewinkel-Suringa heeft blootgesteld aan aanhouding, vrijheidsbeperking en/of enige straf of enige maatregel door of vanwege de vijand;

1. door ten aanzien van Mr. Scheltema aan de Duitse autoriteiten schriftelijke beschuldigingen ter kennis te brengen, althans bij dezen zijn beklag te doen nopens diens houding, gedrag en/of uitlatingen jegens hem;

2. door ten aanzien van Hoitingh bij de Duitse autoriteiten te Amsterdam zijn beklag te doen over diens uitlatingen en gedrag jegens hem;

3. door ten aanzien van Mr. Hazewinkel-Suringa een van haar afkomstig aan hem gericht schrijven in handen van de Duitsers te stellen, in welk schrijven o.a. te kennen wordt gegeven dat Duitsland onze vijand was; ten gevolge waarvan voornoemde personen door de Duitsers ter verantwoording zijn geroepen en verhoord zijn;

d. bij schrijven van 10 September 1941 mededeling te doen aan de toenmalige Procureur-Generaal

te Arnhem, Mr. de Rijke, van de te Hoenderloo heersende anti-Duitse en anti-nationaal-socialistische geest van politie en bevolking, alsmede van de gedragingen van de marechaussee van Anrooy jegens zijn dienstbode, naar aanleiding van een door deze gepleegde overtreding, welke gedraging daarin bestond, dat van Anrooy aan die dienstbode heeft gevraagd of zij “goed Nederlands” was;

e. moeite heeft gedaan om benoeming van “N.S.B.hoogleraren” te bevorderen’.

Het tribunaal verklaarde bewezen:

‘dat de beschuldigde zich op de in beschuldiging aangegeven wijze heeft gedragen met dien verstande dat niet is bewezen hetgeen aan beschuldigde sub b is telastgelegd, alsmede dat hij wat betreft het sub c onder 2 telastgelegde zijn beklag heeft gedaan over de uitlatingen van Hoitingh; zoodat in zoverre de beschuldiging behoort te worden vervallen verklaard’.

Het tribunaal overwoog verder

‘dat het ... beschuldigde de hem telastgelegde en bewezen verklaarde gedragingen zeer ernstig aanrekenent, met name zijn houding en gedrag jegens zijn beide ambtgenoten;’

alsmede dat

‘het daarbij verder in aanmerking wil nemen dat, afgezien van zijn onjuist ingestelde politieke gezindheid, zijn geestelijke en lichamelijke gesteldheid hem daarbij parten hebben gespeeld in dien zin dat hij zich wellicht niet genoegzaam reukenschap heeft gegeven van mogelijke gevolgen van zijn daden’

en het legde Van Apeldoorn tenslotte de hierboven (nr. 16) genoemde maatregelen op.

Van Apeldoorn heeft de sub c 1 en 3 genoemde feiten stellig ontkend doch het Tribunaal hield de verklaringen van Scheltema en Hazewinkel-Suringa voor waar en het verklaarde de betreffende feiten enkel en uitsluitend op basis van die verklaringen bewezen. Naar in gewone tijden geldende processuele maatstaven was het bewijs dus uiterst dun.

Wat de student Hoitingh betreft: die had Van Apeldoorn getreiterd door hem een tweetal brieven te schrijven 'waarin hij kritiek uitgeoefend had in het belang van de "spellings-kwestie"', waarop hij vervolgens 'tijdens een college door het stellen van vragen opheldering trachtte te krijgen op dit punt, waar hij op zijn brieven geen antwoord had verkregen'.²⁰ Er was trouwens (volgens verklaringen van zowel Hoitingh als Van Apeldoorn) nog een tweede, inmiddels onvindbare student (Mausen) die het college van Van Apeldoorn had verstoord en waarover Van Apeldoorn zijn beklag had gedaan bij de Duitse autoriteiten.²¹

18. Hoe lang nog?

Onder het folkloristische kopje 'Iuris Civilis' treft men in het tweede nummer van *Mr. Het magazine voor juristen* (september 1998), p. 66 de vooraankondiging aan van een artikel in het derde nummer. 'Een gehaat vak was het voor sommigen, een struikelblok voor anderen: Romeins recht ... Leeft het Romeins recht nog?' Een aantal romanisten beantwoordt die vraag dan in oktober – kennelijk weinig overtuigd en zeker weinig overtuigend – in positieve zin. Ik moest daar aan denken toen mij in de zesde druk van J.Ph. de Monté ver Loren, *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse Omwenteling* (Zwolle 1982), een intrigerende uitroep van de bewerker opviel. In de paragraaf over de receptie van het Romeinse recht zegt J.E. Spruit op p. 235 in noot 86 eerst dat de studenten aan de rechten-faculteiten (bedoeld is kennelijk in Nederland) 'sedert lang al niets meer [wordt] bijgebracht' over het canonieke recht (NB: sinds wij in 1575 in Leiden onze eerste juridische faculteit kregen, werden er graden in beide rechten, het Romeinse en het canonieke, verleend zonder dat de student ooit ook maar iets van het kerkelijke recht hoefde te weten; maar dit terzijde). En, vervolgt Spruit dan: 'wat de positie van het

Romeins recht aan de Nederlandse juridische faculteiten betreft: Quo usque tandem ...'.

Nu kent Spruit (anders dan de makers van dat glossy *Mr.*) heel aardig Latijn, en hij weet natuurlijk wat er op dit *Quosque tandem* – 'Hoe lang nog': de eerste woorden van Cicero's rede tegen Catilina – volgt: *abutere, Catilina, patientia nostra?* ('zult gij, Catilina, misbruik maken van onze lijdzaamheid?'). Wat ik mij nu afvraag is wie Spruit eigenlijk aanroept wanneer hij 'Hoe lang nog' zegt. Waarschuwt hij de Nederlandse juridische faculteiten dat de romanisten bezig zijn hun geduld te verliezen?

Dat het in ieder geval sommige beoefenaren van het Romeinse recht niet ontbreekt aan strijdbaarheid, blijkt wel uit de Leidse inaugurele rede *Het Proteïsch Paradigma* (Groningen 1994) van W.J. Zwolve. Op p. 15 immers citeert de redenaar (de veroveraar van de Leidse leerstoel voor rechtsgeschiedenis) wat Churchill zei over de slag bij El Alamein: 'This is not the end; it is not even the beginning of the end, it is merely the end of the beginning.' Niettemin: gevoelens van angst voor oorlogszuchtige romanisten heb ik bij besturen of decanen van de Nederlandse juridische faculteiten nog nooit ontwaard. Maar ze zijn gewaarschuwd.

²⁰ Over Hoitingh is mij verder niets meer bekend dan dat hij in het *Nederlands Juristenblad* van 1952 (p. 802) een ingezonden stukje van een halve bladzijde publiceerde over 'De Friese taalzaak'.

²¹ Behalve de gegevens in de eerste alinea (die zijn ontleend aan de in het vorige nummer genoemde bundel van Leijten) zijn de gegevens in dit stukje ontleend aan het op het ministerie van Justitie berustende Tribunaaldossier Van Apeldoorn (No. 5708). – De laatste jaren is enkele malen door P.L. Nève en door mij over Van Apeldoorn geschreven. Nève publiceerde een *Bio-bibliografie* (1997) alsmede een artikel in de bundel voor A.Fl. Gehlen (1998) (zie hierboven, p. 155 noot 17). Van mijn hand verscheen: 'Van Apeldoorn en het Romeinse recht', in: *Nederlands Juristenblad* 66 (1991), afl. 41, p. 1654-1660, en "Ongezonde kost". L.J. van Apeldoorn over de rechtsgeleerdheid onder Cras en zijn voorgangers', in: E.O.G. Haitsma Mulier, C.L. Heesakkers, P.J. Knegtman, A.J. Kox en T.J. Veen (ed.), *Athenaeum Illustre. Elf studies over de Amsterdamse Doorluchtige School 1632-1877* (Amsterdam 1997), p. 255-284.

HET DE BOURBON-ARREST

Karl Wilhelm Naundorff landde 25 januari 1845 van uit Engeland te Rotterdam. Hij werd als verdachte vreemdeling gevangen gezet doch door tussenkomst van Koning Willem II tot een audiëntie bij de minister van Marine, J.C. Rijk, toegelaten. In het diepste geheim lichtte deze de Koning en de mede-ministers van Oorlog en Koloniën in. De vreemdeling was, naar zijn zeggen, niemand minder dan de verdwenen Dauphin van Frankrijk en dus Lodewijk XVII. Hij bood een belangrijke uitvinding aan. De Engelse regering had gepoogd hem de geheimen zonder behoorlijke beloning te ontfutselen. Daarom was hij, de gegevens zijner uitvinding meesmokkelend, heimelijk naar Nederland uitgeweken. Het ging onder meer om percussie-granaten en percussie-bommen, die, klein van omvang, na in een wand of muur te zijn ingedrongen, tot verdere ontploffing kwamen en zodoende grote vernielingen konden aanrichten. Met name zouden ze vijandelijke oorlogsbodems volkomen vernietigen. De glorietijd van Tromp, en De Ruijter, toen de Hollandse en Zeeuwse vloten de schrik van de zeeën waren, scheen terug te keren.

Echter, ofschoon schijnbaar kerngezond, bleef de uitvinder op 10 augustus 1845 dood in een huis aan het Oude Delft te Delft. Een bronzen plaat aan de gevel van het sterfhuus herinnert er aan. In de overlijdensakte wordt hij vermeld als Charles Louis de Bourbon, hertog van Normandïe, zoon van Lodewijk XVI en Marie Antoinette. In een geheim Koninklijk Besluit van 7 januari 1846 noemde Koning Willem II de zoon Carl Eduard, Charles Eduard de Bourbon. De regering onderhandelde verder met deze zoon. Dit leidde tot een contract tussen Charles Eduard enerzijds en de voormelde ministers, 'contracterende voor het Nederlandsche Gouvernement', anderzijds. Het betrof de 'mededeling van zekere geheimen en van uitvindingen, welke, zoo als daarbij vermeld wordt, eenen grooten invloed op de strijdkrachten zouden kunnen uitoefenen'.

Voorwaarde voor de bedongen grote geldsommen was dat een commissie van deskundigen zou onderzoeken of de 'toepassing van het percussiestelsel op de granaten' zou voldoen aan de opgewekte verwachtingen'. Drie hoge en bekwame artillerie-officieren,

in onderling overleg door partijen aangewezen, verklaarden in het certificaat van 24 december 1845 'op den eed aan de Koning gedaan', dat de uitvinding voldeed aan de bepaling van het contract. De minister van Marine zou een bedrag van f 20.000,- uit de begrotingspost voor het artillerie-materieel betalen. De minister van Oorlog diende f 70.000,- bij te leggen. Omdat diens begrotingsposten voor het artillerie-materieel nauwkeuriger werden omschreven, zou, ter wille van de geheimhouding van uit het onbepaalde 'Fonds voor verstrekkingen' worden betaald.

De verbeterde bommen werden te Vlissingen in aanwezigheid van vele autoriteiten op 19 oktober 1848 beproefd door op een oude kanonneerboot te schieten, met vernietigende uitwerking. De bom drong binnen in de scheepswand, maakte slechts een klein gaatje doch kwam in het interieur tot ontploffing. De boot zonk terstond. De resultaten van een proefneming op 3 februari 1849 waren nog verbluffender.

Aan De Bourbon kwam contractueel pro resto nog f 15.000,- toe. Dit veroorzaakte moeilijkheden. In maart 1848 was de Koning in één nacht van conservatief liberaal geworden. Thorbecke, volgens de Koning 'De man die in kranten schrijft', zegevierde. De nieuw aangetreden minister van Financiën kon niet uitbetalen, omdat de Rekenkamer weigerde de geheim gehouden overeenkomst en de uitgavenpost goed te keuren. De Staat in last. Immers had De Bourbon het wachten moede, de Staat doen dagvaarden voor de Hoge Raad, destijds het aangewezen forum voor vorderingen tegen de Staat. Er was daarna nog het rechtsmiddel van revisie. De minister van Marine, nog steeds J.C. Rijk, kon zijn vroegere beleid moeilijk afvallen en diende een wetsvoorstel in om de uitbetaling goed te keuren. Het kamerlid Thorbecke doceerde streng dat geen uitgave zonder voorafgaande wet kon worden gedaan. Andere kamerleden schamperden over De Bourbon alias Naundorff e.d.

De Bourbon had nog meer verwarring gezaaid door in een adres aan de Tweede Kamer te stellen dat

het bedrag mede was toegekend om de gevangenhouding van zijn vader bij aankomst te Rotterdam goed te maken. Daarom klonk het verwijt dat de minister de Kamer onjuist had voorgelicht. Deze ontkende dit ten sterkste. De vóórstemmende kamerleden verklaarden tegen de gevolgde procedure te zijn doch in het landsbelang voor te stemmen. Het wetsvoorstel werd echter verworpen. De vernedering van een veroordeling van de Staat door de Hoge Raad was nu niet meer te voorkomen. De advocaat van de Staat, in verlegenheid gebracht, verzocht ter rolle 'statering' van de zaak. De Advocaat-Generaal concludeerde tot verwerping van dit verzoek. De dag daarop deed de Hoge Raad uitspraak in dit incident: het verzoek tot schorsing viel niet 'in de termen der wet' en werd afgewezen met veroordeling van de Staat in de daarop gevallen kosten.

Bij uitspraak van 5 oktober 1849 wees de Hoge Raad de vordering van De Bourbon, 'ook genaamd Naundorff', toe, met renten en kosten. Overwogen werd dat ministers de Staat konden verbinden, ook al waren zij naar intern recht daartoe niet bevoegd geweest.

Het belang van de uitvindingen is aangetoond in een gedocumenteerd en overtuigend artikel van de heer W.G.M.H. Canisius in het *Tijdschrift voor Zee-geschiedenis*, 1993, getiteld: 'De Buis van Bourbon: een hoogst explosieve uitvinding'. Gesteld wordt dat door de uitvinding 'Neerlands militaire macht in één klap tot op het niveau van een grote natie zou kunnen worden verheven'. Het wapen is overigens slechts één keer toegepast in een vuurgevecht met Japanse artillerie in 1863. De uitvinding is later door de technische ontwikkelingen achterhaald.

Een blijvende herinnering vindt men in het zgn. Kalverbosje te Delft. Van de voormalige begraafplaats zijn enige graven over waaronder dat met dit opschrift: 'Ici repose Louis XVII Charles Louis Duc de Normandie Roi de France et de Navarre. Né à Versailles le 27 Mars 1785 Décédé à Delft le 10 Août 1845.'

Geraadpleegde werken:

Weekblad van het Regt, 1849.

Handelingen Tweede Kamer 1848/1849.

W.G.M.H. Canisius, 'De buis van Bourbon: een hoogst explosieve vinding', in: *Tijdschrift voor Zee-geschiedenis*, 1993.

W.J. van Welderen baron Rengers, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland 1849-1901*, deel I, 1849-1891, 4e bijgewerkte druk met aantekeningen van C.W. de Vries, Den Haag 1948.

Er bestaat over Naundorff-Bourbon-Lodewijk XVII een enorme literatuur. In Nederland verschenen de laatste tijd: J.H. Petrie, *Lodewijk XVII- Naundorf, een mysterie ontrafeld* (diss. Groningen, Amsterdam 1995) en J.H. Petrie, *Een koning onder de bedriegers. Verslag van het DNA-onderzoek Lodewijk XVII – Naundorff, Leuven – Nantes 1988-1998* (Groningen 1998). Reeds in zijn proefschrift had Petrie op grond van historisch onderzoek aannemelijk gemaakt dat Karl Wilhelm Naundorff niet was wie hij beweerde te zijn. Deze conclusie (die overigens voor het bovenstaande niet van beslissend belang is) werd nog eens bevestigd door de in april 2000 via de media bekend gemaakte resultaten van door professor Jean-Jacques Cassiman te Leuven verricht DNA-onderzoek.

STRIJD OM DE GRONDWET

150 jaren Grondwet naar ontwerp van Thorbecke. De invoering is niet zonder strijd gegaan. Een slachtoffer zij hier herdacht.

De Grondwet van 1815 bood de Koning de ruimte om te heersen als verlicht despoot: alles voor, niets door het volk. De veld winnende liberale gedachte deed spanningen ontstaan. Ook de conservatieven meenden dat grondwetsherziening nodig was doch het initiatief mocht alleen van de Koning uitgaan. Deze maakte geen haast. In de Troonrede van 1845 zeide Koning Willem II, als olie op het vuur in plaats van op de golven: 'Wel is waar stel ik hoogen prijs op de uitdrukking der gevoelens van de vertegenwoordiging des Volks, maar mijn innige overtuiging zegt mij dat het beter ware, de beantwoording der troonrede achterwege te laten, dewijl dat antwoord tot een verschil van gevoelens aanleiding kan geven'.

Het giste alom in den lande. Liberale uitingen werden vervolgd. En gestraft. Overal waren punten waar men die kon melden. Zeeuwse advocaten werd de mond gesnoerd. Het Parlement nam een wetsvoorstel ter breideling van de drukkersvrijheid aan. Aanleiding voor de verenigde boekdrukkers en -verkopers en dagbladuitgevers om in een petitie de instelling van voorcensuur te verzoeken omdat nu voor ieder, vanwege de vage ruime tekst, de gevangenisdeur open zou staan. Het wetsontwerp heeft het Staatsblad nooit bereikt vanwege de in 1848 gevolgde omwenteling.

De staatkundige toestand in 1846 wordt meesterlijk getekend in het pleidooi van Mr. Jean Henry Guillaume Boissevain (1817-1870), telg uit een Hugonotengeslacht, advocaat te Arnhem en tevens redacteur van de *Arnhemsche Courant*, welker hoofdredacteur Thieme bij herhaling strafrechtelijk werd vervolgd wegens het verkondigen van 'liberale' denkbeelden. De pleitrede is opgenomen in het *Weekblad van het Regt* van 1846.

Als reactie op de Troonrede van 1845 verscheen in oktober 1845 een brochure, getiteld *Kritiek der Troon-*

rede, bijwagen tot den Utopisch Politischen Snelwagen, gedrukt en uitgegeven door Karel van Hulst, boekverkoper, drukker en uitgever te Kampen. Had hij het maar niet gedaan. De Procureur Generaal bij het Provinciaal Gerechtshof van Overijssel zou naderhand in zijn requisitoir zeggen: tot nu toe een gezien burger die echter misleid is door verkeerde raadgevers. De brochure noemde de Troonrede een 'schaamteloos stuk', niet aan de Koning doch aan zijn raadslieden – de conservatieve ministers – toe te rekenen. Immers: 'De Koning kan dat stuk niet gesteld hebben: in de eerste plaats omdat hij Koning is, en ten tweeden, omdat Zijne Majesteit de Hollandse taal niet genoeg magtig is, om zoovele ronde volzinnen te kunnen zamenstellen. Na vele oefening gelukt het hem zoo vele volzinnen in het openbaar uit te spreken'. Verder: '... Het ware beter geene, dan zodanige woorden tot de vertegenwoordiging des volks te voegen'.

Een bezoek van de Koning aan de 'Britse Majesteit' werd als een schande en vernedering ervaren, omdat Brittannië solde met onze handelsbelangen. De uitdagende koninklijke reactie op het ontbreken van een adres van antwoord op de Troonrede in 1845 werd in de brochure aldus uitgelegd: 'Gij, vertegenwoordigers des Volks! Doet beter met te zwijgen, mijne inzichten en mijn regeerstelsel heb ik kenbaar gemaakt; – zoolang uw antwoord slechts een weerklank was op mijn rede, en mijne stellingen geheel werden beaamd, ontving ik gaarne uw antwoord; maar sedert gij U verstout, van met mijne regering in gevoelen te verschillen, en dat openlijk te zeggen, wil ik niets van uw antwoord weten.'

Strafvervolgging werd ingesteld. De Arrondissementsrechtbank te Zwolle veroordeelde de drukker-uitgever tot 2 jaren gevangenisstraf, na een eis van 5 jaren! Hij werd schuldig verklaard 'aan het boosaardiglijk en openbaar aanranden van de waardigheid en het gezag des Konings, en het op gelijke wijze hoonen, smaden en lasteren van de persoon des Konings'. De uitgever stelde hoger beroep in bij het Provinciale Gerechtshof van Overijssel. Daar droeg Mr Boissevain zijn pleitrede voor. Vele excepties werden

Demonstratie anno 1848. Pentekening van J.C. van Wendel naar E. van Gorkum. Rijksprentenkabinet Amsterdam.

opgeworpen, door het publiek veelal als chicanes ervaren, voor juristen om van te smullen. Tot verontwaardiging van het Openbaar Ministerie werd het Hof aldus genoodzaakt om vijf zittingen aan deze zaak te wijden. Alle weren werden echter tevergeefs voorgedragen. Zij werden verworpen.

Eén verweer heeft een storm over de Lage Landen doen opsteken. De vervolging stelde op een noodwetje van 1830. In de Zuidelijke Nederlanden was de anti-Hollandse agitatie tot een kookpunt geraakt. Koning Willem I was het mikpunt. Het minst erge was nog de bijnaam 'Jan Kaas'. Kort daarop brak de opstand in België uit. De wet tegen belediging van de persoon des Konings had niets uitgehaald.

Het misdrijf moest binnen drie maanden worden vervolgd. Anders was het verjaard. De drukker of uitgever diende de naam van de schrijver bekend te maken. Dan was hij straffeloos. Anders werd hij verantwoordelijk geacht. In de toen geldende wet stond geen termijn voor het noemen van die naam. Anders dan in de artikelen 53 en 54 van het huidige Wetboek van Strafrecht, welke een termijn stellen. De beschuldigde Van Hulst liet zich de vervolging aanleunen. Pas op de voorlaatste zitting kwam de anti-climax: de advocaat Boissevain verklaarde zelf de schrijver te zijn. De aangeklaagde beaamde dit. Ontsteltenis

alom. De uitgever-drukker zou nu vrijuit gaan. De schrijver kon, wegens de ingetreden verjaring, niet meer worden vervolgd.

De Procureur Generaal, overrompeld door dit novum, verzocht bedenktijd. Het was reeds half vier in de namiddag. Te laat. In die tijd sloten de overheidsdiensten om 4 uur. De volgende morgen werd de zaak voortgezet. De drukker was verschenen, de advocaat niet. De Procureur Generaal noemde dit "onedelmoedig". Aanleiding voor Mr Boissevain in het *Dagblad van Overijssel* de P.G. te beschuldigen van lafheid: in zijn aanwezigheid zou deze dit niet hebben durven zeggen. De P.G. had nog slechts tot taak tot niet-ontvankelijkheid in de strafvervolging te concluderen, aldus de advocaat. Boissevains aanwezigheid was overbodig.

Het liep anders. De P.G. stelde dat de drukker het in het begin van het strafproces had moeten zeggen. Nu was het te laat. Anders toch zouden schrijver en uitgever het in de hand hebben de rechtsgang te frustreren, vanwege de korte verjaringstermijn. Dit achtte hij onaanvaardbaar. Het Hof volgde deze rede-nering. Het vonnis werd bekrachtigd. In cassatie bij de Hoge Raad trad Mr D. Donker Curtius voor de uitgever op. Een befaamd advocaat en staatsman. De Hoge Raad verwierp het beroep.

Het was een politiek proces. En deze processen plegen zich te kenmerken door de houding van de Rechter die dan minder geneigd is de wet ten voordele van de aangeklaagde uit te leggen. De 'generale preventie' welke van straffen dient uit te gaan werkt niet omdat men zijn politieke opvatting daardoor niet pleegt te wijzigen. Het strafrecht verkrijgt dan het karakter van repressie, onderdrukking, hetgeen op de duur pleegt te falen. Zo ook hier. Twee jaren later werd de Koning in één nacht, onder de indruk van een demonstratie voor zijn ronde paleis aan de Kneuterdijk, van conservatief liberaal, en werd wat tot dan toe verwerpelijk was recht. Groen van Prinsterer tekent aan dat de demonstranten geworven waren met gratis rondjes in Haagse kroegen. Een pentekening van Van Wendel geeft dit ook aan.

Te laat voor Karel van Hulst. Een gratieverzoek van de verenigde dagblad-redacteuren, uitgevers en drukkers werd afgewezen. Een jaar later werd een verzoek van zijn echtgenote, met een beroep op 's mans slechte gezondheid, tengevolge der in gevangenschap geleden ontberingen ingewilligd. Kort daarna overleed hij. Een slachtoffer van de strijd voor een nieuwe Grondwet.

Geraadpleegde literatuur:

Weekblad van het Regt, 1846

Toelichting en pleitrede van het Openbaar Ministerie bij het Provinciaal Gerechtshof in Overijssel in het regtsgeding in hooger beroep gevoerd tegen Karel van Hulst, boekhandelaar te Kampen (etc.) door Mr P.M. van Goens, Procureur-Generaal bij het Provinciaal Gerechtshof van Overijssel (Zwolle 1846).

Mr de Pinto, advocaat te 's-Gravenhage, in *Het Juridisch Journaal Themis* 1846.

In J.C. Schouwenaar, 'Vreemde dingen. De Arnhemse Courant in het geding (1845-1847)', in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 85 (1994), p. 118-134 wordt een soortgelijk geding tegen hoofdredacteur Thieme van de *Arnhemse Courant* besproken.

HALT, BLOED: ENKELE ADDENDA

‘Halt, bloed! Over twee duellen’ in *Pro Memorie 1* (1999), p. 153 behandelt de duellen tussen Brantsma en Van der Does de Willebois (A) en tussen Van der Capellen en Römer (B). Aan deze bijdrage wordt hier nog het volgende toegevoegd.

Ad A. Een saillant punt is, dat de getuige W.J.G. baron van Oldeneel tot Oldenzeel op het moment van het duel kantonrechter was in Oosterhout. Van enige nadelige invloed op zijn verdere ambtelijke loopbaan is niets gebleken. Hij bleef in functie tot zijn dood op 1 november 1901. Trouwens ook de duellist Van der Does de Willebois mocht na zijn nederlaag niet klagen. Hij werd op 30 juni 1890 substituut-officier van justitie in Den Bosch en zette op 23 november 1923 een kroon op zijn carrière met een benoeming tot

president van het Gerechtshof in Arnhem. De pen lag hem blijkbaar toch beter dan het zwaard!

Ad B. L. van Heijningen, *De bevruchtende kus* (Deventer 1999), p. 143-155 bevat ook een – veel uitgebreidere – beschrijving van dit duel. Vooral de politieke achtergronden komen daarin aan bod. Van Heijningen rept echter niet van de nasleep voor Van der Capellen: geen gratie en ook geen administratieve sancties.

Tenslotte: in *Pro Memorie 1* (1999), p. 153 is voetnoot 3 weggefallen. Zij luidt: ARA, Geheim Archief van Justitie, 28 juni 1909, nr 158; 9 juli 1909, nr 53; 9 oktober 1909, nr 45; 14 oktober 1909, nr 63; 19 november 1909, nr 94; 26 november 1909, nr 131; W. 8913.

KRONIEK

Personalia, activiteiten, publicaties

Met bijdragen van S. Faber en J.A.G. Jüngen

Oraties en proefschriften

De vorige, eerste aflevering van deze kroniek werd afgesloten met een betrekkelijk omvangrijk overzicht van nieuwe leerstoelhouders, oraties en proefschriften op rechtshistorisch terrein. Die drukte is inmiddels wat geluwd. Bovendien neemt het overeenkomstige gedeelte in deze tweede aflevering minder ruimte in beslag omdat het om een veel kortere periode gaat, te weten het tijdvak tussen eind juni 1999 en eind april 2000.

Toch zijn er maar liefst zes oraties te melden. Als bijzonder hoogleraar Rechtsgeschiedenis der Limburgse territoria aan de Universiteit Maastricht sprak A.M.J.A. Berkvens op 24 september 1999 zijn oratie uit: *A propos van de affaire Laurent Timmermans. Enkele beschouwingen over de hervorming van strafrecht en strafprocesrecht in Oostenrijks Opper-Gelre en de Zuidelijke Nederlanden in de tweede helft van de achttiende eeuw* (Maastricht 1999). Te Tilburg oreerde op 2 november 1999 R.C.H. Lesaffer: *Moet vrede rechtvaardig zijn? Het vredesconcept in de historische ontwikkeling van het internationaal recht* (Tilburg 1999). De inaugurele rede van E.H. Pool (Romeins recht, Vrije Universiteit Brussel) vond op 15 november 1999 plaats: *'Nihil commune? Romeinsrechtelijke grondslagen van de tegenstelling tussen bezit (possessio) en eigendom (dominium)'*. De intreerede van F. Brandsma, bijzonder hoogleraar Gemeen recht te Groningen, 16 november 1999, had tot titel 'Gemeen recht in Groningen'. Op 4 februari 2000 hield J. Hallebeek zijn oratie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam: *Audi, domine Martine! Over de aequitas gosiana en het beding ten behoeve van een derde* (Amsterdam 2000). F. Keverling Buisman, benoemd tot bijzonder hoogleraar Oud-Vaderlands recht aan de Universiteit van Amsterdam, aanvaardde zijn ambt op 30 maart 2000 met het uitspreken van een rede.

De twee rechtshistorische dissertaties die hier te noemen zijn werden beide aan de Erasmusuniversiteit Rotterdam verdedigd: L.M. Coenraad: *Het beginsel van hoor en wederhoor in het Romeinse procesrecht* (Rotterdam 2000), en M.T. Oosterhagen, *Machtenscheiding: een onderzoek naar de rol van machtenscheidingstheorieën in oudere Nederlandse constituties (1798-1848)* (Deventer 2000).

S.F.

NCRD. Terugblik, producten, perspectieven

In PM 1 (1999) werd binnen deze rubriek aandacht besteed aan het positieverschil tussen *Pro Memorie* enerzijds en het Nederlands Centrum voor Rechtshistorische Documentatie (NCRD) anderzijds op het terrein van de rechtshistorische informatievoorziening. Speciale aandacht kreeg de vernieuwde website van het NCRD www.kb.nl/ncrd, die met onderdelen als een rechtshistorische agenda en een driemaandelijks overzicht van recent verschenen literatuur de digitale opvolger is van *Rechtshistorisch Nieuws*. Ook werd gesproken over verdere samenwerking. En om die samenwerking gaat het in deze bijdrage. Want wat heeft het NCRD de lezer van *Pro Memorie* eigenlijk te bieden? Een kort overzicht, dat begint met een terugblik.

Het Nederlands Centrum voor Rechtshistorische Documentatie werd in 1967 gestart als een project met als voornaamste taak het documenteren van rechtshistorische literatuur. Twee jaar later werd de mogelijkheid aangegrepen in het kader van de Wet op de Interuniversitaire Instituten het NCRD te laten uitgroeien tot een interuniversitair instituut. Plaats van vestiging was de Amsterdamse Oudezijds Achterburgwal.

In de jaren zeventig kwam een grotere nadruk te liggen op het verzamelen van beeldmateriaal. De fotoverzameling van het NCRD werd omgebouwd tot een volwaardig rechtsiconografisch documentatiesysteem, door ontsluiting door middel van descriptoren. Aan de naam van het instituut werd de term 'rechtsiconografie' toegevoegd.

De jaren tachtig brachten voor het NCRD de eerste schreden op het pad van de automatisering: het bouwen van databases. De manier waarop toen, in die vroege periode, de beschrijvende records van zowel bibliografie als iconografie werden gedefinieerd en vormgegeven, heeft grote invloed gehad op wat het NCRD nu kan bieden. Als de systematiek van toen niet zo vooruitstrevend was geweest en niet zo ruim van opzet, dan hadden we van de ICT-revolutie van nu veel minder kunnen profiteren. Maar daarover later.

In 1988 werd als gevolg van het intrekken van de Wet op de Interuniversitaire Instituten het NCRD toegevoegd aan de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, waar het sindsdien bekend staat als een Bureau, tegenwoordig onderdeel van de afdeling Wetenschappelijke Bibliografie & Documentatie. Suggesteert het woord Bureau misschien een zekere eenzelligheid, het tegendeel is het geval. Het NCRD is klein – dat kan niet worden ontkend: de formatie bestaat uit een part-time *Hoofd* en een part-time *Hoofd*docu-

mentalist, die voor het maken van iconografische scans kunnen rekenen op ondersteuning van de afdeling Optische Technieken. Dat is de ene kant. De andere kant houdt in dat het NCRD onderdeel is geworden van een grote culturele instelling, een Nationale Bibliotheek, een culturele kernorganisatie, die beschikt over de modernste bibliotheektechnieken, over financiële middelen en over communicatiemogelijkheden op grote schaal. Het NCRD is goed terechtgekomen en het stelt zich – dat zal duidelijk zijn – coöperatief op.

Dan nu de producten en perspectieven van het NCRD. Centraal staat – en blijft staan – de rechtshistorische bibliografie. De database is inmiddels aangegroeid tot 51.000 records. Ieder jaar komen er 1.200 bij; vooral nieuwe literatuur, maar ook curiosa uit de magazijnen van de Koninklijke Bibliotheek. Het bijzondere aan de NCRD-bibliografie is de gedetailleerde ontsluiting, tot op ‘artikelniveau’: artikelen uit bundels en tijdschriften die binnen de selectiecriteria vallen worden afzonderlijk voorzien van trefwoorden, en tegenwoordig ook steeds vaker van een korte samenvatting.

Over de gehanteerde selectiecriteria zou men het misschien eens nader moeten hebben. Officieel moet een op te nemen publicatie betrekking hebben op ‘recht dat op het grondgebied van het huidige Nederland is totstandgekomen vanaf de Germaans-Romeinse tijd tot circa 1940’ en/of ‘die delen van andere rechtssystemen die op het Oud-Nederlands recht van invloed zijn geweest’ en/of ‘die rechtssystemen die door het Oud-Nederlands recht zijn beïnvloed (de rechtssystemen van de voormalige koloniën)’. In de praktijk worden echter ook artikelen opgenomen over de periode na 1940 en met betrekking tot gebieden die nu in België en Duitsland liggen. Hetzelfde geldt voor teksten van Nederlandse en Vlaamse rechtshistorici die niet over Oud-Nederlands recht gaan, maar die wel de bibliografie van de bewuste onderzoeker aanvullen.

Het tweede product van het NCRD, de iconografische verzameling, bevat op dit moment 14.000 beschrijvingen van afbeeldingen. 5.000 afbeeldingen zijn op dit ogenblik gescand en er loopt een proef met het linken van de eerste 150 afbeeldingen met de bijbehorende beschrijving. Over een jaar zou een belangrijk deel van de verzameling on line geraadpleegd moeten kunnen worden.

De bereikbaarheid van de databases is inmiddels sterk verbeterd. De bibliografische records (dus ook

die met betrekking tot de afbeeldingen) zijn raadpleegbaar via Telnet (gratis, onbeperkt, maar ouderwets) en via www.kb.nl/ncrd. De *www*-versie is alleen vrij toegankelijk binnen de Koninklijke Bibliotheek, de universiteitsbibliotheken en andere bibliotheken die er een abonnement op hebben genomen. Voor thuiswerken bestaat ook een oplossing: het aanschaffen van een IBL-account (zie de NCRD-website voor details). De totale kosten (lidmaatschap IBL-bibliotheek + IBL-faciliteit) bedragen ca. zestig gulden. Maar dan staat alle informatie ook een jaar lang ter beschikking.

De presentatie van beide databases wordt binnenkort aanzienlijk verbeterd. Bij het zoeken naar records – via trefwoord of anderszins – zal op het scherm te zien zijn of het om een artikel, een boek of een afbeelding gaat. Klikt men op de titel van de afbeelding, dan verschijnen het bibliografisch record plus de bijbehorende afbeelding zelf. Deze wordt getoond in thumbnail-formaat. Als de auteursrechtelijke situatie dit toestaat, kan men de afbeelding vervolgens vergroten en downloaden voor eigen gebruik. Het ziet er naar uit dat het ook mogelijk wordt deze afbeeldingen via een e-mailformulier als foto te bestellen. Uiteraard zal er nog behoorlijk wat tijd voorbijgaan voor alle afbeeldingen elektronisch beschikbaar zijn. Het gaat tenslotte om 14.000 records die individueel gelinkt, gecontroleerd en vrijgegeven moeten worden. Andere verbeteringen binnen de nieuwe opzet zijn een vermelding waar de gekozen publicatie te vinden is – en on line geleend kan worden – en het in beeld brengen van de thesaurus, al is deze laatste optie nog in een experimenteel stadium.

Het derde product van het NCRD is datgene wat vroeger de *platformfunctie* werd genoemd: het beschikbaar zijn als intermediair tussen beoefenaren van de rechtsgeschiedenis. Nog niet zo lang geleden verliep deze vorm van dienstverlening via de telefoon, via persoonlijke contacten – bezoeken – en via RN en de Adressenlijst. Nu staat de website van het NCRD centraal, zonder dat overigens de bezoeken aan Den Haag en de telefoon tot het verleden behoren.

De voordelen van de website zijn duidelijk. De dienstverlening is flexibel geworden en meer op de actualiteit gericht. De agenda van rechtshistorische *events* wordt – in beginsel – wekelijks bijgewerkt, er wordt achtergrondinformatie geboden over congressen, er bestaat een rubriek ‘personalia’. Verder eens in de drie maanden een overzicht van recent verschenen literatuur. En een overzicht van rechtshistorische websites in binnen- en buitenland. Tenslotte is er de

‘Adressenlijst Rechtsgeschiedenis’, een digitale versie van de papieren lijst. Enerzijds snel aan te passen aan de actualiteit, anderzijds wel beperkter, want er worden alleen zakelijke adressen opgenomen (en zakelijke e-mail adressen), tenzij de betrokkene het NCRD schriftelijk verzoekt ook het privé-adres te vermelden. In communicatief opzicht is er ook resultaat te melden. In juni 1999, toen de website operationeel werd, bedroeg het aantal hits per maand nog geen honderd. Nu zijn het er al meer dan duizend. Tendens stijgend.

Blijft over de vraag: wat zou het NCRD meer kunnen bieden? Hoe zou de dienstverlening kunnen worden verbeterd? Dit is in meer dan een opzicht een lastige kwestie. Het NCRD is tenslotte een Bureau met een kleine bezetting. Als er te veel tijd in de platformfunctie wordt gestoken lopen de andere producten onmiddellijk gevaar: de literatuuroverzichten zullen niet meer up-to-date zijn en het beschikbaarstellen van de digitale afbeeldingen zal vertraging oplopen. Dat is niet de bedoeling. Het NCRD ziet zichzelf als een organisatie met twee hoofdtaken (de databases zo volledig en efficiënt mogelijk ter beschikking stellen) en één bijna-hoofdtak: het mede-faciliteren van de communicatie binnen een vakgebied.

De consequentie van een en ander is dat wij afwegingen zullen moeten maken. Belangrijk daarbij is kennis over hoe onze dienstverlening wordt ervaren, c.q. beoordeeld. Dat geldt niet alleen voor de producten die het NCRD nu aanbiedt, het geldt ook met betrekking tot mogelijke diensten. Te denken valt bij voorbeeld aan het leveren van rechtshistorische afbeeldingen op papier, of het opnemen in de website van een digitaal archief van *Pro Memorie*, met daarin ingangen op auteur, titel, jaargang etc. Het NCRD maakt van deze gelegenheid graag gebruik om de lezers van *Pro Memorie* om een reactie te vragen, en om suggesties. Opmerkingen zijn van harte welkom, bij voorkeur via het ‘reactieformulier’ van de website, of anders via ncrd@kb.nl, of schriftelijk, of telefonisch, of als u ons een bezoek brengt. Waar het ons om gaat is, dat wij onze dienstverlening zo nauwkeurig mogelijk kunnen afstemmen op de – zoals het zo mooi heet – maatschappelijke behoefte, ofwel de vraag. Of die zich nu in Nederland of in Vlaanderen bevindt. Ook dat is misschien een onderwerp om op te reageren. Als *Pro Memorie* zich richt op ‘de oude Nederlanden’, in goede samenwerking, zou dat op documentair gebied ook niet moeten gebeuren?

Ach en www

Over de digitalisering en de extra mogelijkheden daarvan voor de rechtsgeschiedenis zijn in de vorige aflevering van de kroniek heel wat positieve dingen gezegd. Dat betekent niet dat alles nu gladjes verloopt. Webpagina’s worden nogal eens niet afge maakt, niet bijgehouden, omgegooid, of elders ondergebracht. De vorige keer zo geprezen digitale versie van de aanwinstenlijst rechtsgeschiedenis van de UB Utrecht, bijvoorbeeld, ziet er al weer heel anders uit en gaat nu, eind april 2000, veel minder ver terug. Voor meer voorbeelden kan men alleen al op de websites van de Nederlandse universiteiten volop terecht. En zo bleek bij het zoeken van gegevens ten behoeve van deze kroniek dat er nog steeds veel tijd gemoeid kan zijn met het vinden van een laatste ontbrekend gegeven, zoals een datum of een jaartal. Een probleem is ook dat er tussen de actualiteit – voor zover daar al van kan worden gesproken – en het verleden een niemandsland, een zwart gat ontstaat: bij verversing van gegevens verdwijnt het vervangen materiaal, voor een deel voorgoed, voor een ander deel totdat het in definitieve bestanden weer opduikt. Het nieuws van vandaag is meestal nog wel te vinden, maar dat van eergisteren of daaromtrent is vaak al weer weg. Toegegeven zij dat deze vluchtigheid vooral lastig is voor kroniekschrijvers.

S.F.

Historici en het recht, rechtshistorici en ‘het leven’

Rechtshistorici hebben niet alleen te maken met de kwestie waar de grens tussen oud en nieuw getrokken dient te worden. Ook doen zich steeds weer vragen voor naar aanleiding van publicaties door niet-rechtshistorici op terreinen waarop ook rechtshistorici actief zijn of zouden kunnen zijn. Regelrechte confrontaties blijven meestal uit. De specialist haalt zijn schouders op als een ander zich eens op zijn terrein waagt, of hij zwijgt, in de wetenschap dat hij onderuit gehaald kan worden als hij eens een voet buiten de deur zet. De wetenschap is bij deze behoedzaamheid niet gebaat. In de volgende aflevering willen we hier uitvoeriger op ingaan door aandacht te besteden aan een boeiende studie, vorig jaar verschenen, van Henk van Nierop, *Het verraad van het Noorderkwartier*, en in het bijzonder natuurlijk aan wat schuul gaat achter de ondertitel: *Oorlog, terreur en recht in de Nederlandse opstand*.

J.J.

Daarnaast blijven botsingen achterwege als niet-

rechtshistorici zich op onderwerpen storten die rechtshistorici liever links laten liggen of waaraan zij vanwege hun relatief klein getal niet (meer) toekomen. Dat geldt bijvoorbeeld voor de geschiedenis van de prostitutie en aanverwante onderwerpen. Juridisch is daaraan, zullen sommige rechtshistorische onderzoekers vinden, nauwelijks eer te behalen. Alles wat met de marge van doen heeft, met de zeden, met het straffen, en zo meer, of het nu om de dood of 'het leven' gaat, wordt lang niet door ieder gerekend tot het domein van de ware rechtsgeschiedenis, waar de regel regeert en de context wordt gemedan. Een kwestie van stand? Of zit daar angst achter die veroorzaakt wordt door het feit dat de juridische aspecten van prostitutie in het geheel niet tot hun recht komen als men zich niet tevens in de sociaal-historische empirie en in de mentaliteitsgeschiedenis verdiept? Hoe dit zij, in elk geval is duidelijk dat rechtshistorici in de stroom van historische publicaties over dit onderwerp van de laatste jaren geen aandeel van betekenis hebben gehad. Het laatste belangrijke werk in een lange reeks van artikelen en boeken, waaronder de proefschriften van Lotte van de Pol (1996) en Petra de Vries (1997; niet in het NCRD-bestand te vinden overigens), is het boek van Bossen-

broek en Kompagnie, waarin wordt beschreven hoe de strijd tegen de 'gereguleerde bordeelprostitutie' die het Franse recht in 1811 over Nederland bracht, in 1911 resulteerde in een algemeen bordeelverbod.¹ Het formele bestaan van het bordeelverbod loopt thans, weer een kleine eeuw later, op zijn eind. Dit jaar (per 1 oktober) zal het verdwijnen, om plaats te maken voor reglementering in de vorm van lokale vergunningstelsels. De wijze waarop de auteurs beschrijven hoe de negentiende-eeuwse reglementering bezweek onder een spervuur, afgegeven door een coalitie van bestrijders van diverse herkomst en achtergrond, is boeiend, alleen al omdat ze dankbaar gebruik konden maken van materiaal dat geen aanprijzing behoeft. Wat dit boek extra aantrekkelijk en een aanbeveling waard maakt, is dat naast de feitelijke situatie ook de juridische aspecten van de reglementering en de handhaving daarvan ruimschoots aan bod komen, zoals de negentiende-eeuwse gemeentelijke verordeningen ter regulering van de prostitutie (hoofdstuk 3), ministeriële circulaire (p.118) en internationale afspraken over de strijd tegen vrouwenhandel (p. 237 e.v.).

S.F.

¹ Martin Bossenbroek en Jan H. Kompagnie, *Het mysterie van de verdwenen bordelen. Prostitutie in Nederland in de negentiende eeuw* (Amsterdam: uitgeverij Bert Bakker, 1998).

BESTUURSMEDEDELINGEN O.V.R. OVER HET TIJD- VAK VAN 1 JANUARI 1999 TOT EN MET 30 JUNI 2000

Algemeen

Het jaar 1999 was in de honderdtwintigjarige geschiedenis van de Stichting (voorheen Vereniging) tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-vaderlandse Recht met recht een heel bijzonder jaar. De uitgave van de *Verslagen en Mededelingen*, sinds 1880 naast de *Werken* een belangrijke bouwsteen onder de activiteiten van de organisatie, werd gestaakt en in plaats daarvan verscheen het tijdschrift *Pro Memoria*. Voorts werd de door de Stichting ingestelde bijzondere leerstoel 'oud-vaderlands recht, in het bijzonder het onderzoek van de bronnen', gevestigd aan de Universiteit van Amsterdam, in 1999 bezet (zie hiervoor het navolgende 'Verslag van het curatorium').

Bestuur

Het bestuur van de Stichting werd in de verslagperiode niet gewijzigd. De samenstelling van en de functieverdeling binnen het bestuur kregen evenwel veel aandacht, omdat de functie van secretaris/penningmeester door de benoeming van de zittende functionaris op de bijzondere leerstoel kwam te vaceren. Aan het einde van de verslagperiode verklaarden dr. A.M.J.A. Berkvens (Maastricht) en mr. C.J.H. Jansen (Nijmegen) zich bereid als respectievelijk secretaris en penningmeester toe te treden tot het bestuur. Zij zullen met ingang van 1 juli 2000 hun functies aanvaarden. Met ingang van dezelfde datum zullen de heren Ketelaar, Berkvens, Jansen, Veen en Cerutti het – nieuw ingestelde – dagelijkse bestuur vormen. De samenstelling van het bestuur bleef tot 30 juni 2000 aldus:

mr. F.C.J. Ketelaar, 1975, voorzitter sinds 1988
mr. F. Keverling Buisman, 1986, secretaris/penningmeester sedert resp. 1988 en 1986
mr. R. Feenstra, 1950
mr. O. Moorman van Kappen, 1974
mr. P.L. Nève, 1975
dr. C. Dekker, 1976
mr. A. Fl. Gehlen, 1985
mr. W.D.H. Asser, 1987
dr. T.J. Veen, 1993

mr. S. Faber, 1995
mr. W.G.M. Cerutti, 1995
dr. A. Wijffels, 1997
drs. C. Streefkerk, 1997

Contribuanten

In de verslagperiode kon de licht dalende tendens van het aantal leden-contribuanten uit de afgelopen jaren gelukkig in positieve zin worden omgebogen. Belangrijke factor daarbij vormde het uitkomen van het eerste nummer van het nieuwe periodiek *Pro Memoria*. *Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden*. Op 31 december 1999 bedroeg het aantal leden-contribuanten 321, met een verder stijgende tendens in de eerste maanden van het jaar 2000 (eind 1998 waren er 315 leden). Daarnaast zijn er stappen gezet om de aangekondigde eigen folder te ontwikkelen. Eind maart 2000 kon die folder inderdaad worden gepresenteerd; hij werd direct in ruime mate verspreid.

Financiën

Ook in dit opzicht in dit jaar een novum: ten behoeve van de te verwachten Belgische leden-contribuanten-abonnee's van *Pro Memoria* werd bij de Belgische bank *de Post* een rekening op naam van de Stichting geopend. Dit gebeurde niet alleen om de Belgische leden van dienst te zijn, maar ook ter vermijding van de hoge transferkosten. De financiële situatie van de Stichting bleef onveranderd zeer bevredigend. Het vermogen bedroeg aan het eind van het laatste boekjaar (derhalve per 31 december 1999) dankzij een gunstige beursontwikkeling ca. f 230.000,-. De jaarlijkse bijdrage voor de leden-contribuanten bleef nog steeds gehandhaafd op f 35,- (of 640 BEF) voor leden wonend in de Benelux en op f 50,- voor diegenen die daarbuiten wonen. Het bestuur heeft echter besloten de gewone contributie met ingang van 1 januari 2001 vast te stellen op 20 Euro, vooral met het oog op een betere dekking van de extra kosten voor *Pro Memoria* en de ontwikkeling van nieuwe activiteiten. De jaarstukken van de Stichting worden telken-

jare door een tweetal bestuursleden gecontroleerd. In de toekomst zullen deze jaarstukken in *Pro Memorie* worden gepubliceerd, en niet meer – als voorheen – in *Rechtshistorisch Nieuws*.

Publicaties

Verslagen en Mededelingen

In het jaar 1999 verscheen de allerlaatste aflevering van de *Verslagen en Mededelingen* (deel 10 van de Nieuwe Reeks), met een zestal bijdragen, het verslag over de jaren 1997-1998 en een register op de artikelen uit de delen 1-10 van de nu afgesloten reeks. Daarmee kwam na 120 jaar een eind aan de serie *Verslagen en Mededelingen*, die in 1880 met de publicatie van de eerste aflevering van Deel I is begonnen. Het periodiek werd opgevolgd door het al vaker vermelde *Pro Memorie*.

Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden.

De eerste aflevering van het nieuwe tijdschrift verscheen in november 1999, en kon zich direct in een grote belangstelling verheugen. Zoals al vermeld leidde het meteen tot aanmelding van een behoorlijk aantal nieuwe leden-contribuanten. De redactie bestaat uit een aantal Nederlandse en Belgische rechtshistorici, waaronder enkele bestuursleden van de Stichting (voor de exacte samenstelling wordt verwezen naar het colofon van dit nummer). Een intentieverklaring van de redactie wordt weergegeven aan het begin van de eerste aflevering van *Pro Memorie*.

Werken

In 1999 kon weer een *Werk* (no. 26) aan de reeks van de Stichting toegevoegd worden. Dankzij een genereuze financiële geste van het Hoogheemraadschap Rijnland kon het boek, bevattend de teksteditie van *De oudste bestuursregisters van het Hoogheemraadschap Rijnland, 1444-1520 (1532)*, samengesteld door J.H.M. Sloof, tegen een buitengewoon schappelijke prijs aan de leden-contribuanten worden aangeboden. De officiële presentatie van het *Werk* vond onder grote belangstelling plaats op 26 januari 1999 te Leiden.

De publicatie van de *Arrestenverzameling Ockerse*, een van de langstlopende projecten van de Stichting (het is indertijd nog opgezet door E.M.Meijers) nadert zijn voltooiing. De tekst – bewerkt door mevr. mr. H.C. Gall – is gereed gekomen en door de beide begeleiders namens de Stichting, R. Feenstra en F.C.J. Kete-

laar, geaccordeerd. De aandacht richt zich nu op het verwerven van de nodige financiën voor de uitgave.

De uitgave van de *Bronnen van het Verbintenisrecht* (bewerkers mevr. mr. Y.M.I. Greuter-Vreeburg en mevr. mr. M.J.E.G. van Gessel-de Roo) in de serie *Bronnen van de Nederlandse Codificatie*, die in het vorige verslag al aangekondigd werd, liep ondanks alle goede voornemens toch weer vertraging op. De op stapel staande uitgave van het *Rapport Taillefert-Altting* (uit 1766), met aantekeningen aangaande de wetten en reglementen van Nederlands Oost-Indië, in bewerking bij mr. A.J.B. Sirks, liep vertraging op, vooral door de vondst van een tot nu toe onbekende versie van het *Rapport* in Zuid-Afrika.

Het project “*Gidsen procesgang gewestelijke hoven*” dat gecoördineerd wordt door mr. T.J.M. Kolschoten maakte goede vorderingen. Het ziet er naar uit dat de eerste gids (die van Noord-Brabant) in september 2000 zal verschijnen. Als uitgever van deze reeks zal Verloren in Hilversum (die ook al verantwoordelijk is voor de uitgave van *Pro Memorie*) gaan optreden. Van een aantal andere gewesten is de concept-tekst ook reeds ontvangen, zodat enig optimisme over het verschijnen van vervolg-delen gewettigd is.

Rechtshistorisch Nieuws

In het vorige verslag werd aangegeven dat dit mededelingenblad voor de rechtshistorische wereld in Nederland en België, dat in een samenwerkingsverband tussen O.V.R en het Nederlands Centrum voor Rechtshistorische Documentatie wordt uitgegeven, in de gedrukte vorm in 1999 voor het laatst zou verschijnen. Dat is inderdaad het geval geweest: met het verschijnen van aflevering no.66 in oktober 1999 kwam een einde aan een reeks, die in februari 1978 met deel 1 van start was gegaan. Voor een terugblik op die 21 jaar zij verwezen naar die laatste aflevering (p.3-7). De gebruiker zal de normaliter in dit mededelingenblad aangeboden informatie echter niet behoeven te missen: een deel (universitaire rechtshistorische activiteiten, personalia) zal voortaan in *Pro Memorie* worden opgenomen, terwijl veel andere informatie (agenda's, bibliografie) in elektronische vorm beter, sneller en goedkoper voor de geïnteresseerde te bereiken is. Het NCRD heeft daartoe een website op Internet geopend: www.kb.nl/ncrd. Moge deze site zich in een grote belangstelling van de Nederlandse en Belgische rechtshistorici verheugen.

Arnhem, juni 2000

F. Keverling Buisman

VERSLAG VAN HET CURATORIUM VAN DE BIJZONDERE LEERSTOEL OUD-VADERLANDS RECHT AAN DE UvA

Bij besluit van 3 september 1998 heeft het College van Bestuur van de Universiteit van Amsterdam de Stichting OVR (op haar daartoe strekkend verzoek d.d. 18 februari 1998) toegelaten tot de vestiging van een leerstoel 'oud-vaderlands recht in het bijzonder het onderzoek van de bronnen' in de faculteiten der rechtsgeleerdheid (hoofdvestiging) en der geesteswetenschappen (nevenvestiging). Er werd een curatorium van vijf leden benoemd: Prof.Dr. J.W. Zwemmer, aangewezen door het College van Bestuur; Prof.Dr. T.J. Veen, aangewezen door de decaan van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid; Prof.Dr. P.H.D. Leupen, aangewezen door de decaan van de Faculteit der Geesteswetenschappen; Prof.Dr. F.C.J. Ketelaar, aangewezen door het bestuur van de Stichting OVR,

Prof.Dr. F. Keverling Buisman.

en Dr. J.E.A. Boomgaard, aangewezen door de vier eerstgenoemde curatoren.

Het curatorium heeft een oproep van kandidaten voor de bezetting van de leerstoel verspreid, o.a. door als los inlegvel een advertentie mee te zenden met *Rechtshistorisch Nieuws* nr. 63 (november 1998); de tekst ervan werd ook afgedrukt in de *Verslagen en Mededelingen OVR* 10 (1999), p. 195. Er werd gereageerd door vijf sollicitanten van wie één zich naderhand heeft teruggetrokken. Bij het consulteren van de faculteiten der rechtsgeleerdheid werden de namen van nog acht andere mogelijke kandidaten voor het bezetten van de leerstoel genoemd. Het curatorium heeft de vier op een rechtshistorisch proefschrift gepromoveerde sollicitanten uitgenodigd voor een gesprek en na de gesprekken in zijn rapport van 20 maart 1999 voor de bezetting van de leerstoel voorgedragen Dr. F. Keverling Buisman. Dr. Keverling Buisman (Arnhem, 1945) studeerde rechten in Utrecht en was nadien werkzaam op rijksarchief in Drenthe, sinds 1984 als rijksarchivaris, nadat hij die functie sinds 1980 reeds had waargenomen. Hij promoveerde in 1986 te Groningen op *De Etstoel zijn ordelboeken in de vijftiende eeuw* (tevens bij De Walburg Pers te Zutphen verschenen als *Werken Stichting OVR*, no. 14) en werd in 1987 rijksarchivaris in Gelderland. Sinds 13 maart 2000 is hij tevens gemeentearchivaris van Arnhem.

Nadat op 15 april 1999 kon worden vastgesteld dat het bestuur van de Stichting OVR instemde met de voordracht van het curatorium, heeft het College van Bestuur van de UvA deze benoeming op 28 juni 1999 bekrachtigd. De benoeming (overeenkomstig het standaardreglement voor bijzondere leerstoelen aan de UvA voor vijf jaar, met mogelijkheid van herbenoeming) is ingegaan op 1 juli 1999. Prof. Keverling Buisman heeft zijn ambt op 30 maart 2000 onder grote belangstelling in het openbaar aanvaard met het uitspreken van een rede getiteld *Mer 't is geen landrecht*. De tekst van de oratie zal in de loop van dit jaar aan de contribuanten van de Stichting OVR worden toegezonden.

Amsterdam, 11 april 2000

T.J. Veen

IN MEMORIAM MR. DR. K. DE VRIES (1917-1999)

Na een aantal moeilijke jaren overleed op 21 augustus 1999 in een verpleeghuis in Leeuwarden Mr. Dr. Klaas de Vries. De Vries was een vertegenwoordiger van de in het Friesland van de eerste helft van de 20ste eeuw meer voorkomende soort van de onderwijzer die carrière maakt. Hij werd op 11 november 1917 geboren te Bolsward, behaalde in 1936 de onderwijzersakte aan de Christelijke Kweekschool te Sneek, slaagde in 1938 voor de hoofdakte en reeds een jaar later ook voor de akte MO geschiedenis. In 1942 legde hij het staatsexamen gymnasium A af dat hem toegang gaf tot de universiteit. Tien jaar later – om precies te zijn: op 18 september 1952 – slaagde hij cum laude voor het doctoraalexamen rechten aan de Groninger universiteit. Voor hij zich in 1948 als student had laten inschrijven was hij als oorlogsvrijwilliger naar Nederlands-Indië geweest.

Zijn rechtenstudie combineerde De Vries met een baan aan de Christelijke Kweekschool te Leiden (waar hij in 1948 leraar was geworden). Na een studieverlof (van, voorzover ik weet, ongeveer een jaar), dat hij gedeeltelijk in Gent doorbracht (waar hij kennis maakte met de tien jaar jongere Van Caenegem), promoveerde hij op 9 december 1955 te Groningen – opnieuw cum laude – op een *Bijdrage tot de kennis van het strafprocesrecht in de Nederlandse steden benoorden Maas en Schelde vóór de vestiging van het Bourgondisch gezag* (Groningen 1955) tot doctor in de rechtsgeleerdheid. Promotor was prof. Immink, die hij zeer bewonderde, zij het dat hij niet in alle opzichten met de opvattingen van zijn leermeester uit de voeten kon.

In het jaar van zijn promotie werd De Vries directeur van de Kweekschool die hij zeven jaar als docent had gediend. Weer zeven jaar later verwisselde hij dit directoraat voor een wetenschappelijk hoofdamtennaarschap bij de Fryske Akademy te Leeuwarden. In 1964 werd hij (als opvolger van de frisist Prof. Dr. J.H. Brouwer (1900-1981)) wetenschappelijk directeur van deze instelling, een functie die hij vervulde tot zijn pensionering in 1980. De Fryske Akademy¹ is tij-

dens het directoraat van De Vries vooral in die zin sterk veranderd dat het aantal leden van het wetenschappelijk personeel veel groter is geworden.

De Vries had ook politieke ambities: in de jaren 1968-1987 was hij lid van de Eerste Kamer, eerst voor de Christelijk Historische Unie en, sinds de Unie in 1980 opging in het Christen Democratisch Appel, voor het CDA.

Ofschoon de rechtsgeschiedenis altijd zijn belangstelling heeft behouden, was De Vries in zijn publicaties toch vooral een algemeen historicus. Hij heeft veel over Friese geschiedenis geschreven, ten dele in het Nederlands, ten dele in het Fries, en meer als popularisator dan als grensverleggend onderzoeker. Samen met J.J. Kalma en J.J. Spahr van der Hoek redigeerde hij één van de eerste in Nederland (als tegenwicht tegen de Hollandocentrische geschiedschrijving) verschenen handboeken voor regionale geschiedenis: de in 1968 van de pers gekomen *Geschiedenis van Friesland*, waaraan hij als auteur een hoofdstuk over het middeleeuwse Friese recht bijdroeg (hoofdstuk V: “That is riucht”). Dat hij meer dan een zwoeger in de wetenschappelijke wijngaard des Heren een schrijver was die een groter publiek van historisch geïnteresseerde leken probeerde te bereiken, verklaart mede het feit dat hij zich in het wereldje van de rechtshistorici nauwelijks heeft gemanifesteerd.

Rond zijn promotie en in de eerste jaren daarna publiceerde De Vries enkele korte, bij zijn proefschrift aansluitende studies. Zo treft men in de *Verslagen en Mededelingen OVR* een kleine bijdrage van zijn hand aan (XI,3 (1958), p. 507-511) met de titel ‘Een middeleeuws uniformverbod’. In het *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* publiceerde De Vries in 1956 een artikelje over ‘De opkomst van de gevangenisstraf in de Nederlandse steden benoorden Maas en Schelde’ (deel 24, p. 324-327) en bovendien in de jaren 1957-1967 vier recensies. In het *Tijdschrift voor Strafrecht* zijn drie kleine studies te vinden: ‘Het dobbelverbod in de

¹ Een in 1938 opgerichte stichting. De Fryske Akademy is een werkgemeenschap die wetenschapsbeoefenaren en amateurs die zich bezig houden met de Friesland, het Friese volk en de Friese cultuur bijeenbrengt. De Fryske Akademy is tegenwoordig vooral ook een (onder de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen ressorterend) onderzoeksinstituut.

middeleeuwse stadsrechten' (dl. 64 (1955), p. 252-257), 'De "Oorvede" in het middeleeuwse stedelijk strafprocesrecht' (dl. 65 (1956), p. 309-313) en 'De boete in de Hollandse stadsrechten uit de vóór-Bourgondische tijd' (dl. 67 (1958), p. 32-37). Een opstel over 'De Overijsselse stad in de middeleeuwen, een rechtssociologische verkenning' verscheen in de *Verslagen en Mededelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis* 73 (1958), p. 45-55. In het *Tijdschrift voor Geschiedenis* 74 (1961), p. 220-225 tenslotte treft men onder de titel 'Het middeleeuwse burgerschap: condities en consequenties' een voordracht voor de sectie Geschiedenis van het 26e Ne-

derlands Filologencongres aan. Hetzelfde tijdschrift nam ook een paar recensies van zijn hand op. Het (kleine) rechtshistorische oeuvre van De Vries is verder te vinden in publicaties binnen de kringen van de Friese historici en filologen.

Al had De Vries kennelijk meer aardigheid in het contact met het grote publiek (vooral van amateur-historici, 'sneupers') dan in de strenge wetenschap, voor een professoraat (in bijvoorbeeld de rechtsgeschiedenis) zou hij niet hebben bedankt. Tot een hoogleraarschap is hij tot zijn spijt echter evenmin geroepen als tot een staatssecretariaat of een ministerschap.

IN MEMORIAM PROF.DR. W.J. BUMA (1910-1999)

Twee maanden na het verscheiden van Mr. De Vries overleed, eveneens te Leeuwarden, een filoloog wiens naam in de wereld van de rechtshistorici, vooral in het kleine wereldje van de beoefenaren van de Friese rechtsgeschiedenis, nog lang bekend zal blijven. Prof. Buma heeft zich immers een geleerdenleven lang vooral gewijd – als tekstuitgever, als vertaler en als lexicograaf – aan de studie van het Oudfries (het Fries tot circa 1550), een taal die ons vrijwel uitsluitend in de vorm van rechtsteksten overgeleverd is.

Wybren Jan Buma, op 19 oktober 1910 geboren te Den Haag (waar zijn vader toen onderwijzer was), bezocht te Leeuwarden de Christelijke HBS en behaalde daar in 1927 het einddiploma. In 1929 behaalde hij het aanvullende staatsexamen gymnasium A om vervolgens in Groningen Duits te studeren (met als bijvakken Oudnoors, Oudsaksisch en Oudfries; doctoralexamen 1935). Van 1936-1956 was hij leraar Duits, vanaf 1937 aan de Christelijke HBS (later Lyceum) te Alphen aan den Rijn. Dit leraarschap combineerde hij sinds het academisch jaar 1949-1950 met een bijzonder hoogleraarschap in het Fries (vanwege de Provinsjale Underwysrie fan Fryslân) aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Buma was op 2 mei 1949 bij Prof.Dr. J.H. Brouwer te Groningen gepromoveerd op een proefschrift *Die Brokmer Rechtshandschriften* (Oudfriese Taal- en Rechtsbronnen, V; Den Haag 1949), een diplomatische tekstuitgave met vertaling van de Oudfriesse tekst in het Duits en een woordenboek. Zijn Utrechtse professoraat aanvaardde hij op 17 oktober 1949 met een rede over *Het godsoordeel in de Oudfriesse literatuur* (Groningen 1949). Toen zijn promotor in 1956 naar Leeuwarden vertrok om de eerste wetenschappelijk directeur van de (in 1938 opgerichte) Fryske Akademy te worden (en tevens als bijzonder hoogleraar Fries de reeds jaren vacante leerstoel aan de Universiteit van Amsterdam te gaan bezetten) werd Buma benoemd tot zijn opvolger in Groningen (leeropdracht: Fries en Gotisch). Daarmee werd hij ook directeur van het door Brouwer op-

gerichte, enkele personeelsleden tellende, Fries Instituut van de Groninger universiteit. Dat Instituut stelde zich primair ten doel de bronnen van het Oudfries en het Middelfries (het Fries van 1550-1800) uit te geven.

Het Fries had zijn status in de wetenschappelijke wereld van de eerste helft van de 20ste eeuw vooral te danken aan het Oudfries, dat is te zeggen: aan de betekenis van de rijke collectie ons overgeleverde Oudfriesse rechtsteksten voor de studie van de Germaanse talen. Toen na jaren van strijd in 1930 eindelijk te Groningen de eerste van overheidswege bezoldigde docent voor het Fries werd aangesteld, aanvaardde de nieuwbakken lector Pieter Sipma (1872-1961)¹ zijn ambt met een openbare les over een Oudfries rechtsboek uit de dertiende of veertiende eeuw: *Bijdrage tot de kennis van het Rudolfsboek* ('s-Gravenhage 1930). Sinds de jaren 1930 werd Groningen nu tot een centrum van Oudfriesse studiën. Dr. J.H. Brouwer (1900-1981), die in 1941 hoogleraar Fries werd te Groningen, was daar kort voor zijn benoeming gepromoveerd op de editie van een Oudfriesse rechtstekst: *The Authentica riocht* (Assen 1941). Brouwer, die ook dichter was, was als man van wetenschap bepaald niet eenzijdig – en ook niet primair – geïnteresseerd in het Oudfries, maar dat neemt niet weg dat hij als taalkundige een vertegenwoordiger was van de filologisch-historische richting en dat hij de studie van het Oudfries, dat tenslotte een belangrijke legimitatie van het vak vormde,² sterk stimuleerde.

Toen Brouwers opvolging aan de orde was, lag het (ook al gezien het feit dat de Groninger hoogleraar Fries tevens het Gotisch moest onderwijzen) voor de hand primair naar een kenner van het Oudfries te zoeken. Bij Buma was die fixatie op het Oudfries in goede handen. Hoezeer academische studie van het Fries destijds studie van Oudfriesse rechtsteksten was, blijkt wel uit het feit dat tot Buma's opvolger in Utrecht een kenner van de Oudfriesse rechtshandschriften werd benoemd die van opleiding geen filo-

1 Sipma, die geen academische studie had gevolgd, was de zoon van een boerenarbeider. Hij was van onderwijzer opgeklommen tot leraar Nederlands in het middelbaar onderwijs. In 1941 aanvaardde hij een eredoctoraat in Hamburg.

2 A. Feitsma, *Oud en nieuw in de Frisistiek* (afscheidsrede UvA, Ljouwert/Leeuwarden 1993), p. 12.

loog maar jurist was: de rechtshistoricus P. Gerbenzon (geb. 1920).³ Van die verwevenheid van filologie en rechtsgeschiedenis getuigt ook Buma's wetenschappelijk werk uit zijn Utrechtse jaren. Op verzoek van de redactie van het *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* bewerkte hij in 1953 een door de mediaevist I.H. Gosses (1873-1940) nagelaten studie over 'Rechtsbronnen en rechterlijke organisatie van Rüstringen' voor de druk (*TvR* 21 (1953), p. 175-204). Het jaar daarna publiceerde hij als deel VII van de serie Oudfriese Taal- en Rechtsbronnen het *Tweede Rüstringer handschrift* ('s-Gravenhage 1954).

Toen in de tweede helft van de twintigste eeuw, vooral sedert het eind van de jaren 1960, in de taal- en letterkunde nieuwe wegen werden ingeslagen en in de wereld van de fristen meer belangstelling kwam voor zaken als moderne letterkunde, sociologie van taal en literatuur en generatieve grammatica, ging Buma onverdroten voort met wat hij zag als zijn wetenschappelijke opdracht – zo niet de primaire wetenschappelijke opdracht van de frisistiek – en als zijn levenstaak: de studie van het Oudfries, het (doen) uitgeven van alle Oudfriesse teksten, het toegankelijk maken van die teksten door middel van vertalingen en woordenboeken en het vervaardigen van een Oudfries woordenboek. Aan de formidabele inzet waarmee hij die 'levenslange slavernij' heeft ten uitvoer gebracht (ik leen de woorden waarmee de Groninger hoogleraar Romeins recht H.J. Scheltema (1906-1981) zijn *Basilica*-project aanduidde) hebben fristen en rechtshistorici een reeks fraaie diplomatische en kri-

tische tekstuitgaven te danken (voorzien van een woordenlijst, een woordenboek en/of een vertaling). Diplomatische edities in de door Martinus Nijhoff te Den Haag uitgegeven serie Oudfriesse Taal- en Rechtsbronnen, kritische (met de Göttinger rechtshistoricus Wilhelm Ebel (1908-1980)) in de (op het eerste deel na) bij Vandenhoeck & Ruprecht te Göttingen verschenen serie *Altfriesische Rechtsquellen*.

Het zesde en laatste deel van de serie *Altfriesische Rechtsquellen* behelsde een door Buma en Ebel met medewerking van Martina Tragter-Schubert verzorgde editie met vertaling van het *Jus municipale Frisonum* (1977). Bijna twintig jaar later verscheen Buma's laatste grote wetenschappelijke publicatie, te weten een woordenboek op die tekst: *Vollständiges Wörterbuch zum westerlauwerschen Jus municipale Frisonum* (Leeuwarden: Fryske Akademy, 1996). In de tussentijdse jaren had hij, als emeritus bevrijd van andere academische beslomeringen, gestadig voortgewerkt aan het scheppen van een imposant wetenschappelijk oeuvre. Zo verscheen in 1993 *Codex Aysma, Die altfriesischen Texte* herausgegeben und übersetzt von Wybren Jan Buma, Pieter Gerbenzon und Martina Tragter-Schubert (Leeuwarden 1993), een project waaraan Gerbenzon reeds een halve eeuw eerder (hij was toen nog student) begonnen was.

Toen hij in 1976 met emeritaat ging, vestigde Buma zich in 'it heitelân', en wel in Goutum (onder de rook van Leeuwarden). Op 19 oktober 1999, zijn 89ste verjaardag, is hij in de Friese hoofdstad gestorven.⁴

³ Gerbenzon, in de jaren 1947-1964 wetenschappelijk ambtenaar bij het Fries Instituut van de Groninger universiteit, was op 18 december 1956 te Groningen cum laude tot doctor in de rechtsgeleerdheid gepromoveerd op *Excerpta legum. Onderzoekingen betreffende enkele Friese rechtsboeken uit de vijftiende eeuw* (Groningen-Djakarta 1956). Hij aanvaardde zijn Utrechtse ambt met een rede over een aspect van de receptie van het Romeinse recht: *Friese rechtstaal en vreemd recht* (Groningen 1958). In de jaren 1964-1981 was Gerbenzon hoogleraar rechtsgeschiedenis te Groningen, met een leeropdracht voor Oudfries en oud-canoniek recht, later met inbegrip van de elementaire uitwendige rechtsgeschiedenis.

⁴ In *Us Wurk* 48 (1999), p. 1-2 is een necrologie van Buma (in het Fries) te vinden van de hand van Dr. O. Vries. (*Us Wurk*, het orgaan van het Fries Instituut van de Groninger universiteit, is het tijdschrift waarin Buma het grootste deel van zijn kleinere studies publiceerde).

P.J. VERDAM EN DE NEDERLANDSE RECHTSGESCHIEDENIS

De betekenis van de veelzijdige jurist, rechtshistoricus en bestuurder P.J. Verdam (1915-1998) is door Spruit in het Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis al op buitengewoon fijnzinnige wijze geschetst.¹ Ook Verdams interesse in en werk op het terrein van het Oudvaderlands recht komt in het door Spruit geschreven In memoriam aan de orde. Deze korte bijdrage in *Pro Memorie* is niet bedoeld om te doen wat in het geheel niet nodig is: correctie of wezenlijke aanvulling van hetgeen Spruit heeft geschreven, maar vloeit voort uit de persoonlijke behoefte vast te leggen in hoeverre Verdam ook op het terrein van de Nederlandse rechtsgeschiedenis leermeester in de ware zin des woords is geweest.

De nadruk valt hier op de periode waarin het Oudvaderlands recht tot de leeropdracht van Verdam behoorde. Dat was pas met ingang van 1 september 1965 het geval. Tot dan toe had Verdam Romeins recht (sedert 1945) en Internationaal privaatrecht gedoceerd. Toen de rechtsfilosoof Dooyeweerd die veertig jaar lang het Oudvaderlands recht 'erbij' had gedaan,² met emeritaat ging nam Verdam dit vak over. Er mocht meteen ook een student-assistent worden aangesteld. Die eer viel mij te beurt. Lang heeft deze leerschool niet geduurd. Nog geen vijf jaar later werd Verdam Commissaris van de Koningin in Utrecht, terwijl hij intussen, in 1966/1967 ook nog minister van Binnenlandse zaken was geweest. Toch kwam er in die korte tijd veel van de grond. Er was kennelijk in de voorafgaande jaren al heel wat kennis en materiaal verzameld, vooral wat de Rooms-Hollandse rechtsgeleerdheid en juristen betreft. Inhoudelijk laat zich de wijze waarop Verdam zijn nieuwe taak oppakte het best karakteriseren met de trefwoorden *actualiteit* en *archieven*.

In het onderwijs Oudvaderlands recht ging Verdam voort op de weg die hij al bij zijn oratie in 1945 over de 'zuiveringsgedachte bij de Romeinen' was in-

geslagen: actualiteit en recente ontwikkelingen hoorden er altijd bij. Bij de behandeling van de slavernij tijdens de colleges Romeins recht bijvoorbeeld werkte Verdam in het begin van de jaren zestig met zichtbaar genoegen toe naar beschouwingen over arbeids- en ondernemingsrechtelijke vraagstukken. Ook toen al had overigens een deel van de studenten aan dergelijke uitweidingen – niet van belang voor het examen! – geen boodschap. Bij het onderwijs in de Nederlandse rechtsgeschiedenis paste hij de 'retrograde' methode toe: beginnen in het heden en vervolgens terugwerken. 'Het is de methode van de opgravingen; het is de methode van wie in de archieven naar zijn voorouders zoekt', zoals Verdam – zelfkleinzoon van een 'vee- en wethouder' en beoefenaar van de genealogie – schreef in zijn *Nederlandse rechtsgeschiedenis 1975-1975*, een uitgave waarin een eerdere syllabus was uitgewerkt en uitgebreid, en die enkele jaren na zijn vertrek als hoogleraar verscheen.³

In dit voor het onderwijs bestemde boekje vatte Verdam twee eeuwen recente rechtsonwikkeling in een nieuwe vorm met korte zinnen samen, op basis van zijn eigen brede kennis en de gangbare literatuur. Bij zijn onderzoek had hij sterke voorkeur voor het onbekende. Op veilingen verworven handschriften en vergeten of nog sluimerend archiefmateriaal had een grote aantrekkingskracht op hem, zoals ook uit enkele publicaties blijkt waarvoor hij ondanks alles tijd wist te vinden. Zijn enthousiasme voor archiefonderzoek wist hij bovendien goed over te brengen op anderen. Door aan mij uit te besteden waaraan hij niet toe kwam en door van de VU te vertrekken zorgde hij er bovendien voor dat ik een aandeel in dit archiefonderzoek en de resultaten ervan kreeg.⁴ Dit begin is zonder meer bepalend geweest voor het onderzoek dat volgde.

Met zijn boekje over recente rechtsgeschiedenis behoorde Verdam tot de voortrekkers. Bij de planning

1 Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis 67 (1999), p. 189-193.

2 Zie S. Faber, 'Dooyeweerd als rechtshistoricus', in: H.G. Geertsema e.a., *Herman Dooyeweerd 1894-1977. Breedte en actualiteit van zijn filosofie* (Kampen 1994), p. 77-87.

3 P.J. Verdam, *Nederlandse rechtsgeschiedenis 1975-1995* (Alphen aan den Rijn 1976), p. 7.

4 Zie bijvoorbeeld S. Faber, 'Over Amsterdamse schapen', in: *Uit het recht. Rechtsgeleerde opstellen aangeboden aan mr. P.J. Verdam* (Deventer 1971), p. 125-136, in het bijzonder p. 134 ('Uit-wei-ding').

P.J. Verdam sprekend in 1972.

van nieuwe activiteiten en in gesprekken, in zijn studeerkamer of in de – geavanceerde – *Déesse* waarin hij zich soms ook door student-assistenten liet rijden, was hij meestal een paar stappen vooruit. Op onnavolgbare wijze kon hij een beginnende onderzoeker

in het diepe gooien, zonder dat dit zo werd ervaren, en als deze werkwijze iets opleverde was alle eer voor de nieuweling. ‘Zorgvuldigheid in alles’, dat zou zijn lijfspreuk geweest kunnen zijn, maar zo iets zeg je natuurlijk niet van jezelf.

DE RAAD VAN BRABANT ONDER FILIPS DE GOEDE

Bespreking van: Ph. Godding, *Le Conseil de Brabant sous le règne de Philippe le Bon (1430-1467)*. (Mémoire de la Classe des Lettres. Collection in-8, ISSN 0378-7893; 3e série, t. 19). Bruxelles 1999.

Wie de auteur kent, weet dat hij jarenlang titularis was van de leerstoel in de Rechtsgeschiedenis (Université Catholique Louvain-la-Neuve en Facultés Saint-Louis de Bruxelles), dat hij een proefschrift over rechten op de grond in Brussel afwerkte,¹ dat hij het – als enige sinds de 19de eeuw – aandurfde een studie over het privaatrecht in de Zuidelijke Nederlanden tijdens het Ancien Régime aan te vatten, die meteen een monumentaal standaardwerk werd², en dat hij zich verder in talrijke geschriften in binnen- en buitenland liet kennen als een uitstekend rechtshistoricus met een speciale voorliefde voor de Middeleeuwen. Sinds enige tijd was hij erg actief op het terrein van de Raad van Brabant en deze belangstelling resulteerde nu in een kloek werk over die Raad onder Filips de Goede.³ Met meer dan gewone belangstelling hebben we het werk al tweemaal gelezen.

De auteur beschikte voor zijn onderzoek over een zeer gehavend archief. Men mag zelfs stellen dat onze generatie voor het eerst wetenschappelijk aan de slag is gegaan met een systematische inventarisatie van het nog beschikbare archiefmateriaal van de justitieraden. Met grote ijver heeft de auteur zich ingespannen om het corpus van de vonnissen zo volledig mogelijk te maken, d.w.z. zonder vonnisboeken (p. 159, 186, 448). De auteur wou niet exemplarisch werken, maar de grootst mogelijke wetenschappelijkheid betrachten. Meer dan 330 vonnissen en vonnisvermeldingen zijn nu ten gronde bestudeerd, zij het dat meer dan de helft geen volledige tekst van het vonnis biedt; wij beschikken over een chronologische lijst ervan en over verschillende tabellen en overzichten van de juridische stappen, die naar het eindvonnis hebben geleid. Daarbij heeft de auteur zich niet beperkt tot de regering van Filips de Goede, maar heeft hij ook vonnissen uit de dertigvoorafgaande jaren in het onderzoek betrokken.

De heuristische fase van het onderzoek is door de omstandigheden van het bewaard materiaal al een

werk op zich. De aanvulling van het archiefmateriaal uit de Raad van Brabant met nog andere bewaarde fondsen bracht de auteur in zeer verscheiden archiefdepots met informatie over het vroegere hertogdom Brabant. De eerste aandacht daarbij gold uiteraard de vonnissen en het procesmateriaal, maar niet alleen met betrekking tot de Raad van Brabant. Bestudeerde Jan Van Rompaey één evocatie vanuit Brabant naar de Grote Raad (p. 302), thans zijn er drie evocaties meer bestudeerd. Vrijwel op elk punt van het onderzoek is vooruitgang geboekt.

Tot onze niet geringe verbazing leerden we in dit boek voor het eerst Mathilde d’Udekem kennen (p. 85). We vernamen dat het onderscheid tussen *possessione* en *petitoire* vonnissen in Brabant niet vóór 1433 is geattesteerd, maar dat overigens de oude “*saisine*” belangrijker blijft (p. 224-225, 240, 458, 470). Slechts rond 1437 moest een libellus met de eis schriftelijk geformuleerd worden (p. 409). Rond 1458 krijgt een hertogelijke procureur enigszins voet aan de grond. Tot 1463 zijn juristen in de Raad in de minderheid. Rechtspraak in beroep komt maar langzaam op gang en heeft een speciale band met de hoofdvaart. Al deze ontwikkelingen, die Brabant kenmerken met een zekere achterstand ten overstaan van omliggende landsheerlijkheden, vereisten van de auteur een grondige kennis van het bronnenmateriaal en van de huidige toestand van de literatuur.

Zowel op het vlak van de procespartijen, van de behandelde geschillen en van het aangewende recht vinden we hier een gefundeerde studie, die onze kennis van de rechtsgeschiedenis in het oude hertogdom Brabant met een reuzenstap voorwaarts helpt. Over de invloed van politiek op het recht, het taai belang van de hoofdvaart en van schepenbrieven, de rol van het *ius de non evocando* (1349) en van de Blijde Inkomst (1356) en het landrecht, het leenrecht, het Romeinse recht, het canonieke recht, het gemene recht en het gewoonterecht, over schikkingen in der minne, de speciale aandacht voor gemene gronden, geschillen rond tolrechten en over de hertogelijke en heerlijke rechten vinden we hier voor het eerst zulke diepgaande informatie.

1 *Le droit foncier à Bruxelles au Moyen Age* (Bruxelles 1961).

2 *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle* (Bruxelles 1987 et 1991 (2e édition)).

3 Meer dan eens zagen we hem tijdens de laatste jaren in het Algemeen Rijksarchief te Brussel werken aan het nieuwe standaardwerk. Wij verwijzen de lezer ondertussen naar de ruim één pagina lange reeks bijdragen van de auteur in zijn bibliografie, p. 490-492.

Ook de inleiding tot dit werk is om meer dan één reden merkwaardig. Om de periode van Filips de Goede zo degelijk mogelijk in te schatten keerde de auteur ver in de tijd terug. Vroegere onderzoeken met betrekking tot de 13de en 14de eeuw, deels zelf verricht, deels ook onder zijn leiding ontstaan, konden hier als aanloop tot de nieuwe studie dienen. Zo kon het onderscheid tussen de inheemse procedures en de gewoonterechtelijke aspecten van de justitie als achtergrond dienen voor de vernieuwingen, die door de Bourgondiërs in Brabant werden geïntroduceerd.

Het werk is opgedragen aan twee te vroeg overleden oud-collega's, rasechte "Brabanders" in de zin van bewoners van het oude hertogdom: André Uyttebrouck,⁴ die schielijk overleed op 59 jaar (Ukkel 1935-1994) en wiens bekende proefschrift in twee delen nog jarenlang een referentiepunt zal blijven,⁵ en Jan Van Rompaey, die op 45-jarige leeftijd (Boom 1935-1981) door een tragisch verkeersongeval voor De Drie Sleutels te Sint-Denijs-Westrem bij Gent om het leven kwam.⁶ Bij deze laatste wordt bijna alleen gedacht aan zijn standaardwerk over het Parlement en de Grote Raad van Mechelen en in mindere mate aan zijn bronnenstudie over Bergen op Zoom.⁷ Als oud-student van Jan Van Rompaey vinden wij het jammer dat de auteur zich hoofdzakelijk op deze werken concentreerde, omdat Van Rompaey duidelijk veel meer heeft gestudeerd over de rechtsgeschiedenis uit de tijd van Filips de Goede.

Samen met de auteur (p. 148, 240, nt. 218 en p. 244, nt. 233) moet men zich vragen stellen over de volledigheid van het vonnissenbestand. De volgende jaren zullen uitwijzen of er nog onbekende vonnissen in de sfeer van het civielrecht opduiken, maar misschien zou vooral het aantal geschillen, dat "amiabel" of anderszins tot een oplossing kwam, kunnen stijgen.

Jan Van Rompaey merkte vroeger al op: "Blijkbaar nam men het in de Raad van Vlaanderen, althans in de beginperiode, niet zo nauw met de registratie van de rechtspraak, maar ook later, wanneer de registratie wel systematischer gebeurde, kan het nog altijd voorkomen dat men een bepaald vonnis, in één of ander archief bewaard, niet in de registers van de Raad terugvindt". Ongetwijfeld zal deze situatie met moeite of niet kunnen vergeleken worden met de Brabantse registratie, maar het is vrijwel zeker dat Van Rompaey hier uit zijn immense, persoonlijke lectuur citeerde en ook over de Vlaamse registratie uit de periode van Filips de Goede sprak.⁸ Overigens zijn in Bergen op Zoom de eerste vonnissen opgedoken, waarmee men in deze studie over de Raad van Brabant geen rekening heeft gehouden.⁹ Daarvan is één vonnis zelfs gepubliceerd (27 oktober 1450).¹⁰

Eén van de vermeldingen (Mention) van een vonnis uit 1458 geeft nog aanleiding tot de volgende overwegingen. Dirk van Beerze met gezellen vormen aldaar één van de procespartijen (p. 532). Onder de bronverwijzing van de vonnisgegevens wordt gemeld dat de Rekenkamer deze al te spaarzame informatie bezorgde, iets, wat in dit geval geen nieuwe elementen oplevert (p. 545). Elders blijkt Claas van Straten aan commissarissen uit de Raad van Brabant – volgens de juiste hypothese van de auteur – een som gelds te bezorgen (p. 265, nt. 307). Nog op een andere plaats ziet men dat de auteur het origineel raadpleegde in het stadsarchief van Den Bosch (p. 232, nt. 182) en hij vermeldt dat het om een bevestiging van een vonnis gaat. Bij Nicolaas van den Heuvel vinden we een uitgave van dit document van 17 oktober 1458. In een geschil tussen de dekens en ambachten van 's-Hertogenbosch tegen de burgemeesters van die stad, Dirk van Beerze en Claas van Straten, over het beheer van de rekeningen verliezen deze laatsten het pleit.¹¹ Dit geschil werd

4 J.M. Duvoisquell, J. Nazet et A. Vanrie, eds., *Mélanges André Uyttebrouck* (Archives et Bibliothèques de Belgique, no spécial 53) (Bruxelles 1996).

5 *Le gouvernement du duché de Brabant au bas Moyen Âge 1355-1430* (Bruxelles 1975).

6 P. De Win en H. de Ridder-Symoens, 'Rompaey, Jan Petrus Cornelis van, rechtshistoricus en hoogleraar', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek* 15 (1996) p. 627-632.

7 Zie bibliografie, p. 497.

8 J. Van Rompaey, 'De gerechtsregisters als bronnen voor de geschiedenis van het recht en de instellingen', in: H. de Schepper, ed., *Bronnen voor de geschiedenis van de instellingen in België. Handelingen van het Colloquium te Brussel 15.-18. IV. 1975* (Brussel 1977) p. 253-261. In het hier besproken werk wordt deze gedachtegang trouwens deels bevestigd (p. 159-161, vooral nt. 344 en 346).

9 W. van Ham, *Inventaris van de archieven van de Raad en Rekenkamer van de Markiezen van Bergen op Zoom ('s-Hertogenbosch 1980)* III, p. 497-509. Voor de mededelingen over Bergen op Zoom bedanken we dr. W.A. van Ham.

10 C. Sloomans, 'De verhouding Antwerpen-Bergen op Zoom in het verleden', in: *Sinte Geertruydsbronnen* 10 (1933) Bijlage III, p. III-X. Met de auteur zijn we het eens dat we ons bij het begin van de regering van Filips de Goede vaker bevinden op de scheidingslijn tussen arbitrage en vonnis (p. 231, nt. 180).

11 N. van den Heuvel, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629: I. Rechtsbronnen van het bedrijfsleven en het gildewezen* (Werken der Vereniging tot Uitgave der Bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht, 3e reeks nr. 13) (Utrecht 1946), p. 193-202 (nr. 63).

door de Raad van Brabant geëvoceerd (p. 245-246) en in der minne beslecht (p. 231-232 en 349-353), zodat we het aantal evocaties verdubbelen (de gelijkennis met de Arbitrale Uuytsprake voor Bergen op Zoom is trouwens treffend). Tenzij de vermelding van 1458 op een ander geschil betrekking heeft, moet deze weggestreept worden.

In elk geval is het duidelijk dat tot dusver een soortgelijke poging tot reconstructie van het vonnissenbestand voor een vergelijkbare justitieraad in de Nederlanden nog niet ondernomen is. Alleen daarom heeft de auteur zich zeer aan ons verplicht. Enerzijds wordt het mogelijk om de procesrechtelijke aspecten wetenschappelijker te benaderen en anderzijds biedt de auteur ons voortaan de mogelijkheid om gefundeerd comparatief onderzoek te doen. Met het oog op het voorbeeld van Van Rompaey komt een soortgelijke studie over de gerechtelijke activiteiten van de Grote Raad van de hertog vóór 1473 scherper in het vizier. Ook de mogelijkheid en het perspectief om de lagere gerechten beter te volgen in hun poging om recht te halen zijn voortaan verzekerd van een stevig houvast. Last, but not least: voortaan biedt de auteur ons een uitgelezen leidraad om het werk in uitvoering aan te vullen en in de beste omstandigheden bij te stellen.

Het werk van Arthur Gaillard was allang aan een opknappbeurt toe. Met de publicatie van het onderhavige werk haalt Gaillard net de eeuw niet zonder ernstig wederwoord met betrekking tot zijn kapittel over Filips de Goede. Met het huidige werk is de Raad van Brabant voor jaren voorzien van een standaardwerk op het vlak van de organisatie, de competentie, de werking van de instelling, de voor de Raad aangespannen procedures, maar niet alleen Gaillard,¹² maar ook Van der Tanerijen openden onze ogen voor het belang van de baanderheerlijkheden of baronieën.¹³ In het besproken werk vinden we een overzicht van stappen in de procedures van drie belangrijke Brabantse edelen, maar men kan zich daarbij moeilijk een globaal beeld vormen over de meer – wij zouden nu zeggen – publiekrechtelijke aspecten (p. 54, 183, 193), zoals de verhouding van de hertog tot zijn vazallen, ook in juridische aangelegenheden. Hoe heeft

de hertog zijn “hoecheit/hauteur” (p. 45, 54, 77, 473 en 484) en “(hoege) heerlicheit/seigneurie” (p. 75, 99, 245, 278 en 306, nt. 469) bevorderd? Op welke baronnen kon hij rekenen om zijn invloedssfeer uit te breiden? Vanuit welke hoek kwam er weerstand? Tussen de lijnen door verschijnt het thema in de tekst; soms staat er zelfs “*souveraineté ducal/ du duc*” (p. 237, 248, 439), maar dit onderdeel is niet systematisch benaderd. Deze vraag is voor de “*conditor Belgii*” nochtans van kapitaal belang geweest.

Hoe kon Filips de Goede het “*divide et impera*” betokkelen? Of heeft hij alleen gesteund op geïmporteerde edelen en dáardoor de positie van de Raad van Brabant versterkt (p. 476)? In dit verband wordt gewezen op de rol van edelen uit het geslacht de Croy en op de rol van Guy de Brimeu (p. 476). Vooral dit laatste voorbeeld lijkt ons in dat verband slecht gekozen. Vooreerst valt de hoofdactiviteit van deze edele onder de zoon van Filips de Goede, Karel de Stoute. Bovendien geeft de biograaf van Guy de Brimeu duidelijk aan dat deze edele het Maasland in brede zin annexeerde en de Raad van Maastricht de voorkeur gaf boven de Raad van Brabant.¹⁴ In welke zin de familie de Croy de Raad van Brabant versterkte, blijkt niet uit het besproken werk.

In een andere zin vraagt men zich af waarom de auteur ons niet informeert over de aanwezigheid van een Gelderse bezetting in Brabantse gebiedsdelen, zodat het trefwoord “Grave” weinig houvast biedt en het trefwoord “Land van Cuijk” zelfs niet voorkomt, maar ook de Meierij van ’s-Hertogenbosch zelden geciteerd wordt.¹⁵ Ook de overeenkomst van 21 februari 1455 nieuwe stijl (paasstijl), te Brussel bereikt door tussenkomst van de Raad van Brabant, waarbij de stad ’s-Hertogenbosch met Adolf van Kleef, als heer van Ravenstein, Herpen en Uden, het eens werden over de toepassing van het ingebod, had hier een plaats verdiend.¹⁶

Van der Ree-Scholtens, die ons bij het vorige vonnis bracht, verwijst ook naar een vonnis, dat wij tot de mooiste rekenen, die we tot dusver gezien hebben. Alleen is het geen vonnis van de Raad van Brabant, zoals in het geciteerde werk wordt aangegeven, maar een vonnis van de Grote Raad, gegeven te Brugge op

12 A. Gaillard, *Le Conseil de Brabant: histoire, organisation, procédure*, 3 tomes (Bruxelles 1898-1902); zie I, p. 24.

13 E. Strubbe, ed., *W. van der Tanerijen, Bouc van der loopender practijken der Raidtcameren van Brabant* (Brussel 1952), I, p. 393.

14 W. Paravicini, *Guy de Brimeu. Der burgundische Staat und seine adlige Führungsschicht unter Karl dem Kühnen* (Bonn 1975), p. 369 en 385.

15 Twee recente proefschriften hadden hier in de bibliografie gepast: J. Kuys, *De ambtman in het kwartier van Nijmegen (ca. 1250-1543)* (Nijmegen 1987) en G. van der Ree-Scholtens, *De grensgebieden in het noordoosten van Brabant ca. 1200-1795: institutionele en juridische aspecten* (Assen 1993).

16 Deze laatste omissie is bijna onverklaarbaar, omdat Van der Ree-Scholtens, p. 92 uitvoerig ingaat op dit vonnis en de auteur in de redactieraad van de “Brabantse rechtshistorische reeks” zitting had.

9 juni 1444 en daarmee één van de oudste in zijn soort, door ons gezien. Het vonnis heeft betrekking op het gebied van Ravenstein en op de problemen tussen de families Van Virneburg en Nassau enerzijds en vader Adolf en zoon Jan van Kleef anderzijds.¹⁷ Bij Godding vinden we wel een tussenvonnis van de Raad van Brabant van 19 november 1438, waarbij de Grote Raad het initiatief nam en waarnaar wellicht in het eindvonnis verwezen wordt. Nu wordt ook duidelijker welk het belang van dit gebied was en waarom dit gebied onderbelicht bleef. Het origineel bevindt zich in het Hauptstaatsarchiv Nordrhein-Westfalen te Düsseldorf, maar is wel uitgegeven door C. R. Hermans (1850).¹⁸ Opnieuw wordt een zeer interessante procedure aan de orde gesteld, in eerste instantie door de Raad van Brabant behandeld, door de hertog verdergezegt “als seggher ende mynliken vereffener” en in het eindstadium door de Grote Raad in tegenwoordigheid van beide partijen beslecht als “sententie ende vrientlike uitsprake”, want de partijen hadden zich “gesubmitteerd” aan de hertog, die zijn Grote Raad bij de zaak betrok. Zie over deze submittie: Godding (p. 349-353). Bij Godding vonden we wel een “uitsprake ende sententie” (p. 441), maar geen “sententie ende vrientlike uitsprake”, waardoor we weer dichter bij de scheidingslijn tussen arbitrage en vonnis uitkomen of wellicht nog beter naar het woord van de auteur veeleer bij bemiddeling en verzoening dan bij “rigor iuris” (p. 351).

Diezelfde hoek van Brabant blijft de “portion congrue”, wanneer men de kaart onderzoekt, die de auteur zelf opstelde. De loop van de Maas, die een signaalfunctie bezit op het punt van de betwistingen tussen Brabant, Gelre en Kleef, neemt een verkeerde bocht en het gebied “Weert” in de huidige Nederlandse provincie Limburg wordt ten onrechte bij het oude hertogdom Brabant geannexeerd. Waarom dit probleem: in feite gaat het om het huidige Valkenswaard (dat we op de kaart niet terugvinden), vroeger ook Weert of Wedert genoemd en dat respectievelijk (p. 344) met Achel en Waalre en (p. 429) met Waalre, Bergeyk en Budel in een proces is gewikkeld. Het kaartje van Cuvelier met de plaatsen, waar in de 15de eeuw de haardtellingen werden gehouden en dat in de leeszaal van het Algemeen Rijksarchief te

Brussel hangt, kon hier gecombineerd worden met de plaatsen, die in de vonnissen voorkomen.¹⁹ Daardoor bekomt men geen evolutief beeld, maar alleen de ligging van de bewuste plaatsen. Daarbij moet men dan wel bedenken dat in de Raad van Brabant ook wel materies van buiten het hertogdom aan de orde kwamen, die het nu zonder kaart moeten stellen. In 1430 werd Filips de Goede hertog van Brabant, maar ook van het hertogdom Limburg (p. 73, 244, 474) en bij zijn territorium hoorden Overmaas en nogal wat exclaves (denk aan Fallais, p. 369) en verre rechtsonderhorigen (Sprimont, 377) of nog verder Kerpen (p. 32) en Lommersum (p. 36). Weliswaar sluimert het gebied tussen Maas en Rijn dan enigszins, maar het is niet verdwenen.

Door een grillige speling van het lot doet zich bovendien een merkwaardige onbekendheid met het werk van Monique Sommé voor. Goddings werk werd op 2 maart 1998 tot de druk toegelaten. In datzelfde jaar verscheen de eerste, wetenschappelijk verantwoorde biografie van de echtgenote van Filips de Goede, Isabella van Portugal (1397-1471): *Isabelle de Portugal, duchesse de Bourgogne: une femme au pouvoir au XVe siècle*, Villeneuve-d'Ascq 1998. In dit geval ware het nuttig geweest deze werken ook samen te bespreken. Nu glijden beide werken bijna ongemerkt naast elkaar heen. Ondertussen stond de tijd niet stil, want op 21 april 2000 werd te Brussel het colloquium “Het gebruik van Brabantse archieven voor de instellingen-geschiedenis” georganiseerd naar aanleiding van de publicatie van het boek *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*, waarin de resultaten van het hier besproken boek een prominente plaats innemen.

Men mag niet vergeten, dat – om een ander voorbeeld te noemen – de literatuur over de Staten van Brabant uit die periode meer dan één steuntje in de rug nodig heeft en dat sinds Filips de Goede overleg met de Staten vaak over verschillende gewesten loopt (denk aan wetgeving over de munt²⁰). Het ware onmogelijk geweest van de auteur te verwachten, dat hij meerdere studies meteen op een uitzonderlijk hoog niveau zou brengen. Integendeel, in dit moeilijke kader van de 15de eeuw, waar men al studierend met vallen en opstaan vooruitschrijdt, brengt elk nieuw

17 Dit laatste vonnis vindt men bij het in vorige voetnoten vermelde werk van Van der Ree-Scholten, p. 56.

18 C. Hermans, *Verzameling van charters en geschiedkundige bescheiden betreffende het Land van Ravestein* (II, document 44 e; 's-Hertogenbosch 1848-1850), p. 611-624.

19 J. Cuvelier, *Les dénombrements de foyers en Brabant (XIVe-XVIe siècle)* (Bruxelles 1912), p. 549; carte du duché de Brabant en 1437.

20 Ook de kanselier moet zich nu vaak met niet-Brabantse zaken inlaten (p. 138), terwijl experts uit andere landsheerlijkheden/provincies meer worden ingeschakeld.

fundamenteel werk ook nieuwe lacunes aan het licht. Zo moet men vaststellen dat het zuiden van Brabant, c. q. de Belgische provincies Antwerpen, Vlaams-Brabant, le Brabant wallon en het hoofdstedelijk gewest Brussel meer aandacht krijgen dan de huidige provincie Noord-Brabant. Vanuit procesrechtelijk standpunt gezien is dat zelfs volkomen legitiem, omdat uit het eerste gebied ook het grootste aantal procedures komt. Maar welke redenen liggen aan deze ongelijke geografische spreiding ten grondslag? Anderzijds moet toch gesteld worden dat de voorhanden, Nederlandstalige literatuur (daarmee verwijzen we zowel naar monografieën als naar inventarissen) niet ten volle is uitgediept.

In dit werk wordt over de relatie van de Staten van Brabant tot de Raad niet veel informatie verstrekt. Toch beschikken de Staten van Brabant, met name door de Blijde Inkomst van 1356 en door verschillende aanvullingen onder Filips de Goede, over een sterke troef om een al te voortvarende hertog dwars te zitten. Daarbij komt nog het *ius de non evocando* (de Gouden Bul van 1349 met bekrachtiging van 1424 door keizer Sigismond). De Staten zaten niet op de receptie van het Romeinse recht te wachten, terwijl de Bourgondische hertog in Vlaanderen en tegen de Franse koning meer dan zijn werk had om met andere dingen bezig te zijn... De introductie van een procureur-generaal was onder Filips de Goede in Brabant geen succes, terwijl deze raadsheer – zelfs ondanks tegenzin van de Vier Leden en de Staten van Vlaanderen – al enkele decennia werkte in Vlaanderen.²¹ In de Blijde Inkomsten gaven de Brabantse Staten meer aandacht aan publiekrechtelijke problemen, die niet zonder belang waren voor de competentie van de Raad en voor de goede rechtspraak. Doelgerichte onderzoeken in kerkelijke, stedelijke en andere bronnen zullen hier nog uitsluitend brengen.

Op het vlak van de verhouding tussen Kerk en Staat is de toestand van de juridische dossiers nog slechter dan die van de wereldlijke.²² De officialaten/officialiteiten van de bisschoppen van Kamerijk

en Luik hebben ons slechts mondjesmaat overblijfselen van hun geschillen met de hertogelijke Raad overgeleverd. Tot een zogenaamd Concordaat met Luik moest men tot de 16de eeuw wachten. Ondertussen zaten beide partijen mekaar voortdurend in het haar. Men krijgt het verantwoord vermoeden dat het nieuwe werk op dit punt geen volledige informatie kon bieden. Nochtans lijkt het voor de hand te liggen dat men na 1433 meer procedures over het possessoire aspect van de materies van geestelijke beneficiés had kunnen verwachten. Werden deze materies in afzonderlijke volumes bijgehouden?²³

Gezien het grote belang gehecht aan de godshuizen, zoals onder meer blijkt uit de geschriften van Van der Ryt, hadden we een verwijzing naar het proefschrift van J. Coopmans kunnen verwachten. Gaf het feit, dat in het werk van Coopmans geen verwijzing voorkwam naar de Raad van Brabant onder Filips de Goede of naar de ordonnantie van 10 mei 1450 hier de doorslag (hospitaalcontrole, p. 281²⁴)? Ongetwijfeld is hier een competentiestrijd gaande en wordt het temporele en het spirituele aan een grondig onderzoek onderworpen. Heeft men wellicht een Frans voorbeeld voor ogen, zoals de auteur suggereert (p. 468)?

In de sfeer van de wereldlijke en geestelijke jurisdictie vinden we het jammer dat de te weinig bestudeerde *conservator van de Universiteit van Leuven* bijna niet aan bod komt (p. 216, 235 en 586 onder het trefwoord Leuven). Nochtans is bekend dat de brieven van de *conservator* vanaf 19 februari 1448 nieuwe stijl ter executie mochten gelegd worden. Over het bestaan van een andere rechtbank licht ons het proefschrift van Carl Vandenghoer, *De rectorale rechtbank van de oude Leuvense universiteit (1425-1797)*, Brussel 1987 in.²⁵ In het hoofdstuk over de competentie van de Raad van Brabant komt deze rechtbank niet ter sprake. Dat is wel begrijpelijk omwille van het speciale karakter ervan, maar door het te vermelden zou het beeld van de gerechtelijke bevoegdheid iets vollediger zijn geworden. Waarom werd het werk van Xavier Lesage, *Den duerwaarder: geschiedenis van het gerechtshuurwaardersambt* (Kapellen 1993) niet opgenomen?²⁶

21 Wij verwijzen hier naar de niet gepubliceerde licentiaatsverhandeling/scriptie van H. Verhaest.

22 M. Vleeschouwers-Van Melkebeek, Belgium, in: Ch. Donahue Jr., *The Records of the Medieval Ecclesiastical Courts. Part I: The Continent* (Berlin 1989), p. 51-58.

23 Het volgende werk, dat deze verhouding zijdelings belicht, ontbreekt in de bibliografie: A. Bijsterveld, *Laverend tussen kerk en wereld: de pastoors in Noord-Brabant 1400-1570* (Amsterdam 1993), 2 dln.

24 H. van den Eerenbeemt, die naar N. Sassen verwijst, spreekt over 11 april 1450: Sociale spanningen en overheidsbeleid; bestrijding der bedelarij in het Noorden van Brabant in de vijftiende en zestiende eeuw, in *Varia Historica Brabantica* 1 (1962) p. 159. Zie nu: J. Bouvy-Thisquen, 'Liste chronologique provisoire des ordonnances de Philippe le Bon pour le duché de Brabant', in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor de uitgave der Oude Wetten en Verordeningen van België* 39 (1997) 61, nr. 138 = 10 mei 1450.

25 In dit werk vindt men ook enkele pagina's over de conservator, p. 202-208.

Ook op het vlak van de steden vinden we in dit boek belangrijke informatie over de gevoerde procedures, zij het dat niet steeds het poorterschap van de betrokken procespartijen kan worden vastgesteld. Binnen het stedelijk landschap moet men in eerste instantie rekening houden met de vier hoofdsteden: Leuven, Brussel, Antwerpen en 's-Hertogenbosch. Dringt men dieper door in de materie, dan blijken Leuven, Brussel en Antwerpen doorgaans het voortouw te nemen. Gaillard spreekt in verband met het strafrecht over zes districten, waarbij 's-Hertogenbosch niet vermeld wordt.²⁷ Analyseert men het in het Nederlands gestelde vonnis, dat als bijlage is afgedrukt, dan komt men tot de vaststelling dat er ook met de zeven vrije steden van Brabant wordt gerekend, nl. de vier hoofdsteden en Nijvel, Tienen en Zoutleeuw. Leest men het in het Frans gestelde vonnis, dan spreekt men daar over Tubize en over "les autres villes de Petit Brabant". Bovendien weten we uit studies over de 13de eeuw dat het plaatje van de steden en hun onderlinge juridische relaties een studie op zichzelf kunnen vormen.²⁸ Men denke aan de hoofdvraag, die ook in dit boek ruime belangstelling krijgt. Kijkt men anderzijds naar de eerste lijst van de drie standen, die in 1464 naar de Staten-Generaal te Brugge werden geconvoceerd, dan verschijnen daar naast de vier hoofdsteden nog als Brabantse steden: Tienen, Jodogne, Vilvoorde, Maastricht, Zoutleeuw, Lier, Turnhout en Nijvel.²⁹ Het spreekt vanzelf dat de relatie tussen de steden, de hertogelijke politiek en de Raad van Brabant, die in juridische zin nog op andere wijzen kan voorkomen, beter in een afzonderlijke monografie aan bod zou komen dan in dit werk.

Zo wordt in dit boek al aandacht gevraagd voor de speciale positie van Maastricht als een stad, waar de Brabantse hertog in de sfeer van het condominium

eigen rechten en belangen bezat, terwijl de stad er doorgaans wel prat op ging om naar Rijksrecht (ius Imperii) te leven. In dit verband kan men zich de vraag stellen in hoever het oude (23 oktober 1413) en het nieuwe privilege (11 mei 1428) van de voorvaderen van Filips de Goede, nl. Antoon van Bourgondië en Filips van Sint-Pol werden nageleefd op het vlak van de manslagen. Karel V heeft zich ingezet om de privileges van zijn voorvaderen te laten naleven,³⁰ maar wat Filips de Goede op dit punt gedaan heeft, vernemen we niet. Uit een vergelijking tussen de wetgeving van Filips de Goede op dit punt blijkt zijn beleid weinig consistent te zijn om welke reden dan ook. Van Herwaarden, die genoemde Maastrichtse privileges bespreekt en die aan de opgelegde boetebedevaarten in Brabant ruim aandacht schenkt, wordt in het besproken werk nochtans (191) geciteerd.³¹ In Maastricht zei men later dat de genoemde privileges dode letter waren gebleven, maar de werkelijkheid, zoals het stadbestuur van Maastricht ze toen voorwendde, zag er anders uit.

Over de relaties met het Heilige Roomse Rijk op juridisch vlak kan men hier niet diep ingaan. Zelfs wanneer de keizer sinds het begin van de dertiende eeuw in Brabant elke heerschappij verloren had, toch bleef de hertog rijksvorst en hield hij Brabant en Limburg van de keizer in leen, maar in feite was de hertog volkomen onafhankelijk.³² Toch is het niet onbelangrijk te zien hoe rijksheerlijkheden wel rechtsbetrekkingen blijven onderhouden of hoe heerlijkheden soms een gemengd Brabants-Rijks karakter hebben, zoals Nève aantoonde. Zo verwijst Nève ook naar het reeds genoemde oude privilege voor de stad Maastricht,³³ maar wat te doen met de hofgerechtsdecisies van 24 juli 1444 en van 22 februari 1445 (Reichshofrat),³⁴ waarbij de steden Leuven, Brussel,

26 Volgens PICA in drie Nederlandse bibliotheken voorhanden.

27 A. Gaillard, *Le Conseil de Brabant*, II, p. 5-6. In het besproken werk wordt Gaillard op dit punt niet aangepakt, alhoewel de a. ons terecht tot voorzichtigheid aanmaant (p. 191, nt. 28).

28 Wij denken hier niet alleen aan de geciteerde studies van P. Avonds, maar ook aan de "bonnes villes" (Godding, p. 50, 271) en aan de Bonner Dissertation van W. Nikolay, *Die Ausbildung der ständischen Verfassung in Geldern und Brabant während des 13. und 14. Jahrhunderts: ein Beitrag zur Entstehung und Konsolidierung mittelalterlicher Territorien im Nordwesten des Alten Deutschen Reiches* (Bonn 1985).

29 W. Blockmans, 'De samenstelling van de Staten van de Bourgondische Landsheerlijkheden omstreeks 1464', in: *Standen en Landen* 47 (1968), p. 59-112, vooral p. 104-105.

30 Zie hierover P. Van Peteghem, 'Maastricht, le Saint-Empire romain germanique et la Chambre Impériale? Sermo imperatori: Charles-Quint décide et ses conseillers suivent', in: B. Jacobs en E. Coppens, red., *Een Rijk Gerecht. Opstellen aangeboden aan prof. mr. P.L. Nève* (Nijmegen 1998), p. 304-306.

31 J. van Herwaarden, *Opgelegde bedevaarten*, p. 126-128 en 154-155. Zie verder hoe de Raad van Brabant in dit werk weinig aan bod komt (p. 201, 268 en 270).

32 F. Ganshof, 'Brabant, Herzogtum', in: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte* (Berlin 1970), I, p. 495.

33 P. Nève, *Het Rijkskamergerecht en de Nederlanden. Competentie-territoire-archieven* (Assen 1972), p. 415-416.

34 F. Battenberg, *Reichsacht und Anleite im Spätmittelalter. Ein Beitrag zur Geschichte der höchsten königlichen Gerichtsbarkeit im Alten Reich, besonders im 14. und 15. Jahrhundert* (Köln-Wien 1986), resp. p. 625, Urkundenliste nr. 1508 en p. 626, U nr. 1545. In verband met dit

Antwerpen, Mechelen, Herentals, Tienen, Lier, 's-Hertogenbosch en Bergen op Zoom betrokken zijn? Wat bleef er over van de band tussen de vroegere Rijksabdij Nijvel en de Rooms-Koning (p. 516)?

De ordonnanties voor de Brabantse gerechtsofficieren van 20 december 1447 en van 6 oktober 1459 verdienen hier eveneens speciale aandacht. Eén van de weinige auteurs, die ze in originali heeft gezien, is Jan Van Rompaey. Hij publiceerde erover in zijn proefschrift over de grafelijke baljuws van Vlaanderen in de 15de eeuw, maar deelde daar ook vele andere, ongepubliceerde gegevens over de Brabantse geschiedenis, ook over de Raad van Brabant mee, omdat hij niet alleen de toestand van de gerechtsofficieren in Vlaanderen, maar deels ook die van Brabant bestudeerde in weinig of nooit onderzocht bronnenmateriaal.³⁵ Ook zijn bekend opstel over "compositie" in het Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis had in dit werk een plaatsje verdiend.³⁶ Voor het overige weten we sinds kort dat de nog niet gepubliceerde en door Van Rompaey in 1973 als "ter perse" aangekondigde gegevens over het personeel van het Parlement/de Grote Raad van Mechelen in Gent te raadplegen zijn. Tot een echte publicatie van de nota's van Van Rompaey zal het niet meer komen.³⁷

Van een werk, destijds door Jan Van Rompaey aangeprezen, wordt in deze monografie geen melding gemaakt; nochtans was dat niet altijd een overbodige luxe geweest, want voor vele rechtshistorische begrippen uit Brabant vindt men er tal van verwijfsplaatsen, die een lezer, die weinig vertrouwd is met het rechtshistorisch jargon, een flink eind op weg kunnen brengen.³⁸ Nu is het soms moeilijk om een lemma terug te vinden in de index (denk aan "compositie" of "beleyde"); soms kan een lemma verschillende betekenissen verbergen (denk aan "geleyde"). In het bewuste woordenboek wordt de lezer niet steeds op zijn wenken bediend, maar minimaal op weg gezet naar summierere verklaringen of naar parallelplaatsen in de Placcaatboeken van Brabant. Voor het overige zal de lezer niet

vergeten dat het hier besproken boek veel rijker is aan woordverklaringen dan de index laat vermoeden (denk aan remissie p. 154, 157, 271, 287, 323 en 436, maar ook aan nog veel meer rechtshistorische begrippen).

Onder de detailopmerkingen komt men in de bestudeerde periode al snel bij identificaties. De graaf van Mörs is Friedrich IV., Graf von Mörs (p. 137, 138 en 143) und Saarwerden (Vliesridder, Lille 1431). De heer van Haubourdin (p. 581) is Jean de Luxembourg (p. 76, 587), bastaard van Saint-Pol (Vliesridder, Dijon 1433). De heer van Auxy (p. 308) is Jean IV, seigneur et ber d'Auxy (Vliesridder, Mons 1451) en lid van de Grote Raad). De plaats Authume (p. 569) wordt in de bronnen op identieke manier geschreven als de hier bedoelde stad Autun in Bourgondië. Had men in dit verband niet de studie van Herta-Florence Pridat, Nicolas Rolin, 1376?-1462: Kanzler von Burgund, im Schriftrum von fünf Jahrhunderten, Berlin 1995, mogen verwachten? De uitdrukking "daer die goede hoven" (p. 242, nt. 224 en p. 395, nt. 326) betekent "waar die goederen ressorteren=te wette behoren". Het klooster Westeroyen (p. 268) nabij Tiel was sedert 1435 door de Dominicanen verlaten, maar sindsdien bewoond door de Dominicanessen uit Wijk bij Duurstede. Zelden wordt intern naar een pagina verwezen, maar bij p. 439 lijkt de verwijzing naar p. 129 een vergissing te zijn. Wanneer naar *submitio* (p. 215) wordt verwezen, treft de lezer de bedoelde pagina niet tussen p. 232-244, zoals wordt gesuggereerd (is hier p. 349 bedoeld?). Op pagina 216, nt. 213 wordt de lezer naar 1.2 (p. 183) verwezen, terwijl het 2.1 (p. 197) moet zijn; lees verder "utrumque ius" (p. 88). Verder denken we ook nog aan twee Latijnse citaten, die in verband te brengen zijn met de hierboven genoemde en andere bezitsacties. Het feit dat niet *adipiscendae*, maar *adiscipendae* tweemaal voorkomt, zou erop kunnen wijzen dat het origineel uit de Handschriftenverzameling in het Algemeen Rijksarchief te Brussel deze fout vertoont. Daartegenover staat dat Van der Tanerijen deze passus goed weergeeft.³⁹

laatste voorbeeld merkte Nève terecht op dat – in tegenstelling tot informatie in oudere literatuur– Maastricht hierbij niet betrokken was. Bij Battenberg, U nrs. 1408, 1425, 1430, 1467, 1468 vindt men Maastricht in de hier bestudeerde periode steeds in aansluiting met het Luikse gebied.

³⁵ J. Van Rompaey, *Het grafelijk baljuwsambt in Vlaanderen tijdens de Boergondische periode* (Brussel 1967), p. 89, 294, 405 en 521. In het hier besproken werk van Godding wordt de eerste ordonnantie kort gesignaleerd, p. 270, terwijl men op p. 147 leest hoe de Raad van Brabant een onbekend gegeven meedeelt over de soeverein baljuw van Vlaanderen.

³⁶ J. van Rompaey, 'Het compositierecht in Vlaanderen van de veertiende tot de achttiende eeuw', in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 29 (1961), p. 43-79.

³⁷ H. de Ridder-Symoens, 'Jan van Rompaey, Max Weber en Bourgondische ambtenaren', in: B. Jacobs en E. Coppens, red., *Een Rijk Gerecht. Opstellen aangeboden aan prof. Mr. P.L. Nève* (Nijmegen 1998), p. 323-339, vooral p. 324.

³⁸ E. van Emstede, *Glossarium iuris Brabantici, of Zestalig verklarend woordenboek van de ambts- en rechtstaal gebezigd in het voormalig hertogdom Brabant 1222-1781* (1807) (Deurne 1981). Zie vooral deel I, p. 5.

Uiteindelijk komt hier op de eerste plaats onze grote dankbaarheid voor de afgelegde weg – niet te vergeten: een rijpe vrucht voor het beginnend emeritaat van Godding – en gaat onze waardering in eerste instantie naar de grondige manier, waarop de focus voor de eerste maal gericht is op de Raad van Brabant als een justitieraad, zij het dat de actieradius van de Raad niet exclusief op dit aspect was gericht. Zelden was de auteur in de verleiding om een probleem links te laten (p. 154, 479). Het moeilijke proces, waarbij de *curia ducis* wordt losgekoppeld uit het landsheerlijk verband om een zelfstandige rechtbank te gaan vormen op provinciale basis, wordt hier voor het eerst zo omstandig belicht in het kader van de Bourgondische Nederlanden. Tevens bezien we hier vanuit het provinciale perspectief het ontstaan van een Grote Raad van de hertog als juridische bovenbouw. Op

deze wijze komt niet alleen de gerechtelijke indeling in Brabant, maar komen ook de eerste supraprovinciale organen in een nieuw spanningsveld te staan. De ban is gebroken en een rijke oogst aan nieuwe studies ligt voor de onderzoeker open. Men mag hopen dat de auteur het reeds grensverleggende materiaal uit dit boek nog met een bronnenpublicatie kan verrijken, want nu wordt de lezer regelmatig naar een tekst verwezen, die hij alleen in de verspreide archieven kan nalezen. Vanuit rechtshistorisch standpunt zijn de vonnissen zowel in comparatief verband, als ook materieel privaatrechtelijk, institutioneel en procesrechtelijk op een uitstekende wijze ontsloten. In deze laatste beperking ligt de grootheid van het oeuvre, zodat het gekozen staal van bewaarde vonnissen een soliede basis werd voor een nieuw standaardwerk.

GROND ONDER DE VOETEN

De voortdurende discussies over het bestaansrecht van de Nederlandse Eerste Kamer en de Belgische Senaat

Recensie-artikel naar aanleiding van:

– Véronique Laureys, Mark Van den Wijngaert e.a., *De geschiedenis van de Belgische Senaat 1831-1995*, Tiel: Uitgeverij Lannoo, 1999. ISBN 90 209 3682 4 (470 pp.). (Verder te noemen *Senaat*).

– B.H. van den Braak, *De Eerste Kamer. Geschiedenis, samenstelling en betekenis 1815-1995*, Den Haag: SDU uitgevers, 1998, ISBN 90 12 98689 2 (551 pp.). (Verder te noemen *Eerste Kamer*).

Bestaat er nog steeds grond voor een instituut als de Eerste Kamer? Thorbecke vond in 1848 al van niet. En telkens als de Eerste Kamer zich ten volle in de politiek manifesteert wordt haar bestaansrecht opnieuw onderwerp van discussie, zoals na de ‘Nacht van Wiegel’, voorjaar 1999, waarna een reeds eerder door de minister van Binnenlandse Zaken toegezegde notitie over de positie van de Eerste Kamer versneld verscheen.¹ Voor- en tegenstanders gebruiken naar believen argumenten om hun standpunt kracht bij te zetten. Mogelijk kunnen beide partijen hun voordeel doen met twee kort na elkaar verschenen vuistdikke boeken over de Nederlandse Eerste Kamer en de Belgische Senaat. Over een dergelijk instituut valt kennelijk veel te zeggen. Echte pendanten zijn beide studies niet. De als dissertatie verdedigde studie over de Eerste Kamer was een eenmansonderneming en mede daardoor wint deze het qua opzet in helderheid van de overigens uitstekend leesbare bijdragen van het Belgisch schrijverscollectief.² Het Belgische boek is rijk geïllustreerd en daartegen moet Van den Braaks proefschrift, hoe verzorgd ook qua vormgeving, het weer afleggen.³

In het Nederlandse boek staan zoals de titel aan-

geeft geschiedenis, samenstelling en betekenis van de Eerste Kamer centraal en de lezer krijgt wat hem beloofd is. De stof wordt chronologisch behandeld, ingedeeld naar enkele cesuren, die gerelateerd zijn aan voorafgaande grondwetswijzigingen, 1849, 1888, 1923, en de Tweede Wereldoorlog; na 1945 was geen duidelijke cesuur aan te geven, maar werd, mét discussies over staatkundige hervormingen in het algemeen, ook het debat over de Eerste Kamer weer aangezwengeld, met enig resultaat in de grondwetswijziging van 1983. Voor deelnemers aan de actuele discussie over het instituut is met name het laatste hoofdstuk over de betekenis van de kamer de moeite waard. De auteur wijdde daarnaast een substantieel deel van zijn boek aan de personele samenstelling van de Eerste Kamer. Hierin vormt zijn boek een welkome aansluiting op twee eerdere Leidse dissertaties over de Tweede Kamer en ministers.⁴ Achterin het boek zijn overzichten opgenomen van door de Eerste Kamer verworpen wetsvoorstellen en van onderlinge familierelaties.

De als ‘basisboek’ aangeduide bundel over de Belgische Senaat vangt aan bij de oorsprong en ontwikkeling van het instituut vanaf 1830. Belangrijke cesuren in de ontwikkeling qua samenstelling en bevoegdheden van de Senaat zijn de grondwetswijzigingen van 1893 en 1921. Daarnaast zijn ook enkele thematische hoofdstukken aanwezig, over de “senatoren van rechtswege” (prinsen en prinsessen) en de huisvesting. Onder de bijlagen bevinden zich naamlijsten van senatoren met enkele biografische gegevens, verkiezingsuitslagen en bovendien een uitstekend bronnenoverzicht. Het boek verscheen enkele jaren nadat de zeer ingrijpende verandering in de Bel-

gische staatkundige constellatie, de federalisering, begonnen in de jaren zeventig, was afgerond. Sinds 1993 luidt artikel 1 van de grondwet: België is een federale staat, samengesteld uit de gemeenschappen en de gewesten (*Senaat* p. 229). De Senaat verloor bij deze operatie de wetgevende bevoegdheid voor de begrotingen, het legercontingent, en naturalisaties, zijn aansprakelijkheid voor de federale ministers en bovendien zijn interpellatierecht. Behouden bleven zijn recht om als eerste van beide kamers verdragen goed te keuren, het schriftelijk en mondeling vragenrecht en zijn aandeel in de overige wetgeving. Ook behield hij de overleg- en adviestaak ten aanzien van federaal parlement en raden (*Senaat*, p. 346).

Van den Braak noemt het specifieke karakter van de Nederlandse Eerste Kamer een belemmering voor algemeen internationaal vergelijkend onderzoek naar bicameralisme (*Eerste Kamer*, p. 18), maar de gemeenschappelijke ervaring met de nieuw ingestelde Eerste Kamer tijdens het Verenigd Koninkrijk van 1815 tot 1830 nodigt mijns inziens toch uit om althans deze beide nationale instituten na de scheiding in hun afzonderlijke ontwikkeling te volgen en te vergelijken. Het doet daarom merkwaardig aan dat in het Belgische historische overzicht ternauwernood iets gezegd wordt over die gezamenlijke voorgeschiedenis. Hiervoor kunnen we uitsluitend bij Van den Braak terecht, die het betreffende hoofdstuk de veelzeggende titel meegaf: "Geboden om de koning de behulpzame hand te bieden". De instelling van een 'tweede' kamer in 1815 vond immers wel plaats op wens van de Belgen, maar Willem I had er in 1814 al voor gepleit. Anders dan de Belgen gewild hadden werd het ook geen pure adelskamer, maar één samengesteld door de vorst en daarmee, ondanks tamelijk beperkte bevoegdheden, een machtsinstrument om hem te beschermen tegen ongewenste initiatieven van de "volkskamer". De Tweede Kamer, en daarin vooral de zuidelijke oppositie, kon hiertegen slechts optreden door gebruikmaking van het budgetrecht. Na de afscheiding van België in 1830 behield Nederland zijn Eerste Kamer. De koning was tenslotte zelf altijd al voorstander van bicameralisme geweest en vanuit de Tweede Kamer durfde vrijwel niemand tegen hem in te gaan. De toenemende vergrijzing (de leden werden voor het leven benoemd) gaf geleidelijk aan meer

voeding aan de kritiek over het nut van de Eerste Kamer en dus over verspilling van geld. Maar er was koninklijk initiatief voor nodig om tot grondwetswijziging te komen.

Toen het zover kwam in 1848 werd de Eerste Kamer "als wisselgeld gebruikt" bij de vergaande hervormingsvoorstellen om de behoudende kamerleden over de streep te trekken (*Eerste Kamer*, p. 78). De groep waaruit Eerste-Kamerleden benoemd konden worden werd beperkt door het enkele belastingcriterium en werd, zo stelt de auteur, daardoor nog kleiner dan daarvoor. Of dat ook in de praktijk zo was, wordt overigens door de auteur niet uitgewerkt. Met het terugdringen van de bevoegdheden van de koning veranderde de rol van de Eerste Kamer. Van den Braak betitelt de leden nu als "geldaristocraten gekozen ter voorkoming van het kwaad". De Eerste Kamer trad na 1848 vooral terughoudend en gematigd op.⁵ Er werden wel wetsvoorstellen verworpen, maar deze waren meestal van ondergeschikt belang. Dit droeg niet bij tot verhoging van haar aanzien. Maar trad de kamer krachtdadig op, dan kwam haar dit steevast op kritiek te staan. Mogelijk dankzij het doorgaans gematigde optreden van de kamer, gold de meeste kritiek echter het kiesstelsel. De kritiek betrof zowel het kiescollege, de onontbindbare Provinciale Staten, als het benoemingscriterium, dat de Eerste Kamer bijna bezorgde als "geldzak-college" en, in de woorden van Thorbecke, "vergadering van aandeelhouders van de Staat" (*Eerste Kamer*, p. 111). Slechts een enkele maal oogstte de Eerste Kamer aller respect, zoals in 1868 in haar rol van succesvol bemiddelaar tussen regering en Tweede Kamer (*Eerste Kamer*, p. 107). Dat respect was er dankzij de houding van senatoren ook bij de moeizaam tot stand gekomen grondwetsherziening van 1887.

Waarom besloot het onafhankelijke België in 1830 ondanks alle kritiek die er was geweest op de Eerste Kamer tot handhaving van het bicameralisme en hoe richtte het zijn 'tweede' kamer in? Volgde men het Nederlandse voorbeeld waarin de Senaat vooral een instrument van de Koning was? Het Nationaal Congres koos immers voor voortzetting van de monarchie.⁶ Naast de regeringsvorm was het kamerstelsel een hoofdonderwerp van langdurige debatten in het Nationaal Congres. Het tweekamerstelsel werd verdedigd vanwege de verdeling der machten (de naam

1 'Positie van de Eerste Kamer', Kamerstukken II 1999-2000, 26 976, nr. 1.

2 Voor een beknopter, snel overzicht van de Belgische situatie raadplege men de bijdrage van André Alen, 'Le bicaméralisme belge, de la voie unitaire à la voie fédérale', in de eerder verschenen bundel *Bicameralisme. Tweekamerstelsel vroeger en nu. Handelingen van de Internationale Conferentie ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan van de Eerste Kamer der Staten-Generaal in de Nederlanden*, onder redac-

van Montesquieu werd vaak genoemd); het paste in het pleidooi voor evenwicht tussen aristocratische en democratische elementen en een stabiele regering. Beide Kamers werden geacht verschillende sociale krachten te vertegenwoordigen. Het beroep van tegenstanders op het grondwettelijk artikel van gelijkheid van burgers voor de wet werd met verwijzing naar de feitelijke invloed van de hogere kringen verworpen. Ook het argument van nadelige vertragende werking van het stelsel maakte onvoldoende indruk. Al direct kleefde er niettemin een zekere dubbelzinnigheid aan de Senaat: de voorwaarden voor het passief kiesrecht maakten de Senaat aristocratisch, maar het rechtstreeks kiezen van senatoren door dezelfde kiezers als voor de Kamer van Volksvertegenwoordigers was democratisch. Los van deze discussie noemt Jean-Pierre Nandrin toch als eerste argument voor voortzetting van het bicameralisme de noodzaak om tegenover het buitenland de goede naam van België te herstellen en de angst voor een revolutionair België weg te nemen. Het valt op (of is dat typisch neerlandocentrisch gedacht?), dat hij niet eenmaal verwijst naar de discussies in 1815, toen vanuit het zuiden werd aangedrongen op een politiek instituut voor de adel. Het Congres hechtte nadrukkelijk belang aan een plaats voor de grote landeigenaren, bij wie de werkelijke macht gelegen was. De Senaat werd dus niet een adelskamer qualitate qua, maar een *chambre terrien*, een landkamer, als spiegel van de maatschappelijke realiteit. De instelling van deze aparte kamer verhoogde paradoxaal genoeg de mogelijkheid van politieke invloed voor niet-grootgrondbezitters. In een eenkamerstelsel zouden landeigenaren immers ongetwijfeld hebben overheerst. Paul Devaux, lid van het Nationaal Congres, kon het niet duidelijker zeggen: "Si vous voulez une chambre démocratique, votez pour le Sénat!" (Senaat, p. 33).

In tegenstelling tot de Nederlandse grondwet kende de kersverse Belgische grondwet beide kamers principieel dezelfde bevoegdheden toe, inclusief het recht van initiatief, amendement en enquête, en werden beide kamers rechtstreeks gekozen. Aanvankelijk leverde dat geen politieke problemen op. In de praktijk nam de Senaat, op zoek naar een duidelijk eigen rol, vaker dan de Kamer de rol op zich van verdediger van de monarchie, zeker in die eerste jaren van zelfstandigheid waarin het buitenlands beleid op de voorgrond stond. Maar toen na 1839 het accent

verschoof naar de binnenlandse politiek gaf de houding van de Senaat gemakkelijker aanleiding tot discussie over het tweekamerstelsel. Dreiging van de Senaat om de begroting af te keuren bracht de regering, die duidelijk een geheel andere rol voor de Senaat zag weggelegd, tot ontslagaanbieding. Kordaat optreden van de Senaat leidde tot beschuldiging van machtsurpatie en dientengevolge tot een principieel debat over de rol van de Senaat (Senaat 69). Van de zijde van de Kamer van Volksvertegenwoordigers was er ook kritiek op de manier waarop de andere kamer van haar bevoegdheid van het recht van initiatief gebruik maakte. En toen deze uit puur eigen belang een wet op successierechten verwierp kwam er een perscampagne op gang voor een eenkamerstelsel (Senaat, p. 81). De Senaat werd ontbonden, maar de oppositie kwam versterkt terug en de wet kreeg pas na amendering de gewenste meerderheid. Tot ontbinding van de Senaat om politieke redenen kwam het opnieuw toen een nieuw, katholiek kabinet met alle geweld een schoolwet wilde doorvoeren in 1884.⁷ Ondanks grote verschillen in bevoegdheden en gebruikmaking daarvan door de Belgische en Nederlandse senaten zien we merkwaardig genoeg toch overeenkomsten in de kritiek op beide instituten.

Vrij snel na elkaar wijzigden zowel Nederland (1887) als België (1893) hun grondwet met consequenties voor Eerste Kamer en Senaat. In beide landen was behoefte aan democratisering, met name door kiesrechtuitbreiding, de aanleiding geweest. Ook de Haagse 'Herensociëteit' werd enigszins gedemocratiseerd door verduubeling van het aantal verkiesbaren op belastinggrondslag en door een nieuw benoemingscriterium: het bekleden van hoge of gewichtige openbare betrekkingen. Van den Braak ziet niet dáárin de oorzaak van een zeker toenemend gewicht van de Eerste Kamer nadien, maar veeleer in de nog weinig homogene kabinetten en sterk wisselende kamermeerderheden. Noch in uitbreiding van bevoegdheden noch in personele samenstelling vormt de Nederlandse grondwetswijziging van 1887 een echt overtuigende cesuur voor de ontwikkeling van de Eerste Kamer. Van het nieuwe recht van enquête werd geen gebruik gemaakt en de gewijzigde benoembaarheidscriteria leidden slechts in beperkte mate tot de instroom van andere leden.

Wat wel veranderde was de stroom van kritiek op

tie van H.W. Blom, W. Blockmans, H. de Schepper ('s-Gravenhage 1992), p. 439-468.

3 Wel verscheen reeds jaren geleden een fraai geïllustreerd gedenkboek ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan van de Neder-

het tweekamerstelsel. Afschaffing van de Eerste Kamer werd een item voor de sociaal- en vrijzinnig-democraten, met name verklaarbaar doordat de sinds 1904 definitief rechtse Eerste Kamer⁸ zich duidelijk politieker ging opstellen. Maar tegenover de linkse kritiek bepleitten oud-liberalen juist versterking van de positie van de Eerste Kamer als tegenwicht tegen een al te democratische Tweede Kamer. Ondanks verschillende voorstellen omtrent wijziging veranderden in 1917 alleen de voorwaarden voor het passief kiesrecht, voortaan gelijk aan die voor de Tweede Kamer. Niet gerealiseerd werden voorstellen tot afschaffing in ruil voor het correctief wetgevings-referendum, eenmalige verkiezingen per negen jaar, de ontbindbaarheid van Provinciale Staten, een bredere of corporatieve samenstelling en versterking van de positie van de Eerste Kamer door bijvoorbeeld het amendementsrecht.

De wijzigingen enkele jaren later, bij de grondwetswijziging van 1922, brachten meer veranderingen. De zittingsduur van senatoren werd verkort tot 6 jaar en het evenredigheidsstelsel deed zijn intrede, de band met de provincies werd dus losgelaten. Evenmin als in 1917 haalden alle voorstellen de eindstreep. Dat gold opnieuw de afschaffing contra volksreferendum, de mogelijkheid van een volksreferendum naast het voortbestaan van de Eerste Kamer, de ontbinding van Provinciale Staten en verdere verkorting van de zittingsduur. De Eerste Kamer werd verdedigd als tegenwicht tegen mogelijk revolutionair gevaar en als extra waarborg, enerzijds tegen technische fouten in wetsvoorstellen, anderzijds voor continuering van wetgeving.

Qua samenstelling veranderde in de periode na 1923 nauwelijks iets (Eerste Kamer, p. 241). Zowel in samenstelling als in *politici* was er steeds meer overeenkomst met de Tweede Kamer. Een uitzonderingsgeval als het verdrag met België in 1927 gaf de Eerste Kamer vanwege haar rol als 'slaperdijk' massale belangstelling en meer aanzien. Van den Braak maakt aannemelijk dat het daarbij eigenlijk vooral draaide om enkele prominente figuren die hun faam vooral dankten aan hun carrière buiten de politiek (Eerste Kamer, p. 243). Dankzij de grote politieke stabiliteit en het ontbreken van belangrijke conflictstof was er in het interbellum relatief weinig discussie over het

bestaansrecht van de Eerste Kamer, ook niet of nauwelijks bij de grondwetswijzigingsvoorstellen in de jaren dertig. Even kwam een Derde, organisch samengestelde Kamer ter discussie. Van den Braak wijdt hier maar weinig woorden aan: "uiteindelijk kwam er niets van dat alles" (Eerste Kamer, p. 221). Dat is jammer, want al eerder waren er stemmen opgegaan voor een organische, sociaal-economisch-wetenschappelijke Kamer en ook in België bestonden dergelijke verlangens. Uit de gegevens over de personele samenstelling van Eerste Kamer (en Tweede Kamer) in die jaren, blijkt wel wat mogelijk de reden van mislukking van een Derde of organische Kamer was. Beide kamers lieten qua samenstelling in feite al een organisch karakter zien, regelgeving was daarom overbodig.

In België werd in ongeveer dezelfde periode eveneens de rol van de Senaat ter discussie gesteld, eerst bij de voorbereiding van de grondwetswijziging in 1893. In het kader van de beoogde democratisering (invoering van het meervoudig algemeen mannenkiesrecht) gingen er stemmen op beide kamers meer te doen verschillen in verkiezingswijze. Het voortbestaan zelf van de Senaat was niet aan de orde. Met verwijzing naar het Nederlandse model, nu wel (Senaat, p. 95), werd besloten tot invoering van een nieuwe categorie provinciale senatoren, getrapt gekozen door provinciale raadsleden.⁹ De indirecte verkiezingswijze diende om de kiezers voor de Senaat te kunnen 'schiften' en zo controle te houden op de samenstelling. Immers, de Senaat moest een tegenwicht vormen tegen eventuele democratische excessen van het algemeen kiesrecht en een garantie bieden voor vastheid, duurzaamheid en traditie. Anders dan in het Nederlandse buurland haalden de eisen van bekwaamheid het niet (deze kwamen er wel in 1921 en bleven liefst tot 1985 van kracht). Wel kwam er accijnsverlaging voor het passief kiesrecht en net als in Nederland verhoging van het aantal verkiesbaren. In de praktijk bleef de Senaat na 1893 een elitair bolwerk, maar hij nam tegelijkertijd meer initiatieven en nam ook een kritischer houding aan tegenover wetsvoorstellen die al in Kamer waren goedgekeurd.¹⁰ Ook werden meer regeringsvoorstellen in eerste instantie bij deze kamer ingediend. Tegelijkertijd kon

landse Eerste Kamer: A. Postma e.a. red., *Aan deze zijde van het Binnenhof* (Den Haag: SDU uitgevers, 1990). Net als bij het Belgische boek betrof het hier een collectief van schrijvers dat naast een chronologische geschiedenis van de Eerste Kamer ook enkele specifieke thema's behandelde.

4 J.Th.J. van den Berg, *De Toegang tot het Binnenhof. De maatschappelijke herkomst van Tweede-Kamerleden tussen 1840-1970* (Weesp 1983); W.P. Secker, *Ministers in beeld. De sociale en functionele herkomst van de Nederlandse ministers (1848-1990)* (Leiden 1991).

de Senaat zich met recht beklagen over de vaak late indiening van wetsvoorstellen door de regering, waardoor hij in het wetgevingsproces belemmerd werd. Hoor senator Speyer: “de Senaat is toch geen stemmachine of registratiemachine” (Senaat, p. 118).¹¹ Ondanks de actievere rol van de Senaat, zo concludeert de auteur, was het toch de Kamer van Volksvertegenwoordigers die het overwicht behield, de soevereiniteit van de natie belichaamde en de democratie bij uitstek vertegenwoordigde.

De Belgische grondwetswijziging van 1921 met invoering van het enkelvoudig algemeen mannenstemrecht en het evenredigheidsstelsel, al eerder buiten de grondwet om ingevoerd in 1918 vanwege de oorlogsomstandigheden,¹² betekende het einde van alternerende meerderheden en het begin van coalities. Nandrin noemt dit typisch Belgisch (Senaat, p. 124), maar past dit profiel niet evenzeer in de Nederlandse situatie na 1918? Dat geldt tot op zekere hoogte eveneens voor de debatloze stemming in de Senaat over de invoering, na weken spanning, van het algemeen kiesrecht in 1919.¹³ Mede geïnspireerd door het Engelse voorbeeld (de Parliament Act van 1911 vermindert de macht van de Lords), rees opnieuw de vraag welke consequenties het democratiseringsideaal moest hebben voor positie en profiel van de Senaat. Het systeem van provinciale senatoren, nieuw in 1893, had immers niet voldaan. Want tegen de bedoeling in weken deze qua profiel niet af van de rechtstreeks gekozenen. Opnieuw benadrukte de regering, voorstander van handhaving van de Senaat als kamer van revisie, de noodzaak van een verschillende samenstelling van beide kamers. Door haar ingediende wijzigingsvoorstellen voor de Senaat behelsden naast behoud van een vermogenscriterium en van de indirect gekozen provinciale senatoren, als nieuw element belangenvertegenwoordiging gekoppeld aan capaciteit. Dit resulteerde in vaststelling van 21 categorieën van verkiesbaren en in de introductie van weer nieuwe, gecoöpteerde, senatoren. Via coöp-

tatie nam vooral het aantal juristen toe, van belang geacht met het oog op de juridisch-technische wetscontrole, hoofdtaak van de Senaatscommissies. Al met al behield de Senaat na 1921 zijn elitair karakter “om de passies van het volk in toom te houden”. Pas in de jaren tachtig werden de verkiesbaarheidsvoorwaarden voor de Senaat afgeschaft. Daarin schuilt een groot verschil met de Nederlandse Eerste Kamer die al sinds 1922 geen specifieke drempel voor benoembaarheid meer kent.

Een ander groot verschil was, zoals al gezegd, gelegen in de bevoegdheden. Dat verschil nam in 1921 nog toe, doordat de ten opzichte van de Kamer van Volksvertegenwoordigers bestaande juridische discriminatie van de Senaat ter zake van begroting en legercontingent (de eerste behandeling vond tot dan toe altijd plaats in de Kamer) werd opgeheven. Voortaan werd de helft van de begrotingen eerst bij de Senaat ingediend. Eigenaardig blijft deze in Nederlandse ogen willekeurige indiening van begrotingswetsvoorstellen bij Senaat of Kamer. In geen der hoofdstukken heb ik hierover duidelijk uitsluitel gekregen. Het lijkt vragen om moeilijkheden rond het politiek primaat, vooral als sprake is van een verschillende politieke samenstelling in beide kamers.¹⁴ De ‘tweede’ kamer die de begroting moest behandelen kreeg bovendien gewoonlijk minder tijd voor een serieuze behandeling (Senaat, p. 192). Dat probleem werd des te reëler doordat de Senaat zich na 1921, net als na 1893, actiever ging opstellen, o.a. in zijn gebruik van het initiatiefrecht en daardoor, geheel anders dan in Nederland, politiek een steeds grotere rol speelde. Zo ontstond zelfs het gebruik van een debat en vertrouwensstemming over de regering, het “verlenen van de investituur”, in dit huis (Senaat, p. 193-194, 199). Het leek onvermijdelijk dat hierdoor zijn positie opnieuw aan de orde werd gesteld toen in de jaren dertig meer algemene plannen tot hervorming van het parlement aan de orde waren.¹⁵ Evenals in 1918 waren er voorstanders van afschaffing van de Senaat

5 Zie daarentegen J.J. Vis, die spreekt van “zeldzaam grote invloed” van de Eerste Kamer in dit tijdvak (Postma e.a., *Aan deze zijde van het Binnenhof*, p. 191).

6 Overigens, over die keuze leest men in dit boek niets. Hoe België aan zijn koning kwam vindt men bij E.H. Kossmann, *De lage landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België* (Amsterdam 1976), p. 109.

7 Dit voorbeeld vertoont grote overeenkomst met het enige Nederlandse voorbeeld van ontbinding van de Eerste Kamer, toen het kabinet-Kuyper in 1904 de Hoger Onderwijswet wilde invoeren.

8 Zie tabel (*Eerste Kamer*, p. 143).

9 Dat is des te merkwaardiger als men weet dat van provinciale binding in het Nederlandse stelsel nauwelijks sprake was. Zie hierover ook *Positie van de Eerste Kamer*, p. 6, noot 4.

10 Dat betekende overigens nog niet echt veel: van de 953 wetten tussen 1894 en 1912 amendeerde de Senaat er slechts 25 (Senaat, p. 120).

11 Vergelijk daarmee de uitlating van de Nederlandse CDA-senator Kaland die in de jaren tachtig de Tweede Kamer als “stemvee”

(socialisten) en stelden anderen wijzigingen in de samenstelling voor, bijvoorbeeld in corporatieve richting. De parallel met de Nederlandse voorstellen daaromtrent in de jaren dertig is opvallend.

De grootste staatkundige veranderingen onderging België na de jaren zeventig. Achtereenvolgende staatshervormingen maakten een einde aan de unitaire staat (grondwetswijzigingen in 1970, 1980, 1988 en 1993). Lange tijd, de Nederlandse lezer verbaast zich erover, wordt in het boek geen woord gewijd aan enig taalprobleem. Mogelijk heeft dit te maken met het feit dat enkele hoofdstukken afkomstig zijn van Franstalige auteurs.¹⁶ Frans was tot eind negentiende eeuw de enige taal in het parlement. Ondanks de invoering in 1898 van de gelijkheidswet Frans-Nederlands bleef het taalgebruik overwegend Frans en ook de publicaties bleven tot 1921 eenzijdig Frans. Na de Eerste Wereldoorlog ging dat veranderen. Kossmann maakt duidelijk hoe de Duitse bezetting in 1914-1918 de kloof Waals-Vlaams heeft versterkt.¹⁷ Bovendien leidde de democratisering ertoe dat steeds meer Vlaamse parlementariërs niet goed in staat waren het Frans te volgen en te spreken, terwijl Walen *so wie so* niet bij machte waren tot het spreken of verstaan van het Vlaams. Na 1918 gingen Vlaamse senatoren zich meer identificeren met hun kiezers en deed het Nederlands, voorlopig nog alleen bij de eedsaflegging, zijn intrede. Door de taalwetgeving van 1932 die de eentaligheid van Vlaanderen vergrootte, namen de spanningen toe. In het parlement werd het taalprobleem opgelost door simultaan vertalen, naar analogie van de Volkerenbond in Genève.

Het taalprobleem stak na de Tweede Wereldoorlog in alle hevigheid de kop op. Nieuwe regionale partijen werden opgericht en ook binnen de traditionele partijen kwam het tot splitsingen. Met name van Vlaamse zijde werd gevraagd om grotere culturele autonomie; Walen vroegen veeleer om economische decentralisatie. In 1968 stelde de regering-Eyskens de hervorming van de unitaire staat in het vooruitzicht. Hierbij kon de Senaat, aan wie als eerste van beide kamers de eervolle taak was toebedeeld om het wetsontwerp grondwetswijziging te bespreken, zeldzaam grote invloed uitoefenen (*Senaat*, p. 237). Zijn

kritiek bracht de regering tot reëlere invulling van het begrip culturele autonomie en dat betekende communautarisering, herverkaveling van bevoegdheden naar Nederlandse en Franse cultuurraden, samengesteld uit parlementariërs (vanwege problemen van overlap en taakbelasting werd dit dubbelmandaat twintig jaar later weer afgeschaft). Enkele jaren later volgde de definitieve gewestvorming. De gewestraden werden samengesteld uit senatoren, vooruitlopend op de beoogde specialisatie van de Senaat tegenover de Kamer, zoals die in 1995 gerealiseerd werd. In de jaren 1970-1990 illustreren tal van wetgevende activiteiten van de Senaat (initiatieven, of ingrijpende wijzigingen in regeringsvoorstellen) zijn primaire zorg voor de kwaliteit van wetgeving en zijn maatschappelijke betrokkenheid. Hierdoor behield de Senaat onverminderd zijn reputatie van kamer van reflexie en bleef er een goede basis om het tweekamerstelsel te blijven waarderen.

Speelde in België de taalkwestie een doorslaggevende rol bij de na-oorlogse hervormingen die ook de Senaat beroerden, in Nederland waren er lange tijd geen belangrijke institutionele veranderingsvoorstellen aangaande de Eerste Kamer. Een socialistisch voorstel in 1945 om tijdelijk de Eerste Kamer uit te schakelen om hoogst onwenselijke vertraging in het wetgevingsproces tegen te gaan, werd niet opgevolgd (*Eerste Kamer*, p. 251). De positie van de Eerste Kamer, o.a. een beperking van haar budgetrecht, stond wel op de agenda van de staatscommissie-Van Schaik (1951), maar dit bleef zonder gevolgen. De volgende staatscommissie, Cals-Donner (1967), adviseerde rechtstreekse verkiezingen, verkorte zittingsduur en afschaffing van het budgetrecht, en ontraadde toekenning van het recht van initiatief of amendement. Gedachten over een terugzendrecht alsmede over een corporatieve samenstelling werden eveneens verworpen. De commissie was echter dusdanig verdeeld (een niet onbelangrijke minderheid van de commissie was zelfs voor afschaffing van de Eerste Kamer), dat de regering haar rapport in de la liet liggen.

Intussen gaf de Eerste Kamer gedurende de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog weinig aanlei-

betitelde (*Eerste Kamer*, p. 382).

¹² Zoals wel vaker in dit boek vooronderstellen de auteurs redelijke kennis van de Belgische geschiedenis, hier over de bijzondere situatie in oorlogstijd, de opschorting van het parlement en de uitwijking van de regering naar Le Havre, terwijl de koning met het leger op Belgisch grondgebied (achter de IJzer) blijft. Auteurs beschrijven "de algemene staking" en "druk van de omstandigheden". Ik mis nadere uitleg waarom katholieken voor algemeen vrouwenkiezersrecht waren (komt pas in 1948) en socialisten en liberalen tegen (*Senaat*, p. 125).

ding tot kritiek. Pas toen de Eerste Kamer weer eens geducht van zich liet horen, zoals bij de verhoging van collegegelden (1972) en de abortuswet (1976), kregen de progressieve partijen weer volop munitie voor hun verzet tegen het instituut. Vanaf het einde van de jaren zeventig deed de Eerste Kamer steeds nadrukkelijker van zich horen door een toenemend gebruik van novelles. Hieruit sprak enerzijds haar zorg voor de legislatieve kwaliteit, anderzijds had ze ook politiek inhoudelijk commentaar (*Eerste Kamer*, p. 267). De auteur wijdt hieraan de nodige aandacht, al vind ik het wat slordig om pas ruim twee bladzijden novelles verder een definitie van dit fenomeen te geven. Dit omstredden verkapt amendementsrecht voor de Eerste Kamer deed de discussie over het politiek primaat opnieuw oplaaien. De Eerste Kamer zwichtte enkele malen slechts met moeite voor een onaanvaardbaar van een minister. Sinds 1983, toen een grondwetswijziging de zittingsduur terugbracht tot vier jaar en senatoren gelijktijdig aftraden, lijkt ze over een steeds groter politiek gewicht te beschikken. Dat maakt ondanks alle verschillen vooral in deze jaren de vergelijking met haar politiek sterker uitgeruste Belgische zuster des te interessanter. De Eerste Kamer richt, evenals de Belgische Senaat, haar aandacht meer en meer op de rechten van de burgers en de sociale problematiek en laat aan de Tweede Kamer de primaire zorg voor de financiële en politieke controle. Van den Braak vindt in dit optreden van de Eerste Kamer nieuwe argumenten voor het tweekamerstelsel, maar geeft tegelijkertijd aan dat hierdoor de noodzaak van een conflictenregeling tussen Tweede en Eerste Kamer inzake het politiek primaat groter is dan ooit. Dat verbaast enigszins omdat de auteur de Eerste Kamer op historisch-staatsrechtelijke gronden het recht ontzegt het functioneren van een kabinet onmogelijk te maken (*Eerste Kamer*, p. 410).

Het moge duidelijk zijn, de lezer wordt door beide boeken uitvoerig geïnformeerd over reilen en zeilen van Senaat en Eerste Kamer. Ik kan ze daarom iedere geïnteresseerde in de staatsinstellingen van beide landen van harte aanbevelen. De verschillen vooral in bevoegdheden, tussen beide nationale instituten, waren en zijn levensgroot. Formeel heeft binnen het Nederlandse tweekamerstelsel het politiek primaat altijd gelegen bij de Tweede Kamer. Deze beoordeelt als eerste van beide kamers de wetsontwerpen, heeft

meer bevoegdheden, wordt direct gekozen en speelt een belangrijke rol bij formaties. Haar fracties verbinden zich aan het regeerakkoord en het is dan ook tegenover haar dat het kabinet verantwoording aflegt. Op vrijwel alle punten is hier verschil met België, waar de Senaat altijd beter was geëquipeerd om zich te doen gelden, maar daar toch stevast om werd gekritiseerd. Met name die kritiek toont in de geschiedenis van beide parlementen opmerkelijk veel overeenkomsten. Beide boeken staan, ook vanuit vergelijkend perspectief, bol van interessante gegevens. Neem het voorbeeld van de winst van de Belgische socialisten in 1925 die leidde tot de eerste coalitie met Rooms-katholieken. Als de katholieke Senaatsfractie hieraan niet mee wil doen is er koninklijke interventie nodig om de formatiepoging te doen slagen (*Senaat*, p. 200). Welke Nederlandse lezer denkt daarbij niet aan de mislukte poging in datzelfde jaar van vrijzinnig-democraat Marchant om katholieken er toe te brengen een coalitie met de socialisten aan te gaan? Van den Braak verschaft bovendien op tal van plaatsen en passant een aardig overzicht van de politieke verhoudingen in de Tweede Kamer en andere Hoge Colleges van Staat.

De paar vragen of opmerkingen die overblijven zijn niet van groot belang. Na lezing van het boek over de Nederlandse Eerste Kamer waarin voor het prosopografische gedeelte zoveel ruimte is gereserveerd¹⁸ en waarin op verschillende plaatsen verband wordt gelegd tussen samenstelling en optreden van het orgaan, rijst bijvoorbeeld de vraag of in perioden waarin de politieke partijverhoudingen van belang gaan worden, zeker na 1888, het nog uitmaakt of er tussen de fracties onderling verschil in personele samenstelling bestaat. In het algemeen trof mij dat er voor deze materie weinig of geen inhoudelijke argumenten worden genoemd en bij de vele pleidooien voor een anders samengestelde kamer iedere verwijzing naar mogelijke gevolgen daarvan in praktijk ontbreekt. Wat verwachtte men van dergelijke wijzigingen? Vormde dat nooit onderwerp van discussie? Soms valt een onnauwkeurigheidje op. De auteur noemt een nieuwe beroepsgroep, officieren, die na 1900 gesignaleerd wordt in de Eerste Kamer (*Eerste Kamer*, p. 434). Hoezo nieuw? Deze groep was toch ook al voor 1848 dominant aanwezig?¹⁹ En was het wel zo dat als gevolg van de invoering van het evenredigheidsstelsel en de daardoor afnemende politieke

13 De Nederlandse politieke partijen hanteerden bij de Tweede-Kamerkiezingen van 1917 met succes het motto: "laat zitten wat zit", waardoor de tweede lezing van de moeizaam bereikte grondwetswijziging geen gevaar liep.

betekenis van de Eerste Kamer prominenten uit de kamer vertrokken (*Eerste Kamer*, p. 435)? Hoe is dat dan te rijmen met de “kopstukken” die na 1983 binnenkwamen zonder dat van verandering van stelsel sprake was? En tenslotte een klein maar storend foutje: er ontbreekt een noot 61 in hoofdstuk 7 (*Eerste Kamer*, p. 339), en daarna klopt in dat hoofdstuk de nummering niet meer; iedere noot vanaf 61 tot en met 174 moet met 1 worden opgehoogd.

Mijn minder grote bekendheid met de Belgische Senaat heeft mij bij het lezen zeker parten gespeeld. Het Belgische tweekamerstelsel zit inderdaad wel heel anders in elkaar dan het Nederlandse, is veel complexer qua bevoegdheden en samenstelling, die beide indringender dan in Nederland veranderden. Toch is mijn verwarring gedeeltelijk ook het gevolg van de ongelijksoortige benadering door de auteurs van de stof. Waar Van den Braak een glasheldere structuur hanteert voor alle hoofdstukken, ontbreekt dat in het Belgische boek. Om te weten bijvoorbeeld hoe de vereisten van benoembaarheid veranderden moet soms het gehele hoofdstuk doorgenomen worden. Men weet niet waar dit te vinden is. Een ander verschil is dat een prosopografisch deel als in het Nederlandse boek ontbreekt in de Belgische geschiedenis, al komen mondjesmaat wel gegevens over de samenstelling van de Senaat aan de orde.

Tenslotte nog dit. De Belgische inleiding eindigt met de wens dat deze studie moge aanzetten tot een vervolgstudie over de Kamer van Volksvertegenwoordigers. Merkwaardig genoeg bestaat die nog niet, evenmin trouwens voor haar Nederlandse pendant. Zouden historici dat een te grote kluif vinden? Wat Van

den Braak in één keer voor de Eerste Kamer doet: het in essentie weergeven van geschiedenis, samenstelling en betekenis, is op onderdelen wel voor de Tweede Kamer gebeurd. Men zie het boek van zijn promotor J.Th.J. van den Berg over de maatschappelijke herkomst van de Tweede Kamerleden. Maar er blijft wat de Tweede Kamer betreft ruimte voor een aanpak naar voorbeeld van deze beide prachtboeken over Eerste Kamer en Senaat. Als men, wat historici graag doen, een aanleiding zoekt voor een dergelijke studie over Tweede Kamer, respectievelijk Kamer van Volksvertegenwoordigers, wat dan te denken van het jaar 2015, te herdenken als 200 jaar functioneren van de Kamer in een tweekamerstelsel? 1998 was in Nederland het herdenkingsjaar van 200 jaar eenheidsstaat en de eerste grondwet van 1798, of, zoals ook wel om andere redenen opportuun werd geacht, van 150 jaar grondwet. Vele manifestaties herinnerden daaraan en men hield er twee boeken over de grondwetsgeschiedenis aan over.²⁰ Me dunkt, als de Eerste Kamer al in 175 jaar geschiedenis aanleiding vond voor een mooi gedenkboek,²¹ verdient de Tweede Kamer minstens zo hard haar eigen boek. Waar het vrijwel gelijktijdig verschijnen van twee studies over Eerste Kamer en Senaat op toeval berustte, zou voor dit project een gezamenlijke aanpak van Belgische en Nederlandse zijde voorop moeten staan. Voor de opzet kunnen potentiële auteurs profiteren van de reeds aanwezige studies over Eerste Kamer en Senaat. Met de wet van de remmende voorsprong voor ogen moet er een optimaal resultaat te boeken zijn!

14 Zie bijvoorbeeld de partijpolitieke verschillen tussen beide Kamers in 1980 bij de wetsvoorstellen inzake de oprichting van gewestelijke instellingen (*Senaat*, p. 253-254). In theorie bestaat er geen voorziening om in zulke gevallen een oplossing te forceren (*Positie van de Eerste Kamer*, p. 8, noot 1).

15 Uit de aardverschuiving bij de verkiezingen van 1936 (de intrede van Rexisten, Vlaamse nationalist en communisten) bleek de wijdverbreide onvrede over de “praatbarak” die het parlement, mede door de vele interpellaties, was geworden.

16 Hier kwam ik pas achter na lezing van het boek, toen ik, verbaasd dat wel een samenvatting aanwezig was in het Engels en Duits, maar niet in het Frans, achterin het boek in heel kleine lettertjes vond dat er een Franstalige editie bestaat en dat enkele hoofdstukken vertaald zijn uit het Frans.

17 Kossmann, p. 415.

18 Ook in de noten is een schat aan informatie over individuele leden van de Eerste Kamer opgenomen.

19 Zie *Eerste Kamer*, p. 73.

20 N.C.F. van Sas en H. te Velde (red.), *De eeuw van de Grondwet. Grondwet en politiek in Nederland 1798-1917* (Deventer 1998); M.C. Burkens e.a. (red.), *Gelet op de Grondwet* (Deventer 1998).

21 Postma e.a., 1990.

R.C.H. Lesaffer, *Moet vrede rechtvaardig zijn? Het vredesconcept in de historische ontwikkeling van het internationaal recht*. (Rede uitgesproken ter gelegenheid van de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de rechtsgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Brabant op 12 november 1999.) Tilburg: Tilburg University Press, 1999; 53 pp. ISBN 90 361 9690 6.

Op 12 november 1999 aanvaardde Randall Lesaffer het ambt van gewoon hoogleraar in de rechtsgeschiedenis in de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Katholieke Universiteit Brabant met het uitspreken van de rede *Moet vrede rechtvaardig zijn? Het vredesconcept in de historische ontwikkeling van het internationaal recht*. Lesaffer, die in Tilburg Paul Nève opvolgt, heeft gestudeerd aan de juridische faculteiten van Gent en Leuven en is op 11 maart 1998 bij Dirk van den Auweele, hoogleraar in Leuven, gepromoveerd op een studie getiteld *Europa: een zoektocht naar vrede? 1453-1763 en 1945-1997* (Leuven: Universitaire Pers Leuven 1999; ISBN 90 6186 953 6).

Daar waar de gewone hoogleraren rechtsgeschiedenis aan de Nederlandse universiteiten zich in hoofdzaak bewegen op het terrein van de privaatrechtsgeschiedenis en/of van de geschiedenis van de rechtswetenschap is de benoeming van een volkenrechtshistoricus in Tilburg opmerkelijk én verheugend te noemen. Verheugend omdat zij kleur toevoegt op het palet der rechtshistorische leerstoelhouders in Nederland. En mogelijk dat het aantreden van de jonge Belg op wat langere termijn ook buiten Tilburg een extra stimulans geeft aan het onderwijs in de volkenrechtsgeschiedenis dat thans reeds aan verschillende juridische faculteiten in Nederland wordt verzorgd.

Aangezien het onderwerp van Lesaffers oratie buiten de grenzen valt van het terrein dat dit tijdschrift wil bestrijken beperk ik mij tot een enkel woord daarover. In zijn rede schetst en evalueert Lesaffer de ontwikkeling van het vredesbegrip aan de hand van een beknopte toetsing van de statenpraktijk en de volkenrechtswetenschap in de Europese geschiedenis. De spreker onderscheidt twee vredesbegrippen. De compromisvrede, waarbij geen oordeel over de oorzaak of over de rechtvaardigheidsgronden van de oorlog wordt uitgesproken, en de bestraffende vrede waarbij de rechtvaardigheidsvraag wel gesteld en beantwoord wordt. In de geschiedenis van de statenpraktijk is de compromisvrede dominant. De punitieve of rechtvaardige vrede (voorbeelden daarvan zijn de vredes-

verdragen waarmee de beide wereldoorlogen werden afgesloten) zo concludeert Lesaffer, kan slechts tot een stabiele vrede leiden indien ze door alle partijen wordt aanvaard. Zoals bekend was dit na WO I niet en na WO II wél het geval. De vrede na WO II is overigens het enige succesvolle voorbeeld in de geschiedenis van de toepassing van het rechtvaardige vredesbegrip. Het antwoord op de vraag die is vervat in de titel van de oratie is dus negatief.

Aan het slot van zijn oratie wijdt Lesaffer enkele opmerkingen aan de plaats van de rechtsgeschiedenis in de academische vorming van aankomende juristen en aan de te hanteren methode in het rechtshistorisch onderzoek en onderwijs. Terecht stelt hij vast dat hoewel de vraag naar zin en nut van de rechtsgeschiedenis in de juridische opleidingen regelmatig opklinkt, de recente benoemingen van gewone hoogleraren Rechtsgeschiedenis aan Belgische en Nederlandse universiteiten zijn te beschouwen als een positief signaal. De juridische faculteiten in het Nederlands taalgebied blijven, aldus Lesaffer, 'bewust waarde hechten aan de rechtshistorische dimensie van de opleiding'.

Of die waardering blijvend is zal mede worden bepaald door de mate waarin de rechtshistorici in staat zijn een voor het hedendaagse recht relevante invulling aan het rechtshistorisch onderwijs te geven. Die invulling is volgens Lesaffer niet te realiseren langs de weg van het 'neopandectisme' of door middel van 'teleologische geschiedschrijving' (d.w.z. de geschiedschrijving als doel in zichzelf), maar veeleer door de rechtsgeschiedenis te beoefenen als een historische wetenschap met als doel de hedendaagse jurist over het verleden van het recht en van zijn *ars* iets bij te brengen. Dit doel is bereikbaar door enerzijds ontwikkelingslijnen van het verleden naar het heden te trekken en door anderzijds een vorm van rechtsvergelijking in de tijd toe te passen.

De vraag of de rechtsgeschiedenis als zodanig relevant is voor (de wetenschappelijke beoefening van) het hedendaagse recht acht Lesaffer buiten de orde. Het onderwijs in en de beoefening van de rechtsgeschiedenis vormen een wezenlijke bijdrage aan het wetenschappelijk gehalte van de rechtenopleiding. Rechtshistorisch onderwijs biedt studenten de mogelijkheid hun eigen denk- en leefwereld in een groter historisch verband te plaatsen waardoor de juridische actualiteit iets van haar absolutisme verliest. De noodzaak van enige historische vorming klemmt te meer nu in bijna alle Europese landen de kennis van cultuur en maatschappij terugloopt. Tezamen met

andere reflectievakken, aldus besluit Lesaffer het programmatisch onderdeel van zijn oratie, vormt de rechtsgeschiedenis een onmisbaar bestanddeel van een opleiding die anders én meer wil zijn dan niet-universitair hoger onderwijs. We kunnen slechts met de spreker instemmen.

Amsterdam

C.M. Cappon

Christiaan ten Raa, *Waarom 2000. Hoezo 2001?* Zoetermeer: Protocol BV, 1999; VII + 107 pp. ISBN 90 76775 01 X, f 19,99 (+ f 6,50 verzendkosten).

Guus J. den Besten, *Een nieuw millennium! Hoezo een probleem? Geschiedenis van de kalender en het jaartal.* Den Haag: Biblion Uitgeverij, 1999; 200 pp. + een uitslaande 'Tijdslijn van de westerse kalender', ISBN 90 5483 200 2, f 44,90.

Bij de laatste jaarwisseling is alom het aanbreken van een nieuwe eeuw en een nieuw millennium gevierd. In de in februari 2000 verschenen aflevering van de *Nieuwsbrief* van de Werkgroep Achttiende Eeuw schreef Dr. R.P. Bosch: 'Er is zo'n 200 jaar geleden druk gedebatteerd over de vraag of de achttiende eeuw op 31 december 1799 of op 31 december 1800 zou aflopen. Ik kan me vergissen, maar voor zover ik weet is nergens in twijfel getrokken dat we met de laatste jaarwisseling in de 21ste eeuw zijn aanbeland' (p. 1). Natuurlijk was er wel degelijk hier en daar de stem van een Prinzipienreiter, dwarsligger, hobbyist, zeurder of geleerde die beter meende te weten en beweerde dat de 21ste eeuw en het derde millennium pas op 1 januari 2001 zouden beginnen. Eén voorbeeld: twaalf jaar geleden schreef de essayist Karel van het Reve (1921-1996) in een column (*Het Parool*, 4 juni 1988):

'Ik kan nu al pis- en pisinijdig worden op de journalisten, die in december 1999 stukjes zullen schrijven over de eenentwintigste eeuw, die op 1 januari 2000 zal gaan beginnen. Dan begint die nieuwe eeuw helemaal niet! Een nieuwe eeuw begint pas, als de oude eeuw afgelopen is, en een eeuw telt zoals bekend honderd jaar. En het honderdste jaar van de twintigste eeuw eindigt op 31 december 2000, zoals het honderdste jaar van de eerste eeuw op 31 december van het jaar 100 eindigde. Want onze jaartelling begint bij het jaar 1, niet bij het jaar nul. De volgende eeuw begint dus op 1 januari 2001.'¹

Ik moet de geleerde schrijver hier tegenspreken. Het feit dat de christelijke jaartelling begint bij het jaar 1 betekent natuurlijk niet dat het jaar 0 niet heeft bestaan: het jaar 0 is gewoon het jaar voorafgaande aan het jaar 1, anders gezegd: het is het jaar dat ook wel 1 v.Chr. wordt genoemd. Het is praktisch om dat jaar (dus: het jaar 0 = 1 v.Chr.) het eerste jaar van de eerste eeuw van onze jaartelling te noemen. Het is – anders gezegd – onpraktisch om, terwijl bij het tellen der jaren van mensen, dieren en dingen het eerste jaar niet het jaar 1 is (het is zoals gezegd jaar het jaar 0, al wordt het zo zelden genoemd; dat gebeurt dan meestal door kinderen), bij het tellen van de jaren van het maatschappelijk leven anders te werk te gaan. Onze jaartelling is niet in het jaar 1 gestart met het jaar 1, maar ze is in de 6e eeuw in sommige delen van Europa ingevoerd en werd pas in de late middeleeuwen algemeen (Ten Raa, p. 17). Als bij die start geen aan het jaar 1 voorafgaande eerste jaar = jaar nul meegerekend is, dan betekent dat nog niet dat wij dat evenmin zouden mogen doen. Anders zouden wij de kalenderhervorming van paus Gregorius XIII (1582) ook weer terug moeten draaien.

Chris ten Raa (geb. 16-8-1926), die zijn maatschappelijke carrière besloot als hoogleraar rechtsgeschiedenis te Rotterdam (1985-1991), heeft op 73-jarige leeftijd (anders gezegd: in zijn 74ste levensjaar) een historisch onderzoekje gepubliceerd dat kennelijk de schoolmeesters die de leer dat de 21ste eeuw op 1-1-2001 begint van hun ongelijk moet overtuigen. Het boekje richt zich klaarblijkelijk niet primair tot de wetenschapsbeoefenaren (het heeft geen annotatie maar wel een lijst van bronnen en literatuur) maar tot een groter publiek.

In het vierde en laatste hoofdstuk van zijn boekje geeft Ten Raa eerst (p. 60-64) kort aan dat zijns inziens volgens de chronologie van Dionysius Exiguus (de vermoedelijk tussen 527 en 530 op hoge leeftijd te Rome overleden geestelijke die de vader is van de christelijke jaartelling) Christus niet geboren is in het jaar 1 maar in (of eigenlijk: een week vóór) het eerste jaar = volgens mij het jaar 0. Het jaar 1 begint dus met (of eigenlijk een week na) de eerste verjaardag van Christus. Vervolgens verhaalt Ten Raa van de verwarring, althans verschillende opvattingen, in krantenberichten rond 1900 over het tijdstip van de eeuwwisseling (p. 64-83); zo vernemen we dat in Duitsland het begin van de nieuwe eeuw van regeringswege werd bepaald op 1 januari 1900 (p. 70). Ten Raa besluit zijn betoog met een paragraaf over chronologen uit de 17e-20e eeuw (p. 84-92): die heren gingen

meestal uit van de gedachte dat het jaar 1, beginnend een week na de geboorte van Christus op 25 december van het jaar 0 (= 1 v.Chr.), ook het eerste jaar van onze christelijke jaartelling is, een gedachte die – zoals gezegd – volgens Ten Raai kennelijk onjuist is en die zijns inziens ook niet spoort met de chronologie van Dionysius Exiguus.

In de eerste drie hoofdstukken van zijn boekje behandelt Ten Raai achtereenvolgens de chronologische inzichten van Dionysius Exiguus (I, p. 1-16), de Engelsman Beda Venerabilis (672-735) (II, p. 17-37) en de Fransman Dionysius Petavius (1583-1652) (III, p. 38-59). Op dit alles kan ik hier verder niet ingaan (het valt ten eerste buiten het bestek van dit tijdschrift en ten tweede ben ik geen beoefenaar der chronologie). Maar het boekje van Ten Raai verdiende hier wel te worden gesignaleerd.

Nu ik het boekje van onze vakbroeder aankondigde, leek het mij een daad van eenvoudige rechtvaardigheid ook te wijzen op de studie van Guus den Besten (1938), docent aan de Hanzehogeschool te Groningen. Hij schreef een aardig boek over onze tijdrekening c.a. (zoals feest- en gedenkdagen) dat ik gaarne in de aandacht van de lezer aanbeveel. Ik citeer er één zin uit: 'wie beweert dat in 2000 nog niet het nieuwe millennium begint, heeft rekenkundig gelijk, omdat dat pas begint op 1 januari 2001. Maar wie beweert dat we het nieuwe millennium al enige jaren zijn binnengegaan, die heeft (historisch gezien) eveneens gelijk ... als we Dionysius' rekenfout herstellen' (p. 10; vgl. p. 8). Ten Raai en Den Besten verschillen kennelijk van mening over de omvang van de rekenfout van Dionysius Exiguus. Die rekenfout heb ik niet nodig om te ontdekken dat wie meent 'rekenkundig gelijk' te hebben als hij zegt dat het nieuwe millennium pas op 1-1-2001 begint, verkeerd rekent. Die 'rekenkundige gelijkhebber' telt gewoon niet goed wanneer hij het jaar 0 niet meetelt.

De kwestie van de eeuw- en millenniumwisseling lijkt mij overigens op zich – ook al kan men zich er blijkbaar 'pis- en pismijdig' over maken – een betrekkelijk futiel probleem.

Amsterdam

Theo Veen

1 Karel van het Reve, *Achteraf* (Amsterdam 1999), p. 26-27.

L. van Heijningen, *De bevruchtende kus. Recht- en kromspraak door de eeuwen heen*, Deventer: W.E.J. Tjeenk Willink, 1999; 220 pp. ISBN 90 271 5168 7, f 29,50.

In dit werkje heeft de auteur, advocaat te Den Haag, 25 korte, lichtvoetige en vaak amusante stukjes (in de trant van zijn in dit nummer van *Pro Memorie* opgenomen bijdragen) gebundeld en als bibliotheek boekje doen uitgeven. Hoe luchtig ze ook geschreven zijn, gemakkelijk leesbaar zijn deze miniatuurtes niet altijd: de springerige stijl van de auteur dwingt de lezer om zijn hoofd er goed bij te houden. En verder gaat het met deze stukjes als met moppen: je moet ze niet allemaal achter elkaar lezen, maar met mate savoureren.

De titel van dit boekje is ontleend aan de laatste bijdrage, een van de kortste en meest amusante. Enerzijds is er de verloofde van de dichter Paul Verlaine (1844-1896), een jonge dame die niet in gezegende omstandigheden verkeerde maar wel dacht dat ze van een kus van haar beminde in verwachting was geraakt. En anderzijds is er een arrest in de *Rechtspraak van de Week* 1997, 211. In deze zaak gingen beide partijen er in drie instanties vanuit dat de vrouw in verwachting was geraakt van de man zonder dat zij ten tijde van conceptie gemeenschap met hem had gehad. Ik heb lang gedacht dat zoiets een onbevleete ontvangenis heette, maar sinds ik Karel van het Reve, *Achteraf* (Amsterdam 1999), p. 26 heb gelezen, weet ik beter.

Tot slot: de literatuuropgaven in dit boekje hadden wel wat preciezer kunnen zijn.

Amsterdam

Theo Veen

A.M.J.A. Berkvens en G.H.A. Venner (red.), 'Om daarmede vrijelijk te doen naer wil ende welgevallen'. *Rechtshistorische opstellen aangeboden aan prof. mr. A.Fl. Gehlen* (Werken uitgegeven door het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, dl. 16, in samenwerking met de Werkgroep Limburgse Rechtsgeschiedenis). Maastricht 1998; 276 pp. ISBN 90-71581-09-8.

Deze bundel, aangeboden aan Gehlen bij zijn afscheid als bijzonder hoogleraar 'Rechtsgeschiedenis van de Limburgse territoria', bevat zoals gebruikelijk bij dit soort uitgaven een diversiteit van onderwerpen en een onderverdeling. Voorts heeft het boek qua onderwerpen en auteurs in het algemeen gesproken een

zuidelijk karakter, een typering uitsluitend bedoeld om aan te geven dat voorkoming van al te groot gebrek aan samenhang kennelijk voorop heeft gestaan.

Na enkele persoonlijke woorden van Romé Fasol, de voorzitter van het LGOG, aan het adres van de eerste bijzondere hoogleraar van dit genootschap (en van de Universiteit Maastricht), volgt een viertal bijdragen aan de notariële rechtsgeschiedenis. Die van Michel Oosterbosch en Dirk van den Auweele is getiteld 'Signum nominis. Bijdrage tot de typologie van middeleeuwse notaristekens' (p. 9-27). P.P.J.L. van Peteghem schrijft over 'Keizer Karel en zijn betekenis voor het notariaat in de XVII Provinciën. Het examen en de admittie van "imperiale" notarissen (1531-1555)' (p. 29-49). O. Moorman van Kappen voert 'Een wegens ambtsgebruik te Rudolstadt vervolgde notaris (± 1725)' ten tonele (p. 51-60), en in het bijzonder het advies van 'eene' Ahasverus Tobias Behme (Behmius) in deze zaak (p. 54). Met deze bijdrage eert Moorman van Kappen niet alleen Gehlen, maar ook zijn vroegere collega proximus G.C.J.J. van den Bergh (noot 26). Fred Stevens behandelt ter afsluiting van deze afdeling van de bundel 'De notarisopleiding in België (19de-20ste eeuw)' (p. 61-73).

De afdeling Procesrecht en Rechtspraakgeschiedenis omvat eveneens vier bijdragen. 'De toepassing van de regel "Moeder maakt geen bastaard" in de interpretatie van een schenkingsakte. De zaak Philips Despieres, alias van der Poorte, contra Jan de Grendele (1580-1587)' is van de hand van J. Monballyu (p. 75-84). Het gaat om een zaak die achtereenvolgens diende voor het leenhof van Moorslede, de Raad van Vlaanderen en de grote Raad van Mechelen. In 'Bezint eer je bemint. De rechtspraak van de Staatse Raad van Brabant inzake eenzijdige verbreking van trouwbeloften' (p. 85-93) bespreekt E.J.M.C.F. Broers de 37 zaken van deze aard die voor dit gerechtshof in de jaren 1586-1795 hebben gediend. Opvallend is (p. 90 e.v.) de waarde die op dit terrein aan schikkingen, althans pogingen daartoe, werd toegekend. De bijdrage van Gehlens opvolger, A.M.J.A. Berkvens, heeft tot titel: "...Want remicteren es princelic"? Enkele opmerkingen over het remissierecht in het Overkwartier van Gelre ten tijde van de Aartshertogen' (p. 95-123). Het onderzoek heeft wat de praktijk betreft betrekking op de jaren 1606-1621. B.C.M. Jacobs bespreekt het relatief snelle 'Communicatoir procederen' bij de Brusselse en Haagse Raden van Brabant en bij lagere gerechten (pp. 125-139). Ter vergelijking wordt ook enige aandacht besteed aan het Hof van Holland en de Hoge Raad.

Tot de institutionele rechtsgeschiedenis worden gerekend 'Vrijheidsrechten in het middeleeuwse Bossche recht' van J.P.A. Coopmans (p. 141-158), 'Een "Gemeine Landtsregiering" voor Gelre en Zutphen? De mislukte pogingen om in het gewest Gelre en Zutphen tot één College van Gedeputeerde Staten te komen', door Frank Keverling Buisman (p. 159-188), en G.H.A. Venner, 'Ambtsvergaderingen in het ambt Montfort. Een onderzoek naar belangenbehartiging en vertegenwoordiging van het platteland, met name in de achttiende eeuw' (p. 189-210).

'Moderne rechtsgeschiedenis' is eveneens met drie bijdragen vertegenwoordigd. Gerard-René de Groot bespreekt 'De zeventiende- en achttiende-eeuwse boeken in de collectie Stas van de Stadsbibliotheek Maastricht' (p. 211-220). Over de Maastrichtse jurist Godefroid Stas (1802-1876) schreef hij ook al in 1995, in "Flittich erforscht und colligeert ..." (zie noot 3). 'Benoemingen in Limburg en het recht, 1890-1891' heet de bijdrage van T.P.M. Huijs. De eerste benoemingsaffaire die in dit artikel wordt besproken speelde in Helden, hetgeen niet extra opgevallen zou zijn als deze gemeente (en onder anderen ook zijn burgemeester) in 2000 niet volop in het nieuws waren geweest. Twee halfbroers dongen er naar de burgemeestersplaats die door het vertrek van hun (stief)vader Janssen vacant was geworden. En dit is dan nog maar een deel van dit interessante en goed gedocumenteerde artikel. P.L. Nève geeft met 'De publicaties van prof. mr. L.J. van Apeldoorn in de jaren 1940-1944' (p. 251-274) uitbreiding aan het geheel van geschriften over 'foute' rechtshistorici dat hijzelf en anderen de laatste jaren hebben tot stand gebracht.

Een klein maar fijn aanhangsel, mede dankzij de illustratie (een houtsnede uit Damhouders *Practycke in civile saecken*), vormt in een aparte afdeling Rechtsiconografie de bijdrage van Margariet Moelands: 'Van preuven bij getuygen' (p. 275-276). Na lezing ervan bekijkt men de omslag – als daar eerder al bewust naar gekeken is – met andere ogen.

Amsterdam

Sjoerd Faber

W. van Tuyl, *Het ambacht Zwammerdam. Een bijdrage tot de geschiedenis van zijn vorming en zijn bestuur* (Middelleeuwse Studies en Bronnen, 62), Hilversum: Verloren, 1998. 261 pp.; ISBN 90-6550-035-9, f52,89 /€24,-.

Om een onderwerp als het onderhavige aan te pakken, is een flinke dosis moed nodig. Evenals Van Tuyl uit Alphen aan den Rijn afkomstig, is Uw recensent bij zijn diverse historische studies de Rijnstreek aangaande altijd met een boog om de gecompliceerde geschiedenis van Zwammerdam heengelopen. Gecompliceerd: mogen we het Suattingeburim, in de 10e eeuw ergens vermeld, hier plaatsen? Wat aan te vangen met het omstreden beneficium van Dirk Bavenz uit een falsum van omstreeks 1130? Hoe de oorsprong van het merkwaardige territoir van het ambacht te verklaren met de centrale plaats in het uiterste westen, een strook langs de Oude Rijn met aan het andere einde een kern die in feite deel uitmaakt van Bodegraven, en voorts een omvangrijk, verhapstukt veengebied dat zich véér naar het zuidwesten uitstrekt; met ergens het minuscule Voshol, dat naamgever moet zijn geweest van de latere omvangrijke heerlijkheid Voshol, met ook Ter Aar en Reeuwijk met Randenburg binnen zijn grenzen?

En als je dan ziet dat de schrijver een amateur is die al deze moeilijke vraagpunten en wat dies meer zij na zijn pensionering is te lijf gegaan, zijn de verwachtingen, zacht gezegd, niet hoog gespannen.

Daarom is de verbazing en verrassing te groter als je kennis neemt van het boek. Het laat zien dat de schrijver zich op alle terreinen en voor alle perioden, die zo'n plaatselijke geschiedenis omvat, zodanig via literatuurstudie en gesprekken met deskundigen heeft ingewerkt dat er zonder meer van vakwerk mag worden gesproken. De territoriale en bestuurs-geschiedenis van het ambacht en van de overkoepelende heerlijkheid Voshol wordt over de gehele linie helder uit de doeken gedaan. Alles is tot in de puntjes op basis van het beschikbare, omvangrijke en geschakeerde archiefmateriaal verantwoord. Alles wordt bovendien op een aansprekende wijze in het bredere tijdbeeld geplaatst en met afbeeldingen en duidelijke kaartjes nader tot de lezer gebracht. Voor de niet geschoolde lezer wordt telkens als een niet alledaags begrip ter sprake komt, zoals heerlijkheid, bede of baljuwschap, een beknopte omschrijving gegeven, verantwoord ontleend aan gezaghebbende schrijvers. Het is hier niet de plaats om, over het hoofd van Van Tuyl heen, over de aldus weergegeven

heersende leer als zodanig in discussie te gaan. De afwijkende opvattingen van Immink en ondergete-ke over de benadering van van de middeleeuwse rechtswerkelijkheid zullen in het navolgende slechts incidenteel ter sprake komen.

Van Tuyl beoogt in de eerste plaats een lokale geschiedenis te geven. De middeleeuwse bestuurlijke organisatie neemt hij voor een goed begrip óók mee. Dat 'ook' is onbegrijpelijk. Het gaat bij dit laatste toch evenzeer om lokale geschiedenis?

De schrijver eindigt zijn beschrijving in de Franse tijd bij de komst van de gemeente. De gedetailleerde geschiedenis van het gecompliceerde polderwezen en van de toen aan de gang zijnde verveningen wordt doorgetrokken tot de opheffing van de ingelegen polders in de jongste tijd. Terecht. Begrijpelijke vragen van de lezer over het ontstaan van het huidige landschap worden aldus ondervangen. Voor de geschiedkunde in het algemeen is het meegenomen dat we aldus een belangrijk en voor een deel uniek stuk waterstaatsgeschiedenis rijker zijn.

Wat de oudste geschiedenis van de samenleving ter plaatse betreft vereenzelvigt Van Tuyl met goede argumenten het al genoemde Suattingaburim uit de tiende-eeuwse Goederenlijst van de Utrechtse Sint Maartenskerk met Svadeburg-Zwammerdam. Ook maakt hij aannemelijk, dat we de tien 'hoeven', die Sint Maarten ter plaatse claimt, mogen zoeken in de latere Dam- of Binnenpolder, de noordelijke strook van het latere ambacht langs de Oude Rijn. Alle eerder door anderen gedane suggesties over de plaatsbepaling daarvan doet hij verbleken, door er eenvoudig op te wijzen, dat dat het enige gebied kan zijn geweest dat Sint Maarten rond 1130 van de Hollandse graaf terugeiste. Alles benoorden de Oude Rijn en ten zuiden daarvan bewesten het latere Zwammerdam was destijds óf Hollands óf – ten oosten van de Meye – Stichts gebied.

Wel kan men een vraagteken plaatsen bij de grootte, die Van Tuyl aan de onderhavige 'hoeven' toerekent. Hij veronderstelt ter plaatse een oorspronkelijke blok-verkaveling met oud-Stichtse of Woerdense hoeven van 32 morgen. Het is zeer de vraag of men voor medio 9e eeuw, tot waarop de Stichtse claim teruggaat, al van dergelijke later bekende standaard-maten mag uitgaan. Bovendien wijst de verkaveling van de onderhavige polder op een oorspronkelijke stroken-verkaveling. Het realiseren daarvan begon reeds omstreeks 800 en vaak op geheel maagdelijk gebied.

Van Tuyl gaat uitvoerig in op het opwerpen, kort voor 1165, van de dam in de Oude Rijn, waaraan het dorp mede zijn naam ontleent. Met klem van redenen wordt de nauwe betrokkenheid van de Hollandse graaf daarbij verdedigd. Dit omdat Uw recensent de damlegging geheel op naam van de betrokken 15 Hollandse ambachten zou hebben geschreven. Dit is een misverstand. In mijn – niet door Van Tuyl geraadpleegde – *De Zwammerdam* (Leiden 1971) werd overeenkomstig de betreffende keizerlijke oorkonde zonder meer de graaf als de ‘dader’ aangemerkt. In de door Van Tuyl aangehaalde plaats van mij ging het alleen om de vraag of de door genoemde combinatie aangelegde afvoerweteringen naar het noordelijker merengebied ook het overvloedige Woerdens water zouden kunnen meenemen.

Tot in de loop van de 13e eeuw trof Van Tuyl geen bronnen aan die over de vroege ontwikkeling van het dorp enige nadere informatie zouden kunnen verschaffen. Maar hij voert gegevens uit later tijd aan, die dat wel doen. Het betreft de zogenaamde Brederodespacht, die aan de heren van Brederode, de latere ambachtsheren van Zwammerdam, nog in de 15e eeuw werd opgebracht. Het ging om kleine bedragjes, die jaarlijks inkwamen van huizen, niet alleen gelegen in het latere ambacht Zwammerdam, maar ook in het aangrenzende ambacht Alfen. Het moet hier dus wel zijn gegaan, zo concludeert de schrijver terecht, om een grafelijke heffing daterende van vóór de belening van een Brederode met het ambacht Zwammerdam, dus op zijn vroegst van de late 13e eeuw. Men dient dan te denken aan heffingen, die teruggaan op de uitgifte van percelen grond voor bebouwing, zoals ze onder de naam hofdstedehuur ook in verschillende Hollandse steden voorkwamen. Afgaande op De Monté ver Loren spreekt Van Tuyl over uitgifte als niet-heerlijk tijnsgoed, die men tegenwoordig – hier volgt hij Kort – erfpacht noemt.

Van de gelegenheid maak ik gebruik om dergelijke Romeinsrechtelijke of daaraan gelieerde typering van middeleeuwse rechtsverhoudingen aan de kaak te stellen. Men handelt zodoende anachronistisch en vertekenend. Het Romeinse recht kreeg hier pas (mede) gelding via de zogenaamde receptie in de 16e en 17e eeuw. De onderhavige ‘pachten’ werden, zodra daarover bronnen beschikbaar zijn, opgebracht door huis-‘eigenaars’. Er is geen enkele reden om te veronderstellen dat dit niet ook de oorspronkelijke, bij de uitgifte in het leven geroepen verhouding weergeeft. Zoals bij alle heffingen die onder de naam ‘erfpacht’, ‘pacht’ of ‘erfhuur’ sedert omstreeks 1200

bij grafelijke uitgifte van wildernis werden bedongen, zullen ook de rechtsvoorgangers van de later nog betalende huisbewoners bij de uitgifte van de grond daarvan ‘eigenaar’ geworden zijn. Het woord eigenaar verdient voor de middeleeuwen aanhalingstekens. Het is een Romeinsrechtelijke term. In *De Cope* (1956) sprak ik in deze van ‘landrechtelijk eigendom’. Nog zuiverder is het om iedere terminologische relatie met het Romeinse recht uit te sluiten en eenvoudig te spreken van grond(huis)gerechtigdheid.

De latere heren van Voshol, de Brederodes, zijn, naar de schrijver laat zien, sinds omstreeks het midden van de 13e eeuw in de streek gegoed geraakt. In het Zwammerdamse basisgebied langs de Oude Rijn alsmede met diverse blokken wildernis, die het verdere latere ambachtsgebied uitmaken. Ook op het terrein van deze laatste beleningen speelt de schrijver parten dat hij zich wat de middeleeuwse verhoudingen betreft laat leiden door privaatrechtelijk getinte literatuur. Hij beschouwt de onderhavige uitgiften als beloningen met een stuk grond, dat dan vervolgens kennelijk op een of andere manier leengrond blijft. Daardoor zou de rechtspositie van de boeren met betrekking tot hun grond niet zo volledig vrij zijn als in de cope-gebieden. Dat is mijns inziens een misvatting. Ook hier werd, zoals in *De Cope* is beargumenteerd, bij uitgifte door de graaf alleen het lage overheidsgezag ter plaatse in leen gegeven, met de bevoegdheid de grond via copen aan de eigenlijke ontginners van de hand te doen. De boeren kregen aldus ook hier volledig vrije beschikkingsmacht over hun bedrijf.

Zeer opvallend is het gebiedje De Tempel. Daar blijkt in de latere middeleeuwen, anders dan overal elders in de Hollandse veenontginningen, van een zekere horigheid van de bewoners. Van Tuyl gaat op de oorsprong van dit uitzonderlijke verschijnsel niet in. Mij lijkt het niet denkbaar dat nieuw komende ontginners, die overal elders in de ontginningsgebieden volledig vrije mensen konden worden of blijven, zich hier vrijwillig in horigheid zouden hebben begeven. Zeer vermoedelijk heeft dan ook de betrokken Bredero vanuit zijn stamgoed op het oude land horigen naar hier doen verhuizen.

Van Tuyl heeft bij zijn grondige raadpleging van de vele relevante archiefbestanden geen duidelijk beginpunt gevonden voor de heerlijkheid Voshol en het ambacht Zwammerdam. Terecht leidt hij uit het vermeld worden van Oude Voshole in 1283 af dat het

hier het oorspronkelijke ontginningsgebiedje Voshol betreft, ter onderscheiding van de toen klaarblijkelijk al bestaande overkoepelende heerlijkheid.

Wat het ambacht Zwammerdam betreft stuit Van Tuyl pas in 1365 op een vermelding daarvan. Het zou daarom wel pas kort te voren door de heer van Voshol zijn ingesteld. Dat lijkt zeer onwaarschijnlijk. De graaf had het noordelijke gedeelte van het latere ambacht langs de Oude Rijn sinds 1064 in handen. Er moet toen ter plaatse, naar de schrijver aannemelijk maakt, al een plaatselijke gemeenschap hebben bestaan. Van Tuyl veronderstelt dat de graaf die rechtstreeks als domein heeft beheerd. Als domein beheerde de graaf echter alleen oud familiebezit en gronden waarop hij zijn domicilie vestigde. Overal elders bestonden plaatselijke burengemeenschappen, buurschappen. Dat zal ook met het Zwammerdamse gebied langs de Oude Rijn het geval zijn geweest. Elders in zijn machtsbereik kwam de graaf eens in de twee jaar bij de buurschappen langs om recht te spreken, het zogenaamde geboden ding. Mogelijk dat de Zwammerdammers aanvankelijk dienden te verschijnen op de Alfense ding-bijeenkomsten. Maar sinds 1085 is het afgelopen met deze ambulante rechtspraak. Toen al direct of in elk geval kort daarop moeten de buurschappen onder een schout zijn geplaatst, met name voor de plaatselijke rechtspleging. Iedere buurschap werd zodoende het ambtsgebied van een schout, een ambacht. In Zwammerdam-noord zal het niet anders zijn geweest. Een en ander werd mijnerzijds, ongeveer tegelijkertijd met het uitkomen van het onderhavige boek, aannemelijk gemaakt in 'Het ontstaan van de dorpen in de Rijnstreek' (in: *In de Rijnvaart der volkeren*, Alphen aan den Rijn, 1998).

Zoals vele andere ambachten in de vroege periode van hun bestaan, zal ook dit ambacht aanvankelijk in 's graven boezem zijn gebleven, om te eniger tijd in leen te worden uitgegeven aan een Bredero. Die zal dit ambachtje op zijn beurt hebben verenigd met de lage heerlijkheidjes, die het geslacht in het achterland al door belening met wildernis had verworven. Het blijft merkwaardig dat het ambacht Zwammerdam pas in de 14e eeuw met zoveel woorden in de bronnen verschijnt. Maar alles wat zich op het onderhavige terrein in de voorafgaande eeuwen heeft afgespeeld, werd lang niet altijd, zoals ook Van Tuyl aanneemt, op schrift gesteld. En het aldus vastgelegde is bovendien nog maar zeer ten dele bewaard.

De schrijver verschaft ons een levendig, gedetailleerd beeld van de organisatie en het reilen en zeilen

van ambacht en Voshol. Tot 1552 gaf de onderlinge relatie geen moeilijkheid; de ambachtsheer was tevens hoge heer, die de baljuw benoemde. Nadien, toen door de afloop van het betreffende Brederoodse pandschap, de hoge heerlijkheid aan de graaf terugviel en de baljuwen door hem werden benoemd, ontstonden er bij herhaling de nodige conflicten. Door het uitlechten daarvan voor hogere instanties zijn we over de competentieafbakening uitzonderlijk goed ingelicht.

Hetzelfde is het geval met de diverse ambten, die er te bekleden waren. Alleen al in het ambacht waren dat er ruim 30.

En dat op een inwonertal van naar schatting niet meer dan het tienvoud ervan. Op enkele uitzonderingen na dienden al deze functionarissen hun benoeming te verkrijgen van de ambachtsheer; soms, als daar inkomsten tegenover stonden, zoals bij schout, secretaris en bode, tegen behoorlijke pachtsommen. En als bij uitzondering een ander benoemde, bijvoorbeeld schout en ambachtsbewaarders, het dagelijks bestuur, diende men wel vooraf het heerlijk fiat te verkrijgen. De bemoeiingen van de ambachtsheer strekten zich ook uit tot wat wij nu vrije beroepen noemen: dokter – *doctores medicinae* –, chirurgijns en vroedvrouwen. Die dienden tevoren zijn consent en toelating te verwerven.

Verleende dit alles de ambachtsheer al continu grote macht, er was meer. Zo had hij nog het collatie-recht, het benoemen van de predikant, waaraan de heren strikt vasthielden, alsmede het recht van na-koop: de bevoegdheid om, wanneer er onroerend goed was verkocht in de plaats van de koper te treden. Typerend is in dit verband, dat anders dan in het normale Zuid-Hollandse ambacht de burenvergadering hier niet of nauwelijks een rol speelde. De enige maal dat hij in beeld komt gaat het over de toestemming voor een collecte.

Niet alleen uit het zojuist vermelde maar mede uit bepaalde gegevens over de dagelijkse gang van zaken leidt Van Tuyl af dat de ambachtsheer vooral uit was op eigen gewin.

Zijn macht moest overigens ook dagelijks zichtbaar zijn. Zo droeg niet alleen de herenbank in de kerk zijn wapen, maar ook – aan koperen halsbanden – het koppel zwanen, dat de schout, uit hoofde van het ambachtsheerlijke recht van zwanendrift, op de Oude Rijn diende te houden.

Overigens werden ook vrijwel alle voorschriften, alle keuren door de ambachtsheer uitgevaardigd. Het rijke archief laat uitkomen dat, althans op papier, alles tot in de puntjes geregeld was. Wanneer ééns per

kwartaal de brandmeesters – hier ook straatheemraden genaamd – huis voor huis het verplichte brandgereedschap kwamen inspecteren, diende men op zijn geschrobte straatgedeelte tevens een tobbetje water te hebben staan voor de controle of de brandemmers niet lekten! Ook het baljuwschap deed trouwens op dit terrein zo nu en dan een duit in het zakje. Bij een bepaalde vredesherdenking aan het slot van de 17e eeuw werd door de baljuw het ontsteken of gooien van vuurwerk verboden. Onder de opgesomde soorten was ook de voetzoeker al van de partij.

Bij alle verdere volledigheid, juist ook op het stuk van de geschiedenis van het polderwezen en de verveningen, mist men pijnlijk een beschouwing over het waterstaatsbestuur van het ambacht zelf in zijn latere periode. Een normaal Hollands ambacht kende naast schout en ambachtsbewaarders een college van heemraden, dat de schouw voerde over de eigen waterstaatswerken van het ambacht. De kosten daarvan werden gedragen door de landerijen, het zogenaamde ongebouwd. Zo moet ook hier de situatie zijn geweest vóór de vorming van de Dam- of Binnenpolder (1495) en van de polder Reeuwijk (1543), waarin alle verdere agrarische gebieden van het ambacht een plaats vonden. Die polders beheerden, zoals Van Tuyl laat zien, de verschillende polderwerken met eigen heemraden – ook al weer, voor zoveel Zwammerdam aanging, door de ambachtsheer benoemd – die zowel bestuurders als schouwers waren.

Klaarblijkelijk was de eigen waterstaatstaak van het ambacht door deze ontwikkeling zo uitgehold dat er aan eigen heemraden geen behoefte meer was. Schout en ambachtsbewaarders blijken althans, zo vermeldt Van Tuyl, de schouw te voeren over wegen, bruggen en wateren. Om veel objecten kan het niet zijn gegaan. De Zwammerdamse brug zelf was, kennelijk ter voortzetting van de vóór-polderlijke situatie, in beheer en onderhoud bij de Dam- of Binnenpolder. Die kwam dus, als in den beginne, ten laste van het ongebouwd. Hoe deze exceptionele situatie werd gecreëerd blijft bij Van Tuyl in het duister; wellicht bij gebrek aan bronnenmateriaal? Maar de schrijver staat ook niet stil bij de vraag wat met de betrokken waterstaatswerken gebeurde na de komst van de gemeente in de Franse tijd. Zijns inziens werd het ambacht gewoon vervangen door de gemeente. Maar zo lagen de zaken niet. De ambachten bleven, hoge uitzonderingen daargelaten, gewoon voortbestaan, zij het gedegradeerd tot tweederangs waterschapjes. Pas in de tweede helft van de 19e eeuw werden ze door de Staten van Zuid-Holland opgeheven. Blijkens aanwezige

ambachtsbescheiden in Rijnlands archief, tot ver in de 19e eeuw, heeft Zwammerdam op dit punt geen uitzondering gevormd. (Zie Ludy Giebels, 'De opheffing van de ambachten van Delfland, Schieland en Rijnland in het midden van de negentiende eeuw', in: *Nederlands Archiefblad* 1990, p. 384 e.v.).

Het laatste hoofdstuk van het boek is wellicht voor de gemiddelde lezer het aardigste en het meest instructieve. Hier worden in breed verband en met gebruikmaking van zeer gevarieerd bronnenmateriaal de economische aspecten van het ambacht aansprekend in kaart gebracht. Begonnen wordt met de nodige detailgegevens en berekeningen bij de ontwikkeling van het inwonertal, afgezet tegen de oppervlakte. Bij beschrijving van de diverse aspecten van hier in de loop der eeuwen bedreven landbouw en veeteelt gaat de aandacht in het bijzonder uit naar de tiendheffing. Uitvoerig en tot in de intrigerende details wordt stilgestaan bij het geschakeerde nuttige gebruik dat wordt gemaakt van de hennepplant; van de vezels (touw, zeil), het zaad (olie) en de pulp (veevoer). Later wordt de tiend van de hennep hier veelal opgebracht in de vorm van een vast bedrag per 'hond' (ongeveer 1200 m²). Ook de benodigde verwerkende industrieën kende het dorp: koren-, oliemolen. De strijd om het bestaan van de waagmeester – ook al zo'n aan benoeming door de ambachtsheer gebonden beroep – wordt in geuren en kleuren uit de doeken gedaan.

De markten die door de agrariërs werden bezocht worden niet vergeten en evenmin de verschillende verbindingen te water met de nodige tol-strubbelingen bovendien.

Het werk wordt afgerond met keurig verzorgde bijlagen. De adellijke heren die heer van Voshol en / of Zwammerdam zijn geweest worden in tijdsvolgorde en met de nodige belangwekkende nevengegevens opgesomd. Van de betreffende geslachten (Brederoode, Van Aerssen) volgen ook de stamreeksen. Ook de baljuwen en schouten verschijnen in volgorde ten tonele. (Hier had de schrijver lout kunnen ruiken voor wat betreft het voortbestaan van het ambacht na de Franse tijd; op zijn lijst paraderen twee ambtsdragers van na de Franse tijd). Uittreksels uit rekeningen, een literatuurlijst alsmede een register van persoons- en plaatsnamen sluiten het geheel af.

Wij zijn tot nu toe zeer schaars bedeed met complete ambachtsgeschiedenissen. Afgezien van het recente *Zaandam in de middeleeuwen* van A. van Braam (Hilversum 1993), dat slechts een deelstudie is, is het met

het gerenommeerde *Ambacht en gemeente van A.S. de Blécourt* (Zutphen 1912) en J.L. van der Gouw, 'Het ambacht Voorschoten' (in: *Voorschoten. Historische studiën*, Den Haag 1971) voor zover ik weet wel bekeken. Het onderhavige voortreffelijk geschreven en uitgebrachte werk verruimt en verdiept onze kennis op het onderhavige terrein aanzienlijk. De moderne mens wordt ermee op een zeer aansprekende wijze met het middeleeuwse platteland vertrouwd gemaakt. Het is bijzonder te hopen dat dit uitstekende voorbeeld nog vele ambachtvorsers tot monografieën zal aanzetten!

Rozendaal

H. van der Linden

Jaap G. Kruisheer, *Het ontstaan van de dertiende-eeuwse Zeeuwse landkeuren. Met een teksteditie van de keur van Floris de Voogd (1256) en van de keur van graaf Floris V (1290)*, Hilversum: Verloren, 1998; 218 pp. ISBN 90 6550 036 7, f46,28/€29,-.

Jaap Kruisheer is een man die de dank van vele wetenschappers verdient. Niet alleen staat hij sinds deel twee in voor de uitgave van het *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, maar tevens publiceert hij regelmatig diepgravende studies van door hem uitgegeven oorkonden, zoals dit boek over de Zeeuwse landkeuren.

De regio waarvoor deze keuren bestemd waren, was een gebied apart in de Nederlanden gedurende de hoge middeleeuwen. De eigenlijke landsheer van Zeeland was de graaf van Holland, maar zijn gezag was geenszins onbetwist. De lokale edelen, de Zeeuwse ambachtsheren, stelden zich zeer onafhankelijk op en dan was er nog het probleem Zeeland bewesten Schelde. De graaf van Holland was voor dat deel van Zeeland niet de directe vazal van de Duitse koning. Die plaats werd ingenomen door de graaf van Vlaanderen van wie het Hollandse gravenhuis bewesten Schelde in leen hield. In de driehoek Vlaanderen-Holland-de ambachtsheren veranderden de machtsverhoudingen voortdurend tot het begin van de veertiende eeuw. Deze veranderingen lieten hun sporen na in de diverse keuren. Zo was de keure van 1290 slechts een kort leven beschoren, want reeds een jaar later was ze al niet meer van kracht. Gezien de band tussen de Zeeuwse keuren en de Zeeuwse geschiedenis, zijn nieuwe inzichten over hun ontstaan meteen ook relevant voor de historiografie van Zeeland. Lange tijd bijvoorbeeld overheerste de opvatting dat de

Nederlandse versie van de keure van 1256 een vertaling was van de Latijnse versie. Kruisheer bewijst echter afdoende dat de Nederlandse versie de eerste was. Zij was het ontwerp van de keure, terwijl de Latijnse versie de uitgevaardigde tekst is. Dit wijst duidelijk op het overleg met de Latijnsonkundige ambachtsheren dat aan de uitvaardiging van deze keure voorafging. De politieke verhoudingen zijn nog beter merkbaar bij de keure van 1290. Deze valt uiteen in twee delen, waarbij het meest innoverende deel opgesteld werd in de Vlaamse kanselarij, een niet te miskennen aanwijzing van de zwakke positie van de Hollandse graaf. Diens macht in Zeeland ging nog meer achteruit tussen het opstellen van het ontwerp en de definitieve redactie. Die diende nog beter de belangen van de Zeeuwse edelen.

De Zeeuwse keuren en Kruisheers boek erover hebben een belang dat de Zeeuwse geschiedenis ruim overstijgt. De Nederlandse versies van de Zeeuwse land(en stads-)keuren behoren tot de oudste Nederlandstalige teksten in onze gewesten. Meer nog, Kruisheer stelt zelfs dat reeds bij de eerste Zeeuwse keure uit 1167 (of kort daarna) het Nederlands gebruikt werd. Zijn bewijsmateriaal daarvoor valt voorlopig wel nog wat mager uit. Hoe dan ook, met vijf keuren in de twaalfde en dertiende eeuw beschikt Zeeland over een unieke reeks landkeuren. De auteur wijst er echter op dat het hier om meer gaat dan om optekeningen van het recht op vijf verschillende momenten. Elke keure kende na haar uitvaardiging een aangroei, waardoor ze met nieuwe bepalingen uitgebreid werd. De volgende keure ging dan uit van de voorgaande en haar aangroei en voegde daar op haar beurt nieuwe bepalingen aan toe. Bij dit alles besteedden de opstellers van de keure ook veel aandacht aan de ordening en herordening van dat materiaal. Wat Kruisheer daarover schrijft, kan misschien saai lijken, maar het is fundamenteel. In tegenstelling tot wat bij men een eerste lezing zou denken, is de volgorde van de artikelen in de Zeeuwse landkeure van 1256 allesbehalve willekeurig. De opstellers ervan probeerden de diverse artikelen te ordenen volgens bepaalde themata. Nog verder gingen de Vlaamse redacteuren van het eerste deel van de keure van 1290. Hun tekst rangschikt het algemene voor het bijzondere en daalt af van hoog naar laag. Dit roept natuurlijk vragen op over andere keuren. Is ook daar de volgorde van de artikelen minder willekeurig dan gedacht en stond Vlaanderen hierbij steeds verder dan Holland? Jammer genoeg, besteedt men aan deze thematiek vaak te weinig aandacht.

Nochtans verdienen ordening en systematisering onze aandacht. Ze zijn immers mogelijke indicaties van een meer wetenschappelijk denken over recht. Men mag dan ook hopen dat Kruisheer op dit vlak navolging krijgt, evenals in zijn grondigheid. Dit boek is immers zeer goed onderbouwd (zie bijv. voetnoot 12, die bijna een publicatie op zich vormt).

Zelfs het beste paard struikelt echter wel eens en men kan het de auteur dan ook helemaal niet kwalijk nemen dat hij uitzonderlijk iets over het hoofd gezien heeft. Zo zijn volgens hem de artikelen 39 tot 42 van de keure van 1256 niet gegroepeerd rond één thema. Nochtans behandelen ze alle aangelegenheden betreffende de leenmannen en het leenhof. Dit ondergraaft geenszins de stellingen van de auteur. Integendeel, het bewijst nog meer zijn opvatting dat de volgorde van de artikelen in de Zeeuwse keuren niet lukraak is. Meer problemen stelt de mening van de auteur dat art. 118 van de Latijnse versie (art. 89c van de Nederlandse) versie van de keure van 1256 een nieuw artikel van deze keure was. Het gaat hier immers om het enige artikel van de keure van 1256 waarvoor hij meent te kunnen bewijzen dat het niet uit een vroegere keure of een aangroei ervan komt. Zijn bewijsmateriaal is echter niet overtuigend. De eerste Zeeuwse keure bepaalde dat het jaargeding te Brugge zou gehouden worden. De keure van 1256 noemt echter 't Zand in plaats van Brugge. Dat hoeft echter niet te betekenen dat men daarmee in 1256 wou aangeven dat dit jaargeding al lang niet meer te Brugge, maar te Walcheren doorging. Te Brugge lag immers net buiten de stad het Zand. Deze (nog steeds) open ruimte was in de twaalfde eeuw de plaats waar heel wat belangrijke juridische activiteiten doorgingen. In de keure van 1256 heeft men dan ook niet meer gedaan dan te preciseren waar in Brugge het jaargeding diende gehouden te worden. Het was immers niet ongevoond dat men dergelijke verduidelijkingen in de vorm van glossen aan de artikelen van de oudere keuren toevoegde. In bepaalde gevallen gaf men dan bij het afschrijven de voorkeur aan de glosse boven de originele tekst. (De auteur geeft hiervan op p. 16-20 een beschrijving die een detectiveverhaal waardig is.) Dat is naar alle waarschijnlijkheid ook gebeurd bij de vervanging van Brugge als plaats voor het jaargeding door het Zand.

Gent

Dirk Heirbaut

J.Th. de Smidt en T. Lindijer, *Haarlemmers voor de Grote Raad van Mechelen 1458-1578* (Haarlemreeks nr. 14.). Haarlem, 1999; 138 pp. ISBN 90 805044 1 6. Verkrijgbaar bij de Archiefdienst voor Kennemerland, Jansstraat 40, 2011 RX Haarlem, tel. 023-5113320. Ook telefonisch te bestellen. Prijs f 25,- (excl. verzendkosten). Donateurs van de Stichting Vrienden van de Archiefdienst voor Kennemerland en leden van de Historische Vereniging Haarlem betalen f 16,-.

De Grote Raad van Mechelen was in de 15de en 16de eeuw het hoogste rechtscollege in de Lage Landen. Het enorme archief van de Grote Raad berust in het Algemeen Rijksarchief in Brussel.

Van 1959 tot 1988 heeft een werkgroep van de Universiteit van Amsterdam onder leiding van Prof. mr. J. Th. de Smidt dit archief, voor zover het om materiaal betreffende de Noordelijke Nederlanden gaat, bewerkt en ontsloten. Copieën op microfiche en microfilm zijn in Nederland aanwezig.

Het archiefmateriaal bestaat in hoofdzaak uit:

- a. procesbundels (dossiers). Deze bevatten de stukken zoals die door partijen bij de Grote Raad zijn ingediend, vaak ook de stukken die bij bijvoorbeeld het Hof van Holland over dezelfde zaak waren ingediend. De 411 zaken in eerste aanleg en de 972 beroepen uit Holland zijn in 13 delen door de werkgroep geïnventariseerd, beschreven en gepubliceerd.
- b. geëxtendeerde sententies. Deze geven het proces uitvoerig weer, van wat er feitelijk en rechtens heeft plaatsgevonden tot en met het vonnis van de Grote Raad. De bijna 10.000 sententies zijn door de werkgroep beknopt samengevat en in zes delen gepubliceerd.

Van een thematische bewerking van het Grote Raad-materiaal is het helaas tot nu toe nog niet of nauwelijks gekomen. Wél zijn de laatste decennia enkele publicaties verschenen die een geografische invalshoek kiezen. *Amsterdammers voor de Grote Raad* (1977), *Gooilanders voor de Grote Raad* (1979), *Leidenaars voor de Grote Raad* (1981) en *Die van Delff ende die van Delflant voor de Grote Raad* (1986).

En dan ligt er nu de publicatie *Haarlemmers voor de Grote Raad*. In het boek worden 212 rechtszaken behandeld waarbij Haarlemmers of de stad Haarlem betrokken waren. De vonnissen – of processen, als het niet tot een uitspraak is gekomen – zijn kort samengevat; de inhoud van de procesdossiers is summier weergegeven. Wanneer het stadsarchief van

Haarlem stukken bevat die op Grote Raad-processen betrekking hebben, dan wordt daar aandacht aan besteed. Naar relevante literatuur wordt beperkt verwezen. Naar mijn smaak had men hierin iets royaler mogen zijn. De samenvattingen per casus zijn goed leesbaar. Onnodig 'geleerd' of juridisch-'technisch' taalgebruik is zoveel mogelijk vermeden. Natuurlijk is het geen echt lichte kost, maar het geheel is zeer goed te verteren. De indexen op persoons- en plaatsnamen en het overzicht met trefwoorden, voldoen prima. Uit de aard der zaak gaat het hier om een publicatie met een relatief beperkte oplage, nochtans is deze keurig verzorgd en vriendelijk geprijsd.

Vooraf wie belangstelling heeft voor de geschiedenis van Haarlem en omstreken, zal plezier aan dit boekje beleven. Het bevat veel kostelijke informatie over gewone en ongewone Haarlemmers. De rechtszaken gaan over civiele kwesties als testamenten, allerlei aspecten van het erfrecht, schuldvorderingen, lijfrenten, hypotheek en vele andere onderwerpen, maar ook over publiekrechtelijke zaken als muntkwesties, kaapvaart, misbruik van ambten, belediging van de magistraat enz.

Een belangrijke functie van dit soort publicaties is dat ze als stimulans dienen om de archivalia zelf ter hand te gaan nemen. Die prikkelfunctie heeft *Haarlemmers voor de Grote Raad* zeker. Was Joos van Spiers, op terugreis van Santiago de Compostella, inderdaad een spion en waarom had de schout hem dan na 14 weken vrijgelaten? Ik lees slechts enkele regels over de beul van Haarlem die een onthoofding verprutste en gemolesteerd werd. De zaak tegen de ouders kwam uiteindelijk bij de Grote Raad. Zou het dossier nog nadere gegevens opleveren over de sociale positie in Haarlem van de beul als grafelijk ambtenaar, zo vraag ik me af. En ik ben erg nieuwsgierig hoe het nu precies zat met Vrouwe Yef uit de Appelaarsteeg die zich in een kat had veranderd en daarom wegens hekserij was veroordeeld.

Ad fontes!

Haarlem

Wim Cerutti

Pierre Rion, Erik Aerts & Anne Vandenbulcke, *Geschiedenis van een controle-instelling. Het Rekenhof. Tussen traditie en vernieuwing*. Tiel: Lannoo, 1999, 160 p. + 60 ill., ISBN 90-209-3808-8.

Met deze toegankelijke geschiedenis van de boekhoudkundige controle-instanties in de oude Zuidelijke Nederlanden en het huidige België, heeft uitgeverij Lannoo naar gewoonte een technisch zeer goed verzorgd boekwerk afgeleverd, dat ook inhoudelijk interessant is. De foto's en afbeeldingen zijn zorgvuldig gekozen en de taalkundige afwerking laat niet te wensen over. Dit werk is het resultaat van de samenwerking van twee historici (Aerts en Vandenbulcke) en een raadsheer bij het Rekenhof (Rion). De twee eerstgenoemden schreven het hoofdstuk over de Rekenkamers (1300-1795), voorlopers van het eigenlijke Rekenhof, dat de aandacht kreeg van Rion. De behandeling van beide soorten instellingen in één boek, is volgens de auteurs rechtmatig omdat er een duidelijk continuïteit bestaat over de grens van het Ancien Régime heen. Het huidige Rekenhof stelt natuurlijk veel hogere normen qua efficiëntie en effectiviteit dan zijn voorganger, maar toch waren de Rekenkamers in een zekere zin moderniserende instellingen. Ze leverden een belangrijke bijdrage op het vlak van boekhoudingstechnieken, embryonale budgettering, bestraffing van fraude, archiefvorming en het verschriftelijkingsproces.

De geschiedenis van de Rekenkamers van de Zuidelijke Nederlanden (met hier en daar aandacht voor hun tegenhangers uit de Noordelijke gewesten) wordt hier zeer deskundig behandeld door de specialisten ter zake. Samenstelling, bevoegdheden en sociale achtergrond van het personeel worden treffend samengevat. Zonder in anekdotiek te vervallen beschrijven Aerts en Vandenbulcke alle peripetieën waaraan deze instellingen onderhevig waren ten gevolge van de politiek-militaire verschuivingen. In die zin hebben ze aandacht voor de spanning tussen de politieke realiteit en de legalistische mentaliteit die in hun kader ontstond. Ook de tegenstellingen tussen rationeel beheer enerzijds en corruptie, nepotisme, venaliteit en interne rivaliteiten anderzijds waren karakteristiek aan de oude Rekenkamers. Hoewel wantoestanden en desorganisatie vaak werden aangeklaagd door de tijdgenoten, duurde het toch tot het einde van de achttiende eeuw vooraleer er werkelijk doortastende hervormingen werden doorgevoerd aan deze instellingen, die nog hoofdzakelijk functioneerden zoals in de Bourgondische periode. Er kwam meer geschoold personeel en

het waren voornamelijk de administratieve vernieuwingen die Jozef II doorvoerde die de intussen eenge- maakte Rekenkamer vlotter deden werken. De Franse bezetter maakte daar echter al snel een einde aan. In tegenstelling tot wat bij bepaalde andere instellingen het geval is geweest, leverden de hervormingen die de Fransen doorzetten echter geen verbetering op. Hun institutionele creaties ter zake werden gekenmerkt door hun experimenteel karakter en hadden weinig tot geen invloed op de ontwikkeling van de latere Belgische instellingen. De Algemene Rekenkamer die onder Hollands bewind werd opgericht was eveneens beperkt qua belang, maar bezat toch al voor een groot stuk dezelfde competentie als het latere Belgische Rekenhof. Deze instelling krijgt van Pierre Rion in het tweede deel van dit boek een uiterst minutieuze behandeling. De inrichting en bevoegdheden van het Hof en de besluitvorming ter zake worden met grote juridische precisie uiteengezet. De argumentaties in parlementaire debatten die de auteur citeert, geven een mooi beeld van het belang en de waarde die de Belgische politiek aan het Rekenhof heeft gehecht. Misschien verdrinkt hij de lezer echter net iets teveel in details (en geeft hij teveel citaten in extenso weer). Ook het sociale aspect ontbreekt hier een beetje, zeker in vergelijking met het eerste deel. Maar er zit een duidelijke algemene lijn in het betoog van Rion. Het Rekenhof is een relatief soepele instelling, die het voorwerp was van opeenvolgende administratieve herschikkingen en nieuwe taken toebedeeld kreeg onder druk van de veranderende institutionele en sociaal-economische realiteiten in België, zoals onder meer de groei van de welvaartstaat, de defederalisering van bevoegdheden of de problematiek van de groeiende tekorten in de overheidsfinanciën. Ook nu wordt ze met nieuwe uitdagingen geconfronteerd. De auteur wijst er verder terecht op dat het belangrijkste verschil tussen het Rekenhof en de oude Rekenkamers van groot belang voor de parlementaire democratie is. Deze laatste stonden onder de controle van de uitvoerende macht (de vorst), terwijl de huidige instelling enkel van de wetgever afhankelijk is.

Samenvattend kunnen we stellen dat dit werk zowel voor de vakhistorici, de historisch geïnteresseerde leken als voor juristen interessant kan zijn, dat het zeker geen snel bijeengeschreven hulde-uitgave of herdenkingsboek is en – althans wat het Rekenhof betreft – een leemte opvult in de geschiedenis van de Belgische instellingen.

R. Huijbrecht, S. Scheffers, J. Scheffers-Hofman, *Album Advocatorum. De Advocaten van het Hof van Holland 1560-1811* (Algemeen Rijksarchief Publikatiereeks, 3). Den Haag: Algemeen Rijksarchief, [1996]; vii + 453 pp. ISSN 1384 6086, nr. 3.
W. Heersink, R. Huijbrecht, S. Scheffers, H.J. Tukker, *Register Notariorum. De Notarissen van het Hof van Holland 1525-1811* (Algemeen Rijksarchief Publikatiereeks, 8). Den Haag: Algemeen Rijksarchief, 1999; vii + 723 pp. ISBN 90 74920 12 8.
R. Huijbrecht (red.), *Handelingen van het eerste Hof van Holland symposium gehouden op 24 mei 1996 in het Algemeen Rijksarchief te Den Haag* (Algemeen Rijksarchief Publikatiereeks, 4). Den Haag: Algemeen Rijksarchief, 1997; 86 pp. ISSN 1384 6086, nr. 4.

Bovenstaande publikaties vertonen nauwe verwantschap, reden waarom ik ze in één recensie bespreek. Ik begin met de oudste.

Onder leiding van mr. R. Huijbrecht heeft een groep vrijwilligers gedurende vier jaar in het Algemeen Rijksarchief de aldaar berustende admissieregisters van advocaten bij het Hof van Holland bewerkt (Archief Hof van Holland, inv. nrs. 5935-5938) en het register van hun beëdigingen (Arch. HvH, inv. nr. 5943). Op deze wijze is er een alfabetische lijst tot stand gekomen van meer dan 6500 advocaten. Voor iedere persoon zijn de volgende posities opgenomen: Naam, Herkomst, Studie, Datum eed, en Bijzonderheden. Niet bij allen konden de eerste vier categorieën data volledig worden ingevuld, maar het algemene beeld is vrij compleet. Uit welke bron elk gegeven afkomstig is, wordt helaas niet vermeld. De gedepouilleerde registers overlappen elkaar gedeeltelijk (zie p. 20 van de Inleiding), en ook zijn blijkens de Literatuurlijst (p. 27) enkele 'Gedrukte bronnen' gebruikt, te weten het *Album promotorum* van Franeker en de *Alba studiosorum* van Groningen en Leiden.¹ Wat waaraan ontleend is, blijft in het duister, net zoals de reden van het niet-vermelden van andere gedrukte uitgaven van inschrijvings- en promotieregisters. Zijn ze wel gebruikt, maar leverden ze niets op? De geïnteresseerde gebruikers van deze publicatie hadden met het oog op voortgezette studiën wellicht een vollediger overzicht van de gedrukte matrikels etc. op prijs gesteld.

De lijst met de gestandaardiseerde, doch ongenummerde persoonsgegevens neemt het leeuwendeel van de bladzijden van het onderhavige boek in beslag: p. 29-352. Het boek bevat daarnaast nog een (aan het eind van deze recensie te bespreken) Inlei-

ding (p. 1-24), de reeds vermelde bladzijde met 'Literatuur' (p. 27) en twee indices op de door de advocaten bezochte Universiteiten (p. 353-397) en op hun Woonplaatsen (p. 399-453). Die indices nemen onevenredig veel plaats in, omdat bijvoorbeeld bij de universiteiten de plaatsnaam Leiden meer dan drieduizend maal in lange kolommen (twee per bladzijde) is afgedrukt, telkens met een andere persoonsnaam erachter. Men had het woord 'Leiden' ook éénmaal kunnen opvoeren en daarna de nummers van de betreffende persoonsfiches vermelden. De bewerkers hadden daarbij als voorbeeld kunnen nemen H. Bots, I. Matthey, M. Meyer, *Noordbrabantse studenten 1550-1750* (Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland, 44; Tilburg 1979), een boek dat trouwens niet in de Literatuur voorkomt.

De fiches bevatten een positie 'Herkomst', terwijl de index de 'Woonplaatsen' aangeeft. Volgens de bewerkers is met beide termen hetzelfde bedoeld, en niet de geboorteplaats (vgl. p. 23). Op dit punt bekruipt mij een lichte twijfel, nu in de admissieregisters van de naastgelegen – en voor een groot deel door dezelfde advocaten bediende – Staatse Raad van Brabant juist de *geboorteplaats* en -datum zijn vastgelegd. Ik verwijs hier naar R.M. Sprenger, 'De advocaten bij de Staatse Raad van Brabant in de achttiende eeuw. Een eerste verkenning', in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 10 (1993), p. 122-152. Deze recente studie komt wederom niet in de 'Literatuur' voor, een twijfelachtig voorrecht dat zij deelt met het voor het onderhavige thema fundamentele artikel van de latere Rijksarchivaris mr. L.Ph.C. van den Bergh, 'Aanteekeningen over de geschiedenis der advocatuur in Holland', in: *Nieuwe Bijdragen voor Regtsgeleerdheid en Wetgeving* 5 (1855), p. 486-506.

De directeur van het Algemeen Rijksarchief, de heer dr. J.E.A. Boomgaard, noemde in zijn 'Woord vooraf' het 'Album Advocatorum' een *Fundgrube* voor de algemene rechtsgeschiedenis, de universiteitsgeschiedenis, de geschiedenis van de advocatuur en voor prosopografisch onderzoek. De recensent kan dit slechts beamen, indien men onder deze Duitse term een 'rijke mijn van ruw erts' verstaat. Wat toegankelijkheid en wetenschappelijk apparaat betreft, schiet dit werk schromelijk tekort. De presentatie leent zich nauwelijks voor kwantitatief onderzoek, zoals naar de fluctuaties in het aantal admissies gedurende de tweehonderdvijftig jaar die door het Album bestreken worden. Het bijleveren van een diskette of CD-rom zou veel moeizaam geblader en geturf overbodig hebben gemaakt!

Veel van hetgeen ik opmerkte over de advocatenlijst geldt ook voor het *Register Notariorum*. Hier wordt de kern van het boek (p. 43-641) gevormd door de in vaste volgorde opgenomen gegevens omtrent meer dan 6700 notarissen die voorkomen in de admissieregisters van het Hof (Archief Hof van Holland, inv. nrs. 5929-5932). De inhoud van een bij de Hoge Raad van Holland en Zeeland die gedurende een kort tijdvak in de zeventiende eeuw de admissies voor Zeeland verzorgde, bijgehouden registertje is mede in het bestand opgenomen (p. 41).² Voor iedere notaris zijn de volgende posities opgenomen: Naam, Eerder beroep, Recommantatie, Creatie, Datum eed, Standplaats, en Vindplaats (namelijk het nummer van het register en de bladzijde van de inschrijving). Ook dit werk bevat daarnaast nog een Inleiding (p. 1-40), en twee indices op de 'Standplaatsen' der notarissen (p. 643-708) en op hun 'Beroepen, opleidingen, achtergronden' (p. 709-723). Een literatuurlijst is ditmaal niet aanwezig. Bij de vervaardiging van de ongenummerde fiches en de indices is blijkbaar hetzelfde computerprogramma gebruikt als voor het eerdere boek, zodat de gebruiker op de al geschetste beperkingen stuit.

De 'Inleiding' valt uiteen in twee opstellen. Het eerste is van de hand van R. Huijbrecht en draagt het opschrift 'Kraam, comptoir, kantoor. Toezicht op de notarissen van Holland en Zeeland van 1525 tot 1811' (p. 3-22), het tweede is geschreven door W. Heersink en heet 'Gehouw ende getrouw. Notariaat en overheidstoezicht in stad en land van Holland, in de achttiende eeuw' (p. 23-40). Dat beide stukken over het toezicht op de notarissen gaan, hangt samen met het feit dat het *Register Notariorum* op 19 november 1999 ten doop is gehouden tijdens het aan dit onderwerp gewijde Derde Hof van Holland Symposium. De handelingen van het congres zullen te zijner tijd wel verschijnen, maar twee sprekers hebben bij wijze van voorschot hun verhaal reeds in de bronuitgaaf gepubliceerd. Dit betekent dat het boek geen algemene, op de geschiedenis van het Hollandse notariaat gerichte, verhandeling behelst. In die twee bijdragen ontbreekt ook iedere verwijzing naar voor de lezer noodzakelijke of nuttige literatuur.³ De indruk wordt gewekt dat het notariaat niet een West-Europees, maar een Hollands instituut was en is, en dat er buiten de in het ARA en het Amsterdams Gemeentearchief bewaarde archivalia en Cau's *Groot Placcaetboek* geen enkele bron van informatie over de notariële geschiedenis bestaat.⁴ Vooral in het niet specifiek over het toezicht handelend gedeelte van Huij-

brechts pennevrucht treedt deze geesteshouding op pijnlijke wijze aan de dag. Buitengewoon storend is dat deze auteur er geen blijk van geeft, bekend te zijn met de voor zijn onderwerp wezenlijke publikatie van de befaamde Haagse archivaris Th. Morren, namelijk 'De Haagsche notarissen. I. 1525-1600', in: *Die Haghe. Bijdragen en Mededeelingen* 1902, p. 293-413. Zo schrijft hij: 'Wat nu precies de oorzaken en de directe aanleiding voor een wettelijke regeling zijn geweest, is mij niet bekend, maar op 21 maart 1525 werd een plakkaat uitgevaardigd op naam van Karel V dat het notariaat zo mogelijk moest reguleren ...' (p. 3). Welnu, Morren heeft deze voorgeschiedenis zo'n eeuw geleden reeds aan de hand van de Resolutiën van de Staten van Holland uit de doeken gedaan. Hetzelfde geldt voor Huijbrechts opmerking dat vóór de Opstand (1572) iemand die notaris wilde worden, creatie zocht 'door de landsheer, een stad, een heer, een geestelijke of een andere machtsdrager. Er is geen limitatieve opsomming te geven van alle mogelijke instanties waaraan men creatie kon verzoeken' (p. 9). Morren heeft helder uiteengezet dat alle notarissen in die tijd nog door de Paus of de Keizer of in hun naam door een *Comes palatinus* of *Protonotarius apostolicus* tot notaris werden benoemd en zich dan, voorzien van een akte van recomandatatie, door het Hof lieten examineren en admitteren. Op p. 382-385 van zijn artikel geeft hij zelfs een lijst van de namen van de pauselijke en keizerlijke gevolmachtigden tot het benoemen van notarissen, die hij in de Admissieregisters van het Hof had gevonden.⁵

Wat het toezicht op de notarissen betreft is Huijbrecht duidelijk meer in zijn element. Hij onderscheidt drie categorieën van gedrag waarmee een notaris de aandacht van de autoriteiten ten negatieve op zich kon vestigen: eigenlijke ambtsdelicten, zoals geknoei in akten en valsheid in de inhoud ervan, overtredingen van de belastingwetgeving, en gedragingen in strijd met de eer en waardigheid van het notarisambt, en put zijn gegevens daarover uit verschillende bestanden van het Hofarchief. In de eerste categorie vermeldt Huijbrecht enkele uit de jaren rond 1600 en uit 1693 daterende gevallen van (vermeende) fraude en daarnaast een serie van overtredingen die de Middelburgse notaris Jan van Hamerstele in de jaren 1602-1615 (in Den Haag?) had begaan. Wie weet dat er in bijna drie eeuwen in Holland en Zeeland ongeveer 6700 notarissen hebben gefungeerd, kan schrijvers opmerking: '... het algemene beeld zal nu wel duidelijk zijn. Fraude kwam zeer regelmatig voor' (p. 16) niet anders dan als een slag in de lucht karakteriseren.

De rechtspraak in fiscale zaken, in casu de overtreding van de Ordonnantie op het Klein Zegel van 1624, berustte bij het College van Gecommitteerde Raden namens de Staten van Holland. Huijbrecht beschrijft, hoe in de achttiende eeuw in samenwerking tussen de Staten, het Hof, het Ambacht Den Haag en de Sociëteit van 's-Gravenhage (een belastinginningorgaan) moeizaam wordt besloten, aparte Commissarissen te benoemen die de naleving van de 'Zegelwet' moeten controleren, deelt over hun activiteiten echter weinig mede. Met verve schetst hij tenslotte wèl enkele kleurrijke voorvallen waarin notarissen in dronkenschap en kloppartijen de eer van hun ambt in opspraak hebben gebracht. Deze zaken, die zich alle vóór 1720 afspeelden, werden via de procureur-generaal voor commissarissen van het Hof gebracht en soms door het Hof in een strafzitting afgedaan. Werd de beroepsgroep der notarissen in de achttiende eeuw bedaarder en deftiger, vraagt H. zich af (p. 22).

De bijdrage van W. Heersink gaat volgens haar ondertitel over het toezicht in Holland in die bedaarde achttiende eeuw, maar bestrijkt een groter, en een kleiner terrein dan de lezer verwacht. Kleiner, omdat schrijver zich concentreert op het Amsterdamse notariaat, groter omdat hij in zijn stuk 'een korte rondgang' wil maken 'langs wetgeving en overheidstoezicht op het notariaat, vanaf de tijd dat het notariaat zich vanuit kerkelijke binding heeft ontwikkeld tot een publieke professie' (p. 23). Groter ook, omdat hij 'toezicht' ruim interpreteert, eigenlijk als: iedere bemoeienis – zowel door wetgeving als bestuurlijk – van de centrale of de lagere overheid met het aantal van de notarissen, met hun takenpakket (zij moesten vooral niet op het domein van de schepenbanken komen) en met hun functioneren binnen de gestelde kaders. In elf en een halve bladzijde tekst kan de historie van de verhouding tussen de Hollandse gewestelijke en lokale overheden en de aldaar in het tijdvak 1525-1811 opererende notarissen natuurlijk niet geschetst worden; ik beschouw deze bijdrage dan ook als een bouwsteen voor de zo broodnodige 'geschiedenis van het notariaat in Holland'. Heersink bespreekt enkele facetten ietwat uitvoeriger. In 1525 had Karel V voor Holland en Zeeland een regeling ingevoerd volgens welke de stadsbesturen voor hun stad een maximaal aantal notarissen mochten instellen en tevens de kandidaten voor vrijkomende plaatsen aan het Hof konden voordragen ter examinering en admisie. Het lijkt erop dat deze bepalingen in Amsterdam pas een eeuw later serieus genomen zijn.

Lange tijd fungeerden er in de stad ook niet-geadmitteerde notarissen. Het is niet juist, 'vast te stellen dat zij in strikte zin geen notaris waren' (p. 24). Wie een keizerlijke benoemingsbrief op zak had, was een openbaar notaris, maar in Holland en Zeeland mocht het Hof zijn akten niet als authentiek beschouwen, indien op de creatie geen admisie gevolgd was. De *numerus fixus* der notarissen was overigens nogal flexibel. Amsterdam stelde hem in 1525 op vier, in 1567 was hij al negen en aan het eind van het Ancien Régime, van 1730 tot 1811, stond hij op zestig.

Een der zwakke steden van het notariaat in vroeger eeuwen was steeds het protokol-houden. Onuitroeibaar was de gewoonte, te volstaan met het opmaken van een instrument of (in onze termen) originali-akte. Deze werd aan partijen meegegeven, de notaris behield op zijn best een kladnotitie of een optekening van de korte inhoud van de akte. Geleidelijk aan weet de overheid de notarissen te dwingen tot het aanleggen van registers met complete afschriften der uitgegeven akten, soms met de verplichting om partijen en getuigen deze stukken ook te laten tekenen. Zo verandert het karakter van het aan partijen meegegeven document van een origineel in een afschrift, en worden de achtergehouden kopieën de originele minuten. Deze kunnen dan per jaar gebonden worden. En wat zou het mooi zijn, indien na het overlijden of defungeren van een notaris zijn registers of ingebonden akten, zijn protokollen dus, ten stadhuize moeten worden gedeponereerd! Heersink laat zien hoe de stad Amsterdam en het gewest Holland zich hebben ingespannen om deze idealen te bereiken. Een sterke stimulans daartoe was de invoering van het Klein Zegel in 1624 krachtens welke verordening de notarissen hun akten op gezegeld papier moesten stellen. De verplichting werd slecht nageleefd, zodat er te Amsterdam in 1691 een protonotaris werd aangesteld om toezicht op het notariaat, meer speciaal op het protokol-opmaken en -houden, en op het zegelen van de akten, te houden. Het gewest Holland volgde in 1717 met het voorschrijven aan de lokale besturen dat zij protonotarissen moesten aanstellen. Ook dit voorschrift bleef lang een dode letter.

Het door Heersink gepresenteerde smaakt naar meer. Te hopen is dat hij zijn gegevens uitwerkt in de inleidende hoofdstukken van het door hem voorbereide proefschrift over 'Notariaat en conflictregeling te Amsterdam en in het Noorderkwartier in de achttiende eeuw' en dat de verdediging van de dissertatie niet te lang op zich zal laten wachten.⁶

Het *Album Advocatorum* is tijdens een in 1996 gehouden Hof van Holland Symposium aan het publiek gepresenteerd tezamen met twee andere werken, te weten de *Inleiding en registers op de delen (I-III) IV-XIII* [van de] *Memorialen van het Hof (den Raad) van Holland, Zeeland en West-Friesland, van den secretaris Jan Rosa* (Rechtshistorisch Instituut / Institut historique de droit Leiden, I, 7; Leiden 1996) en R.W.G. Lombarts, L.J. van Soest-Zuurdeeg, H.W. van Soest, *Memoriale T uit de Almarie van Bourgonje 1445-1448 (1453)* (Algemeen Rijksarchief Publikatiereeks, 2; Den Haag 1996). De handelingen van dit congres zijn het derde werk dat ik bespreek. Het zeven bijdragen bevattend boekje heeft (uiteraard) een gemengd karakter, want tijdens het symposium werden uiteenlopende aspecten van de geschiedenis van het Hof van Holland en zijn dienaanren belicht. R. Huijbrecht licht ons in een kort bericht in over de stand van zaken, en de toekomstperspectieven, van de ontsluiting van het archief van het Hof van Holland ('Het archief van het Hof van Holland en de advocatenregisters', p. 13-15), terwijl prof. J. Th. de Smidt een nabeschouwing geeft over het lange, nu tot een eind gebrachte, avontuur van de uitgave van de 'Memorialen van het Hof van Holland' (in de wandeling de *Memorialen Rosa* genoemd). In zijn bijdrage ('De editie van de Memorialen Rosa', p. 3-11) stipt hij echter ook enige meer inhoudelijke onderwerpen aan, zoals de entree ten Hove van universitair gevormde juristen en (schoorvoetend) van het geleerde recht, de verschijning van de procureur generaal en de stormachtige expansie van het instituut 'hoger beroep' in de jaren 1445-1450. De vijftiende eeuw komt voorts nog in drie degelijke en originele artikelen aan bod welke auteurs alle prof. W. Blockmans voor zijn bijstand bedanken. R. Stein toont in 'De Staten en de ontwikkeling van de Raad van Holland' (p. 17-28) aan dat de structuur van de Raden van Vlaanderen, Brabant en Holland wel duidelijke overeenkomsten vertoonde – in laatste instantie met die van het Parlement van Parijs –, maar dat de rol van de hertogen bij hun ontstaan een verschillende was. Bij de geboorte van de Raad van Vlaanderen speelde de Bourgondiër een cruciale rol, in de beide andere gewesten vonden vele belangrijke ontwikkelingen plaats op instigatie van de onderdanen. In Holland vormden de onderhandelingen over de bedden een geschikt moment om het centraal gezag te beïnvloeden. En wie zaten er in de eerste decennia van zijn bestaan in de Hollandse Raad? Op deze vraag geeft M. Damen aan de hand van de Memorialen Rosa en de Hollandse rekeningen antwoord in zijn opstel 'De Raad volgens Rosa. De vor-

ming en samenstelling van de Raad van Holland en Zeeland (1428-1447)' (p. 29-41). Hij concludeert dat de Raad vanaf zijn stichting in 1428 als kern enige bezoldigde raadsheren had, waarom zich een 'eerste schil' vormde van raadsheren met een wedde 'tot wederseggen' en een tweede van (talrijke) raadsheren zonder bezoldigde aanstelling. Het fenomeen van de 'herroepbare' bezoldiging verdwijnt in 1440 en na 1445, het jaar waarin de gouverneur Willem van La laing aftreedt, eclipseren ook de onbezoldigde raden langzaam maar zeker uit de Raad. Een aantal zeer actieve 'onbezoldigden' wordt dan opgenomen in de bezoldigde kern. 'Pas vanaf dat moment is er sprake van een duidelijk afgebakende Raad van Holland' (p. 41).

Over de vertegenwoordiging van de hertog en van partijen tijdens de procedures handelt de coproductie van Justine Smithuis en Juliëtte Staüdt 'Ter bevordering van justitie. De hervorming van de rechtsvertegenwoordiging bij de Raad van Holland, 1462-1464' (p. 69-85). De Raad kende sinds 1434 een bezoldigde, vast-aangestelde procureur-generaal (of -fiscaal) wiens belangrijkste taak het was om delicten die tegen de vorstelijke belangen gericht waren, te onderzoeken en te vervolgen. De Instructie van 1462 schiep daarnaast de functie van advocaat-fiscaal, zodat de landsheer over een procureur en een advocaat kon beschikken. De voornaamste opdracht van laatstgenoemde was het houden van pleidooien in de zaken van de procureur-generaal. Daarnaast verzorgde hij ook de schriftelijke stukken van de procureurszaken. Het lijkt erop dat de hertogelijke advocaat het voortouw heeft genomen in het zelf pleiten voor de Raad. In processen van 'gewone' partijen verzorgden en voerden de (doorgaans niet-academisch gevormde) procureurs de pleidooien totdat in 1464 de omslag kwam en de Raad zich aan de meer algemeen aanvaarde manier van vertegenwoordiging conformeerde, waarbij de procureur het pleiten aan een (academisch gevormde) advocaat overliet. Een tot dusverre vrijwel onbekend gebleven Instructie van Maximiliaan van Oostenrijk van 1480 heeft deze ontwikkeling bevestigd. 'Er zal van deze instructie in de naaste toekomst een editie verschijnen in de publikatiereeks van het ARA', delen de autrices mede (p. 70, noot 12). Ik ben blij dat zij de publicatie van heur interessante artikel niet op die editie hebben laten wachten!

Twee opstellen in de bundel betreffen de latere geschiedenis van de advocatuur. Een ervan, van de hand van R. Huijbrecht, is de vrijwel ongewijzigde tekst van diens Inleiding op het *Album Advocatorum* en draagt de titel 'De advocaten en de advocatuur bij het

Hof van Holland' (p. 43-61). Het stuk is in negen paragraafjes ingedeeld waarvan ik er enkele iets nader bespreek. Na een inleidende passage wordt de vraag beantwoord: 'Wie werden advocaat?'. Kort gezegd: vooral Hollandse en Zeeuwse stedelingen uit kooplieden- en ambtenarenfamilies. En dan: 'Hoe werd je advocaat?'. Door aan een universiteit in de rechten te promoveren en je dan, mits je lid van de heersende kerk was, door het Hof te laten admitteren en beëdigen. En 'Waarom werd je advocaat?'. Huijbrecht noemt enkele mogelijke motieven, waarvan het gewichtigste wellicht werd gevormd door de aan de advocatuur verbonden carrièrekansen. Na enkele alinea's over 'De werkzaamheden van een advocaat' komt de lezer dan aan bij de paragraaf 'Wat mocht een advocaat wel en wat beslist niet doen?'. Volgens de auteur was het 'verbod op het laten slepen van de zaken ... waarschijnlijk wel de meest overtreden regel' (p. 55). Over 'Het inkomen van een advocaat' is Huijbrechts weinig verrassende slotsom dat slechts een beperkt deel van de advocaten goed heeft kunnen leven van zijn praktijk en dat men juist deze lieden het meest in de akten tegenkomt.

Het laatste door mij te vermelden artikel van deze bundel valt een weinig buiten het bestek van de overige. Ik doel op de bladzijden die wijlen dr. E.W.A. Henssen gewijd heeft aan 'De Nederlandse Advocatuur in de negentiende eeuw. De Nederlandse Balie onder Napoleontisch regime, 1810-1879, en het slechten van de muur tussen de eerste juridische stand en de tweede juridische stand' (p. 63-68). Omdat na het verschijnen van de onderhavige congresbundel Henssens *Twee eeuwen advocatuur in Nederland, 1798-1998* (Deventer 1998) verscheen, waarvan de korte congresbijdrage een voorproefje was, memoreer ik slechts in het kort enkele hoofdpunten uit haar inhoud. Tijdens de Bataafse omwenteling waren de advocaten politiek zeer actief; tussen 1801 en 1805 maakten zij bijna vijftig procent van de volksvertegenwoordiging uit. In 1810 werd de stringente en étatistische Franse organisatievorm van de balie in ons land ingevoerd welke in essentie tot 1879 (Procureurswet) zou blijven bestaan. De Napoleontische breideling van het *nobile officium* werd eerst toen gebroken, terwijl toen ook de – uit de Bourgondische tijd stammende – scheiding tussen advocatuur en procuraat werd opgeheven. Voorts merkt de auteur op dat gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw de advocaten veel wetenschappelijk werk verzetten; pas in de tweede helft begonnen de universiteiten een toonaangevende rol te spelen. Het stemt de

recensent treurig dat precies één jaar voordat hij deze regels schrijft, op 20 februari 1999, Emile Henssen overleden is.

Beek-Ubbergen

P.L. Nève

- 1 In de Inleiding, p. 24, abusievelijk ook als 'alba promotorum' betiteld.
- 2 Archief Hoge Raad van Holland en Zeeland, inv.nr. 1319.
- 3 Met één uitzondering: Heersink vermeldt in een voetnoot (p. 27) W.F.H. Oldewelt, 'Notarissen te Amsterdam voor 1600', in: *Jaarboek Amstelodamum* 26 (1929), p. 25-43.
- 4 In voetnoot 1 van p. 3 van het boek, de eerste tekst-pagina, duikt de afkorting GPB 2 reeds op. Wat deze inhoudt wordt de lezer niet onthuld.
- 5 Aan deze lijst kan de Enkhuizer medicus Bernardus Paludanus (of Berend ten Broecke) worden toegevoegd die zowel protonotarius apostolicus als keizerlijk paltsgraaf was. Zie F.W.T. Hunger, 'Bernardus Paludanus, zijn verzamelingen, en zijn werk', in: C.P. Burger Jr. en F.W.T. Hunger (eds.), *Itinerario voyage ofte schipvaert van Jan Huygen van Linschoten naer Oost ofte Portugaels Indien 1579-1592*. Derde deel (Werken uitgegeven door de Linschoten-Vereeniging, 39; 's-Gravenhage 1934), p. 249-268; aldaar p. 252 en 258.
- 6 Ik ontleen mijn kennis omtrent dit proefschrift aan het programmaboekje van het – in de tekst reeds vermelde – op 19 november 1999 gehouden congres dat als motto droeg: 'Pecatum non dimittitur. Notariaat en de Overheid: Overheidstoezicht op het Notariaat en de Notarissen'.

O.I.M. Ydema, *Alva's erfenis. Vierhonderd jaar overdrachtsbelasting*. (Rede in verkorte vorm uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de Geschiedenis van het belastingrecht aan de Rijksuniversiteit te Leiden op vrijdag 6 maart 1998 en als zodanig benoemd door de stichting Belastingmuseum Prof. dr. Van der Poel.) Deventer: Kluwer, 1998; 100 pp. ISBN 90 200 2053 6.

In 1987 besloot de *founding father* van de Nederlandse belastingrechtsgeschiedenis, prof. mr. J.Th. de Smidt, een kort artikel over de overdrachtsbelasting met de woorden 'Tussen de onzekerheden van verleden en toekomst liggen bijna twee eeuwen. Het laatste woord is noch door de politiek noch door de wetenschap gesproken. Moge de nieuwsgierigheid geprikkeld zijn'.¹ De Smidt doelde hier op de onzekerheid omtrent de herkomst van deze belasting, voer voor rechtshistorici, en over haar al of niet voortbestaan in de toekomst, discussiepunt voor politici. Wat haar voortleven betreft, behoeft de overdrachtsbelasting zich geen zorgen te maken, want zij heeft de jongste belastingherziening, voortvloeiende uit de 'Nota Be-

lastingen in de 21ste eeuw' van de Minister van Financiën Gerrit Zalm en diens Staatssecretaris Willem Vermeend glansrijk overleefd. Bij de motivering van dit standpunt stelden de bewindslieden overduidelijk budgettaire overwegingen en invorderingstechnische voordelen – de notaris incasseert het overdrachtsrecht voor de Staat – voorop. Over het ontbreken van een rechtvaardigingsgrond van de heffing stapten zij lichtvoetig heen. De door hen in voormelde Nota voorgespiegelde afweging tussen overdrachtsbelasting enerzijds en een succesvol werkgelegenheidsbeleid anderzijds valt nauwelijks *au sérieux* te nemen. Met instemming haalt Ydema in dit verband de beroemde Minister van Financiën N.G. Pierson (1839-1909; minister van Financiën 1891-1894 en 1897-1901) aan die eens schreef: 'Al het kromme kan niet terstond worden recht gemaakt, doch het worde nooit als recht voorgesteld' (p. 92).

Ydema besteedt in zijn rede wél ampel aandacht aan de rechtvaardiging van deze specifieke belasting binnen het geheel van de aan de bevolking op te leggen lasten. Daarbij speelt het gelijkheidsbeginsel een belangrijke rol: bij de verdeling van de lastendruk moeten gelijke gevallen gelijk behandeld worden. Strookt het hiermede, de overdracht van onroerende zaken met een heffing (van thans 6 %) over de waarde daarvan te belasten? Voor dit soort vragen van '(fiscaal)rechtstheoretische' aard koestert de jonge hoogleraar, op deze leerstoel de opvolger van Ferdinand H.M. Grapperhaus, bijzondere belangstelling. Daarvan getuigt, zoals wij nog zien zullen, zijn intrede. De eerste dertig bladzijden zijn echter aan de oorsprong en de geschiedenis van de overdrachtsbelasting op onroerende zaken gewijd (p. 11-42). Schrijver is daarin niet erg precies. Zo deelt hij mede dat zij op 22 december 1598 'hier te lande' was ingevoerd. Hier had moeten staan 'in Holland en Zeeland'. Utrecht was al in 1591 met deze fiscale weldaad verblijd, in Friesland werd zij pas in 1637 geïntroduceerd (als 56ste, later 40ste penning). De enige moderne Nederlandse monografie over het onderwerp, nota bene van de hand van een Leids hoogleraar en oud-inspecteur van de Registratie en Successie, de betreunde mr. Henri Abraham Drielsma (1901-1982), schijnt Ydema niet te kennen.² En wie 'een zekere Franse auteur Charondas' is, de auteur van een werk *Memorab.* dat door Joost Schomaker is aangehaald (p. 41), zou een blik in de catalogus van de Leidse Meijers-bibliotheek onze redenaar-schrijver hebben kunnen leren.³

Maar goed, de Utrechtse en de Hollandse Staten voeren bij het invoeren van de nieuwe belasting op

het kompas van een aan hen voorafgaande overheid, in casu van de Spaanse gouverneur-generaal Ferdinand, hertog van Alva (1508-1582; gouv.-gen. 1567-1573). Deze had in de jaren 1569-1572 getracht in de Habsburgse Nederlanden – met name in de zogenaamde patrimoniale gewesten – een nieuw belastingstelsel in te voeren: een honderdste penning (1 %) op alle bezittingen, éénmaal te heffen, een twintigste penning (5 %) op de verkoop van alle onroerende zaken en een tiende penning (10 %) op de verkoop van alle roerende zaken. Vooral de laatste belasting stuitte op massaal verzet dat niet weinig heeft bijgedragen aan de zogeheten Nederlandse opstand tegen Philips II. De tiende en de twintigste penning gingen daarbij roemloos ten onder, maar de twintigste, onze overdrachtsbelasting, zou na enige jaren onder de nieuwe meesters, de Provinciale Staten, – zij het met een lager tarief – herleven.⁴ Het is dus voor de Nederlandse rechtshistorie van belang, na te gaan waar de Spaanse landvoogd Alva zijn inspiratie had opgedaan toen hij zijn omzetbelastingen in onze gewesten introduceerde. Ydema weet aannemelijk te maken – en dat lijkt mij nieuw – dat de hertog zich heeft laten leiden door de in Spanje reeds lang bestaande *alcavala*, inderdaad een omzetbelasting op roerende en onroerende zaken tegen een uniform tarief dat in zijn tijd was opgelopen tot 10 % (p. 28, 42). De auteurs die zich vóór Ydema met het onderwerp hebben bezig gehouden, plachten terug te vallen op de Franse geschiedenis, zulks mede omdat door de inlijving van de Republiek bij Frankrijk in 1810 de binding met het oud-Nederlandse recht was verbroken.⁵ In dit verband is het veelzeggend dat de enige oud-vaderlandse auteur over de geschiedenis van de overdrachtsbelasting, Joost Schomaker (1685-1767), in zijn *Rechtkundige aanmerkingen over de Ordonnantie waar na in de Graaffschap Zutphen geheven ende gecollecteerd word den impost van den 25. en 50. penning, respectie zo van collateralen successien, als ook van alle de verkopeningen, vermangelingen, verpandingen, ende alienatien van onroerende effenissen ende goederen etc.* (Zutphen 1754) veelvuldig een onder andere in 1618 te Antwerpen verschenen verhandeling van de Spaanse auteur Juan Gutiérrez (1535-1618) over de *alcavala* citeert (p. 35).

Zoals in deze Spaanse belasting was het belastbaar feit in onze oud-vaderlandse overdrachtsbelasting op onroerende zaken niet de eigendomsverkrijging maar het sluiten van de obligatoire overeenkomst die eraan ten grondslag lag. Zo bleef het tot 1 januari 1806, toen Gogels 'Ordonnantie op het Klein Segel op de Publieke Akten' als onderdeel van diens Stel-

selwet van kracht werd. Uit Ydema's betoog werd mij niet duidelijk, wat Gogel als het 'belastbaar feit' beschouwde, maar De Smidt leert dat het evenredig recht in de vorm van een zegelbelasting geheven werd op de 'opdracht', de *overschrijving* van het contract van overdracht in de registers van het plaatselijk gerecht ('Vier eeuwen overdrachtsbelasting?', p. 158). Lang bleef Gogels geesteskind niet in leven. Nadat Napoleon onze gewesten in zijn keizerrijk had ingelijfd, werd daar op 1 januari 1812 de Franse belastingwetgeving van kracht, dus ook de *frimairewet* van 12 december 1798 (de registratiewet). Deze knoopte de heffing weer aan de obligatoire overeenkomst. De *frimairewet* werd na meer dan een eeuw afgelost door een eigen nationale Registratiewet van 1917. Het lijkt mij misleidend, te zeggen dat daarin 'formeel nog de totstandkoming van de overeenkomst, in navolging van de *Frimairewet*' (p. 72) belastbaar was. Veelal wordt immers aangenomen dat de nieuwe wet (de akte inzake de zakelijke overeenkomst wilde belasten. Dankzij het ingrijpen van het Kamerlid Oud is dit in 1923 nog eens geëxpliciteerd. De thans vigerende Wet Belastingen Rechtsverkeer (1970) gaat weer een stapje verder het goederenrecht in en wijst de civielrechtelijke verkrijging van onroerende zaken aan als het belastbaar feit, zich aldus aansluitende bij ons systeem dat de eigendom pas doet overgaan door de inschrijving van de leveringsakte. Staatssecretaris Vermeend betrok echter op 31 maart 1995 ook de economische eigendomsoverdracht in de belastingheffing, een 'overval' (aldus schrijver, p. 81).

Ydema schetst van deze verschuivingen van het 'belastbaar feit' een kaleidoskopisch en impressionistisch beeld waarin vele open plekken blijven bestaan. Zo verwaarloost hij het onderscheid tussen de gewesten in de Republiek der Zeven Provinciën waar een systeem van gerechtelijke opdracht of levering en registratie of protokollatie van de daarvan opgemaakte akte bestond, en die waar een andere wijze van levering in zwang was. Onder de eerste neemt Holland de belangrijkste plaats in. Volgens Hugo de Groot moest bij – voor het gerecht verrichte en aldaar te boek gestelde – opdrachten 'spruitende uit verkopeningen ofte vermangeling, den veertigsten penning ten dienst van de ghemeeene saeck daer van betaelt werden, mede op straffe van te zijn van onwaerde'.⁶ Aan de andere zijde staat Friesland waar de koper van onroerend goed binnen drie maanden na de transactie aangifte moest doen bij de Collecteur onder wiens ressort het goed gelegen was.⁷ Een diep-

gaander studie van het verband tussen de wijze van overdracht en het systeem van heffing der belasting blijft een desideratum.⁸

In Friesland noemde men het overdrachtsrecht een 'belasting op vastigheden'; men zag het klaarlijk als een provinciale belasting op (de eigendom van) onroerende zaken die af en toe geheven werd ter gelegenheid van een vervreemding.⁹ Alva's twintigste penning had in wezen hetzelfde karakter. Het was een nieuwe belasting, iets wat voor de tijdgenoten twee 'fiscaaltheoretische' vragen opriep. Vooreerst was er het middeleeuwse, doch gedurende het gehele Ancien régime doorwerkende, rechtsbeginsel dat de Staat zichzelf zou moeten bedruipen met de inkomsten uit zijn eigen bezittingen, de domeinen, uit de koninklijke rechten die hij nog had overgehouden uit de vroege middeleeuwen, de *regalia*, en met de opbrengsten van in- en uitvoerrechten en bepaalde accijnzen. De juristen uit de tijd van de Republiek rekenden deze rechten en heffingen niet tot de belastingen. Als de Staat méér vraagt, moet daar een *justa causa*, een rechtvaardigingsgrond, voor bestaan. Als zodanig fungeert de omstandigheid dat het land in nood is (p. 13-14). En de nood is aan de man, als de bescherming van het land, de defensie dus oftewel de soldij, niet meer betaald kan worden. Dit is dan ook de reden geweest waarom in Spanje de alcavala is ingevoerd en in de Habsburgse Nederlanden de tiende en de twintigste penning, en die tevens voorkomt in de considerans van de diverse gewestelijke plakaten inzake de overdrachtsbelasting op onroerende zaken (p. 31). Als na 1795 de gedachte van de moderne Steu-erstaat die permanent een beroep moet doen op de vermogens van zijn ingezetenen, volledig aanvaard wordt, verliest het probleem van de *justa causa* zijn belang. Springlevend blijft echter de vraag naar het waarom van juist deze belasting op deze categorie van de ingezetenen gelegd moet worden. In onze Republiek hanteerde men in dit verband het relativiteitskriterium, het vereiste van een relatie tussen het belastbaar feit en het doel van de heffing. De reeds genoemde Schomaker vindt de relatie in de beveiliging van het vreedzaam genot der onroerende goederen, in de Bataafse Republiek verwatert dit tot de bescherming van de personen der eigenaren. Maar de Staatsregeling van 1798 stelt in art. 64 ook dat de belastingdruk in het algemeen 'door alle burgers, naar evenredigheid hunner vermogens gedragen' moet worden (p. 45-47). Hier verschijnt het draagkrachtbeginsel op het toneel. Ydema beschrijft, niet zonder ironie, hoe politici en fiscalisten gedurende de negentiende

en twintigste eeuw getracht hebben het heffen van nu net de overdrachtsbelasting te rechtvaardigen. Hij stelt ook vast dat in de laatste decennia dit pogen is gestaakt. Belastingen worden door de beleidsmakers steeds meer als voorwerp van de economische theorie en praktijk beschouwd, steeds minder als een onderdeel van een rechtsorde die de grondbeginselen van de rechtsstaat weerspiegelen moet. Zoals ik al schreef aan het begin van deze bespreking: het feit dat de belasting bestaat, zonder veel gemor betaald en gemakkelijk geïnd wordt, is op de drempel van de 21ste eeuw voldoende grond om haar te handhaven.

Ydema heeft een boeiend betoog uitgesproken en gepubliceerd waarin mijns inziens iets teveel onderwerpen ter tafel zijn gebracht. Zo zijn er nogal wat 'losse eindjes' blijven hangen. Om de reeds aangehaalde woorden van prof. De Smidt te parafaseren: de politiek moge dan voorlopig haar laatste woord gesproken hebben, de nieuwsgierigheid van de wetenschap is nog lang niet bevredigd. Moge de jonge hoogleraar op de thans ingeslagen weg voortgaan!

Beek-Ubbergen

P.L. Nève

- 1 J.Th. de Smidt, 'Vier eeuwen overdrachtsbelasting?', in: J. Th. de Smidt e.a. (red.), *Fiscaliteit in Nederland. 50 jaar Belastingmuseum "Prof. Dr. Van der Poel"* (Zutphen – Deventer 1987), p. 152-159; aldaar p. 158.
- 2 H.A. Drielsma, *Grondbezit en mutatierechten in het oude Friesland* (Uitgeverij Fryske Akademy, nr. 457, Ljouwert/ Leeuwarden 1974). Tot mijn verwondering vond ik noch in de fiscale, noch in de notariële, noch in de rechtshistorische periodieken een 'In memoriam' voor deze fijnzinnige en erudiete geleerde.
- 3 Zie R. Feenstra e.a. (ed.), *Catalogue des imprimés de la Collection Meijers de la Bibliothèque de l'Université de Leyde* (Leyde – Zwolle 1980), p. 166: 'Charondas le Caron (Louis), *Memorables observations du droit françois*. Paris 1637'.
- 4 Enkele Nederlandse steden kenden zo'n overdrachtsbelasting reeds in de eerste helft van de zestiende eeuw, maar op gewestelijk niveau was zij een nieuwigheid; zie Alva's erfenis, p. 22.
- 5 Vgl. Drielsma, *Grondbezit*, p. 26-27.
- 6 *Inleidinge tot de Hollandsche Rechts-geleerdheid*, uitgegeven door F. Dovring e.a. (Leiden 1965), II, 5, 13 (p. 64).
- 7 Aldus art. III. van de 'Ordonnantie op de 56e penning, vastgesteld bij res. van de Staten van Friesland van 8 maart 1649', afgedrukt bij Drielsma, *Grondbezit*, p. 134-135.
- 8 Ik mis in de door schrijver geraadpleegde literatuur dan ook: F.C.J. Ketelaar, 'Van pertinent register en ordentelijk protocol. Overdracht van onroerend goed in de tijd van de Republiek', in: J.J.A. de Groot e.a., *De levering van onroerend goed. Vijf opstellen ...* (Ars Notariatus, nr. 32) (Deventer 1985), p. 39-56.
- 9 Terzijde zij opgemerkt dat het dan ook logisch is dat aldaar in 1782 voor kerken en andere geestelijke instellingen – die hun goederen niet plachten te vervreemden, doch in de dode hand hielden – eenzelfde heffing op onroerende goederen werd geroepen welke iedere dertig jaar voldaan moest worden.

Kinji Akashi, *Cornelius van Bynkershoek: His Role in the History of International Law (International Law in Japanese Perspective 4.)*. Den Haag, Londen, Boston: Kluwer Law International, 1998; xii + 199 pp. ISBN 90-411-0599-9, f155,-.

Wie enigszins vertrouwd is met het internationaal recht, kent de bijzondere belangstelling die de Japanse academische wereld heeft voor deze discipline. Het bestaan van een reeks 'International Law in Japanese Perspective' bij Kluwer Law International is niet verrassend. Ook voor de traditioneel sterk verwaarloosde volkenrechtsgeschiedenis hebben Japanse internationalisten in de voorbije decennia hun interesse laten blijken. Het in het Westen meest verspreide en besproken resultaat daarvan is de door Yasuaka Onuma geredigeerde bundel over de betekenis van Grotius voor de ontwikkeling van het internationaal recht.¹

Kinji Akashi verbleef tijdens de eerste helft van de jaren negentig in de Nederlanden, eerst als onderzoeker bij het T.M.C. Asser-instituut en daarna als medewerker van de Japanse ambassade in Brussel. Thans is hij verbonden aan de leerstoel internationaal recht van de universiteit van Niigata in Japan. In 1996 promoveerde Akashi aan de Universiteit Utrecht over Van Bynkershoek. Promotor was prof. mr. A.H.A. Soons; copromotor was dr. C.G. Roelofsen. Het voorliggende boek is een bewerkte uitgave van Akashi's proefschrift.

Akashi analyseert de bijdrage van de Nederlandse jurist Cornelius van Bynkershoek (1673-1743) tot de ontwikkeling van de volkenrechtsdoctrine. Van Bynkershoek bracht het als magistraat in 1725 uiteindelijk tot voorzitter van de Hoge Raad van Holland en Zeeland, het hoogste rechtscollege in de Republiek. Van Bynkershoek publiceerde aanvankelijk vooral over het Romeins recht. Gaandeweg wijdde hij zich meer aan het publiekrecht, met inbegrip van het volkenrecht. Uit het oeuvre van de Nederlandse magistraat zijn drie werken relevant voor het volkenrecht: *De dominio maris dissertatio* (1703), *De foro legatorum* (1721) en vooral de *Quaestionum juris publici libri duo* (1737). Akashi analyseert deze drie werken.

De vraagstelling is scherp afgelijnd. Traditioneel worden de grote, klassieke auteurs van het volkenrecht uit de zeventiende en achttiende eeuw geklasseerd onder de noemers 'natuurrechtsgeleerden' of 'positivisten'. Van Bynkershoek wordt doorgaans beschouwd als één van de wegbereiders van het moderne positivisme in het internationaal recht, dat tij-

dens de negentiende eeuw dominant werd. In de inleiding op zijn boek kondigt Akashi aan dat hij het volkenrechtelijke oeuvre van Van Bynkershoek zal evalueren vanuit de vraag of deze catalogisering van Van Bynkershoek gefundeerd is.

De auteur is er zich van bewust dat een dergelijke benadering van een achttiende-eeuws oeuvre aan de hand van criteria en indelingen van de moderne historiografie, of beter nog van de negentiende- en twintigste-eeuwse volkenrechtsdoctrine, bediscussieerbaar is vanuit methodologisch oogpunt. Zoals Akashi subtiel suggereert in zijn inleiding, is het niet hij die deze benadering van Van Bynkershoek introduceert. Zijn bedoeling bestaat er juist in de 'naïef evolutionistische' benadering die men doorgaans ten aanzien van Van Bynkershoek hanteert onder de loupe te nemen (p. 5). Meer concreet moet Akashi nagaan welke rechtsbronnen Van Bynkershoek erkent, wat de invloed van het natuurrecht is in zijn werk en of de Nederlander de 'rule of positive law' in de internationale betrekkingen voor alles verdedigt.

Akashi slaagt erin om aan het gevaar om in anachronismen te vervallen, inherent aan zijn vraagstelling, te ontkomen. De auteur is uiterst scrupuleus bij het naar voren brengen van zijn stellingen. Hij analyseert en interpreteert de teksten van Van Bynkershoek op zich, zonder al te veel een beroep te doen op concepten en ideeën die slechts later tot ontwikkeling kwamen. Pas in laatste orde waagt hij er zich aan de bevindingen uit de werken van Van Bynkershoek te toetsen aan deze van de latere volkenrechtsliteratuur.

Het boek van Akashi valt in drie grote delen uiteen. In het eerste deel probeert de auteur het concept 'ius gentium' zoals dit door Van Bynkershoek werd gehanteerd te definiëren. Terecht merkt Akashi op dat de Nederlandse magistraat geen systeemdenker was, en dat zijn oeuvre niet eenduidig en consistent is. Uiteindelijk komt Akashi tot de vaststelling dat volgens Van Bynkershoek de volkenrechtsregels voortkwamen uit stilzwijgende overeenstemming of gewoonte. *Ratio* en *usus* (praxis) waren daarbij de discriminerende criteria om aan deze bronnen rechtskracht te verlenen. Net zoals alle historiografen vóór hem, worstelt Akashi met het begrip *ratio*. Akashi wijst erop dat naarmate het belang van het natuurrecht als concept afneemt in het werk van Van Bynkershoek, de *ratio* aan belang wint. Van Bynkershoek wendt *ratio* aan als een middel om een bepaalde statenpraxis te verwerpen. Van Bynkershoek lijnt dit begrip niet scherp af. Akashi concludeert dat het uiteindelijk niets anders is dan Van Bynkershoeks 'gezond

verstand', met andere woorden zijn rechtvaardigheidsgevoel. Hoe dan ook is het een element dat ons verhindert de Nederlander te beschouwen als een zuiver positivist.

In een tweede, overigens al te kort uitgevallen deel, bekijkt de auteur een tweetal concrete vraagstukken uit het volkenrecht: de neutrale handel op zee en de contrabande. Het zijn twee domeinen waarvoor het werk van Van Bynkershoek traditioneel als belangrijk en baanbrekend wordt gezien. Akashi probeert de relatie tussen de opvattingen van Van Bynkershoek en de statenpraktijk van de Republiek te leggen. Op die manier wil hij de objectiviteit en wetenschappelijkheid van Van Bynkershoek bevragen. Hierbij vertrekt hij van de onderliggende stelling dat het positivisme in het internationaal recht het respect voor de 'rule of law' in alle omstandigheden vereist. Akashi komt tot de conclusie dat ook op dit punt de moderniteit van Van Bynkershoek overroepen werd. In de bestaande historiografie werd er vaak op gewezen dat Van Bynkershoek inzake de neutrale handel op zee afstand nam van de doctrine van 'vrij goed, vrij schip' die door de Republiek werd gehanteerd. Akashi argumenteert dat Van Bynkershoek wellicht aanvoelde dat de dominantie van de Republiek op de zeeën afnam, en dat daardoor de Republiek minder en minder belang had bij deze doctrine. Hierdoor werpt hij een schaduw over de traditioneel beweerde objectiviteit van de magistraat.

In het derde en laatste deel confronteert de auteur zijn bevindingen over Van Bynkershoek met het werk van andere volkenrechtsgeleerden. Eerst wijdt hij een stuk aan de invloed van Hugo Grotius (1583-1645) op Van Bynkershoek. Dit stuk kwam niet als zelfstandig hoofdstuk in het oorspronkelijk proefschrift voor en is ook weinig diepgaand. Het geeft de indruk een 'noblesse oblige' toegeving aan de reputatie van de grote volkenrechtsgeleerde te zijn. Interessanter zijn de vergelijkingen met het werk van de Zwitser Emer de Vattel (1714-1767) en met de Anglo-Amerikaanse doctrine van de negentiende eeuw. Deze hoofdstukken voeren Akashi naar zijn eindconclusie dat het latere positivisme van Vattel en van de negentiende-eeuwse auteurs uit de *Common law*-traditie niet zuiver positivistisch mag worden genoemd, en dat de tweedeling tussen natuurrechtsgeleerden en positivisten voor de zeventiende en achttiende eeuw alleszins anachronistisch is, zoniet in zijn geheel conceptueel onhoudbaar.

Het werk is helder en rechtlijnig geschreven en in een keurig en zeer leesbaar Engels gesteld. De scherp afgelijnde vraagstelling is de sterkte, maar ook de be-

perking van het werk. Het is een bijna louter doctrinaire studie. Hiermee staat Akashi in de traditie van de volkenrechtsgeschiedenis die zich de voorbije twee eeuwen in hoofdorde als een geschiedenis van de volkenrechtswetenschap heeft ontwikkeld. Tenzij op enkele bladzijden in het tweede deel, ontbreekt elke inkadering van de persoon en het werk van Van Bynkershoek in de politieke en intellectuele context van zijn eigen tijd. Juist doordat Akashi in zijn tweede deel de vraag stelt naar de objectiviteit van Van Bynkershoek als rechtsgeleerde en omdat Akashi de pragmatische instelling van de magistraat benadrukt, wordt dit gemis duidelijk aanvoeld. Hier ligt een terrein voor verdere studie open. Ook de doctrinaire benadering van Akashi is beperkt. Akashi bekijkt alleen de plaats van Van Bynkershoeks geschriften binnen de volkenrechtswetenschap, en heeft geen oog voor de wisselwerking noch met het Romeins recht, noch met het recht van de Republiek.

Akashi's boek biedt een meer gefundeerde en doordachte analyse van de betekenis van Van Bynkershoek voor de ontwikkeling van de volkenrechtsdoctrine dan de traditionele historiografie. In die zin is hij in zijn opzet geslaagd en betekent zijn werk een grote stap voorwaarts in de juiste appreciatie van Van Bynkershoek als volkenrechtsgeleerde. Meteen roept hij ook vragen op naar een bredere reëvaluatie van de achttiende-eeuwse klassiekers van het volkenrecht dan de traditionele tweedeling tussen natuurrechtsgeleerden en positivisten heeft toegelaten.

Tilburg – Leuven

R.C.H. Lesaffer

- 1 Yasuaka Onuma, ed., *A Normative Approach to War. Peace, War and Justice in Hugo Grotius* (Oxford 1993).

Henri van der Zee, *'s-Heeren Slaaf. Het dramatische leven van Jacobus Capitein*. Amsterdam: Uitgeverij Balans, 2000, 176 pp. ISBN 90 5018 514 2.

Dit boekje is geschreven door een journalist. De research ervoor is verricht 'met financiële steun van het Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten'. Het boekje wordt op de achterflap door de uitgever aangeprezen in ronkende bewoordingen die een beetje komisch aandoen: "s-Heeren slaaf is een prachtige biografie, geschreven met gevoel voor sfeer en details, voortreffelijk gedocumenteerd en voor een breed publiek toegankelijk.' Het boekje is zeker plezierige lectuur voor een groot publiek, maar het is nauwelijks

een biografie en de documentatie is misschien naar journalistieke maatstaven acceptabel, maar ze voldoet niet aan elementaire wetenschappelijke eisen: zij mist namelijk iedere precisie en bestaat slechts uit een tamelijk algemene opgave van bronnen en literatuur.

Dat dit boekje over Jacobus Capitein nauwelijks een biografie te noemen is, komt doordat er over het leven van de beschreven persoon maar betrekkelijk weinig bekend is. En zo heeft Van der Zee het meer dan over de ex-slaaf (die een academische verhandeling schreef ter verdediging van de slavernij), over de slavenhandel aan de Goudkust, en vooral ook over de geschiedenis van en het leven in het stadje Elmina (en omliggende contreien) en het kasteel St George te Elmina, vanwaar Guinese slaven naar Amerika werden verscheept.

Het leven van Jacobus Capitein (ca. 1717-1747) is gemakkelijk samen te vatten. Een West-Afrikaans negerjongetje van zeven of acht jaar wordt in 1725 tot slaaf gemaakt en verkocht aan een Zeeuwse scheepskapitein/slavenhandelaar die het kind vervolgens ten geschenke geeft 'aan zijn vriend Jacob van Goch, een goedhartige oppercommies van de WIC. Als bewijs van waardering voor dit gebaar van de zeeman noemde Van Goch de jongen Capitein' (p. 12). De ongetrouwde Van Goch neemt het jongetje drie jaar later mee naar het vaderland en vestigt zich dan met zijn aangenomen zoon in Den Haag. De jongen gaat daar naar school en naar catechisatie, hij neemt zich voor later als zendeling terug te gaan naar zijn land van herkomst, hij laat zich 8 juli 1735 in Den Haag dopen en neemt dan als voornamen aan: Jacobus (naar Van Goch), Elisa (naar de vrouw die hij als zijn tweede moeder zag: Van Gochs zuster) en Joannes (naar een nichtje van de familie Van Goch) (p. 35). In 1737 schrijft hij zich in als student in de theologie te Leiden. Ter afsluiting van zijn studie verdedigt hij op 10 maart 1742 in een disputatie de stelling dat slavernij zeer wel te verenigen is met het christelijk geloof.

Op 7 mei 1742 werd Capitein te Amsterdam bevestigd als gereformeerd predikant, ruim twee maanden later reisde hij af naar Afrika en op 8 oktober 1742 zette hij voet aan wal in Elmina, waar hij op 1 februari 1747 plotseling overleed. Van der Zee oppert de mogelijkheid dat Capitein zelfmoord heeft gepleegd (p. 161-162). Hoe dit ook zij, noch aan de blanke noch aan de inheemse bevolking van Elmina waren Capiteins pastorale inspanningen besteed: zijn werk aan de Goudkust liep uit op een persoonlijke tragedie.

Voor rechtshistorici is het boekje van Van der Zee vooral interessant omdat in Capiteins disputatie van

uit een hoek van waaruit men die nu niet direct zou verwachten met bijbelse argumenten een krachtige verdediging wordt geleverd van de slavernij, een rechtsinstituut dat destijds in onze contreien al lang niet meer voorkwam maar aan de exploitatie en instandhouding waarvan in andere werelddelen onze voorouders graag geld verdienden. Dat in 1742 een voormalig slachtoffer, een zwarte dominee in spe, bevoogdt dat de slavernij niet te allen tijde verwerpelijk is en dat zij ook voor blanken geschikt zou zijn – dat is opmerkelijk genoeg om er hier gewag van te maken.

Over het karakter van het geschrift – *Dissertatio politica-theologica de Servitute, libertati Christianae non contraria, Lugduni Batavorum: apud Samuelem Luchtmans & Filium* [1742]¹ – waarin Capitein zijn verdediging van de slavernij heeft neergelegd bestaat blijkens het boekje van Van der Zee nogal wat verwarring. Van der Zee heeft het in zijn hele boekje (ten onrechte) over een 'proefschrift' en hij vermeldt verder dat door sommigen betwijfeld wordt of Capitein de doctorsbul ontvangen heeft (p. 60, 165-166). Dat is natuurlijk niet het geval: in de lijst van gepromoveerden van de Leidse universiteit komt Capitein niet voor² (en uit het boekje van Van der Zee blijkt ook niet dat hij ooit als doctor aangeschreven of aangesproken is); uit de titelpagina van Capiteins werk (waarop niet – zoals ook destijds bij een proefschrift gebruikelijk was – staat dat het werkje wordt verdedigd ter verkrijging van de doctorsgraad) blijkt overduidelijk dat we hier te maken hebben met een zogenaamde 'disputatio

exercitii causa' (een 'oefendisputatie'; dergelijke 'oefendisputaties' werden soms tijdens de studie gehouden 'ter oefening', soms ook bij wijze van afscheid van de universiteit). Het zou trouwens opmerkelijk zijn als de disputatie een proefschrift was geweest: theologen promoveerden immers meestal niet.

Van der Zee, die kennelijk geen Latijn kent en van Capiteins disputatie blijkbaar alleen de Nederlandse vertaling (waarvan nog in 1742 vier drukken verschenen) in handen heeft gehad,³ noemt die disputatie bij herhaling 'dispuut-oratie' (p. 52; vgl. p. 48, 51), een term die ik nooit eerder ben tegengekomen. Vermoedelijk is die een contaminatie van disputatie en oratie (of mogelijk een samenvoeging van dispuut en oratie: twee verschillende dingen). Ik vermoed dat Van der Zee ergens mondeling inlichtingen heeft ingewonnen, het woord 'disputatie' heeft gehoord en, toen of naderhand, heeft gedacht dat hij 'dispuut-oratie' hoorde. Zo zitten er wel meer rareiteiten en misvattingen in dit boekje. Op p. 56 bijvoorbeeld heet het dat het in 1742 nog tientallen jaren zal duren eer het tijdperk der Verlichting aanbreekt, op p. 61 en p. 164 wordt de Verlichting in de negentiende eeuw gesitueerd, op p. 70 verzendt Simon van Slingelandt in 1734 een telegram, en – een laatste geleerde uitglijder – in de opgave van gebruikte geschriften blijkt 'ibidem' (p. 169-173) 'dezelfde persoon' te moeten betekenen!

In de bibliografie ontbreekt de roman die Guus Kuijer over Capitein schreef: *De redder van Afrika* (Grote ABC nr. 690; Amsterdam: De Arbeiderspers, 1989; ISBN 90 295 2752 9). In een exposé van de historische feiten kan men het daar natuurlijk wel zonder stellen, maar om duidelijk te maken dat Capitein ook buiten de wereld van de vakhistorici nog een plaatsje in het collectieve geheugen heeft zou vermelding van dat boek niet onaardig geweest zijn.

Amsterdam

Theo Veen

1 De toevoeging 'Afer' achter de naam op de titelpagina geeft aan dat Capitein uit Afrika afkomstig is; de aanduiding 'auctor' maakt duidelijk dat de disputatie niet van de hand van de presiderende professor is maar van de student die haar verdedigt. – Van der Zee gewaagt van een grote belangstelling bij de disputatie (p. 53). Waarop deze mededeling gebaseerd is, weet ik niet. Uit de tijdsaanduiding op de titelpagina zou men kunnen afleiden dat Capitein zijn werkstuk twee keer ('s ochtends en 's middags; voor een verschillend publiek?) verdedigd heeft. – Tot slot: in het exemplaar van de UB Leiden (238E4 55), waarvan ik fotokopieën heb, wordt de disputatie (anders dan Van der Zee, p. 52 zegt) niet opgedragen aan Joannes van den Honert.

2 Op zich is dit argument niet beslissend. Er ontbreekt namelijk wel eens vaker een promotie in de Leidse academische

administratie. Zo bijvoorbeeld in 1837 de erepromotie van de in mijn 'Observatio'¹⁴ hierboven genoemde J.H. Halbertsma.

3 De door Van der Zee op p. 59 genoemde 'ets van het havenfront van B.F. Immink' zal wel dezelfde zijn als die welke voorkomt op de titelpagina van Capiteins Latijnse 'Dissertatio Politica-Theologica'. De op de achterkant van die titelpagina afgedrukte 'Uitlegging van de tytelplaat' is op vier regels na door Van der Zee geciteerd op p. 106-107.

J.Th. de Smidt, *Old Law Books from the Libraries of the 'Raad van Justitie' (High Court) and J.N. van Des-sin (South African Library) compiled by – . Leiden: Grafaria, 1998; 112 pp. ISBN 90 800150 5 9.*

Dit boekje bestaat na een korte inleiding (p. 7-13) en een lijstje van verkort aangehaalde werken (op één na zijn dat bibliografieën (p. 14)), uit twee lijsten van elk ongeveer driehonderd juridische boeken in Kaapstad. De Smidt is van mening dat beide catalogi duidelijk maken dat het culturele peil van de juristen in Kaapstad in de achttiende eeuw hoger was dan tot dusverre werd aangenomen (p. 13).

De eerste catalogus is een 265 nummers omvatende lijst van voor 1828 gedrukte boeken in de bibliotheek van de in dat jaar opgeheven 'Raad van Justitie' (High Court; op de afgebeelde stempels is steeds sprake van Supreme Court) te Kaapstad (p. 15-49, met op p. 50-51 een index van auteursnamen). Men treft er trouwens ook wel een paar later gedrukte werken in aan. Bij de titelbeschrijvingen is zoveel mogelijk een aanduiding gegeven van de tijd van verwerving van het betreffende boek. Zo blijkt dat een aanzienlijk deel van de beschreven werken lang na 1828 in de bibliotheek van de voormalige Raad van Justitie terecht is gekomen. In een appendix (p. 52-57) wordt nadere informatie verschaft over de groei van deze boekerij met een omvang van 11 titels (vermoedelijk in 15 banden) in 1727 tot zo'n 100 delen in 1793. Het blijkt een bibliotheek van op de praktijk van het Rooms-Hollandse recht gerichte werken.

Welke criteria De Smidt bij het samenstellen van deze catalogus heeft aangelegd voor het maken van een selectie (want daarvan moet wel sprake zijn) uit het materiaal dat na 1793 in de bibliotheek van de Raad van Justitie terecht is gekomen is niet geheel duidelijk. Er is hier geen sprake van een reconstructie van het bezit van die bibliotheek op enig tijdstip (bijvoorbeeld in 1828, toen de Raad zoals gezegd werd opgeheven). Gezien het feit dat ik geen boeken uit de sfeer van het Engelse recht aangetroffen heb¹ (en die zal de Raad in 1828 toch wel hebben gehad?), lijkt het

er op dat De Smidt zich heeft beperkt tot boeken (alle boeken?) uit de continentale traditie, of enger: uit de voor het Rooms-Hollandse recht relevante traditie.

De tweede lijst (p. 59-93, met op p. 95-97 een index van auteursnamen) omvat 288 nummers met juridische werken die in 1761 werden nagelaten door J.N. van Dessin (Rostock 1704 – Kaapstad 1761).² Joachim van Dessin (soms ook genoemd von Dessin, maar volgens De Smidt deed Joachim zelf dat niet) was van afkomst een Duitser die vermoedelijk geen academische opleiding had gehad. Hij arriveerde in 1727 in Kaapstad, werd daar klerk bij de Raad van Justitie maar behandelde ook voor procespartijen zaken voor die Raad. Eind 1737 werd hij secretaris van de Weeskamer te Kaapstad. Hij bouwde een omvangrijke bibliotheek op, die hij naliet aan de Kaapse gemeenschap en die zo de basis zou vormen voor de eerste openbare bibliotheek in Zuid-Afrika. In 1821 is een gedrukte catalogus van deze collectie uitgegeven. De afdelingen met de juridische boeken (overeenkomstig de gewoonte dier dagen naar formaat geordend: in folio, quarto, octavo en duodecimo) van die catalogus zijn hier door De Smidt herdrukt onder toevoeging van de nummers in zijn eigen, alfabetisch geordende lijst met veel uitvoeriger titelbeschrijvingen (zie p. 101-108). Bovendien maakte De Smidt een index betreffende de gegevens omtrent de herkomst van de door Van Dessin nagelaten boeken (p. 99-100).

Dat de bibliotheek van Van Dessin geen enkel boek in het Engels en geen werk uit de sfeer van het Engelse recht bevatte, is begrijpelijk: die collectie werd opgebouwd lang voordat de Kaap de Goede Hoop (op het Congres van Wenen, in 1815) in Engelse handen overging. Ze bestaat uit boeken in het Latijn, Nederlands, Duits en een enkele Franse tekst (nr. 195). Het is bepaald niet zo dat Van Dessin alleen rechtsgeleerd werk aanschafte dat van belang was voor de rechtspraktijk. Zijn collectie was groter, breder en geleerder dan die waarover de Raad van Justitie in zijn tijd beschikte. Van Dessin had bijvoorbeeld ook humanistisch werk. Hugo de Groot's *De Jure Belli ac Pacis* in de Nederlandse vertaling van Jan van Gaveren (1705) (p. 72, nr. 100) en de tekst van de *Lex Salica* (p. 86, nr. 228) behoorden ook niet direct tot het eerste waar een praktijkjurist naar greep.

De Smidts boekje bevat een fiks aantal illustraties, die het helaas in vele gevallen zonder bijschrift moesten stellen. Jammer is ook dat de vertaler van de kopij een enkele keer heeft vergeten om het Nederlands in het Engels over te brengen (zie p. 11, p. 23 nr. 55, p. 33 nr. 140, p. 52, p. 55-57, p. 65 nr. 40, p. 68 nr. 63, p.

75 nr. 128, p. 76 nr. 140, p. 81 nr. 188) en dat bij de correctie niemand dit blijkbaar heeft opgemerkt. *Quandoque dormitat bonus Homerus!*

Amsterdam

Theo Veen

- 1 Er is één werk in Engels bij (p. 25, nr. 71), nl. twee delen Domat in vertaling. Deze exemplaren vertoefden in 1818 nog op Jamaica.
- 2 Nummer 5 is een collectie van 37 pamfletten. De nummers 63-67 bestaan uit bundels disputaties die niet terug te vinden zijn in het juridische deel van de hieronder te noemen catalogus van 1821 (zie p. 104-106). Blijkbaar waren ze in 1821 beschreven bij de 'Libri miscellanei', maar het is mij niet duidelijk of de onder De Smidts beschrijvingen genoemde cijfers aantallen disputaties aangeven dan wel verwijzen naar nummers in de catalogus van 1821. De in de nummers 64-67 bijeengebonden disputaties zijn alle nog eens met een apart nummer opgenomen in De Smidts beschrijving van de collectie-Van Dessin. Zie voor iets dergelijks de collectie oraties in nr. 194.

Ron de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (diss. Universiteit van Amsterdam 1999). Hilversum: Uitgeverij Verloren, 1999; 182 pp. ISBN 90 6550 0693, f40,77/€ 18,50.

In 1848 werd met de ingrijpende grondwetsherziening van dat jaar een nieuw kiesstelsel geïntroduceerd in Nederland. Het voorzag in directe verkiezing van de leden van de Tweede Kamer door een relatief beperkt aantal kiesgerechtigden via een absoluut meerderheidsstelsel (districtenstelsel). Bestaande opvattingen over de praktische werking van dat stelsel zijn volgens Ron de Jong gebaseerd op beperkte waarnemingen. Vreemd vindt hij dat niet, want gegevens over bijvoorbeeld de opkomst bij verkiezingen zijn nooit systematisch verzameld, laat staan gepubliceerd. Met zijn boek wil hij voorzien in deze lacune. Over het parlement en het ontstaan van politieke partijen is veel literatuur voorhanden, schrijft de auteur, maar deze studies beschouwen verkiezingen vaak als een gegeven. De Jong stelt de verkiezingen centraal en vooral de vraag hoe kiezers en kandidaten daarmee omgingen. Hij beschrijft de ontwikkeling van de 'onafhankelijke' kiezer en kandidaat naar de partijganger in de periode 1848-1887. In zijn woorden is in deze periode de 'standspolitiek' verdronken door de 'partijloyaliteit'.

Onderzoek naar de opkomsteijfers ('een goede graadmeter om de politieke participatie van de kiesgerechtigden te bepalen') leert dat in de beschreven

periode de eerste directe verkiezingen in 1848 al direct het hoogtepunt vormden met een opkomst van 80%. Die score werd later niet meer geëvenaard, hooguit nog benaderd in 1853 (Aprilbeweging), 1866-1867 (kabinet-Van Zuylen-Heemskerck) en gedurende de jaren zeventig en tachtig van de negentiende eeuw. De Jong stelt vast dat er na 1866 een structurele verandering optreedt in de verkiezingen. Hij baseert dit zowel op de ontwikkeling van de opkomst, en van de regionale opkomstpatronen als op de ontwikkeling van het verschijnsel kandidaat. Met name dat laatste fenomeen onderwerpt hij aan nader onderzoek.

In de jaren tot ruwweg 1870 figureerden kandidaten volgens De Jong in het kader van wat hij standspolitiek noemt. Hij verwijst hiervoor naar het begrip 'politics of deference' uit de Engelse literatuur, dat verkiezingen niet in een politieke of ideologische, maar in een sociale context plaatst. Volgens deze opvatting is stemmen meer een persoonlijke dienstverlening aan een sociaal hoger geplaatste in de onmiddellijke omgeving dan het uitdrukken van een overtuiging. Dit impliceert dat kiezers via standspolitiek werden beïnvloed door het gevestigde aanzien en gezag van de kandidaat. Maar volgens De Jong was dit niet de enige manier waarop kiezers werden beïnvloed. Ook pastoors, predikanten en de regering konden invloed uitoefenen. De kern van zijn boek wordt gevormd door een beschrijving van dit proces van invloed uitoefenen. Gekoppeld aan de strijd over religieuze kwesties en de onderwijsvrijheid neemt dit proces een centrale plaats in bij de vorming van politieke bewegingen, later partijen, en het ontstaan van partijpolitiek.

De Jong laat zien dat vooral over religieuze kwesties aan het einde van de jaren zestig van de negentiende eeuw scherpe politieke tegenstellingen ontstaan. Hij vermoedt dat de religieuze tegenstelling tussen protestanten en rooms-katholieken al in 1848 dominant was, althans in de districten. In de Tweede Kamer speelde zij aanvankelijk niet zo'n grote rol. De politiek werd met het verschijnsel geconfronteerd door de Aprilbeweging van 1853, de massale agitatie van protestanten tegen het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland. Niettemin bleven conservatieve en liberale afgevaardigden vasthouden aan het ideaal van de standspolitiek: zij beriepen zich erop een algemeen belang te vertegenwoordigen. Zij werden hierin gesteund door de staatsrechtsgeleerde Buys. Hij meende dat de politiek niet de wil, maar de belangen van de natie moest representeren. Een van de weinigen die daar stelling tegen nam was Groen van Prinsterer. Hij pleitte al in 1850 voor duidelijk te

onderscheiden antirevolutionaire, conservatieve en liberale kiesverenigingen. Buys achtte deze benadering te beperkt en beweerde dat de antirevolutionaire richting geen staatkundige partij was.

Overtuigend toont De Jong aan dat het bestaan van deze tegengestelde visies omstreeks 1870 leidde tot toenemende spanningen binnen de politiek, het eerst binnen de antirevolutionairen. Vooral de adellijke kamerleden van die beweging voelden er niets voor zich achter een gemeenschappelijk vaandel te scharen en hun onafhankelijkheid op te geven. Tegenover deze leden stond Kuypers met zijn krant *De Standaard*, een machtig wapen in de strijd. De Jong heeft zich niet alleen verdiept in oude jaargangen van Kuypers partijkrant, maar ook in die van het *Algemeen Handelsblad*, het *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage*, *De Tijd* en nog een achttal kranten meer. Daarnaast maakt hij op ruime schaal gebruik van brieven van politici. Enerzijds ontstaat zo een beeld van wat de gemoederen in het land bezighield, anderzijds van de wijze waarop individuele kamerleden daardoor werden getroffen.

Wat duidelijk wordt is dat de politieke tegenstellingen in de Kamer tot omstreeks 1870, maar ook nog wel daarna, hoofdzakelijk in traditionele termen als liberaal versus conservatief werden gedefinieerd. Bij de verkiezingen daarentegen traden vooral godsdienstige tegenstellingen aan het licht, zo blijkt uit de door De Jong aangeboorde bronnen. Het blijkt ook uit zijn analyse van de uitslagen, de opkomst bij verkiezingen en de samenstelling van het electoraat. Dit alles voert tot de conclusie dat de politiek een andere agenda hanteerde dan de kiezer. De beweging die aansluiting zocht bij de agenda van het electoraat mocht dan in de ogen van Buys 'geen staatkundige partij' zijn, zij was wel bezig de agenda voor de nieuwe, twintigste eeuw op te stellen.

Enigszins storend is dat de auteur de negentiende-eeuwse politici in zijn boek stevast laat 'netwerken'. Dit typisch eigentijdse begrip past niet bij de wijze waarop men in het verleden contacten legde en onderhield. Thorbecke spreekt in de brieven aan zijn vrouw doorgaans over 'bezoeken doen' (zie bijvoorbeeld de brieven van 22 maart 1852 en 29 juni 1856), waarmee hij doelt op ontvangsten bij notabelen en op het bijwonen van bijeenkomsten met 'eenige hoofdkiezers' (brief van 20 juni 1856). Het zijn soortgelijke bijeenkomsten van (kandidaat-)leden van de Staten-Generaal waarop De Jong doelt in zijn boek. Een eigentijds woord als 'netwerken' doet afbreuk aan de moeite, zo niet de ontberingen, die kamerleden zich

destijds moesten getroosten om hun bezoeken te 'doen'. Thorbecke schrijft op 21 februari 1849 aan zijn 'zoet lief Madonnaatje' dat hij die dag niet vanuit Den Haag naar huis in Leiden zal kunnen terugkeren. 'De Commissie zal niet vóór half acht zamenkomen, en te 8 ure zou men reeds op weg moeten zijn naar den spoortrein. (...) Heb medelijden met mij, mijn hartje; en denk aan mij, opdat ik het licht uwer oogen steeds ontmoete.'

Dat het zeer wel mogelijk is met gebruik van historische termen onmiddellijk een sfeer te treffen blijkt uit het gebruik van de begrippen 'gauche' en 'droite' in De Jongs boek voor het aanduiden van de twee vleugels (zoals wij tegenwoordig zouden zeggen) binnen de antirevolutionaire beweging in de negentiende eeuw. Nog een fraai voorbeeld is de beschrijving van een Haags liberaal verkiezingscomité, opgericht in 1868, dat zich ten doel stelde om 'vliegende blaadjes' per post aan de kiezers te verzenden.

Het boek van De Jong is gebaseerd op een promotieonderzoek dat betrekking heeft op de hele periode, 1848-1917, waarin Tweede-Kamerleden in Nederland door middel van een districtenstelsel werden gekozen. Over dat hele tijdvak heeft hij gegevens verzameld als de verkiezingsuitslagen, de omvang van het electoraat in de kiesdistricten, de godsdienstige samenstelling ervan en de aanbevelingen die toonaangevende kranten voor verkiezingen publiceerden. Opname van alleen al de gegevens uit de periode tot 1887, waarover het boek handelt, zou de omvang ervan meer dan verdubbeld hebben, schrijft de auteur. In overleg met het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis is besloten deze gegevens apart te publiceren, naar De Jong hoopt binnen een jaar na verschijnen van het hier besproken boek.

Gouda

Rijk Timmer

C.J.H. Jansen [en] M. van de Vrugt (red.), *Recht en geschiedenis. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw, Studiedag Utrecht 1997*. Nijmegen: Ars Aequi Libri [1999]; 181 pp. ISBN 90 6916 316 0.

Nadat de eerste studiedag voor de rechtsgeschiedenis van de 19e (en 20e) eeuw in 1991 te Amsterdam werd georganiseerd, werd er in 1997 voor de vierde maal zo'n bijeenkomst in Utrecht gehouden. De schriftelijke neerslag van de daar gehouden voordrachten treft men thans aan in deze bundel, een verzameling van

twaalf opstellen voorafgegaan door een 'Woord vooraf' (p. 7-9) van de redacteurs. Het is een gevarieerd geheel, waarvan de inhoud hier dan ook niet besproken doch slechts gesignaleerd kan worden.

De bijdragen zijn niet chronologisch geordend (zoals op de studiedag) noch thematisch, maar alfabetisch op naam van de auteur. Het zijn: P.A.J. van den Berg, 'Staatsvorming zonder codificatie. Een vergelijking tussen het codificatiestreven op het continent en in Engeland, met bijzondere aandacht voor Jeremy Bentham en Henry Peter Brougham' (p. 11-30); R. van den Berg, 'Wetsbegrippen van de negentiende eeuw. Valse staatsrechtelijke grondslagen in de rechtsgeschiedenis' (p. 31-48); E.K.E. von Bóné, 'Het Franse echtscheidingsrecht in de rechtspraak van Dordrecht ten tijde van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1815-1830)' (p. 49-61); P.B. Cliteur, 'Het Openbaar Ministerie in zijn historische ontwikkeling'² (p. 63-76); Ludy A.M. Giebels, 'De staatsrechtelijke positie van de waterschappen en de wet van 1855 "Ter voorlopige voorziening in sommige waterstaatsbelangen"' (p. 77-86); R.W.G. Lombarts [en] S. Faber, 'Een Nederlandse Botany Bay? Enige opmerkingen over deportatie in het licht van de opkomst van de cellulaire gevangenisstraf en de afschaffing van de lijfstraffen in de negentiende eeuw' (p. 87-99); J.M. Milo, 'Gewere en dominium. Opkomst en ondergang van een tegenstelling in de discussie over art. 2014 BW (oud)' (p. 101-114); J.F. Nijboer, 'De constitutionalisering van het strafprocesrecht sedert de Tweede Wereldoorlog' (p. 115-127); C.H. van Rhee, 'De eis in reconentie in heden, verleden en toekomst' (p. 129-140); W.P. Secker, 'De vingers van de staat. Politieke opvattingen over de rol van de staat in ethische kwesties: de Zedelijkheids-wetgeving inzonderheid pornografie' (p. 141-156); J.M. Smits, 'Kwam aan de privaatrechtelijke methode een normatieve betekenis toe voor de rechtsontwikkeling? Een aanzet tot onderzoek voor de afgelopen eeuw' (p. 157-167); V.J.A. Sütö, 'De invloed van Meijers' rechtsvergelijkende expertise op zijn toelichting bij het Ontwerp van Volmacht 1954' (p. 169-181).

Het boek lijkt hier en daar wat te haastig gemaakt (zie ook noot 2 bij deze aankondiging). Op p. [4] heeft men bijvoorbeeld vergeten in te vullen wie het omslag ontwierp.

Amsterdam

Theo Veen

1 Heel exact is deze aanduiding niet. Nederland heette volgens de grondwet van 1814: 'Vereenigde Nederlanden'. In

de na de samenvoeging van de Noordelijke met de Zuidelijke Nederlanden tot stand gekomen grondwet van 1815 heette de nieuwe staat: 'Koninkrijk der Nederlanden'.

- 2 In de inhoudsopgave heet deze bijdrage: 'De historische ontwikkeling van de doctrine over de constitutionele positie van het Openbaar Ministerie (1827-1997)'.

R.S. Wegener Sleeswijk en L. Oldersma, *Rechterlijk Friesland 1811-1999. Naamlijst leden rechterlijke macht, leden openbaar ministerie en griffiers*. Hilversum: Verloren; Leeuwarden: Ryksargyf, 1999; 320 pp. ISBN 90 6550 077 4, f 50,-.

Dit boek is een van de vier boeken die in 1999 zijn verschenen om luister bij te zetten aan de herdenking van het feit dat het toen 500 jaar geleden was dat het Hof van Friesland werd opgericht. Het Hof van Friesland hield 28 februari 1811 op te bestaan, nu de dagerna de nieuwe (Franse) rechterlijke organisatie werd ingevoerd. Dat er na 1811 ook in Friesland nog recht werd gesproken en dat er ook in Friesland nog rechters waren, blijkt uit het hier besproken boek. Alleen: na 1811 mag men niet meer van Friese rechters spreken, maar moet men van Nederlandse rechters spreken.

Het boek bevat acht hoofdstukken, waarvan de hoofdstukken 2 en 7 de belangrijkste zijn. De zes andere hoofdstukken behelzen een voorwoord (hoofdstuk 1), een verantwoording (hoofdstuk 3), een toelichting (hoofdstuk 4), een literatuurlijst (hoofdstuk 5), afkortingen en verklaringen (hoofdstuk 6) en een naamsindex (hoofdstuk 8).

Hoofdstuk 2 geeft 'enige grepen uit de geschiedenis van de rechterlijke organisatie in Friesland' na 1811. Veel aandacht krijgt daar de uitleg van de structuur van de Franse rechterlijke organisatie in het algemeen en de toepassing daarvan in het departement Friesland in het bijzonder. Die uitleg bevat de nodige fouten en slordigheden: het hof van assisen berechtte niet misdrijven, maar misdaden (p. 10); de preliminaire conciliatie door de vrederechter werd niet in 1813, maar in 1838 afgeschaft (p. 19); die preliminaire conciliatie was niet zo on-Nederlands als de auteurs beweren, want zij werd bijv. in 1824 op het eiland Aruba ingevoerd, en wat betekent 'on-Nederlands' eigenlijk in een land dat in 1813 nog nauwelijks een eenheidsstaat was? Die uitleg is niet altijd even duidelijk, zoals die op p. 10 over de appelrechtspraak in het Franse systeem. Verhoudingsgewijs weinig aandacht krijgt de uitleg van de rechterlijke organisatie na 1813. Hier wordt het voorstellingsvermogen van de gemiddelde lezer toch wel enig geweld

aangedaan, zeker als hij niet kind aan huis is in de provincie Friesland. Ik vraag mij bij dit soort beschrijvingen altijd af: waarom wordt een en ander niet ondersteund door kaartenmateriaal? zodat men bijvoorbeeld in één oogopslag de belangrijke wijzigingen in 1877 op het gebied van de rechterlijke organisatie kan zien. De auteurs besteden verder in dit hoofdstuk nogal veel aandacht aan het gebruik van het Fries in de rechtszaal. De relevantie van dat stuk voor het boek ontgaat mij echter geheel. Zeer gewrongen en niet overtuigend is hun betoog over de herkomst van de leden van de rechterlijke macht en van het openbaar ministerie en hun kennis van het Fries. De auteurs verliezen daarbij geheel uit het oog dat de rechterlijke organisatie sinds 1811 een landelijke organisatie is en niet een Friese. Er zou pas reden zijn tot ongerustheid als de grafieken op de p. 21 en 22 er anders hadden uitgezien!

De kern van het boek is natuurlijk hoofdstuk 7: de naamlijst van de leden van de rechterlijke macht, de leden van het openbaar ministerie en van de griffiers, die tussen 1811 en 1999 deel hebben uitgemaakt van rechterlijke colleges die op het grondgebied van de provincie Friesland gevestigd zijn of waren. Alfabetisch worden van de meeste van de ongeveer 1700 opgenomen personen vermeld: de achternaam, de voornamen, het geboorte- en stervensjaar, de namen van ouders en eventuele echtgenoten en de functies die deze personen in de rechterlijke organisatie binnen de provincie Friesland hebben bekleed. Het zal duidelijk zijn dat het bijeenbrengen van deze gegevens geen sinecure is geweest. Toch had er met iets meer inspanning iets mooiers van kunnen worden gemaakt. Het was de overzichtelijkheid zeer veel ten goede gekomen, voor alle mogelijk denkbaar onderzoek, als niet het alfabet maar het rechterlijk college als uitgangspunt van ordening was genomen, gesplitst in leden van de rechterlijke macht, leden van het openbaar ministerie en griffiers. Ook vraag ik mij af of niet meer verwijzingen naar bekende naslagwerken als biografische woordenboeken en genealogische werken mogelijk waren geweest. Verdere onderzoekers hadden dan veel meer houvast gehad. Een voorbeeld. Ik weet nog dat mr. Jacobus Cornelis Bloem, van wie hier vermeld wordt dat hij van 23 april 1928 tot 2 april 1931 griffier bij het kantongerecht te Lemmer is geweest (dat wist ik niet), dezelfde is als de bekende Nederlandse dichter J.C. Bloem. Dat het hier om een en dezelfde persoon moet gaan, kan ik echter alleen maar opmaken uit het gegeven dat ik

weet dat hij gehuwd was met Clara Eggink en dat dat gelukkig hier ook vermeld staat (p. 55). Mijn vraag is dan ook: waarom had dat er niet bij vermeld kunnen worden? Met het aanbrenge van dat soort gegevens had het boek beter 'een Fundgrube bij verdere studie' kunnen zijn, zoals de auteurs in hun voorwoord hopen (p. 7), omdat er dan zonder moeite verbindingen zijn te leggen met gegevens die men zelf langs andere wegen verkregen heeft.

Tot slot nog drie dingen. De auteurs hebben het in hun voorwoord (p.7) over 'allen die in Friesland sinds 1811 bij de rechtspraak betrokken waren'. Dat spoot niet met de titel van het boek, want dan hadden zij niet slechts de presidenten van de hoven van assisen moeten vermelden, maar ook de juryleden die tussen 1811 en 1813 bij die hoven gefungeerd hebben (80 zaken) en de militairen die deel uitmaakten van het (in 1813 weer afgeschafte) speciale hof (7 zaken). De titel dekt dus de lading. Jammer alleen, dat niet duidelijker is aangegeven welke rechterlijke colleges of onderdelen daarvan niet voor de naamlijst 'bewerkt' zijn; te denken valt aan de bijzondere rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog en aan de pachtrechtspraak.

In de literatuurlijst (p. 31) mis ik het boek van Johan Frieswijk en Hans Sleurink, *De Zaak Hogerhuis 'eene gerechtelijke misdaad'* (Leeuwarden 1984). Als de auteurs over het gebruik van het Fries in de rechtszaal kunnen schrijven, dan had een vermelding van deze spraakmakende zaak niet achterwege mogen blijven. Bovendien worden in dat boek op p. 186 en 187 de familieverhoudingen tussen de leden van de rechterlijke macht, de leden van het openbaar ministerie en andere justitiefunctionarissen in den lande dermate overtuigend in beeld gebracht, dat daar geen enkele beschrijving in proza tegen op kan.

Alle daar afgebeelde namen komen trouwens in de naamsindex voor.

De auteurs verwachten 'dat in de 21e eeuw allochtone rechterlijke functionarissen op de één of andere wijze hun intrede in de rechterlijke organisatie zullen doen'. Wat is echter een allochtoon? Wie het weet, mag het zeggen. De auteurs laten zich er niet over uit. Ik doe het ook niet, maar ik kom bij doorneming van de naamlijst al op 26 allochtonen sinds 1811, waaronder de eerstgenoemde van de twee auteurs van dit boek. Het zal duidelijk zijn dat ik een andere definitie van allochtoon hanteer dan de auteurs.

Samengevat: het boek stelt nogal teleur en valt in het rijtje van de vier verschenen boeken, ondanks de

bependingen die de auteurs zich hebben opgelegd en ondanks de bescheiden pretenties die zij ermee gehad hebben, bitter tegen.

Amsterdam

Geert Bossers

C.J.H. Jansen, *De negentiende-eeuwse wortels van het moderne zekerheidsrecht. Vreemd recht als voorbeeld voor de Nederlandse privaatrechtsbeoefening vanaf het einde van de 19e eeuw.* (Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de rechtsgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen op 17 juni 1999.) Deventer: W.E.J. Tjeenk Willink, 1999; 37 pp. ISBN 90 271 5145 8.

'Leerstellige rechtsvergelijking op historische grondslag', dat is de aanduiding die C.J.H. Jansen geeft voor de door hem gehanteerde methode van onderzoek in de privaatrechtsrechtsgeschiedenis. In zijn bij de aanvaarding van zijn hoogleraarschap aan de Nijmeegse universiteit uitgesproken oratie toont hij wat deze methode inhoudt en tot welke resultaten zij kan leiden.

Het onderwerp van de oratie vormt de rol die buitenlandse (Duitse en Engelse) rechtsfiguren speelden op het terrein van het Nederlandse zakelijke zekerheidsrecht in de decennia rond 1900. Met zijn bespreking van de lotgevallen van deze allochtone zekerheidsinstrumenten heeft Jansen als eigenlijk doel aan te tonen dat het Nederlandse privaatrecht gekenmerkt wordt door een principiële openheid. Deze openheid voor beïnvloeding vanuit andere West-Europese rechtsstelsels zou voor een belangrijk deel te danken zijn aan de omstandigheid dat deze rechtsstelsels een gemeenschappelijke traditie kennen, namelijk die van het Romeinse recht.

Jansen begint zijn betoog dan ook met een uiteenzetting over de belangrijke positie die het Romeinse recht in de negentiende eeuw nog altijd innam. Hoewel dit recht formeel geen gelding meer had (na tot driemaal toe afgeschafte te zijn: in 1809, 1811 en 1838), bleef men grote waarde hechten aan de bestudering ervan omdat men ervan uitging dat dit kon leiden tot 'inzicht in hetgeen vergankelijk of tijdelijk was in het nationale recht en hetgeen bestemd was om te blijven' (p. 6).

Uiteraard hield het Romeinse recht ook via de omweg van de bestudering van het Duitse privaatrecht de aandacht nog vast: tot aan de inwerkingtre-

ding van het BGB in 1900 behield in Duitsland het *Pandektenrecht* ofwel *das heutige römische Recht* geldend. In zo'n situatie was er natuurlijk geen scherpe grens tussen beoefening van de rechtsgeschiedenis en die van de rechtsvergelijking.¹ Impliciet betoogt Jansen in zijn oratie dat zo'n scherpe grens ook thans, honderd jaar later, nog altijd niet bestaat, althans niet zou moeten bestaan. Vergelijking van het Nederlandse privaatrecht met dat van een ander West-Europees land, houdt niets anders in dan het traceren van twee verschillende ontwikkelingslijnen die hun oorsprong vinden in één en dezelfde punt: het Romeinse recht. De rechtsvergelijker is dus rechtshistoricus, de rechtshistoricus rechtsvergelijker. Dit idee is niet nieuw, maar mag als vermaning tegen zich afzonderende rechtshistorici of a-historische beoefenaren van het positieve privaatrecht best herhaald worden.

Ten bewijze van zijn stelling dat het Nederlandse privaatrecht ook rond 1900 openstond voor buitenlandse beïnvloeding, verwijst Jansen naar een drietal geïmporteerde rechtsfiguren: het afbetalingscontract, de zekerheidsoverdracht en de trusthypothek. Dat Jansen zich hiermee beperkt tot het terrein van het zakelijke zekerheidsrecht, is een gelukkige keuze. Op dit terrein bevatte het Burgerlijk Wetboek van 1838 namelijk een belangrijke tekortkoming: het verbod op stille verpanding van art. 1198. Dit dwong de praktijk op zoek te gaan naar alternatieve constructies waarin een direct gebruiksrecht voor afnemers gekoppeld kon worden aan een zakelijk zekerheidsrecht voor de betrokken kredietverschaffers. De ruimte voor creatieve oplossingen werd echter beperkt door de omstandigheid dat in het zekerhedenrecht, onderdeel uitmakend van het goederenrecht, de rechtszekerheid nu eenmaal vooropstaat. Iedere alternatieve zekerheidsvorm moest om deze reden op zijn minst (om het in moderne termen te zeggen) passen in het stelsel van de wet en aansluiten bij de in de wet geregelde gevallen. Dit alles betekent dat enerzijds grote belangstelling bestond voor buitenlandse vormen van zekerheidsrechten, en dat anderzijds de mogelijkheden van incorporatie in het Nederlandse recht begrensd waren.

Het in oorsprong Amerikaanse afbetalingscontract is via Duitsland in ons land doorgedrongen. Het behelst een transactie waarbij een zaak onder eigendomsvoorbehoud wordt overgedragen aan een verkrijger die terstond de heerschappij over de zaak in kwestie verkrijgt, doch de koopprijs in termijnen

mag voldoen. Cruciaal element van de transactie is nog dat de verkoper een vervalclausule bedingt, op grond waarvan de overeenkomst van rechtswege vervalt indien de afnemer ook maar één betalingstermijn mist. Het afbetalingscontract is als gezegd in oorsprong niet Duits, maar in de praktische uitwerking is wel het Duitse model gevolgd, hetgeen niet alleen blijkt uit de wettelijke regeling van de koop op afbetaling in 1936,² maar ook uit de wijze waarop nog in het Nieuwe BW het eigendomsvoorbehoud is vormgegeven (art. 3:92 BW).

Hetzelfde kan gezegd worden van de zekerheids-overdracht, die eveneens een niet-Duitse (want Romeinse) oorsprong heeft, doch bij zijn erkenning in 1929 hier te lande wel is gemodelleerd naar het Duitse voorbeeld van de *Sicherungsübereignung*. Ook na 1929 behield Duitsland zijn gidsfunctie; de ontwikkeling in de rechtspraak die de bevoegdheden van de zekerheidseigenaar zoveel mogelijk beperkte tot die van een pandhouder, was eveneens afgekeken van de Duitse rechtspraak. Op dit punt is Nederland bij de inwerkingtreding van het huidige BW, anders dan bij het eigendomsvoorbehoud, wel een eigen weg gegaan: art. 3:84 lid 3 verbiedt thans de overdracht tot zekerheid.³

De trusthypothek tenslotte wordt door Jansen opgevoerd ten bewijze van de Engelse invloed op het Nederlandse privaatrecht. Kort gezegd houdt deze constructie in dat een kredietnemer toonderaandelen uitgeeft aan zijn kredietverstrekkers, en ten behoeve van de houders van deze aandelen hypotheek verleent op zijn bedrijfsgoederen. Incorporatie van deze figuur in het Nederlandse zekerheidsrecht was, om redenen die ik hier onbesproken laat, problematisch, en een wettelijke regeling is er (anders dan in Duitsland) dan ook niet gekomen. Dat neemt niet weg dat de praktijk zich er in de eerste helft van deze eeuw regelmatig van bediende zonder dat aan de geldigheid getwijfeld werd.

Bij dit ene voorbeeld van overgenomen Engels recht blijft het, en Jansen beweert dan ook nergens dat het Engelse recht belangrijke invloed op het Nederlandse privaatrecht heeft gehad; hij spreekt van rechtsfiguren die hier 'tot navolging werden voorgehouden' (p. 22 en 25) of die als 'inspiratiebron' dienden (p. 7 en 25). Ten aanzien van het Duitse recht ligt dat anders: zowel literatuur als wetgeving getuigen van de belangrijke rol die het Duitse privaatrecht in de door Jansen behandelde periode speelde. Hier is dus zeker de conclusie op zijn plaats dat Nederland rond 1900

‘openstond’ voor buitenlandse invloed, al meen ik dat Jansen te ver doorschiet door te beweren dat de Duitse invloed ‘vele malen groter [is] geweest dan tot voor kort is aangenomen’ (p. 19). Van de door Jansen behandelde rechtsfiguren was immers – onder rechtshistorici althans – niet onbekend dat ze van Duitse komaf waren.

Ik had bij lezing van de oratie dan ook de indruk dat Jansen zich – bewust of onbewust – meer richtte tegen beoefenaren van het positieve privaatrecht dan tegen zijn vakbroeders. Daarop wijst ook dat hij zich meer dan eens inlaat met positiefrechtelijke kwesties: zo keert hij zich tegen de aanvaarding van de – ook al uit Duitsland gehaalde – zakelijke overeenkomst (p. 17) en mengt hij zich in de discussie over de vraag of de trustfiguur past in het huidige goederenrechtelijk systeem (‘de trust is voor mij geen must’, p. 30). Bij het eigenlijke onderwerp van zijn oratie (de mate van buitenlandse invloed op het Nederlandse privaatrecht rond 1900) zijn deze passages niet op hun plaats. Echter, omdat Jansen nu eenmaal wil betogen dat er geen verschil bestaat tussen rechtshistorische en rechtsvergelijkende/positiefrechtelijke wetenschapsbeoefening, kon hij zich deze uitstapjes naar het positieve recht wel veroorloven. Men moet enkel vaststellen dat Jansen op de genoemde punten niet heeft getracht de discussie te beïnvloeden: zo laat hij weten tegen de zakelijke overeenkomst te zijn, maar komt hij daarbij niet met nieuwe argumenten.

Het is mij dan ook nog niet helemaal duidelijk hoe wij ons de door Jansen bepleite wetenschapsbeoefening moeten voorstellen. Zijn oratie leert ons dat het honderd jaar geleden ook al zinvol kon zijn zich door het buitenland te laten inspireren bij het zoeken van oplossingen voor positiefrechtelijke problemen. Welke rol dit historische inzicht dan verder speelt, blijft in het midden. Eerherstel voor eerdere generaties? Een vermaning tegen hedendaagse ijdelheden dat er met hun internationale oriëntering niets nieuws onder de zon is? Daar is niets mis mee, maar rechtshistorische arbeid is – net als rechtsvergelijking – voor de beoefening van het positieve recht pas echt van belang als zij concrete oplossingen kan aan dragen voor de huidige problemen. En die rol kan de beoefening van de rechtshistorie ook spelen, bijvoorbeeld als zij laat zien tot welke resultaten de introductie van een nieuwe rechtsfiguur in het buitenland heeft geleid; zijn deze resultaten gunstig, dan ontstaat een wenkend perspectief, zijn deze ongunstig, dan kunnen wij ons verder de moeite besparen om

ook tot overname van die rechtsfiguur over te gaan.⁴ Bij een dergelijke aanpak valt werkelijk geen onderscheid meer te maken tussen rechtshistorisch en rechtsvergelijkend onderzoek.

Bovenstaande opmerkingen mogen best niet worden opgevat als kritiek. Binnen het bestek van een oratie heeft Jansen een betoog gehouden waarvan niet alleen rechtshistorici kennis behoren te nemen, maar ook de beoefenaren van het moderne goederenrecht die menen ‘grensverleggend’ bezig te zijn. In krap 30 pagina’s, geschreven in een prettige stijl en gelardeerd met tal van rake citaten, passeert een groot aantal onderwerpen de revue, waarbij met name opvalt hoe goed Jansen vertrouwd is met de voetangels en klemmen van het moderne privaatrecht; hij kent zijn Nieuw BW. Tenslotte – en daar gaat het om – geeft Jansen een hoop stof tot nadenken.

Amsterdam

A.F. Salomons

- 1 Men kan zich dan ook afvragen of met de afschaffing van het Romeinse recht in Nederland de weg ècht vrij was gemaakt voor ‘een zuiver historische beoefening’ van dat recht, zoals Jansen nog schreef in zijn bijdrage aan *RM Themis* 1998/1, p. 16.
- 2 Wet van 23 april 1936, S. 202, thans nog van kracht als de artt. 7A:1576-1576x BW.
- 3 Zoals bekend heeft de Hoge Raad dit zogenaamde fiducia-verbod in het Sogelease-arrest van 19 mei 1995, NJ 1996, 119, uitgelegd als een verbod op de overdracht die enkel strekt tot het verschaffen van een sterke verhaalspositie aan de kredietverschaffer.
- 4 Een goed voorbeeld van dergelijk onderzoek vormt C.E. du Perron, *Aansprakelijkheid in groepen van contracten. Derdenwerking van overeenkomsten: een Franse les over de contractueel betrokken derde?* Studiekring ‘Prof.Mr. J. Offerhaus’, nieuwe reeks, nr. 5C (Amsterdam 1996).

OVER DE AUTEURS VAN DE ARTIKELEN

Mr. A.J. Allan (1934) studeerde in de jaren vijftig politieke wetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam. Gedurende twintig jaar was hij directeur van de juridische uitgeverij Koninklijke Vermande bv. In 1986 behaalde hij zijn doctoraal rechten aan de Universiteit Utrecht met een doctoraalscriptie over de beleidsvrijheid van de curator in het faillissement van naamloze en besloten vennootschappen. Na korte tijd gewerkt te hebben als advocaat schrijft hij nu bij prof. dr. P.H.D. Leupen een proefschrift over het Kennemer landrecht.

Mr. W.G.M. Cerutti was tot 1998 loco-gemeentesecretaris van Haarlem en is sinds 1995 lid van het bestuur van de Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlands Recht. Hij bereidt een boek voor over de geschiedenis van het stadhuis van Haarlem.

Prof. mr. S. Faber (1944) is hoogleraar Nederlandse rechtsgeschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Prof. dr. D. Heirbaut (1966) doceert rechtsgeschiedenis aan de Universiteit te Gent.

Margaret L. Hewett, BA Hons. BEd. is associate professor in de Faculty of Humanities van de University of Cape Town (Zuid-Afrika).

Mr. M.A. Moelands (1943) studeerde rechten aan de Universiteit van Amsterdam. Zij is hoofd van de Koninklijke Bibliotheek, Bureau Nederlands Centrum voor Rechtshistorische Documentatie en Rechtsiconografie te Den Haag.

R. Timmer (1952) is redacteur in Den Haag van *Het Financieele Dagblad* en studeert rechten (vrije studierichting) aan de Universiteit van Amsterdam.

Dr. J. Toes is hoofdredacteur geweest van het *Noord-Hollands Dagblad*, studeerde rechten aan de Universiteit van Amsterdam en is aan de Vrije Universiteit te Amsterdam in 1992 gepromoveerd op het proefschrift *Wanklanken rond een wingewest. In de nadagen van de Surinaamse slavernij*.

Kopij-aanwijzingen

De kopij moet op één zijde van het papier (A4-formaat) worden geprint, met interlinie anderhalf en een linker- en bovenmarge van tenminste drie cm.

De bijdragen dienen gesteld te zijn in de voorkeurspelling.

Het gebruik van ‘tussenkopjes’ wordt aanbevolen. Nieuwe alinea’s springen links in. Citaten moeten tussen enkele aanhalingstekens worden geplaatst, citaten binnen citaten tussen dubbele. Grotere citaten van meer dan drie regels worden aangegeven door na een regel wit het hele citaat een tab te laten inspringen. Citaten die niet in de Nederlandse, Duitse, Franse of Engelse taal zijn gesteld, dienen vergezeld te gaan van een vertaling.

In de tekst wordt naar de noten verwezen door de nootcijfers, in superscript na de afsluitende punt of (punt)komma te plaatsen.

De namen van boeken en tijdschriften worden gecursiveerd, de titels van artikelen moeten tussen enkele aanhalingstekens worden geplaatst. Behalve in de boekaankondigingen en de recensies hoeft de naam van de uitgever niet te worden vermeld.

Voorbeelden artikel:

- E.C. Coppens, ‘Het Lam Gods zijdelings verkocht’, in: *Pro Memorie* 1 (1999), p. 19-40; aldaar p. 37.
- A.Fl. Gehlen, ‘Visis actis. Eerste bevindingen bij de openlegging van het gerechtelijk archief der Luikse commissarissen-deciseurs te Maastricht (1632-1794)’, in: E.C. Coppens (red.), *Honoris causa. Opstellen aangeboden aan prof.mr. O. Moorman van Kappen* (Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut, nr. 42; Nijmegen 1999), p. 49-60; aldaar p. 50.

Voorbeelden boek:

- P.L. Nève, *Schets van een geschiedenis van het notarisambt in het huidige België tot aan de Franse wetgeving* (Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut, nr. 34; Nijmegen 1995), p. 120.
- Peter R. Boomsma, *Kneppelfreed. Gevecht om de taal met wapenstok en waterkanon* (Franeker 1998), p. 35.

Voorbeelden recensie:

- Caspar van Heel, [recensie van:] Alphons van den Bichelaer, *Het notariaat in stad en Meierij van 's-Hertogenbosch ...* (1306-1531) (1998), in: *Pro Memorie* 1 (1999), p. 165-168; aldaar p. 166.
- Luk Burgelman, [recensie van:] Jean-Pierre Nandrin, *La justice de paix à l'aube de l'indépendance de la Belgique 1832-1848* (1998), in: *Pro Memorie* 1 (1999), p. 175-177; aldaar p. 177.

Voorbeelden van vermelding van reeds eerder aangehaalde literatuur:

- Coppens, ‘Het Lam Gods’, p. 30.
- Gehlen, ‘Visis actis’, p. 53.
- Boomsma, *Kneppelfreed*, p. 40.
- Nève, *Schets van een geschiedenis*, p. 125, of:
- Nève, *Schets geschiedenis notarisambt*, p. 125.
- Van Heel, recensie Van den Bichelaer, p. 167.
- Burgelman, recensie Nandrin, *La justice de paix*, p. 176.

Indien het artikel van afbeeldingen wordt voorzien, graag duidelijke foto’s of originele illustraties aanleveren, de onderschriften op een apart blad opnemen. Onderschriften en illustraties moeten worden voorzien van een nummer. Op de uitdraai dient in de marge te worden aangegeven waar de betreffende illustratie moet komen.

Door de redactie aanvaarde kopij geldt als drukklare tekst. Wijzigingen, anders dan verbetering van zetfouten, kunnen de auteur in rekening worden gebracht.

INHOUD *Pro Memorie 2 (2000), aflevering 1*

Redactioneel	(T.J. Veen)	1
Artikelen		
S. Faber en D. Heirbaut	Rechtshistorici uit de lage landen: interview met Ph. Godding	3
Rijk Timmer	Restanten van Oud-Germaans recht in de Lex Frisionum	17
A.J. Allan	Het gerefelde stadsrecht van Beverwijk	46
Wim Cerutti	Justitie in het stadhuis van Haarlem	71
Margaret Hewett	Old wine in new bottles, or: the story of translations of the 'old authorities' produced by South Africans	92
J. Toes	Hoe de rechtbank voor Hoorn verloren ging. Bestuurders en burgerij verliezers in hun verzet	109
M.A. Moelands	De kroning van stadhouder-koning Willem III en koningin Mary gezien door de ogen van Romeyn de Hooghe	131
Varia		
	Theo Veen, <i>Observationes tumultuariae novissimae</i>	145
	L. van Heijningen, <i>Het De Bourbon-arrest</i>	159
	L. van Heijningen, <i>Strijd om de Grondwet</i>	161
	A.J. van Weel, <i>Halt, bloed: enkele addenda</i>	164
Kroniek		
	Met bijdragen van S. Faber en J.A.G. Jüngen	165
	Bestuursmededelingen O.V.R. 1 januari 1999 tot en met 30 juni 2000	169
	Bijzondere leerstoel oud-vaderlands recht aan de UvA (T.J. Veen)	171
Necrologie		
	Theo Veen, <i>In memoriam mr.dr. K. de Vries (1917-1999)</i>	172
	Theo Veen, <i>In memoriam prof.dr. W.J. Buma (1910-1999)</i>	174
	S. Faber, P.J. Verdam en de Nederlandse rechtsgeschiedenis	176

Recensies

Ph. Godding, *Le Conseil de Brabant sous le règne de Philippe le Bon (1430-1467)* (Paul van Peteghem) 178; Véronique Laureys, Mark Van den Wijngaert e.a., *De geschiedenis van de Belgische Senaat 1831-1995* / B.H. van den Braak, *De Eerste Kamer. Geschiedenis, samenstelling en betekenis 1815-1995* (W.P. Secker) 186; R.C.H. Lessaffer, *Moet vrede rechtvaardig zijn? Het vredesconcept in de historische ontwikkeling van het internationaal recht* (C.M. Cappon) 194; Christiaan ten Raa, *Waarom 2000. Hoezo 2001?* / Guus J. den Besten, *Een nieuw millenium! Hoezo een probleem? Geschiedenis van de kalender en het jaartal* (Theo Veen) 195; L. van Heijningen, *De bevruchtende kus. Recht- en kromspraak door de eeuwen heen* (Theo Veen) 196; A.M.J.A. Berkvens en G.H.A. Venner (red.), 'Om daarmee vrijelijk te doen naer wil ende welgevallen'. *Rechtshistorische opstellen aangeboden aan prof. mr. A.Fl. Gehlen* (Sjoerd Faber) 196; W. van Tuyl, *Het ambacht Zwammerdam. Een bijdrage tot de geschiedenis van zijn vorming en zijn bestuur* (H. van der Linden) 198; Jaap G. Kruisheer, *Het ontstaan van de dertiende-eeuwse Zeeuwse landkeuren. Met een teksteditie van de keur van Floris de Voogd (1256) en van de keur van graaf Floris V (1290)* (Dirk Heirbaut) 202; J.Th. de Smidt en T. Linddijer, *Haarlemmers voor de Grote Raad van Mechelen 1458-1578* (Wim Cerutti) 203; Pierre Rion, Erik Aerts & Anne Vandembulcke, *Geschiedenis van een controle-instelling. Het Rekenhof. Tussen traditie en vernieuwing* (Jan Dumolyn) 204; R. Huijbrecht, S. Scheffers, J. Scheffers-Hofman, *Album Advocatorum. De Advocaten van het Hof van Holland 1560-1811* / W. Heersink, R. Huijbrecht, S. Scheffers, H.J. Tukker, *Register Notariorum. De Notarissen van het Hof van Holland 1525-1811* / R. Huijbrecht (red.), *Handelingen van het eerste Hof van Holland symposium gehouden op 24 mei 1996 in het Algemeen Rijksarchief te Den Haag* (P.L. Nève) 205; O.I.M. Ydema, *Alva's erfenis. Vierhonderd jaar overdrachtsbelasting* (P.L. Nève) 210; Kinji Akashi, Cornelius van Bynkershoek: *His Role in the History of International Law* (R.C.H. Lessaffer) 213; Henri van der Zee, 's-Heeren Slaaf. *Het dramatische leven van Jacobus Capitein* (Theo Veen) 214; J.Th. de Smidt, *Old Law Books from the Libraries of the 'Raad van Justitie' (High Court) and J.N. van Dessin (South African Library)* (Theo Veen) 216; Ron de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Rijk Timmer) 217; C.J.H. Jansen [en] M. van de Vrugt (red.), *Recht en geschiedenis. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw* (Theo Veen) 219; R.S. Wegener Sleeswijk en L. Oldersma, *Rechterlijk Friesland 1811-1999. Naamlijst leden rechterlijke macht, leden openbaar ministerie en griffiers* (Geert Bossers) 220; C.J.H. Jansen, *De negentiende-eeuwse wortels van het moderne zekerheidsrecht. Vreemd recht als voorbeeld voor de Nederlandse privaatrechtsbeoefening vanaf het einde van de 19e eeuw* (A.F. Salomons) 221.

